[२०२४] ११ एससीआर १ : २०२४ आयएनएससी ८३५

प्रॉपर्टी ओनर्स असोसिएशन आणि इतर .

वि.

महाराष्ट्र राज्य आणि इतर

(२००२ चे दिवाणी अपील क्रमांक १०१२)

०५ नवंबर २०२४

[डॉ. धनंजय वाय चंद्रचूड, मुन्या , हृषिकेश रॉय, बी.व्ही.नागरत्ना, सुधांशु धुलिया, जे.बी.पारडीवाला, मनोज मिश्रा, राजेश बिंदल, सतीशचंद्र शर्मा आणि ऑगस्टीन जॉर्ज मसीह, न्या .]

विचारकरण्याजोगा मुद्दा

(1) मिनर्व्हा मिल *प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाने ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे तरतुदीतील* दुरुस्ती रद्द केल्यानंतर कलम ३१ सी (*केशवानंद भारती* प्रकरणात कायम ठेवल्याप्रमाणे) घटनेत टिकते का ; आणि

(2) रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात *न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी स्वीकारलेल्या आणि संजीव कोक प्रकरणात अनुसरलेल्या कलम ३९ (ब) च्या स्पष्टीकरणाचा* पुनर्विचार केला पाहिजे का; आणि कलम ३९ (ब) मधील 'समुदायाची

भौतिक संसाधने'या वाक्याचा अर्थ राज्याच्या मालकीच्या नव्हे तर खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश म्हणून केला जाऊ शकतो का?

हेडनोट्स

अ. भारतीय राज्यघटना – कलम ३१ क – कलम ३१ क (*केशवानंद भारती प्रकरणात कायम ठेवल्याप्रमाणे*), मिनर्व्हा मिल प्रकरणात *सर्वोच्च न्यायालयाने ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे तरतुदीतील दुरुस्ती रद्द बातल ठरविल्यानंतर घटनेत टिकून राहिल्यास* - असे म्हटले आहे: *केशवानंद भारती*प्रकरणात कलम ३१ सी कायम आहे.

[डॉ. धनंजय वाय. चंद्रचूड, सरन्यायाधीश (स्वत:साठी आणि हृषिकेश रॉय, जे. बी. पारडीवाला, मनोज मिश्रा यांच्यासाठी) राजेश बिंदल, सतीशचंद्र शर्मा आणि ऑगस्टीन जॉर्ज मसीह, न्या.)]:

---

*लेखक

टीप: तीन निर्णय आहेत. स्वतःच्या वतीने सरन्यायाधीश धनंजय वाय चंद्रचूड, न्यायमूर्ती हृषिकेश रॉय, न्यायमूर्ती जे. बी. पारडीवाला, न्यायमूर्ती मनोज मिश्रा, न्यायमूर्ती राजेश बिंदल, न्यायमूर्ती सतीशचंद्र शर्मा आणि न्यायमूर्ती ऑगस्टीन जॉर्ज मसीह यांनी हा निकाल दिला. माननीय न्यायमूर्ती बी. व्ही. नागरत्ना आणि न्यायमूर्ती सुधांशु धुलिया यांनी आपापले वेगवेगळे निर्णय दिले.

१. केशवानंद भारती विरुद्ध भारत सरकार या *खटल्यात कलम ३१ सी जेवढे कायम ठेवण्यात आले होते, तेवढ्या प्रमाणात* ते कायम आहे. [परिच्छेद २२९(अ)]

२.१. ४२ व्या घटनादुरुस्तीच्या कलम ४ नुसार कलम ३१-क मधील "कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे"या शब्दांऐवजी "भाग ४ मध्ये नमूद केलेली सर्व किंवा कोणतीही तत्त्वे"हे शब्द वापरले गेले. हे बदलीचे प्रकरण आहे. त्यानंतर मिनर्वा मिलमधील ४२ व्या घटनादुरुस्तीचे कलम ४ रद्द करण्यात आले. जेथे विशिष्ट मजकुराच्या जागी विशिष्ट पर्यायी मजकूर असलेली दुरुस्ती अमान्य केली जाते, तेव्हा त्याचा परिणाम असा होतो की असुधारित मजकूर लागू राहतो. कारण अशा प्रकरणांमध्ये रद्द करण्याचा आणि कायदा करण्याचा कायदेशीर हेतू संमिश्र असतो आणि तो वेगळा करता येत नाही. कायदा रद्द न केल्यास कायदेशीर हेतूशी संबंध नसलेला निकाल लागेल आणि न्यायमूर्ती हिदायतुल्लाह यांनी लक्ष्मीबाईमध्ये म्हटल्याप्रमाणे "मूळ कलम कापून टाका"परिणामी अवास्तव परिणाम होतील. यामुळे मूळ, वैध आणि घटनात्मक तरतुदीत घटनात्मक दोष नसतानाही किंवा ती रद्द करण्याचा विधिमंडळाचा हेतू नसतानाही तो अवैध

ठरेल. त्यामुळे मिनर्व्हा मिल्सनंतर सुधारित कलम ३१-सी लागू राहील, असा अंदाज व्यक्त केला जात आहे. किंबहुना भीमसिंग, संजीव कोक यांच्यासारखी प्रकरणे याच गृहीतकावर चालली, हे उघड आहे. [परिच्छेद ६९]

२.२. या गृहीतकाला एकमेव योग्य अपवाद असा असेल की संसदेने ४२ वी घटनादुरुस्ती करताना "कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे"हे शब्द "भाग ४ मध्ये नमूद केलेले सर्व किंवा कोणतीही तत्त्वे"या शब्दांच्या अंमलबजावणीपासून स्वतंत्र पणे रद्द केले असते. या प्रकरणात, संसदेने स्वतंत्रपणे हे शब्द रद्द केले नसते या निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्यासाठी व्यापक कायदेविषयक कार्यवाही किंवा बाह्य सहाय्यांचा कोणताही संदर्भ आवश्यक नाही. संसदेनेच मंजूर केलेल्या दुरुस्तीच्या मजकुरावरून हे स्पष्ट होते की, रद्द करण्याचा स्वतंत्र हेतू नव्हता. ४२ व्या घटनादुरुस्तीच्या कलम ४ चा परिणाम म्हणजे कलम ३१-सी ने कायद्याला दिलेल्या प्रतिकारशक्तीची व्याप्ती वाढवणे. सुधारित कलम ३१-सी अन्वये कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये आढळलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी केल्यासच कायद्याला सूट देण्यात आली. तथापि, ४२ व्या घटनादुरुस्तीच्या कलम ४ द्वारे, राज्यघटनेच्या भाग ४ मधील कोणत्याही किंवा सर्व मार्गदर्शक तत्त्वांना अंमलात आणणार् या कायद्यांचे

लसीकरण करण्यासाठी या प्रतिकारशक्तीची व्याप्ती लक्षणीय रीतीने वाढविण्यात आली. त्यामुळे घटनादुरुस्तीचे कलम ४ लागू करण्यामागे संसदेचा हेतू अनुच्छेद ३१-क ने दिलेल्या सवलतीची व्याप्ती वाढविण्याचा होता. अशी परिस्थिती असताना संसदेने कलम ३१-क ची व्याप्ती वाढविणारी व्यापक भाषा एकाच वेळी लागू केली नसती तर संसदेने "कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे"हे शब्द रद्द केले असते, असे सुचविता येणार नाही. संसदेने स्वतंत्रपणे हे शब्द रद्द केले असते तर कलम ३१-सीची व्याप्ती तर कमी झाली असतीच, पण या कलमाचा प्रभाव पूर्णपणे नाहीसा झाला असता. अनुच्छेद ३१- क मधील "कलम ३९ मधील खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे"या शब्दांशिवाय ही तरतूद अयोग्य ठरली असती. ४२ व्या घटनादुरुस्तीच्या कलम ४ द्वारे कलम ३१-सी ची व्याप्ती वाढविण्याचा संसदेचा स्पष्ट हेतू लक्षात घेता, संसदेने स्वतंत्रपणे कलम ३१-सी मधील "कलम ३९ मधील खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे"हे शब्द रद्द करण्याचा प्रयत्न केला असे मानणे योग्य नाही. त्यामुळे ४२ व्या घटनादुरुस्तीचे कलम ४ स्वीकारताना संसदेचा कायदेविषयक हेतू संमिश्र होता, तो एकाच कृतीतून रद्द करणे व अंमलात आणणे (म्हणजे बदलणे) हे स्पष्ट होते. त्यामुळे हे न्यायालय कायदा अमान्य केल्यानंतरही रद्द आणि कायद्याच्या पावलांचे विभाजन करू शकत नाही

आणि रद्द करण्याची अंमलबजावणी करू शकत नाही . मिनर्व्हा मिल्सने४२ व्या घटनादुरुस्तीचे कलम ४ अमान्य केल्यानंतर कलम ४ चा एकत्रित कायदेशीर प्रभाव रद्द केला जातो आणि कलम ३१-सी चा सुधारित मजकूर पुनरुज्जीवित केला जातो. [परिच्छेद ७०]

२.३. असुधारित कलम ३१-क च्या मजकुराला आव्हान देण्यात आले आणि केशवानंद भारतीच्या तेरा न्यायाधीशांच्या निर्णयाने कलमाचा पहिला भाग कायम ठेवण्यात आला तर कलमाचा उत्तरार्ध अमान्य करण्यात आला . त्यामुळे सध्याच्या वादाचा विषय असलेल्या सुधारित कलम ३१-क चा पूर्वार्ध केशवानंद भारतीतील तेरा न्यायाधीशांच्या निर्णयाप्रमाणे निःसंशयपणे घटनात्मक होता आणि पुढे वामन राव यांच्या घटनापीठाने. त्यामुळे मिनर्व्हा मिलमधील निर्णयाचा परिणाम म्हणून असुधारित कलम ३१-सी लागू राहिल्यास असुधारित कलम ३१-सी शी संबंधित कोणत्याही घटनाबाह्यतेचा किंवा प्रतिकूल परिणामांचा प्रश्नच उद्भवू शकत नाही. किंबहुना, मिनर्वा मिल्सआणि वामन राव या दोन्ही घटनापीठांनी केशवानंद भारतीमध्ये कलम ३१-सी चा पूर्वार्ध घटनात्मक असल्याचे स्पष्टपणे नमूद केले होते.भीमसिंग आणि संजीव कोक यांच्या तील निर्णयांनुसार सुधारित कलम ३१-सी चार दशकांहून अधिक काळ लागू झाले आहे, हे लक्षात घेता, सुधारित कलम ३१-सी च्या अंमलबजावणीत कोणत्याही कायदेशीर किंवा व्यावहारिक

अडचणींबद्दल कोणताही युक्तिवाद उपस्थित केला जाऊ शकत नाही. हे निष्कर्ष लक्षात घेता सुधारित कलम ३१-सी लागू आहे. [परिच्छेद ७१]

२.४. घटनात्मक मजकुराच्या संरचनात्मक वाचनानंतर उदयास येणाऱ्या तत्त्वांना अनुसरून राज्यघटनेत सुधारणा करणे, नष्ट करणे किंवा त्यात काही वैशिष्ट्ये जोडली तर ती अमान्य होऊ शकते. आपल्या घटनात्मक लोकशाहीवर नियंत्रण ठेवणार् या तत्त्वांपासून तीव्र विचलन घडवून आणल्यामुळे एखादी दुरुस्ती अमान्य झाली, तर त्याचे परिणाम त्या तत्त्वांकडे परत जाणे आवश्यक आहे. कलम ३१-सी हे भाग ४ ची उद्दिष्टे आणि घटनेच्या भाग ३ चे अधिकार यांच्यातील नाजूक समतोल दर्शविते. केशवानंद भारतीतील या न्यायालयाच्या तेरा न्यायाधीशांच्या निर्णयाने हा समतोल आपल्या राज्यघटनेचे नियमन करणार् या मूलभूत तत्त्वांपासून विचलित होऊ नये, असे मानले गेले. मात्र, मिनर्व्हा मिल्समध्ये मूलभूत रचना तयार करणाऱ्या या मूलभूत तत्त्वांचे उल्लंघन करण्यासाठी ४२ व्या घटनादुरुस्तीचे कलम ४ घेण्यात आले. अशा निर्णयाचा तार्किक परिणाम असा होतो की घटनात्मक मजकूर मूळ रचनेच्या चौकटीत परत आला पाहिजे. ४२ व्या घटनादुरुस्तीच्या कलम ४ मधील भाग रद्द करणे आणि कायदा अमान्य करणे यामुळे मूळ रचनेशी सुसंगत असा घटनात्मक मजकूर परत येणार नाही. त्याऐवजी, याचा परिणाम एक नवीन तिसरा परिणाम होईल, ज्याची घटनात्मकता अनिश्चित, अप्रमाणित असेल

आणि स्वत : मूलभूत संरचनेचे उल्लंघन करेल. त्यामुळे ४२ व्या घटनादुरुस्तीचे कलम ४ अमान्य करण्याचा परिणाम म्हणजे सुधारित कलम ३१-क चे पुनरुज्जीवन व्हावे. [परिच्छेद ७२]

(बी. व्ही. नागरत्ना, न्या.) (सहमत):मी या युक्तिवादाशी पूर्णपणे सहमत आहे की, संसदेने "प्रतिस्थापन न करता रद्द करणे"अभिप्रेत आहे, असे कोणतेही संकेत नसताना, संविधान (४२ वीस) दुरुस्ती कायदा, १९७६ पूर्वी अस्तित्वात असलेला अनुच्छेद ३१ सी चा मूळ मजकूर ही दुरुस्ती अमान्य झाल्यानंतर पुन्हा बहाल केला पाहिजे. मिनर्व्हा मिल्स प्रकरणात, जेव्हा घटनात्मक तत्त्वांपासून विचलित झाल्यामुळे ही दुरुस्ती रद्द करण्यात आली, तेव्हा दुरुस्तीच्या अवैधतेच्या घोषणेनंतर जो तार्किक परिणाम झाला पाहिजे तो म्हणजे ज्या मूळ तत्त्वांपासून ही दुरुस्ती विचलित झाली त्या मूळ तत्त्वांकडे परत जाणे. केशवानंद भारती प्रकरणात कलम ३१ सी लागू करून ते कायम ठेवण्यात आले आहे . हे संविधानाच्या मूळ मजकुराकडे परत येण्याचे प्रतिनिधित्व करते, जे राज्यघटनेच्या मूलभूत रचनेशी सुसंगत आहे. परिणामी, ४२ व्या घटनादुरुस्तीचे कलम ४ अमान्य केल्यास आपोआपच सुधारित कलम ३१ सी ची पुनर्स्थापना होईल. केशवानंद भारतीमध्ये कलम ३१ सी जेवढ्या प्रमाणात कायम ठेवण्यात आले होते तेवढ्या प्रमाणात ते कायम आहे हे मी मान्य करतो. [पारस ३ व २३(अ)]

(सुधांशु धुलिया, जे.) (सहमत) : केशवानंद भारतीमध्ये ***वैध ठरणाऱ्या मर्यादेपर्यंत असुधारित कलम ३१-सी*** टिकून आहे. [परिच्छेद २]

ब १. भारतीय राज्यघटना – कलम ३९ (ब) - कलम ३९ (ब) मध्ये वापरलेल्या 'समुदायाच्या भौतिक संसाधने'या वाक्यात खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश आहे की नाही - [डॉ. धनंजय वाय चंद्रचूड, सरन्यायाधीश (स्वत: साठी आणि हृषिकेश रॉय, जे. बी. पारडीवाला, मनोज मिश्रा, राजेश बिंदल, सतीशचंद्र शर्मा आणि ऑगस्टीन जॉर्ज मसीह, न्या.)] (बहुमताचे मत) - सैद्धांतिकदृष्ट्या, उत्तर होय, वाक्यांशात *खाजगी मालकीचा समावेश* असू शकतो. संसाधने – तथापि, रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी लिहिलेल्या *आणि नंतर* संजीव कोक *प्रकरणात अवलंबून असलेल्या अल्पसंख्याक निकालात अवलंबलेल्या व्यापक मताशी कोणीही* सहमत होऊ शकत नाही - एखाद्या व्यक्तीच्या मालकीच्या प्रत्येक संसाधनाला केवळ 'भौतिक गरजा'पूर्ण करतात म्हणून 'समुदायाचे भौतिक संसाधन'मानले जाऊ शकत नाही - संबंधित संसाधन कलम ३९ (ब) च्या कक्षेत येते की नाही याची चौकशी होणे आवश्यक आहे संदर्भ-विशिष्ट असणे आणि संसाधनाचे स्वरूप आणि त्याची वैशिष्ट्ये यासारख्या घटकांच्या संपूर्ण यादीच्या अधीन असणे; समाजाच्या कल्याणावर संसाधनाचा परिणाम; संसाधनांची कमतरता; आणि असे संसाधन खाजगी कंपन्यांच्या हातात केंद्रित होण्याचे परिणाम - सर्वोच्च

न्यायालयाने विकसित केलेला पब्लिक ट्रस्ट डॉक्ट्रिन "समुदायाचे भौतिक संसाधन"या वाक्याच्या कक्षेत येणारी संसाधने ओळखण्यास देखील मदत करू शकतो - धारण (बी. व्ही. नागरत्ना, न्या.) - होय, "वैयक्तिक प्रभाव"वगळता खाजगी मालकीची संसाधने "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्यांशाच्या कार्यक्षेत्रात आणि कार्यक्षेत्रात येऊ शकतात जर अशी संसाधने "संसाधने"म्हणून रूपांतरित झाली असतील तर समाज" – होल्ड (सुधांशु धुलिया, न्या.) (असहमती) – या प्रकरणातील विद्वान सरन्यायाधीशांचे मत (म्हणजे बहुसंख्य लोक) शेवटी असे मानतात की सर्व खाजगी मालकीची संसाधने ही "समाजाची भौतिक संसाधने"नसतात - इतकेच नव्हे तर कोणत्या संसाधनांना "भौतिक संसाधने"मानता येईल हे ठरविण्यासाठी विधिमंडळाचे हात घटकांच्या संपूर्ण यादीपुरते मर्यादित ठेवतात - या पूर्वनियोजित निर्धाराची आवश्यकता नाही - "समुदायाची भौतिक संसाधने"ही व्याख्या मुद्दाम ठेवली गेली सामान्यीकृत आणि व्यापक शब्दांत - खाजगी मालकीची संसाधने "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचा"भाग आहेत - कलम ३९ (ब) आणि (क) मधील तरतुदी राज्यघटनेच्या कलम ३८ च्या प्रकाशात वाचल्या पाहिजेत - एकदा असे केले की "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्याचा विस्तृत अर्थ दिल्याशिवाय राहत नाही.

बी २.भारतीय राज्यघटना – कलम ३९ (ब) – रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी स्वीकारलेल्या आणि संजीव कोक प्रकरणात अनुसरलेल्या कलम ३९ (ब) च्या स्पष्टीकरणाचा पुनर्विचार केला पाहिजे का - [डॉ. धनंजय वाय चंद्रचूड, सरन्यायाधीश (स्वत: साठी आणि हृषिकेश रॉय, जे. बी. पारडीवाला, मनोज मिश्रा, राजेश बिंदल, सतीशचंद्र शर्मा आणि ऑगस्टीन जॉर्ज मसीह यांच्यासाठी, न्या.)] (बहुमताचे मत) – रंगनाथ रेड्डी येथील बहुमताच्या निकालाने कलम ३९ (ब) च्या विवेचनाबाबत न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर (अल्पसंख्यांक न्यायाधीशांच्या वतीने बोलताना) केलेल्या निरीक्षणांपासून स्वत:ला स्पष्टपणे दूर ठेवले - अशा प्रकारे संजीव कोक मधील या न्यायालयाच्या समसमान खंडपीठानेअल्पसंख्याकांच्या मतावर अवलंबून राहून चूक केली - (बी. व्ही. नागरत्ना, न्या.) (असहमती) - गुणवत्तेच्या आधारे संजीव कोक असे म्हणता येणार नाहीन्यायालयीन शिस्तीचे उल्लंघन - संजीव कोकमध्ये ही वस्तुस्थिती विसरता येणार नाही या न्यायालयाने केवळ रंगनाथ रेड्डीमधील कृष्णा अय्यर, न्या. यांच्या मताच्या आधारे खटल्याचा निर्णय दिला नाही- म्हणून संजीव कोकहा या प्रकरणाच्या गुणवत्तेच्या दृष्टीने चांगला कायदा आहे - संजीव कोक मध्ये (सुधांशु धुलिया, न्या.) (असहमती) - *संजीव कोकमध्ये*, जेव्हा पाच न्यायाधीशांच्या घटनापीठाने *रंगनाथ* रेड्डी मधील अल्पसंख्याक निर्णयाचे एकमताने पालन

केले, हे बहुमत न पाळण्याच्या न्यायालयीन शिस्तीचे उल्लंघन केले नाही, कारण*संजीव कोकमध्ये* पाच न्यायाधीशांनी रंगनाथ *रेड्डीमधील बहुसंख्य न्यायाधीशांनी घालून दिलेल्या कायद्याच्या विरोधात गेले नाही* तर केवळ तीन न्यायाधीशांचे तर्क स्वीकारले ज्यावर चार न्यायाधीशांचे बहुमत गप्प होते - संजीव कोकमधील पाच विद्वान न्यायाधीशांनी रंगनाथ रेड्डीमधीलअल्पसंख्याक न्यायाधीशांच्या निर्णयावर विश्वास ठेवलान्यायमूर्ती कृष्ण अय्यर यांनी *रंगनाथ* रेड्डीआणि *संजीव कोक* मध्ये न्यायमूर्ती कृष्ण अय्यर आणि न्यायमूर्ती ओ. चिन्नप्पा रेड्डी यांनी "समुदायाची भौतिक संसाधने"या शब्दाला दिलेला व्यापक आणि सर्वसमावेशक अर्थ - न्यायमूर्ती कृष्ण अय्यर यांनी "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्याला दिलेला व्यापक आणि सर्वसमावेशक अर्थ *त्यांना पटला.* अनुक्रमे त्याची प्रासंगिकता किंवा न्यायिक मूल्य गमावले नाही किंवा या मूल्यांचे कौतुक करणारा प्रेक्षकही गमावला नाही.

बी ३.भारतीय राज्यघटना – कलम ३९ (ब) - कलम ३९ (ब) मधील 'समुदायाची भौतिक संसाधने'हे वाक्य - अर्थ – *मफतलाल* प्रकरणात 'समुदायाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये'खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश आहे या आशयाचे एका वाक्याचे निरीक्षण - परिणाम – [डॉ. धनंजय वाय. चंद्रचूड, सरन्यायाधीश (स्वतःसाठी आणि हृषिकेश रॉय, जे. बी. पारडीवाला, मनोज

मिश्रा, राजेश बिंदल, सतीशचंद्र शर्मा आणि ऑगस्टीन जॉर्ज मसीह, न्या.)]

(बहुमताचे मत) – *'समाजाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये'खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश होतो, असे* मफतलाल खटल्यातील एका वाक्याचे निरीक्षण निकालाच्या *गुणोत्तराचा* भाग नाही - त्यामुळे ते न्यायालयाला बंधनकारक नाही - (सुधांशु धुलिया, जे.) (सहमत) - मफतलालमधील बहुमताचे मत हे ओबिटर डिक्टा आहे आणि ते या न्यायालयाला बंधनकारक नाही - (बी. व्ही. नागरत्ना यांच्यानुसार, जे.) - "समाजाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये"खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश होतो या आशयाचे मफतलाल मधील एका वाक्याचे निरीक्षण कदाचित चुकीचे असू शकते परंतु त्याचे मोठे प्रेरक मूल्य आहे.

बी ४. शब्द आणि वाक्ये - 'वितरण'शब्द - अर्थ आणि अर्थ - राज्याद्वारे वितरण - खाजगी संसाधनांचे अधिग्रहण 'वितरण'या शब्दाच्या कक्षेत येते की नाही - [डॉ. धनंजय वाय. चंद्रचूड, सरन्यायाधीश (स्वत: साठी आणि हृषिकेश रॉय, जे. बी. पारडीवाला, मनोज मिश्रा, राजेश बिंदल, सतीश चंद्र शर्मा, आणि ऑगस्टीन जॉर्ज मसीह, न्या.)] - 'वितरण'या शब्दाचा व्यापक अर्थ आहे - वितरणाचे विविध प्रकार जे राज्याद्वारे स्वीकारले जाऊ शकतात ते तपशीलवार सांगता येत नाही - तथापि, त्यात संबंधित संसाधनांचे राज्यामध्ये हस्तांतरण किंवा राष्ट्रीयीकरण समाविष्ट असू शकते - विशिष्ट प्रकरणात,

वितरण 'सर्वसामान्यांच्या हिताची पूर्तता करते की नाही'हे न्यायालयाने ठरविले पाहिजे - (बी. व्ही. नागरत्ना यांच्या मते, "वितरण"या शब्दाचा व्यापक अर्थ आहे यात शंका नाही परंतु एखाद्या विशिष्ट खाजगी मालकीच्या "भौतिक संसाधना"चे राज्याकडे हस्तांतरण करणे किंवा त्याचे राष्ट्रीयीकरण करणे या केवळ वितरणाच्या अटी आहेत ज्यांना घटनेच्या कलम ३०० ए चे पालन करणे आवश्यक आहे - शिवाय, राष्ट्रीयीकरणावर राज्याकडे असलेल्या संसाधनाचा किंवा राज्याने राष्ट्रीयीकरणावर ठेवलेल्या संसाधनाचा वापर राज्य सामान्य हितासाठी सामग्री म्हणून सेवा करण्यासाठी करू शकते समाजाची संसाधने – सार्वजनिक विश्वास सिद्धांत अशा भौतिक संसाधनांना लागू होईल - पर्यायाने, राज्य "समुदायाची भौतिक संसाधने"पात्र आणि पात्र व्यक्तींना नेमणूक, भाडेपट्टा, वाटप, अनुदान इ. द्वारे वितरित करण्याचा निर्णय घेऊ शकते - हे "वितरण"या अभिव्यक्तीच्या कार्यक्षेत्रात आणि कार्यक्षेत्रात देखील येईल - धारण -सुधांशु धुलिया यांच्या मते, भौतिक साधनसंपत्तीची मालकी व नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी कसे वाटायचे हे विधिमंडळाने ठरवायचे आहे - भौतिक साधनसंपत्तीचे नियंत्रण व वितरण कसे करायचे हेही विधिमंडळाचे काम आहे, परंतु हे करताना भौतिक साधनसंपत्तीचे नियंत्रण व मालकी इतकी वाटली जावी की त्यातून समाजाचे सर्वसामान्य हित साधले जावे - तसे नसेल तर, मग असा कायदा रद्द केला

जाऊ शकतो कारण न्यायपालिका न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधिकारांपासून वंचित राहत नाही.

[डॉ. धनंजय वाय चंद्रचूड, सरन्यायाधीश (स्वत:साठी आणि हृषिकेश रॉय, जे. बी. पारडीवाला, मनोज मिश्रा, राजेश बिंदल, सतीशचंद्र शर्मा आणि ऑगस्टीन जॉर्ज मसीह, न्या.)] (बहुसंख्य मत):

1. कलम ३९ (ब) हे कायदेविषयक अधिकाराचे स्त्रोत नाही. या तरतुदीच्या कक्षेतून 'खाजगी मालकीची संसाधने'समाविष्ट करणे किंवा वगळणे यामुळे अशी संसाधने मिळविण्यासाठी कायदे करण्याच्या विधिमंडळाच्या अधिकारावर परिणाम होत नाही. काही विशिष्ट परिस्थितीत खाजगी संसाधने मिळविण्याचा अधिकार राज्यघटनेतील इतर तरतुदींमध्ये आढळतो, ज्यात प्रतिष्ठित क्षेत्राच्या सार्वभौम अधिकाराचा समावेश आहे. [पॅरा २०३]

2. कलम ३९ (ब) म्हणजेच सर्व खाजगी मालमत्ता कलम ३९ (ब) च्या कक्षेत येतात याचा अर्थ कलम ३९ (ब) च्या मजकुराशी विसंगत आहे. [पैरा २०४]

3. खाजगी मालमत्ता ही 'समाजाची भौतिक संसाधने'या वाक्याचा भाग असू शकते असे मानणे आणि सर्व खाजगी मालमत्ता या वाक्याच्या जाळ्यात येते असे मानणे यात फरक आहे. येथेच रंगनाथ रेड्डी प्रकरणी न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी दिलेला निर्णय आणि परिणामी संजीव कोकमधील निरीक्षणे

चुकतात. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी 'भौतिक गरजा'पूर्ण करणारी सर्व संसाधने या वाक्यात समाविष्ट आहेत आणि या संसाधनांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा सरकारचा कोणताही प्रयत्न कलम ३९ (ब) च्या कक्षेत असेल, असे मत व्यक्त केले. केवळ उत्पादनाची साधनेच नव्हे, तर अशा प्रकारे उत्पादित होणारा मालही या तरतुदीच्या कक्षेत येतो, असे त्यांनी स्पष्ट केले. रंगनाथ रेड्डी मध्ये त्यांनी जे उदाहरण दिले आहे ते अशा विवेचनाचे अकार्यक्षम स्वरूप दर्शवते. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी एका उदाहरणाद्वारे म्हटले की, कार तयार करणारे कारखाने केवळ कलम ३९ (ब) च्या जाळ्यात येत नाहीत, तर खाजगी मालकीच्या गाड्यादेखील या तरतुदीच्या कक्षेत येतात. त्याचप्रमाणे संजीव कोकमध्येही जाळे पसरले आहे आणि या न्यायालयाने म्हटले आहे की, "समाजाची संपत्ती निर्माण करण्यास सक्षम असलेल्या सर्व गोष्टी"या वाक्याच्या कक्षेत येतात. दोन्ही निर्णयांमध्ये असे दिसून आले की, व्यक्तीची सर्व संसाधने ही समाजाची संसाधने आहेत. [पैरा २०९]

4. कलम ३९ (ब) चे विवेचन जे सर्व खाजगी मालमत्तेला "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्याच्या जाळ्यात ठेवते ते वाक्यांशाच्या तीन आवश्यकतांपैकी केवळ एक पूर्ण करते , म्हणजे संबंधित वस्तू 'संसाधन'असणे आवश्यक आहे. तथापि, ते "भौतिक"आणि "समुदायाचे"असणे आवश्यक आहे या पात्रतेकडे दुर्लक्ष करते .

"भौतिक"आणि "समुदाय"या शब्दांचा वापर निरर्थक नाही. या अटी ना ओटिओस बनवणाऱ्या तरतुदीचे बांधकाम कोणीही स्वीकारू शकत नाही. "समाजाचे"हे शब्द "व्यक्ती"पेक्षा वेगळे समजले पाहिजेत. जर कलम ३९ (ब) मध्ये एखाद्या व्यक्तीच्या मालकीच्या सर्व संसाधनांचा समावेश असेल, तर ते असे म्हणेल की "संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम प्रकारे वितरित केले जाते". त्याचप्रमाणे, जर ही तरतूद खाजगी मालकीची संसाधने वगळणार असेल तर ती "राज्याच्या संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण ..."असे म्हणेल त्याच्या सध्याच्या वाक्याऐवजी. "राज्याचे"ऐवजी "समुदायाचे"या शब्दाचा वापर काही खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश करण्याचा विशिष्ट हेतू दर्शवितो. [परिच्छेद २११]

5. थोडक्यात, तरतुदीचा मजकूर सूचित करतो की सर्व खाजगी मालकीची संसाधने वाक्यांशाच्या कक्षेत येत नाहीत. तथापि, खाजगी मालकीची संसाधने वर्ग म्हणून वगळली जात नाहीत आणि काही खाजगी संसाधने समाविष्ट केली जाऊ शकतात. संबंधित संसाधन दोन पात्रता पूर्ण करणे आवश्यक आहे, म्हणजे ते "भौतिक"संसाधन असले पाहिजे आणि ते "समुदायाचे"असणे आवश्यक आहे. [परिच्छेद २१२]

6. कलम ३९ (ब) मध्ये सर्व खाजगी संसाधनांचे वितरण समाविष्ट आहे असे घोषित करणे म्हणजे आपल्या अर्थव्यवस्थेसाठी विशिष्ट आर्थिक विचारधारा

आणि संरचनेचे समर्थन करण्यासारखे आहे. रंगनाथ रेड्डी प्रकरणी न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी दिलेला निर्णय, जो संजीव कोक आणि भीमसिंगजी यांच्या बाबतीत अनुसरला गेला होता, तो एका विशिष्ट आर्थिक विचारसरणीने प्रभावित होता. थोडक्यात, या निकालांमध्ये स्वीकारलेल्या कलम ३९ (ब) चे विवेचन एका विशिष्ट आर्थिक विचारसरणीत रुजलेले आहे आणि राज्याकडून खाजगी मालमत्तेच्या संपादनाला प्राधान्य देणारी आर्थिक रचना देशासाठी फायदेशीर आहे या विश्वासात रुजलेली आहे. [परिच्छेद २१३]

7. पुढील सरकारांना आर्थिक प्रशासनासाठी एक अशी रचना वापरता यावी आणि ती स्वीकारता यावी यासाठी राज्यघटना व्यापक शब्दांत तयार करण्यात आली होती, ज्यामुळे ती ज्या धोरणांसाठी मतदारांप्रती उत्तरदायित्व ाची जबाबदारी घेईल, त्या धोरणांची पूर्तता होईल. या न्यायालयाची भूमिका आर्थिक धोरण ठरविण्याची नाही, तर 'आर्थिक लोकशाही'चा पाया रचण्याचा निर्मात्यांचा हेतू सुलभ करण्याची आहे. कृष्णातील तात्त्विक त्रुटी अय्यर यांचा दृष्टिकोन हा घटनात्मक प्रशासनाचा एकमेव आधार म्हणून खाजगी संसाधनांवर अधिक अधिक राज्याच्या नियंत्रणाची बाजू मांडणारा कठोर आर्थिक सिद्धांत होता. 'आर्थिक लोकशाही'प्रस्थापित करण्याची आणि निवडून आलेल्या सरकारच्या शहाणपणावर विश्वास ठेवण्याची आपल्या

निर्मात्यांची दूरदृष्टी भारताच्या अर्थव्यवस्थेच्या उच्च विकास दराचा कणा आहे, ज्यामुळे भारत जगातील सर्वात वेगाने वाढणाऱ्या अर्थव्यवस्थांपैकी एक बनला आहे. राज्याने खाजगी मालमत्तेचे संपादन हेच अंतिम ध्येय मानणारा एकच आर्थिक सिद्धांत लादून या घटनात्मक दृष्टीकोनाला छेद देणे म्हणजे आपल्या घटनात्मक चौकटीच्या रचनेला आणि तत्त्वांना चपराक लावणारी ठरेल. [पारस २१४, २१५ आणि २१६]

8. कलम १९ (१) (एफ) आणि कलम ३१ अन्वये मालमत्तेच्या अधिकाराचा मूलभूत हक्क म्हणून राज्यघटनेत समावेश करण्यात आला. त्यानंतर संविधान (४४ वी दुरुस्ती) अधिनियम, १९७८ द्वारे राज्यघटनेच्या भाग ३ मधून मालमत्तेचा अधिकार वगळण्यात आला. तथापि, सुधारित आवृत्ती समाविष्ट केली गेली आणि कलम ३०० ए अंतर्गत मालमत्तेचा अधिकार घटनात्मकदृष्ट्या संरक्षित आहे. यापुढे मूलभूत अधिकाराच्या स्वरूपात नसले तरी ही तरतूद घटनात्मक आणि मानवी हक्क म्हणून ओळखली गेली आहे. कलम ३१ सी च्या संरक्षणासाठी पूर्वसूचना म्हणून आणि महत्वाकांक्षी मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून कलम ३९ (बी) चे स्पष्टीकरण खाजगी मालमत्तेच्या घटनात्मक मान्यतेच्या विरोधात असू शकत नाही. सर्व खाजगी मालमत्ता "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्यांशाने व्यापलेली आहे आणि अंतिम

उद्दीष्ट खाजगी संसाधनांवर राज्याचे नियंत्रण आहे असे मानणे घटनात्मक संरक्षणाशी विसंगत ठरेल. [पारस २१७, २२०]

9. कलम ३९ (ब) च्या कक्षेत सर्व खाजगी मालमत्तेचा समावेश करण्याची तरतूद असलेले कलम ३९ (ब) चे बांधकाम चुकीचे आहे. तथापि, खाजगी मालमत्तेचा वर्ग म्हणून समावेश करण्यास कोणतेही बंधन नाही आणि खाजगी मालकीचे संसाधन जर 'भौतिक संसाधन'आणि 'समुदायाचे'असण्याच्या पात्रतेची पूर्तता करत असेल तर ती तरतुदीच्या जाळ्यात येऊ शकते. "समुदायाची भौतिक संसाधने"म्हणजे एकतर नैसर्गिक संसाधने (जी राष्ट्राची आहेत) किंवा ती संसाधने जी मोठ्या अर्थाने समुदायाची आहेत असे म्हणता येईल, जरी ते खाजगी हातात असले तरीही. [पैरा २२१]

10. संसाधनांचे विविध प्रकार आहेत, जे खाजगी मालकीचे असू शकतात आणि नैसर्गिकरित्या पर्यावरणआणि / किंवा समुदायाच्या कल्याणावर परिणाम करतात. अशी संसाधने आत येतात कलम ३९ (ब) चे जाळे. उदाहरणार्थ, जंगले, तलाव, नाजूक क्षेत्रे, पाणथळ जागा आणि साधनसंपत्ती असलेल्या जमिनींवर खाजगी मालकी असू शकते. त्याचप्रमाणे स्पेक्ट्रम, एअरवेव्ह, नैसर्गिक वायू, खाणी आणि खनिजे यासारखी दुर्मिळ आणि मर्यादित संसाधने कधीकधी खाजगी नियंत्रणाखाली असू शकतात. तथापि, या

संसाधनांचे चरित्र टिकवून ठेवण्यात समुदायाला महत्त्वपूर्ण स्वारस्य असल्याने ते "समुदायाची भौतिक संसाधने"या अभिव्यक्तीच्या कक्षेत येतात. [परिच्छेद २२३]

11. रंगनाथ रेड्डी यांच्या बहुमताच्या निकालाने कलम ३९ (ब) च्या विवेचनाबाबत न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर (अल्पसंख्यांक न्यायाधीशांच्या वतीने बोलताना) यांनी केलेल्या निरीक्षणांपासून स्वतःला स्पष्टपणे दूर ठेवले. त्यामुळे संजीव कोक येथील या न्यायालयाच्या समसमान खंडपीठाने अल्पसंख्याकांच्या मतावर अवलंबून राहून चूक केली. [परिच्छेद २२९(ब)]

12. 'समाजाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये'खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश होतो, असे मफतलाल मधील एका वाक्याचे निरीक्षण निकालाच्या गुणोत्तराचा भाग नाही. त्यामुळे ते या न्यायालयाला बंधनकारक नाही. [परिच्छेद २२९(क)]

13. खाजगी संसाधनांचे संपादन 'वितरण'या शब्दाच्या कक्षेत येते का, या मर्यादित प्रश्नावर, "वितरण"हा शब्द खाजगी संसाधनाच्या हस्तांतरणाचा समावेश करू शकत नाही असे मानणे म्हणजे न्यायमूर्ती कृष्ण अय्यर सिद्धांताप्रमाणेच त्रुटीमध्ये पडणे म्हणजे आर्थिक आणि सामाजिक धोरणाला प्राधान्य देणे होय. 'वितरण'या शब्दाचा व्यापक अर्थ आहे. वितरणाचे जे

विविध प्रकार राज्याला स्वीकारता येतील ते सविस्तर सांगता येणार नाहीत. तथापि, यात संबंधित संसाधने राज्यातील हस्तांतरित करणे किंवा राष्ट्रीयीकरण ाचा समावेश असू शकतो. विशिष्ट प्रकरणात, वितरण 'सर्वसामान्यांचे भले करते'की नाही हे न्यायालयाने निश्चित केले पाहिजे. [पारस २२७, २२८ व २२९(फ)]

14. कलम ३९ (ब) मध्ये वापरण्यात आलेल्या 'समुदायाची भौतिक संसाधने'या वाक्यात खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश आहे का, हा थेट प्रश्न या खंडपीठाला विचारण्यात आला आहे. सैद्धांतिकदृष्ट्या, उत्तर होय, वाक्यांशात खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश असू शकतो. मात्र, न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात लिहिलेल्या अल्पसंख्याक निकालात अवलंबलेल्या व्यापक मताशी हे न्यायालय सहमत नाही आणि त्यानंतर संजीव कोक प्रकरणात या न्यायालयाने त्यावर विश्वास ठेवला आहे.एखाद्या व्यक्तीच्या मालकीचे प्रत्येक संसाधन केवळ 'भौतिक गरजा'पूर्ण करते म्हणून ते 'समाजाचे भौतिक संसाधन'मानले जाऊ शकत नाही. [परिच्छेद २२९(ड)]

15. संबंधित संसाधन अनुच्छेद ३९ (ब) च्या कक्षेत येते की नाही याबद्दलची चौकशी संदर्भ-विशिष्ट असावी आणि संसाधनाचे स्वरूप आणि त्याची वैशिष्ट्ये; संसाधनाचा समाजाच्या कल्याणावर होणारा परिणाम; संसाधनांची

कमतरता; आणि अशा संसाधनाचे खाजगी कंपन्यांच्या हातात केंद्रित होण्याचे परिणाम यासारख्या घटकांची संपूर्ण यादी नसणे आवश्यक आहे. या न्यायालयाने विकसित केलेला पब्लिक ट्रस्ट डॉक्ट्रिन "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्यांशाच्या कक्षेत येणारी संसाधने ओळखण्यास देखील मदत करू शकतो. [परिच्छेद २२९(ई)]

धारण केलेले (बी.व्ही. नागरत्ना, न्या.):

1. भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३७, ३८ आणि ३९ हे राज्याच्या धोरण निर्देशक तत्त्वांचा भाग आहेत, त्यांचा अर्थ राज्याच्या बदलत्या आर्थिक धोरणांचा विचार करून घ्यावा लागेल, कठोर पाणीबंद डब्यात न राहता. भारतातील लोकांच्या कल्याणासाठी आणि प्रगतीसाठी असलेल्या भारतीय सामाजिक-आर्थिक धोरणांमध्ये गतिमान बदलांचा विचार करून विवेचनाची लवचिकता आहे. वरील कलमांचा किंवा घटनेच्या इतर कोणत्याही तरतुदीचा अर्थ या न्यायालयाने ज्या कालखंडात न्यायदेताना केला होता, त्या कालखंडाच्या ऐतिहासिक पार्श् वभूमीवर पाहिले पाहिजे. एखाद्या विशिष्ट कालखंडात राज्याच्या सामाजिक-आर्थिक धोरणाशी सुसंगत आणि सुसंगत असे कोणतेही विवेचन योग्य आणि सुसंगत आढळले, केवळ काळानुसार राज्याची सामाजिक-आर्थिक धोरणे बदलली आहेत किंवा राज्याच्या विचारसरणीत आणि धोरणांमध्ये आमूलाग्र बदल झाला आहे म्हणून

न्यायालयासह कोणत्याही विभागात नंतरच्या काळात टीका केली जाऊ शकत नाही. [परिच्छेद २२(१)]

2. राज्यघटनेतील कलम ३७ आणि ३८ हे कोणत्याही धोरणाच्या किंवा कायद्याच्या वैधतेचा विचार करताना न्यायालयांना लक्षात घ्यावे लागते जे राज्याच्या धोरणाच्या कोणत्याही मार्गदर्शक तत्त्वांना पुढे नेऊ इच्छितात. [परिच्छेद २२(२)]

3. कलम ३९ (ब) हे कलम ३९ (क) च्या संदर्भात वाचावे लागेल. कलम ३९ (ब) आणि (क) एकमेकांना पूरक व पूरक आहेत आणि त्यांचा अर्थ सायलोमध्ये काढता येणार नाही. कलम ३९ (ब) मध्ये खालील पाच घटकांचा समावेश आहे, म्हणजे (१) मालकी आणि नियंत्रण; (२) भौतिक संसाधने; (३) समाजाचे; (४) असे वाटप केलेले; आणि (५) सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम.

(i) "मालकी आणि नियंत्रण"या शब्दाला "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचे वितरण"या संदर्भात "सामान्य हिताची सेवा करण्यासाठी सर्वोत्तम"या संदर्भात व्यापक अर्थ दिला गेला पाहिजे.

(ii) "भौतिक संसाधने"प्रथम तः दोन मूलभूत श्रेणींमध्ये विभागली जाऊ शकतात, म्हणजे, (१) राज्याच्या मालकीची संसाधने जी राज्याच्या मालकीची आहेत जी मूलत: समुदायाची भौतिक संसाधने आहेत, राज्याद्वारे सार्वजनिक विश्वासात ठेवली जातात; आणि (२) खाजगी

मालकीची संसाधने. तथापि, "भौतिक संसाधने"या अभिव्यक्तीमध्ये व्यक्तींचे "वैयक्तिक प्रभाव"किंवा "वैयक्तिक संबंध"समाविष्ट नाहीत, जसे की, कपडे किंवा कपडे, घरगुती वस्तू, वैयक्तिक दागिने आणि घरातील व्यक्तींशी संबंधित दैनंदिन वापराच्या इतर वस्तू आणि ज्या जिव्हाळ्याच्या आणि वैयक्तिक स्वरूपाच्या आणि वापराच्या आहेत. "वैयक्तिक प्रभाव"वगळता, इतर सर्व खाजगी मालकीची संसाधने "भौतिक संसाधने"म्हणून समजली जाऊ शकतात. अशा प्रकारे, सर्व संसाधने मग ती सार्वजनिक संसाधने असोत किंवा खाजगी मालकीची संसाधने असोत जी वर म्हटल्याप्रमाणे "भौतिक संसाधने"या अभिव्यक्तीच्या व्याप्ती आणि कक्षेत येतात.

(iii) खाजगी मालकीची "भौतिक संसाधने"खालील पाच मार्गांनी "समुदायाची भौतिक संसाधने"म्हणून रूपांतरित केली जाऊ शकतात: अ. राष्ट्रीयीकरणाद्वारे, जे एकतर संसदने किंवा राज्य विधिमंडळाने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा कायद्यानुसार इतर कोणत्याही मार्गाने असू शकते; ब. संपादनाद्वारे, जे राज्यघटनेच्या सातव्या अनुसूचीच्या प्रविष्टि ४२ - सूची ३ संदर्भात संसद ने किंवा राज्य विधिमंडळाने केलेल्या विशेष कायद्याद्वारे असू शकते. पर्यायाने, अधिग्रहणाशी संबंधित विद्यमान संसदीय किंवा राज्य कायद्यांनुसार अधिग्रहण केले जाऊ शकते; क. कायद्याच्या अंमलबजावणीद्वारे, जसे की राज्यात खाजगी संसाधने हस्तांतरित करणे, जे जमीन सुधारणा, जमीन कालावधी, इनाम रद्द करणे, ग्राम कार्यालये किंवा इतर कोणत्याही कायद्याच्या आधारे असू शकते जेथे कायद्याच्या अंमलबजावणीद्वारे हस्तांतरण केले जाईल कायद्यानुसार राज्यात किंवा इतर कोणत्याही प्रकारे खाजगी भौतिक संसाधनांचे वाटप करणे; ड. राज्य, त्याच्या एजन्सी आणि

यंत्रणांनी खाजगी व्यक्तींकडून कायद्याला माहित असलेल्या पद्धतीने भौतिक संसाधनखरेदी करणे; आणि ई. भौतिक संसाधनाच्या खाजगी मालकाने देणगी, भेटवस्तू, देणगी किंवा सार्वजनिक ट्रस्ट ची निर्मिती किंवा कायद्यास ज्ञात असलेल्या इतर कोणत्याही मार्गाने आपल्या "भौतिक संसाधनांना""समुदायाचे भौतिक संसाधन"म्हणून रूपांतरित करणे.

(iv) वरील (अ) ते (ड) मध्ये मालमत्तेचा घटनात्मक हक्क असलेल्या कलम ३०० अ मधील तरतुदीचे पालन करणे आवश्यक आहे.

(v) "समाजाच्या भौतिक संसाधनांचे""सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम वाटप"केले पाहिजे. वितरण दोन प्रकारे होऊ शकते: प्रथम, सार्वजनिक हेतूसाठी आणि / किंवा सार्वजनिक वापरासाठी राज्याने स्वत: भौतिक संसाधने राखून ठेवणे; आणि दुसरे म्हणजे, खाजगी मालकीची भौतिक संसाधने जेव्हा "समुदायाची भौतिक संसाधने"म्हणून रूपांतरित केली जातात तेव्हा लिलाव, अनुदान, नेमणूक, वाटप, भाडेपट्टा, विक्री किंवा कायद्याला ज्ञात हस्तांतरणाच्या इतर कोणत्याही मार्गाने तात्पुरत्या किंवा कायमस्वरूपी हस्तांतरित करण्याच्या मार्गाद्वारे पात्र आणि पात्र व्यक्तींना वितरित केले जाऊ शकतात. (अ) संसाधनाचे स्वरूप व त्याची अंगभूत वैशिष्ट्ये; (ब) संसाधनाचा समाजाच्या कल्याणावर होणारा परिणाम; (क) संसाधनांची कमतरता; (ड) अशी संपत्ती खाजगी मालकांच्या हातात केंद्रित केल्याने होणारे परिणाम; आणि (ई) असे कोणतेही घटक.

(vi) "सामान्य हित "या शब्दाचा अर्थ इतर गोष्टींबरोबरच "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण"च्या वितरणामुळे संपत्ती

आणि उत्पादनाची साधने मोजक्या लोकांच्या हातात केंद्रित होणार नाहीत जे कलम ३९ च्या खंड (सी) मधील मार्गदर्शक तत्त्व आहे. त्यामुळे "समाजाच्या भौतिक संसाधनांचे वाटप"घटनेच्या कलम ३९ च्या खंड (क) मधील मार्गदर्शक तत्त्वाचे उल्लंघन करू शकत नाही. [परिच्छेद २२(३)]

4. रंगनाथ रेड्डी येथील या न्यायालयाचा बहुमताचा निर्णय आणि अबू कावर बाई मधील निकाल हा कंत्राटी गाड्या/राज्य गाड्यांच्या राष्ट्रीयीकरणाशी संबंधित आहे जो या न्यायालयाने कायम ठेवला होता. संजीव कोक प्रकरणात कोकिंग कोळसा खाणींचे राष्ट्रीयीकरण या न्यायालयाने कायम ठेवले होते.भीमसिंगजी आणि बसंतीबाई यांच्या बाबतीत अनुक्रमे नागरी जमीन कमाल कायद्यातील काही तरतुदी आणि म्हाडाच्या तरतुदी राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) च्या आधारे कायम ठेवण्यात आल्या. मफतलाल येथील नऊ न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने रंगनाथ रेड्डी,अबू कवुर बाई इ. प्रकरणात या न्यायालयाच्या निर्णयांचा संदर्भ आधी दिलेल्या युक्तिवादाच्या संदर्भात दिला, म्हणजेच भारतीय राज्यघटनेने प्रस्तावनेत नमूद केल्याप्रमाणे भारतातील सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय देण्याची कल्पना केली आहे. हे ओबिटरच्या मार्गाने होते परंतु प्रेरक मूल्य होते. [परिच्छेद २२(४)]

5. रंगनाथ रेड्डीयांच्या बहुमताचा निकाल कृष्णा अय्यर, जे. यांनी आपल्या स्वतंत्र मतात व्यक्त केलेल्या मतांशी सहमत नव्हता , यात शंका नाही. तथापि, संजीव कोक प्रकरणात पाच न्यायाधीशांच्या घटनापीठाने स्वतंत्रपणे कोकिंग कोळसा खाणी (राष्ट्रीयीकरण) कायदा, १९७२ या प्रकरणात आव्हान दिलेले समर्थन कायम ठेवले आणि हे करताना परिच्छेद १९ आणि २० मध्ये रंगनाथ रेड्डी मधील कृष्णा अय्यर, न्या. यांच्या निरीक्षणांचा संदर्भ दिला आणि मिनर्व्हा मिलमधील बहुमताच्या निर्णयावर काही निरीक्षणे नोंदविली.मात्र, मिनर्वा मिलमधील या न्यायालयाच्या निर्णयावर ए. एन. सेन, जे. यांनी कोणतेही मत व्यक्त केले नाही.विशेष म्हणजे रंगनाथ रेड्डीतसेच संजीव कोक मधील निकालांनी संबंधित राष्ट्रीयीकरण कायदा कायम ठेवला. त्यामुळे गुणवत्तेच्या आधारे संजीव कोक यांनी न्यायालयीन शिस्तीचे उल्लंघन केले, असे म्हणता येणार नाही. संजीव कोक प्रकरणात या न्यायालयाने केवळ रंगनाथ रेड्डीमधील कृष्णा अय्यर, न्या. यांच्या मताच्या आधारे नव्हे तर राष्ट्रीयीकरण कायद्याच्या वैधतेच्या आधारावर खटल्याचा निकाल दिला, हे विसरून चालणार नाही. त्यामुळे संजीव कोकहा या प्रकरणाच्या गुणवत्तेच्या दृष्टीने चांगला कायदा आहे. [परिच्छेद २३(ब)]

6. "समाजाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये"खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश होतो या आशयाचे मफतलाल मधील एका वाक्याचे निरीक्षण ओबिटर असू शकते परंतु त्याचे खूप प्रेरक मूल्य आहे. [परिच्छेद २३(क)]

7. होय, वर सांगितल्याप्रमाणे "वैयक्तिक परिणाम"वगळता खाजगी मालकीची संसाधने "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्याच्या व्याप्ती आणि कक्षेत येऊ शकतात जर अशी संसाधने मी वर चर्चा केल्याप्रमाणे "समुदायाची संसाधने"म्हणून रूपांतरित होतील. [परिच्छेद २३(ड)]

8. मला मान्य आहे की संबंधित संसाधन अनुच्छेद ३९ (ब) च्या कक्षेत येते की नाही याबद्दलची चौकशी संदर्भ-विशिष्ट असावी आणि संसाधनाचे स्वरूप आणि त्याची वैशिष्ट्ये यासारख्या घटकांच्या संपूर्ण यादीच्या अधीन असावी; समाजाच्या कल्याणावर संसाधनाचा परिणाम; संसाधनांची कमतरता; आणि असे संसाधन खाजगी कंपन्यांच्या हातात केंद्रित होण्याचे परिणाम. या न्यायालयाने विकसित केलेला पब्लिक ट्रस्ट डॉक्ट्रिन "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्यांशाच्या कक्षेत येणारी संसाधने ओळखण्यास देखील मदत करू शकतो. याव्यतिरिक्त, खाजगी मालकीच्या भौतिक संसाधनांचे रूपांतर "समुदायाचे भौतिक संसाधन"म्हणून कसे केले जाऊ शकते याबद्दल मी माझ्या चर्चेचा आणि निष्कर्षाचा पुनरुच्चार करतो. [परिच्छेद २३(ई)]

9. "वितरण"या शब्दाचा व्यापक अर्थ आहे यात शंका नाही परंतु एखाद्या विशिष्ट खाजगी मालकीच्या "भौतिक संसाधना"चे राज्याकडे हस्तांतरण करणे किंवा त्याचे राष्ट्रीयीकरण करणे या केवळ वितरणाच्या अटी आहेत ज्यांना घटनेच्या कलम ३०० ए चे पालन करणे आवश्यक आहे. शिवाय, राष्ट्रीयीकरणावर राज्याकडे सोपवलेले संसाधन किंवा राज्याने ठेवलेल्या संसाधनाचा उपयोग राज्य समुदायाचे भौतिक संसाधन म्हणून सर्वसामान्यांच्या हितासाठी करू शकते. सार्वजनिक विश्वास सिद्धांत अशा भौतिक संसाधनांना लागू होईल. पर्यायाने, "समुदायाची भौतिक संसाधने"पात्र आणि पात्र व्यक्तींना नेमणूक, भाडेपट्टा, वाटप, अनुदान इ. द्वारे वितरित करण्याचा निर्णय राज्य घेऊ शकते. हेच "वितरण"या अभिव्यक्तीच्या व्याप्ती आणि कार्यक्षेत्रातही येईल. [परिच्छेद २३(फ)]

10. रंगनाथ रेड्डी, संजीव कोक, अबू कवुर बाई आणि बसंतीबाई या न्यायालयाच्या निकालांनी विचारार्थ आलेल्या मुद्द्यांचा योग्य निर्णय घेतला आणि प्रकरणांच्या गुणवत्तेवर कोणत्याही प्रकारचा हस्तक्षेप करण्याची गरज नाही. त्या निर्णयातील न्यायमूर्तींची निरीक्षणे सध्याच्या काळात टीकेची गरज भासणार नाहीत. ना ते न्याय्य, ना योग्य. [परिच्छेद २४]

(सुधांशु धुलिया, न्या.च्या मते):

1. कलम ३९ (ब) मध्ये वापरल्याप्रमाणे खाजगी मालकीची संसाधने "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचा"भाग आहेत का, या प्रश्नाचे उत्तर विद्वान सरन्यायाधीशांनी "होय", "या वाक्यात खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश असू शकतो", परंतु ***कर्नाटक राज्य विरुद्ध कर्नाटक राज्य*** *ातील* ***तीन विद्वान न्यायमूर्तींनी दिलेल्या विस्तृत पद्धतीने नाही.रंगनाथ रेड्डी***आणि नंतर ***संजीव कोक एमएफजी कंपनीत****वि.* ***भारत कोकिंग कोल लि.***या निकालात 'समाजाची भौतिक संसाधने'कोणती असू शकतात, यावर मर्यादा घालण्यात आल्या आहेत. मी वरील प्रस्ताव स्वीकारण्यास असमर्थ आहे कारण हा दृष्टिकोन शेवटी मानतो की सर्व खाजगी मालकीची संसाधने "समुदायाची भौतिक संसाधने"नसतात. इतकेच नव्हे तर कोणत्या संसाधनांना "भौतिक संसाधने"मानता येईल हे ठरविण्यासाठी विधिमंडळाचे हात घटकांच्या संपूर्ण यादीपुरते मर्यादित ठेवतात . माझ्या मते या पूर्वनियोजित निर्धाराची गरज नाही. "समुदायाची भौतिक संसाधने"ही व्याख्या जाणीवपूर्वक सामान्यीकृत आणि व्यापक -आधारित शब्दांमध्ये ठेवली गेली. ***रंगनाथ रेड्डी तील तीन विद्वान न्यायाधीशांनी आणि*** संजीव कोकमधीलपाच विद्वान न्यायाधीशांनी "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांची"व्याप्ती आणि व्याप्ती याबद्दल घेतलेल्या मताचे मी पूर्णपणे

समर्थन करतो. खाजगी मालकीची संसाधने "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचा"एक भाग आहेत. [परिच्छेद ३]

2. *आपल्याकडे लोकशाही असू शकते किंवा आपल्याकडे संपत्ती असू शकते. काहींच्या हातात एकाग्र झाले, पण आपल्याकडे दोन्ही असू शकत नाहीत."*अमेरिकेच्या सर्वोच्च न्यायालयाचे माजी न्यायमूर्ती आणि प्रख्यात कायदेतज्ज्ञ लुई स डी. ब्रॅन्डिस यांना ही अभिव्यक्ती कारणीभूत आहे. भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३८ आणि ३९ जेव्हा आपल्या राज्यघटनेच्या भाग ४ मध्ये समाविष्ट केले जात होते, तेव्हा असाच विचार आपल्या राज्यघटनेच्या निर्मात्यांच्या मनात अधिराज्य गाजवत होता, यात शंका नाही. याच कारणास्तव ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन यांनी भारतीय राज्यघटनेला *"सर्वप्रथम एक सामाजिक दस्तऐवज"*असे संबोधले आहे. आपली राज्यघटना ही केवळ शासनाची रूपरेषा नसून न्याय्य आणि समतामूलक समाजाची दृष्टी आहे. [परिच्छेद ५]

3. मफतलालमध्ये या न्यायालयासमोर प्रश्न प्रामुख्याने अन्यायकारक समृद्धीचा होता. न्यायमूर्ती जीवन रेड्डी यांची निरीक्षणे केवळ प्रासंगिक आहेत आणि मूळ मुद्द्याशी संबंधित नाहीत. या मुद्द्यावर मी विद्वान सरन्यायाधीशांशी सहमत आहे आणि मफतलाल मधील बहुमताचे मत हे या न्यायालयाला

बंधनकारक नाही असे मानताना त्यांनी दिलेला सविस्तर युक्तिवाद मी स्वीकारतो. [परिच्छेद २४]

4. प्रश्न असा आहे की, ***संजीव कोक प्रकरणात*** पाच न्यायाधीशांच्या घटनापीठाने रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात अल्पसंख्याकांच्या निर्णयाचे एकमताने पालन केले, ***तेव्हा*** बहुसंख्याकांचे नव्हे तर अल्पसंख्याकांच्या निर्णयाचे पालन करण्याच्या न्यायालयीन शिस्तीचे उल्लंघन झाले का? माझ्या मते, यामुळे कोणतीही न्यायालयीन शिस्त मोडली गेली नाही, कारण ***संजीव कोक यांच्या*** प्रकरणात पाच न्यायाधीशांनी रंगनाथ रेड्डीतील ***बहुसंख्य न्यायाधीशांनी घालून दिलेल्या कायद्याच्या विरोधात गेले नाही***, तर केवळ तीन न्यायाधीशांचे तर्क स्वीकारले ज्यावर बहुसंख्य चार न्यायाधीश गप्प होते. [परिच्छेद ३०]

5. रंगनाथ रेड्डी यांच्या चार न्यायमूर्तींनी न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांच्या अल्पमताशी पूर्णपणे असहमती दर्शविली, ***या निष्कर्षापर्यंत पोहोचणेही अवघड आहे.*** त्यात फक्त एवढेच म्हटले आहे की *"त्यांनी यासंदर्भात आपल्या निर्णयात जे काही सांगितले आहे त्यासर्वांशी आपण सहमत आहोत असे समजू नये."*हा नेमका मतभेद नाही. चार न्यायमूर्तींपैकी बहुसंख्य न्यायमूर्तींनी या विषयावर मौन बाळगणे पसंत केले. रंगनाथ रेड्डी प्रकरणातील तीन न्यायमूर्तींनी ठरवून दिलेल्या निर्णयाच्या विरोधात किंवा विरोधात चार न्यायमूर्तींनी कोणत्याही प्रकारे काही बोलले असे म्हणता येणार नाही आणि

म्हणूनच रंगनाथ ***रेड्डी*** येथील तीन न्यायमूर्तींचा युक्तिवाद स्वीकारून ***संजीव कोक मध्ये एकमताने निकाल लिहिताना न्यायमूर्ती ओ. चिन्नप्पा रेड्डी यांनी कोणतीही न्यायालयीन शिस्त मोडली नाही.***तर्क अगदी स्पष्ट आहे , ज्या प्रकरणात अल्पमतातील सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश किंवा न्यायाधीश ांनी ज्या मुद्द्यावर बहुसंख्य गप्प बसले आहेत , त्या मुद्द्यावर निर्णय दिला असेल तर तो उच्च न्यायालये आणि इतर सर्व न्यायालयांवर बंधनकारक असेल आणि या न्यायालयासाठी कमीत कमी त्याचे प्रेरक मूल्य असेल . ***संजीव कोकमधील*** पाच विद्वान न्यायाधीशांनी रंगनाथ रेड्डी***मधील अल्पसंख्याक न्यायाधीशांच्या निर्णयावर विश्वास*** ठेवला कारण न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी "समुदायाची भौतिक संसाधने"*या वाक्याला दिलेला तर्क आणि अर्थ त्यांना पटला.*[परिच्छेद ३१]

6. कलम ३९ (ब) आणि (क) मधील तरतुदी भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३८ च्या प्रकाशात वाचल्या पाहिजेत. एकदा असे केले की "समाजाची भौतिक संसाधने"या वाक्याला विस्तृत अर्थ दिल्याशिवाय राहत नाही . 'समाजाच्या भौतिक संसाधनांना'जो अर्थ द्यायला हवा, तो म्हणजे ***रंगनाथ रेड्डी मध्ये तीन न्यायमूर्तींनी त्याला काय दिले आहे आणि*** संजीव कोक ***मधील घटनापीठाच्या निर्णयात काय केले गेले आहे.*** माझ्या मते, "समाजाची भौतिक संसाधने"या वाक्याचा हा अर्थ आहे. [परिच्छेद ४८]

7. सर्वसामान्यांचे हित साधण्यासाठी भौतिक साधनसंपत्तीची मालकी व नियंत्रणचे वाटप कसे करायचे हे विधिमंडळाने ठरवायचे आहे. एकेकाळी त्याचा विस्तृत अर्थ "समाजाची भौतिक संसाधने"निश्चित केली जातात, भौतिक संसाधने कोणती असतील हे ठरविण्यासाठी कायदेमंडळांना पुढील मार्गदर्शक तत्त्वे आखण्याची आवश्यकता नाही.भौतिक साधनसंपत्तीचे नियंत्रण व वितरण कसे करायचे, हेही विधिमंडळाचे काम आहे, परंतु ते करताना भौतिक साधनसंपत्तीचे नियंत्रण व मालकी इतकी वाटली जावी की त्यातून समाजाचे सर्वसामान्य हित साधले जावे, हे पाहावे लागेल. तसे न झाल्यास न्यायपालिका न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधिकारांपासून वंचित राहत नसल्याने असा कायदा रद्द केला जाऊ शकतो. संबंधित कायदा वैध कायदा होण्यासाठी कलम ३९ (ब) आणि (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वांशी संबंध प्रस्थापित करणे आवश्यक आहे. ***केशवानंद भारती***आणि ***मिनर्व्हा मिलच्या*** संदर्भात हा कायदा आहे. वेगळ्या शब्दांत सांगायचे झाले तर "खाजगी मालकीची संसाधने""भौतिक संसाधने"या व्याख्येत काय आणि केव्हा येतात हे या न्यायालयाने जाहीर करणे योग्य नाही. याची गरज नाही. अशी संसाधने सर्वसामान्यांचे हित साधतील का, हा कळीचा मुद्दा आहे. प्रत्येक खाजगी मालकीच्या संसाधनाचे अधिग्रहण, मालकी किंवा नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या हिताला बाधा आणणार नाही हे उघड आहे. तरीही या

टप्प्यावर आपण काय करावे आणि काय करू नये याची यादी तयार करू शकत नाही. ही कसरत आपण विधिमंडळाच्या शहाणपणावर सोडली पाहिजे. [परिच्छेद ४९]

8. आपल्या राज्यघटनेच्या भाग ४ मध्ये कलम ३८ तसेच कलम ३९ (ब) आणि (क) यांचा समावेश त्या वेळच्या प्रचलित तत्त्वज्ञानावर आणि भारताने अवलंबलेल्या विकासाच्या मार्गावर आधारित होता. विशेषत: ***रंगनाथ रेड्डी*** आणि ***संजीव कोक*** या प्रकरणात या न्यायालयाने वरील तरतुदींना दिलेला अन्वयार्थ ही प्रासंगिक प्रासंगिकता आहे. कदाचित काही बाबतीत परिस्थिती बदलली असेल. मात्र, त्यात बदल झालेला नाही, तो म्हणजे विषमता. आज राजकीय समता आहे आणि कायद्यातही समानता आहे, तरीही सामाजिक आणि आर्थिक विषमता कायम आहे, असे डॉ. आंबेडकरांनी २५ नोव्हेंबर १९४९ रोजी संविधान सभेत केलेल्या भाषणात सावध केले होते. उत्पन्न आणि संपत्तीतील विषमता आणि श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील वाढती दरी अजूनही प्रचंड आहे. त्यामुळे कलम ३८ आणि ३९ ज्या तत्त्वांवर आधारलेले आहे आणि ***ज्यावर रंगनाथ रेड्डी*** प्रकरणात त्रिन्यायाधीशांचे मत आणि संजीव कोक ***प्रकरणात एकमताने दिलेला निकाल आहे, त्या तत्त्वांचा त्याग करणे शहाणपणाचे ठरणार नाही.***[परिच्छेद ५०]

9. न्यायमूर्ती कृष्ण अय्यर आणि न्यायमूर्ती ओ . चिन्नप्पा रेड्डी यांनी अनुक्रमे रंगनाथ रेड्डी आणि संजीव कोक मध्ये "समुदायाची भौतिक संसाधने"या अभिव्यक्तीला दिलेला व्यापक आणि सर्वसमावेशक अर्थ आपल्याला चांगल्या स्थितीत उभा केला आहे आणि त्याची कोणतीही प्रासंगिकता किंवा न्यायिक मूल्य गमावलेले नाही किंवा या मूल्यांचे कौतुक करणारा प्रेक्षकही गमावला नाही. कृष्णा अय्यर सिद्धांतावर केलेल्या वक्तव्यावर मी तीव्र नापसंती ही येथे नोंदवू इच्छितो. ही टीका कठोर असून ती टाळता आली असती. कृष्णा अय्यर डॉक्ट्रिन किंवा ओ. चिन्नप्पा रेड्डी डॉक्ट्रिन हा कायदा किंवा जीवनाशी काहीही संबंध असलेल्या सर्वांना परिचित आहे. निष्पक्षता आणि समता या प्रबळ मानवतावादी तत्त्वांवर आधारित आहे. अंधाऱ्या काळात आपला मार्ग उजळवणारा हा सिद्धांत आहे. त्यांच्या निर्णयाचा लांबलचक भाग हा केवळ त्यांच्या प्रगल्भ बुद्धीचे प्रतिबिंब नाही, तर त्याहीपेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे त्यांच्या न्यायव्यवस्थेच्या तत्त्वज्ञानाच्या केंद्रस्थानी माणूस असल्याने लोकांप्रती असलेल्या सहानुभूतीचे प्रतिबिंब आहे. [परिच्छेद ५०]

केस लॉ चा हवाला

डॉ. धनंजय वाय. चंद्रचूड, सरन्यायाधीश यांच्या निर्णयात:

संजीव कोक मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी विरुद्ध भारत कोकिंग कोल लि. [१९८३] १ **एससीआर १०००: (१९८३) १ एससीसी १४७ : १९८२ आयएनएससी ९३** *आणि कर्नाटक राज्य विरुद्ध रंगनाथ रेड्डी* [१९७८] **१ एससीआर ६४१: (१९७७) ४ एससीसी ४७१ : १९७७ आयएनएससी १९६ [न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांचे अल्पसंख्याक मत] – चुकीचे.**

महाराष्ट्र राज्य विरुद्ध मध्य प्रांत मॅंगनीज अयस्क. [१९७७] १ **एससीआर** १००२ **:** (१९७७) १ **एससीसी** ६४३ **;***डी. के. त्रिवेदी अँड सन्स विरुद्ध गुजरात राज्य* [१९८६] **१ एससीआर ४७९: (१९८६) सुप.***शामराव परुळेकर विरुद्ध जिल्हाधिकारी, ठाणे* [१९५२] **१ एससीआर ६८३: (१९५२) २ एससीसी १ : १९५२ आयएनएससी ६३;***नैसर्गिक संसाधनांचे वाटप, रे : २०१२ चा विशेष संदर्भ क्रमांक १* [२०१२] **९ एससीआर ३११: (२०१२) १० एससीसी १ : २०१२ आयएनएससी ४२८;***शौकत खान विरुद्ध आंध्र प्रदेश राज्य* [१९७५] **१ एससीआर ४२९: (१९७४) २ एससीसी ३७६;***इंडियन एक्सप्रेस न्यूजपेपर्स (मुंबई) विरुद्ध भारत सरकार* [१९८५] **२ एससीआर २८७: (१९८५) १ एससीसी ६४१ : १९८४ आयएनएससी २३१ – यावर अवलंबून आहे.**

महाराष्ट्र राज्य विरुद्ध बसंतीबाई खेतान [१९८६] **१ एससीआर ७०७: (१९८६) २ एससीसी ५१६ : १९८६ आयएनएससी ४०;***मिनर्वा मिल्स विरुद्ध भारत सरकार* [१९८१] **१ एससीआर २०६: (१९८०) ३ एससीसी ६२५ : १९८० आयएनएससी**

१४२;*केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य* [**१९७३**] **सुप १ एससीआर १: (१९७३) ४ एससीसी २२५ : १९७३ आयएनएससी ९१;***वामन राव विरुद्ध भारत सरकार* [१९८१] **२ एससीआर १: (१९८०) ३ एससीसी ५८७ : १९८० आयएनएससी २१६;***मफतलाल इंडस्ट्रीज लिमिटेड विरुद्ध भारत सरकार* [**१९९६**] **सुप १० एससीआर ५८५: (१९९७) ५ एससीसी ५३६ : १९९६ आयएनएससी १५१४;***आयआर कोएल्हो विरुद्ध तमिळनाडू राज्य* [**१९९९**] **सुप २ एससीआर ३९४: (१९९९) ७ एससीसी ५८० : १९९९ आयएनएससी ३९४;***मालपे विश्वनाथ आचार्य विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य* [**१९९७**] **सुप ६ एससीआर** ७१७ **:** (१९९८) २ **एससीसी** १ **:** १९९७ **आयएनएससी** ८३१ **;***सुप्रीम कोर्ट ॲडव्होकेट्स ऑन-रेकॉर्ड असोसिएशन विरुद्ध भारत सरकार* [२०१५] १३ **एससीआर** १ **:** (२०१६) ५ **एससीसी** १ **:** २०१५ **आयएनएससी** २८५ **;***महाराव साहेब श्री भीमसिंहजी विरुद्ध भारत सरकार* [**१९८५**] **सुप १ एससीआर ८६२: (१९८१) १ एससीसी १६६ : १९८० आयएनएससी २१९;***एटीबी मेहताब माजिद विरुद्ध मद्रास राज्य* [**१९६३**] **सुप २ एससीआर** ४३५**:** (१९६३) १४ **एसटीसी** ३५५ **:** १९६२ **आयएनएससी** ३४२ **;***कोटेश्वर विठ्ठल कामत विरुद्ध रंगप्पा बालिगा* [**१९६९**] **३ एससीआर ४०: (१९६९) १ एससीसी २५५ : १९६८ आयएनएससी ३३५;***प्रॉपर्टी ओनर्स असोसिएशन आणि इतर. वि. महाराष्ट्र राज्य आणि ओ.आर.* [**१९९६**] **सुप २ एससीआर २३०: (१९९६) ४ एससीसी ४९ : १९९६ आयएनएससी ५९८;***मालमत्ता मालक गट विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य***(२००१) ४**

एससीसी ४५५;*प्रॉपर्टी ओनर्स ॲस्न. ५. महाराष्ट्र राज्य***(२०१३) ७ एससीसी ५२२;***मुलचंद ओधवजी विरुद्ध राजकोट बरो नगरपालिका* **(१९७१) ३ एससीसी ५३;***बीएन तिवारी विरुद्ध भारत सरकार* [१९६५] २ **एससीआर** ४२१ **;***टी देवदासन विरुद्ध भारत सरकार* [**१९६४**] **४ एससीआर ६८०: १९६३ आयएनएससी १८३;***बी बॅनर्जी विरुद्ध अनिता पान* [**१९७५**] **२ एससीआर ७७४: (१९७५) १ एससीसी १६६ : १९७४ आयएनएससी २४६;***तमिळनाडू राज्य आणि ओआरएस वि. एल. अबू कवुर बाई आणि ओर्स.* [**१९८४**] **१ एससीआर ७२५: (१९८४) १ एससीसी ५१५;***जिजूभाई नानभाई कछार विरुद्ध गुजरात राज्य* [**१९९४**] **१ एससीआर ८०७: (१९९५) सुप १ एससीसी ५९६;***नॅशनल टेक्सटाईल कॉर्पोरेशन लिमिटेड विरुद्ध सीताराम मिल्स लि.* [**१९८६**] **२ एससीआर १८७: आकाशवाणी १९८६ एससी १२३४ : १९८६ आयएनएससी ६१;***युनियन ऑफ इंडिया विरुद्ध सायनामाइड इंडिया लि.* [**१९८७**] **२ एससीआर ८४१: (१९८७) २ एससीसी ७२० : १९८७ आयएनएससी १००;***तिनसुखिया इलेक्ट्रिक सप्लाय कंपनी लिमिटेड विरुद्ध आसाम राज्य आणि ओर्स.* [**१९८९**] **२ एससीआर ५४४: (१९८९) ३ एससीसी ७०९ : १९८९ आयएनएससी १२८;***एन. पार्थसारथी विरुद्ध भांडवली समस्या नियंत्रक* [**१९९१**] **२ एससीआर ३२९: (१९९१) ३ एससीसी १५३ : १९९१ आयएनएससी १०४;** *ओरिएंट पेपर अँड इंडस्ट्रीज लिमिटेड विरुद्ध ओरिसा राज्य* [**१९९०**] **सुप.** २ **एससीआर** ४८० **:** (१९९१) **सुप** १ **एससीसी** ८१ **;***आसाम सिलिमॅनाइट लिमिटेड आणि*

एएनआर विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया अँड ओआरएस. [१९९०] **१ एससीआर ९८३: (१९९२) १ एससीसी ६९२ : १९९० आयएनएससी ८९;***महिंद्र कुमार गुप्ता विरुद्ध भारत सरकार, पेट्रोलियम आणि नैसर्गिक वायू मंत्रालय* (१९९५) १ **एससीसी** ८५ **;***टाटा आयर्न अँड स्टील कंपनी विरुद्ध यूओआय* [**१९९६**] **सुप ३ एससीआर ८०८: (१९९६) ९ एससीसी ७०९ : १९९६ आयएनएससी ७७०;***व्हिक्टोरियन ग्रॅनाइट्स प्रायव्हेट लिमिटेड विरुद्ध पी. रामाराव अँड ऑर्स.* [**१९९६**] **सुप ५ एससीआर ६९२: (१९९६) १० एससीसी ६६५ : १९९६ आयएनएससी १०१८;***मफतलाल इंडस्ट्रीज लिमिटेड आणि ऑर्स विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया अँड ओआरएस.* [**१९९६**] **सुप १० एससीआर ५८५: (१९९७) ५ एससीसी ५३६;***रिलायन्स नॅचरल रिसोर्सेस लिमिटेड विरुद्ध रिलायन्स इंडस्ट्रीज लि.* [**२०१०**] **५ एससीआर ७०४: (२०१०) ७ एससीसी १ : २०१० आयएनएससी २९०;***केंद्रीय दाऊदी बोहरा मंडळ विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य* [**२००४**] **सुप ६ एससीआर १०५४: (२००५) २ एससीसी ६७३;***त्रिमूर्ती सुगंध (प्रायव्हेट) लिमिटेड विरुद्ध राज्य (एनसीटी ऑफ दिल्ली)*[२०२२] १५ **एससीआर** ५१६ **:** २०२२ **एससीसी ऑनलाईन एससी** १२४७ **:** २०२२ **आयएनएससी** ९७५ **;***जयश्री लक्ष्मणराव पाटील विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य* [**२०२१**] **१५ एससीआर ७१५: (२०२१) ८ एससीसी १ : २०२१ आयएनएससी २८४;***राजनारायण सिंह विरुद्ध पाटणा प्रशासन समिती* [**१९५५**] **१ एससीआर २९०: (१९५४) २ एससीसी ८२ : १९५४ आयएनएससी**

६९;*कैखोसरो (चिक) कावसजी फ्रामजी विरुद्ध भारत सरकार* [२०१९] ४ **एससीआर २२२: (२०१९) २० एससीसी ७०५ : २०१९ आयएनएससी ३७८;** *नवतेज सिंग जोहर विरुद्ध भारत सरकार* [२०१८] ७ **एससीआर ३७९: (२०१८) १० एससीसी १ : २०१८ आयएनएससी ७९०;***लेफ्टनंट कर्नल नितीशा आणि ऑर्स विरुद्ध भारत सरकार आणि ओआरएस.* [२०२१] ४ **एससीआर** ६३३**:** (२०२१) १५ **एससीसी** १२५ **:** २०२१ **आयएनएससी** २१० **;** *सीता सोरेन विरुद्ध भारत सरकार* [२०२४] ३ **एससीआर** ४६२ **:** (२०२४) ५ **एससीसी** ६२९ **:** २०२४ **आयएनएससी** १६१ **;***इस्लामिक अकॅडमी ऑफ एज्युकेशन विरुद्ध कर्नाटक राज्य* [२००३] **सुप २ एससीआर ४७४: (२००३) ६ एससीसी ६९७ : २००३ आयएनएससी** ३९१;*सिकंदराबाद क्लब विरुद्ध सीआयटी* [२०२३] १२ **एससीआर** ९७९ **:** २०२३ **एससीसी ऑनलाइन एससी** १००४ **:** २०२३ **आयएनएससी** ७३६ **;***गुजरात राज्य विरुद्ध युटिलिटी युजर्स वेल्फेअर असोसिएशन.*[२०१८] ९ **एससीआर** १०६**:** (२०१८) ६ **एससीसी** २१ **:** २०१८ **आयएनएससी** ३२९ **;***मद्रास राज्य विरुद्ध चंपाकन दोराईजन* [१९५१] **१ एससीआर ५२५: आकाशवाणी १९५१ एससी २२६ : १९५१ आयएनएससी २६;***मोहम्मद हनीफ कुरेशी विरुद्ध बिहार राज्य* [१९५९] **१ एससीआर ६२९: १९५७ एससीसी ऑनलाईन एससी १७;***गोलक नाथ विरुद्ध पंजाब राज्य* [१९६७] **२ एससीआर ७६२: [१९६७] एससीसी ऑनलाईन एससी १४ : १९६७ आयएनएससी ४५;***भारतीय हस्तकला एम्पोरियम विरुद्ध भारत*

सरकार [२००३] **सुप ३ एससीआर ४३: (२००३) ७ एससीसी ५८९ : २००३ आयएनएससी ४२७;***एम.आर.एफ. लिमिटेड वि. इन्स्पेक्टर, केरळ सरकार* [१९९८] **सुप.** २ **एससीआर** ६३२ **:** (१९९८) ८ **एससीसी** २२७ **:** १९९८ **आयएनएससी** ४२३ **;***कामगार विरुद्ध मीनाक्षी मिल्स लि.* [१९९२] **३ एससीआर ४०९: (१९९२) ३ एससीसी ३३६ : १९९२ आयएनएससी १६४;***पथुम्मा विरुद्ध केरळ राज्य* [१९७८] **२ एससीआर ५३७: (१९७८) २ एससीसी १ : १९७८ आयएनएससी ७;***गुजरात राज्य विरुद्ध मिर्झापूर मोती कुरेशी कसाब जमात* [२००५] **सुप ४ एससीआर ५८२: (२००५) ८ एससीसी ५३४ : २००५ आयएनएससी ५२५;***केरळ राज्य विरुद्ध एन.एम.थॉमस* [१९७६] **१ एससीआर ९०६: (१९७६) २ एससीसी ३१० : १९७५ आयएनएससी २२४;***बंधुआ मुक्ती मोर्चा विरुद्ध भारत सरकार* [१९८४] **२ एससीआर ६७: (१९८४) ३ एससीसी १६१ : १९८३ आयएनएससी २०३;***अशोक कुमार ठाकूर विरुद्ध भारत सरकार* [२००८] **४ एससीआर १: (२००८) ६ एससीसी १ : २००८ आयएनएससी ४७३;***ओल्गा टेलिस विरुद्ध मुंबई म्युनिसिपल कॉर्पोरेशन.* [१९८५] **सुप. २ एससीआर ५१: (१९८५) ३ एससीसी ५४५ :** १९८५ **आईएनएससी** १५१ **;***एस.आर. चौधरी विरुद्ध पंजाब राज्य* [२००१] **सुप १ एससीआर ६२१: (२००१) ७ एससीसी १२६ : २००१ आयएनएससी ३७३;***के.एस. पुट्टास्वामी विरुद्ध भारत सरकार* [२०१७] **१० एससीआर ५६९: (२०१७) १० एससीसी १ : २०१७ आयएनएससी १२३५;***महाराष्ट्र राज्य वीज मंडळ विरुद्ध ठाणे*

विद्युत पुरवठा कंपनी. [१९८९] **२ एससीआर ५१८: (१९८९) ३ एससीसी ६१६ : १९८९ आयएनएससी १२७;***तिनसुखिया इलेक्ट्रिक सप्लाय कंपनी लिमिटेड विरुद्ध आसाम राज्य* [१९८९] **२ एससीआर ५४४: (१९८९) ३ एससीसी ७०९ : १९८९ आयएनएससी १२८;***आसाम सिलिमॅनाइट लिमिटेड विरुद्ध भारत सरकार* [१९९०] **१ एससीआर ९८३: (१९९२) सुप १ एससीसी ६९२ : १९९० आयएनएससी ८९;***हरदीप सिंग विरुद्ध पंजाब राज्य* [२०१४] **२ एससीआर १: (२०१४) ३ एससीसी ९२ : २०१४ आयएनएससी २१;***रोहिताश कुमार विरुद्ध ओम प्रकाश शर्मा* [२०१२] **१३ एससीआर ४७: (२०१३) ११ एससीसी ४५१ : २०१२ आयएनएससी ५०९;***चंदीगड हाऊसिंग बोर्ड विरुद्ध मेजर जनरल देविंदर सिंग* [२००७] **३ एससीआर १०४९: (२००७) ९ एससीसी ६ : २००७ आयएनएससी** २९१ **;***लछमन दास बनाम जगत राम* [२००७] २ **एससीआर** ९८०: (२००७) १० **एससीसी** ४४८**;***विद्या देवी विरुद्ध हिमाचल प्रदेश राज्य* [२०२०] **१ एससीआर ७४९: (२०२०) २ एससीसी ५६९ : २०२० आयएनएससी २३;***कोलकाता महानगरपालिका आणि एएनआर विरुद्ध बिमलकुमार शाह अँड ओआरएस.* [२०२४] ५ **एससीआर** ८३१ **:** २०२४ **आईएनएससी** ४३५**;***एम.सी. मेहता विरुद्ध कमलनाथ* [१९९६] **सुप.** १० **एससीआर** १२ **:** (१९९७) १ **एससीसी** ३८८ **:** १९९६ **आयएनएससी** १४८२ **;***एम.आय. बिल्डर्स (पी) लिमिटेड विरुद्ध राधेश्याम साहू* [१९९९] **३ एससीआर १०६६: (१९९९) ६ एससीसी ४६४ : १९९६ आयएनएससी १४८२;***फोमेंटो रिसॉर्ट्स*

अँड हॉटेल्स लि. मिंगुएल मार्टिन्स [२००९] ३ **एससीआर** १ **:** (२००९) ३ **एससीसी** ५७१ **:** २००९ **आयएनएससी** ३९ **;***बुद्धिजीवी मंच विरुद्ध आंध्र प्रदेश राज्य.* [**२००६**] **२ एससीआर ४१९: (२००६) ३ एससीसी ५४९ : २००६ आयएनएससी १०१;***वेदांता लिमिटेड विरुद्ध तमिळनाडू राज्य* [२०२४] २ **एससीआर** ११२१ **:** २०२४ **आयएनएससी** १७५ **;***सेंटर फॉर पब्लिक इंटरेस्ट लिटिगेशन विरुद्ध भारत सरकार* [**२०१२**] **३ एससीआर १४७: (२०१२) ३ एससीसी १- संदर्भित.**

प्रॉपर्टी ओनर्स असोसिएशन विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य, **१९९१ एससीसी ऑनलाईन बॉम ५२१;***लक्ष्मीबाई विरुद्ध मध्य प्रदेश राज्य,* **आकाशवाणी १९५१ नाग ९४;***श्रीराम गुलाबदास विरुद्ध महसूल मंडळ, मध्य प्रदेश* **(१९५२) ३ एसटीसी ३४३-संदर्भित.**

फ्रॉस्ट विरुद्ध कॉर्पोरेशन आयुक्त, २७८ **यू.एस.** ५०५ **;***टेक्सास कंपनी विरुद्ध कोहन वॉश,* २ **डी** ३६० (१७ **एप्रिल** १९४१**, वाशिंगटन चे सर्वोच्च न्यायालय);***माझुरेक विरुद्ध एफएम इन्स कंपनी, जेम्सटाउन* ३२० **पीए** ३३ **(पा.**१९३५) (२५ **नोव्हेंबर** १९३५ **, पेनसिल्व्हेनियाचे सर्वोच्च न्यायालय) - संदर्भित.**

बी. व्ही. नागरत्ना यांच्या निकालात न्या.

संजीव कोक मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी विरुद्ध भारत कोकिंग कोल लि.[**१९८३**] **१ एससीआर १०००: (१९८३) १ एससीसी १४७ : आकाशवाणी १९८३ एससी २३९;** *तमिळनाडू राज्य विरुद्ध एल. अबू कावर बाई* [**१९८४**] **१ एससीआर ७२५:**

(१९८४) १ एससीसी ५१५ : १९८४ आयएनएससी १७ *आणि महाराष्ट्र राज्य विरुद्ध बसंतीबाई मोहनलाल खेतान* [१९८६] **१ एससीआर ७०७: (१९८६) २ एससीसी ५१६ - पुष्टी.**

प्रॉपर्टी ओनर्स असोसिएशन विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य [१९९६] **सुप २ एससीआर २३०: (१९९६) ४ एससीसी ४९;***प.पू. केशवानंद भारती श्रीपादगलवरू विरुद्ध केरळ राज्य* [१९७३] **सुप १ एससीआर १: (१९७३) ४ एससीसी २२५ : आकाशवाणी १९७३ एससी १४६१;***कर्नाटक राज्य विरुद्ध रंगनाथ रेड्डी*[१९७८] **१ एससीआर ६४१: आकाशवाणी १९७८ एससी २१५;** *मफतलाल इंडस्ट्रीज विरुद्ध भारत सरकार* [१९९६] **सुप १० एससीआर ५८५: (१९९७) ५ एससीसी ५३६;** आयआर *कोएल्हो विरुद्ध तमिळनाडू राज्य* [१९९९] **सुप २ एससीआर ३९४: (१९९९) ७ एससीसी ५८० : १९९९ आयएनएससी ३९४;***मिनर्वा मिल्स लिमिटेड विरुद्ध भारत संघ* [१९८१] **१ एससीआर २०६: (१९८०) ३ एससीसी ६२५ : एआयआर १९८० एससी १७८९;***पश्चिम बंगाल राज्य विरुद्ध अन्वर अली सरकार* [१९५२] **१ एससीआर २८४: आकाशवाणी १९५२ एससी ७५;***सुप्रीम कोर्ट ॲडव्होकेट्स-ऑन-रेकॉर्ड असोसिएशन विरुद्ध भारत सरकार* [१९९३] **सुप २ एससीआर ६५९: (१९९३) ४ एससीसी ४४१;***झी टेलिफिल्म्स लिमिटेड विरुद्ध भारत सरकार* [२००५] **१ एससीआर ९१३: आकाशवाणी २००५ एससी २६७७;***पुट्टास्वामी (निवृत्त) विरुद्ध भारत सरकार* [२०१७] **१० एससीआर ५६९: (२०१७) १० एससीसी १;***राष्ट्रीय विधी सेवा*

प्राधिकरण विरुद्ध भारत सरकार [२०१४] **५ एससीआर ११९: (२०१४) ५ एससीसी ४३८;***जोसेफ शाईन विरुद्ध भारत संघ* [२०१८] **११ एससीआर ७६५: (२०१९) ३ एससीसी ३९;***नवतेज जोहर विरुद्ध भारत सरकार* [२०१८] **७ एससीआर ३७९: (२०१८) १० एससीसी १;***अनुज गर्ग ५. हॉटेल असोसिएशन ऑफ इंडिया* [२००७] **१२ एससीआर ९९१: आकाशवाणी २००८ एससी ६३;***बबिता पुनिया* [२०२०] **३ एससीआर ८३३: (२०२०) ७ एससीसी ४६९;***लेफ्टनंट कोलोनॉल नितीशा आणि इतर विरुद्ध भारत सरकार* [२०२१] ४ **एससीआर** ६३३ **: एआईआर** २०२१ **एससी** १७९७**;***भीमसिंगजी विरुद्ध भारत सरकार,***आकाशवाणी १९८१ एससी २३४;***वामन राव विरुद्ध भारत सरकार* [**१९८१**] **२ एससीआर १: (१९८०) ३ एससीसी ५८७ : १९८० आयएनएससी २१६; आकाशवाणी** १९८१ **एससी** २७१ **;** *सेंटर फॉर पब्लिक इंटरेस्ट लिटिगेशन विरुद्ध भारत सरकार* [**२०१२**] **३ एससीआर १४७: (२०१२) ३ एससीसी १;रे: *नैसर्गिक संसाधनवाटप, २०१२ चा विशेष संदर्भ क्रमांक १* [२०१२] ९ एससीआर ३११: (२०१२) १० एससीसी १;***प.पू. महाराजा राणा हेमंत सिंहजी विरुद्ध सीआयटी* [**१९७६**] **३ एससीआर ४२३: (१९७६) १ एससीसी ९९६;***पश्चिम बंगाल राज्य विरुद्ध सुबोध गोपाल बोस* [**१९५४**] **१ एससीआर ५८७: आकाशवाणी १९५४ एससी ९२;***जिलूभाई विरुद्ध गुजरात राज्य* [**१९९४**] **१ एससीआर ८०७: आकाशवाणी १९९५ एससी १४२;***रुस्तम कावसजी कूपर विरुद्ध भारत सरकार* [**१९७०**] **३ एससीआर ५३०: आकाशवाणी १९७० एससी ५६४;***बिहार राज्य विरुद्ध*

कामेश्वर सिंह [१९५२] **१ एससीआर ८८९: आकाशवाणी १९५२ एससी २५२;***कोल इंडिया लिमिटेड विरुद्ध सीसीआय* [२०२३] ७ **एससीआर** ८२७ **:** (२०२३) १० **एससीसी** ३४५**;** *मधुसूदन सिंग विरुद्ध भारत सरकार* [**१९८४**] **१ एससीआर ८४९: (१९८४) २ एससीसी ३८१;***तिनसुखिया इलेक्ट्रिक सप्लाय कंपनी लिमिटेड विरुद्ध आसाम राज्य* [**१९८९**] **२ एससीआर ५४४: (१९८९) ३ एससीसी ७०९;***आसाम सिलिमॅनाइट लि.* वि. *भारत संघ* [**१९९०**] **१ एससीआर ९८३: (१९९२) सुप. १ एससीसी ६९२;***कोलकाता महानगरपालिका विरुद्ध बिमल कुमार शाह* [२०२४] ५ **एससीआर** ८३१ **:** २०२४ **आयएनएससी** ४३५ - **संदर्भित.**

सुधांशु धुलिया यांच्या निकालात न्या.

कर्नाटक राज्य विरुद्ध रंगनाथ रेड्डी [**१९७८**] **१ एससीआर ६४१: (१९७७) ४ एससीसी ४७१ [न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांचे अल्पसंख्याक मत];** *आणि संजीव कोक एमएफजी कंपनी विरुद्ध भारत कोकिंग कोल लि.* [**१९८३**] **१ एससीआर १०००: (१९८३) १ एससीसी १४७ : आकाशवाणी १९८३ एससी २३९ - स्पष्टपणे पुष्टी केली.**

मिनर्वा मिल्स विरुद्ध भारत सरकार [**१९८१**] **१ एससीआर २०६: (१९८०) ३ एससीसी ६२५;***केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य* [**१९७३**] **सुप.** १ **एससीआर** १ **:** (१९७३) ४ **एससीसी** २२५ **;***मद्रास राज्य विरुद्ध चंपाकम दोराईराजन* [**१९५१**] **१ एससीआर ५२५: १९५१ एससीसी ऑनलाईन एससी ३०;***रे : केरळ शिक्षा विधेयक,*

१९५७ [१९५९] १ **एससीआर** ९९५ **:** १९५८ **एससीसी ऑनलाइन एससी 8;***मो. हनीफ कुरेशी व इतर वि. बिहार राज्य आणि इतर* [**१९५९**] **१ एससीआर ६२९: १९५७ एससीसी ऑनलाईन १७;***केरळ राज्य विरुद्ध एन.एम.थॉमस* [**१९७६**] **१ एससीआर ९०६: (१९७६) २ एससीसी ३१०;***गुजरात राज्य विरुद्ध मिर्झापूर, मोती कुरेशी, कसाब, जमात आणि इतर* [**२००५**] **सुप.** ४ **एससीआर** ५८२ **:** (२००५) ८ **एससीसी** ५३४ **;***मफतलाल इंडस्ट्रीज विरुद्ध भारत सरकार* [**१९९६**] **सुप १० एससीआर ५८५: (१९९७) ५ एससीसी ५३६;***वामन राव आणि इतर विरुद्ध भारत सरकार* [**१९८१**] **२ एससीआर १: (१९८१) २ एससीसी ३६२;***टी.एन. विरुद्ध एल. अबू कवुर बाई* [**१९८४**] **१ एससीआर ७२५: (१९८४) १ एससीसी ५१५;***तिनसुखिया इलेक्ट्रिक सप्लाय कंपनी लिमिटेड विरुद्ध आसाम राज्य* [**१९८९**] **२ एससीआर ५४४: (१९८९) ३ एससीसी ७०९;***मधुसूदन सिंग विरुद्ध भारत सरकार* [**१९८४**] **१ एससीआर ८४९: (१९८४) २ एससीसी ३८१;***महाराष्ट्र राज्य विरुद्ध बसंतीबाई मोहनलाल खेतान* [**१९८६**] **१ एससीआर ७०७: (१९८६) २ एससीसी ५१६;***आसाम सिलिमॅनाइट लिमिटेड विरुद्ध भारत सरकार* [**१९९०**] **१ एससीआर ९८३: (१९९२) सुप १ एससीसी ६९२;***जिलूभाई नानभाई खाचर विरुद्ध गुजरात राज्य* [**१९९४**] **१ एससीआर ८०७: (१९९५) सुप १ एससीसी ५९६;***केटी मुपली नायर विरुद्ध केरळ राज्य* [**१९६१**] **३ एससीआर ७७: १९६० एससीसी ऑनलाईन एससी ७;***शंकरी प्रसाद सिंह विरुद्ध भारत सरकार,* **आकाशवाणी १९५१ एससी**

४५८;*बिहार राज्य विरुद्ध कामेश्वर सिंह* [१९५२] **१ एससीआर ८८९: (१९५२) १ एससीसी ५२८;***पश्चिम बंगाल राज्य विरुद्ध बेला बॅनर्जी* [१९५४] **१ एससीआर ५५८: (१९५३) २ एससीसी ६४८;***वज्रवेलू विरुद्ध विशेष उपजिल्हाधिकारी* [१९६५] १ **एससीआर** ६१४ **:** १९६४ **एससीसी ऑनलाइन एससी** २२;*नामशिवया मुदलियार* [१९६४] **६ एससीआर ९३६: १९६४ एससीसी ऑनलाईन एससी १६९;***भारत संघ विरुद्ध मेटल कॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया* [१९६७] १ **एससीआर** २५५: १९६६ **एससीसी ऑनलाइन एससी** १५ **;***गुजरात राज्य विरुद्ध श्री शांतीलाल मंगलदास अँड ओर्स.* [१९६९] ३ **एससीआर** ३४१ **: एआईआर** १९६९ **एससी** ६३४ **;***आरसी कूपर विरुद्ध भारत सरकार* [१९७०] **३ एससीआर ५३०: (१९७०) १ एससीसी २४८;***व्हिडिओ इलेक्ट्रॉनिक्स प्रायव्हेट लिमिटेड विरुद्ध पंजाब राज्य* [१९८९] **सुप २ एससीआर ७३१: (१९९०) ३ एससीसी ८७;***बंगळुरू पाणी पुरवठा व मलनिस्सारण मंडळ. व्ही. ए. राजप्पा आणि इतर* [१९७८] **३ एससीआर २०७:** (१९७८) २ **एससीसी** २१३;*मनेका गांधी विरुद्ध भारत सरकार* [१९७८] **२ एससीआर ६२१: (१९७८) १ एससीसी २४८;***एमएच होस्केट विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य* [१९७९] **१ एससीआर १९२: (१९७८) ३ एससीसी ५४४;***हुसैनारा खातून विरुद्ध गृह सचिव, बिहार राज्य* (१) [१९७९] **३ एससीआर १६९: (१९८०) १ एससीसी ८१;***सुनील बत्रा विरुद्ध दिल्ली प्रशासन* [१९८०] २ **एससीआर** ५५७: (१९८०) ३ **एससीसी** ४८८;*बिजो इमॅन्युएल विरुद्ध केरळ राज्य* [१९८६] **३ एससीआर ५१८: (१९८६) ३ एससीसी**

६१५;*विशाखा विरुद्ध राजस्थान राज्य* [**१९९७**] **३ सुप. एससीआर ४०४: (१९९७) ६ एससीसी २४१;***के.एस. पुट्टास्वामी* वि. *भारत संघ* [२०१७] १० **एससीआर** ५६९ **:** (२०१७) १० **एससीसी** १ **;***नवतेज सिंग जोहर विरुद्ध भारत सरकार* [**२०१८**] **७ एससीआर ३७९: (२०१८) १० एससीसी १- संदर्भित.**

पद्मनाभ रवी वर्मा राजा विरुद्ध उपतहसिलदार, **१९६२ एससीसी ऑनलाईन केर ९८;***महिंद्र बहावनजी ठाकूर विरुद्ध एस.पी.पांडे,* **१९६३ एससीसी ऑनलाइन बॉम** २८ **;***सुधा तिवारी विरुद्ध भारत सरकार,* २०११ **एससीसी ऑनलाईन ऑल** २५३ **;***राजा सूर्यपाल सिंग विरुद्ध उत्तर प्रदेश सरकार,* १९५१ **एससीसी ऑनलाईन सर्व** १८३ - **संदर्भित.**

हंटर विरुद्ध साऊथम इंक (१९८४) २ **एससीआर** १४५ **(कॅनडा सुप्रीम कोर्ट);** फे वि. न्यूयॉर्क ३३२ **अमेरिकी** (१९४७) **(जॅक्सन, न्या.) - संदर्भित।**

उद्धृत केलेली पुस्तके आणि नियतकालिके

डॉ. धनंजय वाय. चंद्रचूड, सरन्यायाधीश यांच्या निर्णयात:

डी. डी. बसू, 'भारतीय राज्यघटना', खंड ९, पृ. रामनाथियर लिखित प्रगत कायदा शब्दकोश, तिसरी आवृत्ती, खंड तिसरा, पृष्ठ २५०९; हाल्सबरी, दूसरा संस्करण, खंड १९, पैरा ५५६; - यूजीन वाम्बॉग, द स्टडी ऑफ केसेस (बोस्टन: लिटल, ब्राउन एंड कंपनी, १८९२); एच. एम. सीरवाई, भारतीय घटनात्मक कायदा, खंड २

(चौथी आवृत्ती, युनिव्हर्सल लॉ पब्लिशिंग २००२) १९३४-४०; संविधान सभा वादविवाद, खंड सातवा (१५ नवंबर १९४८); ब्लॅक लॉ डिक्शनरी, ८ वी आवृत्ती, दक्षिण आशियाई आवृत्ती, २०१५ ; ह्यूजेस, द सुप्रीम कोर्ट ऑफ अमेरिका, (१९३०) अमेरिकन बार एसन। रोजनिशी।; राहुल डे, भारतातील आर्थिक धोरणाचा इतिहास: संकट, युती आणि आकस्मिकता, २०२३ (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस); अर्थ मंत्रालय (आर्थिक व्यवहार विभाग), भारत सरकार, भारतीय अर्थव्यवस्था : एक आढावा, जानेवारी २०२४; अर्थ मंत्रालय (आर्थिक व्यवहार विभाग), भारत सरकार, आर्थिक सर्वेक्षण २०२३-२४, जुलै २०२४ –

संदर्भित.

सुधांशु धुलिया यांच्या निकालात न्या.

श्री जस्टिस ब्रँडिस, ग्रेट अमेरिकन: प्रेस ओपिनियन एंड पब्लिक अप्रेजल (द मॉडर्न व्ह्यू प्रेस, सेंट लुईस, १९४१), पृ.४२; ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन, द इंडियन कॉन्स्टिट्यूशन: कॉर्नरस्टोन ऑफ अ नेशन (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, नवी दिल्ली, सेकंड इम्प्रेशन २०००), पृ. अहारोन बराक, द जज इन अ डेमोक्रेसी (प्रिन्स्टन युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००६), पृष्ठ ४-६, ३०८; अहारोन बराक, कायद्यातील अर्थपूर्ण व्याख्या (युनिव्हर्सल लॉ पब्लिशिंग कंपनी, २००७), पृष्ठ ३७० ,३७२,३७७; अहारोन बराक, हेर्मेन्यूटिक्स आणि संविधान व्याख्या, १४ कार्डोझो एल रेव्ह ७६७, (१९९२-९३), पृष्ठ ७७२; ए. एम. झैदी आणि इतर, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसचा

विश्वकोश (खंड-१०: १९३०-१९३५): द बॅटल फॉर स्वराज (एस. चंद अँड कंपनी लिमिटेड, १९८०), पृ. राकेश बटाब्याल (संपादन), पेंग्विन बुक ऑफ मॉडर्न इंडिया स्पीच (पेंग्विन बुक्स, २००७), पृ. ओ. चिन्नप्पा रेड्डी, द कोर्ट अँड द कॉन्स्टिट्यूशन ऑफ इंडिया : समिट्ट अँड शॅलोज (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००८), पृ. बिपनचंद्र, आधुनिक भारतातील राष्ट्रवाद आणि वसाहतवाद (ओरिएंट लाँगमॅन, १९७९), पृ. ठाकूरदास, जेआरडी टाटा आणि इतर, अ प्लॅन ऑफ इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंट फॉर इंडिया (भाग २) (१९४४); संजय बारू (संपादन), बॉम्बे प्लॅन (रूपा पब्लिकेशन्स इंडिया प्रायव्हेट लिमिटेड, २०१८), पृ. आदित्य मुखर्जी, वसाहतवादी आणि वसाहतोत्तर भारताची राजकीय अर्थव्यवस्था (प्रिमस बुक्स, २०२२), पृ.१९२; चिन्नप्पा रेड्डी, द कोर्ट अँड द कॉन्स्टिट्यूशन ऑफ इंडिया: समिट्ट अँड शॅलोज (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००८), पृ. संविधान सभा वादविवाद, खंड १, पृष्ठ ६२; खंड २, पृष्ठ ३१६; खंड ५, पृष्ठ ३४१; खंड सातवा, पृ. ४१, २२५, ४७३, ५१८-१९ आणि ५३९; खंड नववा, पृष्ठ ११९५; खंड ११, पृष्ठ ९७९; पी.के. त्रिपाठी, स्पॉटलाइट्ट ऑन कॉन्स्टिट्यूशनल इंटरप्रिटेशन (एन. एम. त्रिपाठी प्रा.लि., १९७२), पृ. शैलश्री शंकर, स्केलिंग जस्टिस: द सुप्रीम कोर्ट, सोशल राइट्ट अँड सिव्हिल लिबर्टीज इन इंडिया (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००९), पृ. एच.एम. सीरवाई, भारताचा घटनात्मक कायदा (चौथी आवृत्ती, खंड २, १९९३), पृ. १९२३-१९२४, १९३२; वेईस, संवैधानिक निर्देशक सिद्धांत, ३७ (४) ऑक्सफोर्ड जर्नल

ऑफ लीगल स्टडीज ९१६ (२०१७), पृष्ठ ९२३; संसदीय वादविवाद (भाग २- प्रश्नोत्तरे वगळता इतर कार्यवाही), पृ. ८८३०, ८८३१-८८३२; आदित्य मुखर्जी, वसाहतवादी आणि वसाहतोत्तर भारताची राजकीय अर्थव्यवस्था (प्रिमस बुक्स, २०२२), पृ. सी.एच. हनुमंत राव, ग्रामीण समाज व कृषी विकास : केस ऑफ इंडिया, २६ इकॉनॉमिक अँड पॉलिटिकल वीकली (१९९१), पृ. मक्तेदारी चौकशी आयोगाचा अहवाल १९६५; लोकसभेतील वादविवाद (भाग २- प्रश्नोत्तरे वगळता इतर कार्यवाही), खंड-३, पृ. ४८३३-४८३४; ए. मोईन जैदी, द ग्रेट उलथापालथ १९६९-१९७२ (ओरिएंटालिया, १९७२), पृ. अनातोले फ्रान्स इ. अल., क्रेनक्वेबिले (डॉड, मीड एंड कंपनी, इंक, १९२२), पृष्ठ १७१ ; जागतिक भूक सूचकांक २०२४ ; राष्ट्रीय बहुआयामी दारिद्र्य निर्देशांक: एक प्रगती आढावा २०२३ , नीती आयोग, भारत सरकार - **संदर्भित.**

कीवर्डची यादी

राज्यघटनेचे कलम ३१ सी; सर्वोच्च न्यायालयाने रद्द केली दुरुस्ती; राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) चा अर्थ; कलम ३०० ए; 'समाजाची भौतिक संसाधने'हे वाक्य; *केशवानंद भारती* प्रकरण; *मिनर्वा मिल* प्रकरण; *संजीव कोक* प्रकरण; *रंगनाथ रेड्डी* प्रकरण; खाजगी मालकीची संसाधने; 'भौतिक गरजा'ची पूर्तता; पब्लिक ट्रस्ट डॉक्ट्रिन; अल्पसंख्यांक मत; शब्द 'वितरण'; राज्याद्वारे वितरण; राज्यातील संसाधनांचे हस्तांतरण; राष्ट्रीयीकरण; कॉमन गुड.

त्यातून उद्भवलेले प्रकरण

दिवाणी अपिलीय / मूळ अधिकारक्षेत्र: २००२ चे दिवाणी अपील क्रमांक १०१२

मुंबई येथील उच्च न्यायालयाच्या दिनांक १३.१२.१९९१ च्या निर्णय व आदेशावरून १९८६ च्या डब्ल्यूपी क्रमांक २६७३ मध्ये

सह विशेष अनुमती याचिका (दिवाणी) क्रमांक ४३६७, ५२०४, ५७७७, ६१९१-६१९२, १९९२ ची ७९५०, ८७९७, १९९३ ची विशेष अनुमती याचिका (दिवाणी) क्रमांक ६७४४, विशेष अनुमती याचिका (दिवाणी) क्रमांक २३०३ व १९९५ ची १३४६७, रिट याचिका (दिवाणी) क्रमांक ९३४, १९९२ ची रिट याचिका (दिवाणी) क्रमांक ९३४, रिट याचिका (दिवाणी) क्र. आणि २००० चे ६७२ आणि २०२४ ची रिट याचिका (दिवाणी) क्रमांक ६६

पक्षांची उपस्थिती

वेंकटरमणी, सॉलिसिटर जनरल तुषार मेहता, जल अंध्यारूजिना, बलबीर सिंह, राकेश द्विवेदी, गोपाल शंकरनारायणन, श्याम दीवान, उत्तरा बब्बर, डॉ. हर्षवीर प्रताप शर्मा, संतोष पॉल, राजीव दत्ता, वरिष्ठ ॲड. एच. देवराजन, समीर पारेख, सोनाली बसू पारेख, ई. आर. कुमार, सुमित गोयल, ईशान नागर, जयम महेश शाह, अशोक राजगोपालन, अभिषेक ठकराल, सुश्री अदिती. अपूर्व पटनायक, अभय जडेजा, धन्यश्री जडेजा, वरुण सतिया, अरुण उन्नीकृष्णन, रेवती देसाई,

आकांक्षा अग्रवाल, सेरेना जेटमलानी, शायन बिस्से, मेसर्स पारेख एंड कंपनी, डी. अशोक राजगोपालन, सुश्री मधु त्यागी, कुणाल जैन, एस. सी. बिर्ला, सुब्रत बिर्ला, उज्ज्वल ए. राणा, हिमांशू मेहता (मेसर्स गगरेट अँड कंपनीसाठी), एस. आर. सेटिया, अमरजीत सिंग बेदी, गगनप्रीत संधू, वरुण चंडिओक, रिया सेठ, दिनेश कुमार, जय किशन देव, पी. एन. गुप्ता, भारती गुप्ता, पुष्पराज गुप्ता, सुश्री आशिमा गुप्ता, श्रीनिवास मूर्ती, हेमंत पाठक, मनीषा चनवानी, समित शुक्ला, आशिष वाड, मनोज वाड, तमाली वाड, अजेयो शर्मा, आकृति आर्य, मेसर्स जे. एस. वाड अँड कंपनी, पी. नरसिंहन, सुशांत डोगरा, धनंजय कटारिया, कार्तिकय अग्रवाल, रमण यादव, अमेयविक्रम थानवी, सौरजस्वी गोस्वामी, चितवन सिंघल, अभिषेक के. आर. पांडे, चिराग एम. श्रॉफ, सिद्धार्थ धर्माधिकारी, सिद्धार्थ धर्माधिकारी, सिद्धार्थ भरत बागला, सौरव सिंह, आदित्य कृष्णा, कानू अग्रवाल, नमन टंडन, माधव सिंहल, गौरांग भूषण, मोनिका बेंजामिन, अनु सुरा, रंजीव खटाना, श्याम गोपाल, प्रीत एस. फणसे, आदर्श दुबे, प्रल्हाद सिंह, शशांक बाजपेयी, संस्कृती पाठक, निपुण सक्सेना, आस्था शर्मा, श्रीसत्य मोहंती, अंजू थॉमस, संजीव कौशिक, मंतिका हरियानी, श्रेयस अवस्थी, एकलव्य द्विवेदी. हिमांशू चक्रवर्ती, अदिती गुप्ता, जान्हवी दुबे, तृषा चंद्रन, शिवानी विज, तान्या श्रीवास्तव, विशाल सिन्हा, माधव गुप्ता, रिपुल स्वाती कुमारी, भानू मिश्रा, मुस्कान सुराणा, लिहू शाइनी कोन्याक, अर्चित अदलखा, सौम्या सक्सेना, आदित्य राज

पांडेय, श्रुतंजय भारद्वाज, महेश अग्रवाल, ऋषी अग्रवाल, मनू कृष्णन, अन्वेषा पाधी, यश मोमाया, शिवानी अग्रवाल, उदयादित्य बॅनर्जी, अदिती देशमुख, शौर्य राय रंजन, आर्यन रच्छ, ई. सी. अग्रवाल, डेझी हन्ना, ओंद्रिला सेन, रायना मुखर्जी, समर्थ मोहंती, तेजस पटेल, मीरा कौरा, स्तुती जैन, पारस जोशी, अक्षू जैन, अकुल कृष्णन, अमित सेठ, दिब्यांशू पांडे, राधे श्याम शर्मा, वरुण के चोप्रा, मेहुल शर्मा, मेसर्स व्हीकेसी लॉ ऑफिसेस, सुजाता कुर्डूकर, गोपाळ बळवंत साठे, निशांत रमाकांतराव काटनेश्वरकर, मनोज स्वरूप अँड कंपनी, माणिक करंजावाला, नंदिनी गोरे, सोनिया निगम, मोहम्मद शाहयान खान, आकर्ष शर्मा, रबिन मजुमदार, प्रमोद बी. अग्रवाल, श्रीहर्ष नहुश बुंदेला, वेदांत मिश्रा, वीरेंद्र मोहन, मेसर्स वकील एस. निट अँड कंपनी, सुनील कुमार वर्मा, मनू कृष्णन जी, बी. गणात्रा, अनुराधा एच. गणात्रा, सिद्धार्थ दत्ता, नेहा सिंह, सुश्री जगन्नाथन, सी. अरविंद, शिवाजी एम. जाधव, ब्रिजकिशोर साह, आदर्श कुमार पांडे, अपूर्वा, विघ्नेश सिंह, आदित्य एस. जाधव, आलोक कुमार, दिवाकर शर्मा, अरुण कानवा, आलिया सिंह, कनिष्क चौधरी, प्रबल चौधरी, चित्रा चौधरी, प्रशांत चौधरी, एम. सी. गौरव धिंग्रा, पियुष कांत रॉय, सुरेंद्र गौतम, अभिषेक लाक्रा, ऋषभ कुमार सिंह, अरविंद कुमार सिंह, शशांक सिंह, ॲड.

सर्वोच्च न्यायालयाचा निर्णय / आदेश

निर्णय :

धनंजय वाय चंद्रचूड, सरन्यायाधीश डॉ.

सामग्री सारणी*

अ		*पार्श्वभूमी*	६
	1	संदर्भाची उत्पत्ती	६
	2.	तीन संदर्भ आदेश	१२
	3.	सध्याच्या संदर्भाची व्याप्ती	१८
ब		मुद्दे	२१
क		*कलम ३१ सी*	२३
	१	कलम ३१-क चा संक्षिप्त इतिहास	२३
	२	कलम ३१-सी संदर्भातील सध्याचा	३५
		वाद आणि प्रतिस्पर्धी वाद	
	३	अमान्यतेशी संबंधित उदाहरणे	४६
	३५	----------	
		सुधारणा	
	४	अनुच्छेद ३१-सी संबंधी विश्लेषण	७५
		व निष्कर्ष	
ड		*कलम ३९ (ब)*	८४
	१	सादरीकरण	८४

अ.अपीलकर्ते आणि मध्यस्थांचे ८४

म्हणणे

ब. प्रतिवादी आणि मध्यस्थांचे ८९

सादरीकरण

२ **न्यायालयीन शिस्त : संजीव कोक** ९५

मधील निरीक्षणे आणिमफतलाल

अ रंगनाथातील **अल्पसंख्याक** **९५**

दृष्टिकोनाचे

पुनरुत्थानरेड्डीजवळ**संजीवकोक**

ब रंगनाथ रेड्डी तील १०३

अल्पसंख्याकांच्या निरीक्षणांवर

अवलंबून राहून **संजीव कोक यांनी**

चूक केली

क त्यानंतर ही त्रुटी पुढे नेण्यात ११०

आली आहे

निर्णय

ड मफतलालमधील एका ओळीचे ११२

निरीक्षण *ओबिटर आहे डिक्टा*

३ **कलम ३९ (ब) चा अर्थ लावणे** १२३

अ कलम ३९ (ब) अंतर्गत १२३

संरक्षणासाठी पूर्वअट म्हणून कलम

३१ सी

ब. अनुच्छेद ३९ (ब) मार्गदर्शक १२८

तत्त्व म्हणून

४. ऐतिहासिक संदर्भ : संविधान १३५

सभेची चर्चा

अ. मार्गदर्शक तत्त्वांच्या हेतूविषयी १३५

वादविवाद

ब कलम ३९ (ब) मधील १४२

मजकुराविषयी वाद

क घटनेतील चर्चेतील निष्कर्ष सभा १५०

५ कलम ३९ (ब) चा अर्थ असा आहे १५६

संशय

६ लेखाच्या वरील विवेचनाची शुद्धता १७५

३९(ब)

अ विवेचन मजकुराशी विसंगत १७६

आहे कलम३९(ब)

ब व्याख्या म्हणजे एखाद्याचे समर्थन १८०

करण्यासारखे आहे विशिष्ट आर्थिक

विचारधारा

क व्याख्या अधिकाराशी विसंगत १८४

आहे मालमत्ता

ड 'भौतिकता'आणि १८६

'समुदाय'निश्चित करणे

साधनसंपत्तीचा घटक

ई या तरतुदीत खाजगी 'वेस्टिंग'चा १८९

समावेश असू शकतो राज्यातील

संसाधने

ई. निष्कर्ष १९१

* संपादन टीप : मूळ निर्णयानुसार न्यायदान.

1. या घटनापीठाच्या संदर्भामुळे राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) आणि ३१-क बाबत महत्त्वाचे प्रश्न उपस्थित होतात. या संदर्भाला उत्तर देणे हे घटनात्मक विवेचनाच्या गुंतागुंतीतून आणि घटनात्मक इतिहासाच्या इतिहासातून एक साहस आहे. तथापि, या तरतुदींच्या विवेचनात केवळ त्यांचे ऐतिहासिक संदर्भच नव्हे तर वर्तमानाला मार्गदर्शन करणारी आणि भविष्याला दिशा देणारी सामाजिक आणि आर्थिक मूल्ये देखील समजून घेणे आवश्यक आहे. [1]कलम ३९ (ब) सारखी राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे आणि कलम ३१-सी सारख्या सुरक्षित बंदराच्या तरतुदी ही आपल्या राज्यघटनेची अद्वितीय निर्मिती आहे. त्यांना समजून घेणं हे नाजूक काम आहे ज्यामध्ये आपल्या राज्यघटनेत अंतर्भूत स्पर्धात्मक परंतु सहअस्तित्वमूल्यांचा समतोल साधणे समाविष्ट आहे - सर्व नागरिकांच्या वैयक्तिक

---

1 "निदेशक तत्वे'

अधिकारांना मान्यता आणि सामाजिक -आर्थिक न्याय सुरक्षित करणार्या कल्याणकारी राज्याची आकांक्षा.

2. पुढे जाण्यापूर्वी या न्यायालयासमोरील संदर्भ आणि वादाचा केंद्रबिंदू असलेल्या राज्यघटनेतील तरतुदींचा थोडक्यात उल्लेख करणे योग्य ठरेल. राज्यघटनेच्या चौथ्या अध्यायातील निर्देशक तत्त्वांचा एक भाग असलेले कलम ३९ (ब) खालीलप्रमाणे आहे.

> "३९. **राज्याने पाळावी लागणारी धोरणाची काही तत्त्वे.**—विशेषत: राज्य आपले धोर सुरक्षिततेच्या दिशेने निर्देशित करेल-
>
> ...
>
> (ब) समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीची मालकी व नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्कृष्ट रीतीने वितरीत केले जावे;

3. राज्यघटनेच्या कलम ३१ सी मध्ये काही कायद्यांना सुरक्षित आश्रय देण्यात आला आहे आणि कलम १४ आणि १९ अन्वये त्यांना आव्हान देण्यापासून संरक्षण दिले आहे. अट एवढीच आहे की हा कायदा "कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वांची"अंमलबजावणी करणे आवश्यक आहे. एका अर्थाने कलम ३१ सी हे कलम ३९ (ब) च्या यांगला छेद देणारे आहे, जे त्याला एक वेगळा रंग आणि पोत देते आणि त्याचे दूरगामी परिणाम प्रदान करते. एखाद्या विशिष्ट कायद्याचा कलम ३९ (ब) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वांशी संबंध आहे हे सिद्ध झाल्यावर कलम ३१ सी कायद्याला जीवननौका प्रदान करते - घटनेच्या अनुच्छेद

१४ आणि १९ अन्वये त्याच्या घटनात्मकतेला आव्हान देण्यापासून त्याचे संरक्षण करते.

4. हा व्यापक संदर्भ लक्षात घेऊन आपण प्रथम या घटनापीठाच्या संदर्भाच्या प्रवासात डोकावतो आणि या निर्णयाची व्याप्ती निश्चित करतो.

अ. पार्श्वभूमी

i. संदर्भाची उत्पत्ती[संपादन]

5. मुंबई हे भारतातील सर्वात जास्त लोकसंख्येचे शहर आहे आणि जगातील सर्वात दाट लोकसंख्येच्या शहरांपैकी एक आहे. दुरुस्ती व पुनर्बांधणीअभावी असुरक्षित होऊनही मोठ्या संख्येने जुन्या, मोडकळीस आलेल्या इमारती ंची येथील रहिवाशांना सातत्याने भेडसावणारी समस्या आहे. १९४० पूर्वी शहरात सोळा हजारांहून अधिक इमारती बांधण्यात आल्याचा अंदाज आहे.[2]बेटावरील शहरातील इमारतींची प्राचीनता शहराच्या भौगोलिक स्थानामुळे वाढली आहे. पश्चिम किनारपट्टीवर वसलेल्या या शहरातील खारट हवेमुळे येथील वास्तूंचे आयुर्मान कमी होण्यास हातभार लागतो. मान्सूनच्या पावसामुळे मानवी वस्त्या आणि रहिवासी इमारतींच्या सुरक्षिततेसमोर मोठे आव्हान निर्माण झाले आहे. दरवर्षी पावसाळ्यापूर्वी मुंबई इमारत दुरुस्ती व पुनर्रचना मंडळ मानवी वस्तीसाठी अयोग्य

---

2 महाराष्ट्र गृहनिर्माण आणि क्षेत्र विकास प्राधिकरण, उपकरप्राप्त इमारतींची संख्या https://www. mhada.gov.in/en/content/m-b-r-r-board-history.

समजल्या जाणाऱ्या धोकादायक इमारतींची यादी जाहीर करते. अशा इमारतींमध्ये राहणाऱ्या लोकांना घरे रिकामी करण्याच्या नोटिसा बजावल्या जातात आणि अनुचित घटना टाळण्यासाठी रहिवाशांना इमारती रिकाम्या करण्यास सांगितले जाते. असे असले तरी या प्रयत्नांनंतरही शहर ाला इमारती कोसळण्याच्या वारंवार होणाऱ्या दुर्घटनेला सामोरे जावे लागत असून, त्यामुळे जीवित व वित्तहानी होत आहे, हे येथील रहिवाशांना सुरक्षित घरे मिळवून देण्यासाठी सुरू असलेल्या संघर्षाची आठवण करून देणारे आहे.[3]

6. पूर्वीची मुंबई हा मुळात सात बेटांचा समूह होता. या बेटांचे एकत्रीकरण करून भूसंपादनप्रकल्पांची मालिका एकत्र करून सध्याचे 'आयलंड सिटी ऑफ बॉम्बे'तयार करण्यात आले. विसाव्या शतकाच्या प्रारंभी हे बेट शहर एक प्रमुख कापड केंद्र म्हणून उदयास आले. वस्त्रोद्योग ाच्या वाढीबरोबर शहराबाहेरील कामगारांचा ओघ लक्षणीय होता. यामुळे कामगार आणि त्यांच्या कुटुंबियांना राहण्यासाठी अतिरिक्त निवासी इमारती बांधणे आवश्यक होते. वसाहतवादी सरकारने यासाठी मालमत्ता भाड्याने दिल्या आणि मोठ्या संख्येने इमारती बांधल्या

---

3 पहा हिंदुस्थान टाइम्स, ग्रँट रोड येथील १०० वर्षे जुनी इमारत कोसळल्याने १ मृत, ४ जखमी, दिनांक २१ जुलै, २०२४. https://www.hindustantimes.com/cities/mumbai-news/1-dead-four-hurt-as-portionof-nearly-100-year-old-building-collapses-in-grant-road-101721503683871.html; इंडियन एक्सप्रेस, डोंगरी इमारत कोसळली : ३७ वर्षांत, म्हाडा सह झालेल्या अपघातांत ८९४ माणसे मरण पावली., दिनांक १७ जुलै, २०१९, https://indianexpress.com/article/cities/mumbai/dongri-building-collapse-in-37-years-894-people-diedin-accidents-involving-mhada-buildings-5832965/; इंडियन एक्सप्रेस, मुंबई इमारत कोसळली : भेंडी बाजार येथील अपघातात २४ मृत, मुख्यमंत्री देवेंद्र फडणवीस यांनी कठोर कारवाईचे आश्वासन दिले, दिनांक ३१ ऑगस्ट, २०१७, https:// indianexpress.com/article/cities/mumbai/mumbai-building-collapse-bhendi-bazaar-accident-death-tollrises-to-22-4822665/

गेल्या. दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात घरांची टंचाई अधिकच तीव्र झाली आणि भाड्यात अभूतपूर्व वाढ झाली. हे कमी करण्यासाठी भाडे नियंत्रण कायदा आणला गेला.

7. इमारतींचा वापर जेवढ्या लोकांनी सामावून घेता येईल त्यापेक्षा जास्त लोकांनी केल्याने इमारतींची सातत्याने दुरवस्था होत गेली आणि कालांतराने इमारतींची दुरवस्था झाली. त्यामुळे मुंबई गृहनिर्माण मंडळ अधिनियम १९४८ मध्ये गृहनिर्माण योजना राबविण्यासाठी आणि शहरात नवीन निवासी इमारती बांधण्यासाठी मुंबई गृहनिर्माण मंडळाची स्थापना करण्याची तरतूद करण्यात आली. या कायद्यामुळे घरांचा साठा वाढण्यास मदत झाली असली, तरी वेळोवेळी कोसळणाऱ्या आणि त्यामुळे जीवित व वित्तहानी होत असलेल्या विद्यमान इमारतींचा प्रश्न सुटू शकला नाही. भूस्खलनाचे चिंताजनक प्रमाण, ज्यामुळे जीवित आणि मालमत्तेची हानी होत आहे आणि सध्याच्या घरांची कमतरता वाढत आहे, यावर उपाय योजना करणे आवश्यक होते, विशेषत: देशाच्या विविध भागांतून येणाऱ्या घुसखोरीमुळे शहराची वेगाने होणारी लोकसंख्या वाढ लक्षात घेता. मुंबई दुरुस्ती व पुनर्रचना मंडळ कायदा १९६९ लागू करण्यात आला. या कायद्यान्वये मुंबई इमारत दुरुस्ती व पुनर्रचना मंडळाची स्थापना करण्यात आली आणि धोकादायक इमारतींच्या दुरुस्ती व पुनर्बांधणीसाठी निधी उभारण्यासाठी उपकर लागू करण्यात आला. उपकराचा काही भाग मालकांनी उचलला, तर उर्वरित भाग भाडेकरूंनी उचलला. मात्र, हे

प्रयत्न करूनही या समस्येची अभूतपूर्व व्याप्ती आणि आर्थिक संसाधनांच्या कमतरतेमुळे ही समस्या कायम राहिली.

8. त्यानुसार महाराष्ट्र राज्य विधिमंडळाने महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास अधिनियम १९७६ लागू केला,[4]त्याला २५ एप्रिल १९७७ रोजी राष्ट्रपतींची मान्यता मिळाली. या प्रदीर्घ शीर्षकात म्हटले आहे की , "झोपडपट्टी भागात घरे, धोकादायक इमारतींची दुरुस्ती आणि पुनर्बांधणी आणि सुधारणेची कामे करण्याशी संबंधित कायद्यांचे एकत्रीकरण, एकत्रीकरण आणि दुरुस्ती करणे"हा कायदा आहे. मुंबई गृहनिर्माण मंडळ कायदा १९४८, मध्य प्रदेश गृहनिर्माण मंडळ कायदा १९५०, मुंबई इमारत दुरुस्ती व पुनर्रचना मंडळ कायदा १९६९ आणि महाराष्ट्र झोपडपट्टी सुधारणा मंडळ कायदा १९७३ हे पूर्वीचे कायदे म्हाडा कायदा लागू झाल्यानंतर रद्द करण्यात आले.[5]

9. म्हाडा कायद्याच्या आठव्या अध्यायात 'बृहन्मुंबई'किंवा पूर्वीच्या 'ग्रेटर बॉम्बे'मधील मोडकळीस आलेल्या इमारतींची दुरुस्ती व पुनर्बांधणी करण्याची तरतूद आहे.[6]मालकांवर उपकर आकारला जातो, ज्याचा वापर मुंबई इमारत दुरुस्ती व पुनर्रचना मंडळाकडून अशा इमारतींची दुरुस्ती आणि पुनर्बांधणी करण्यासाठी केला जातो. त्यासाठी बृहन्मुंबईतील इमारतींची तीन प्रकारात विभागणी करण्यात

---

4 म्हाडा ॲक्ट

5 कलम १८८ , म्हाडा ॲक्ट .

6 कलम १(२),म्हाडा ॲक्ट .

आली आहे. अ वर्गात १ सप्टेंबर १९४० पूर्वी उभ्या केलेल्या इमारतींचा समावेश आहे, ब वर्गात १ सप्टेंबर १९४० ते ३१ डिसेंबर १९५० दरम्यान उभ्या केलेल्या इमारतींचा समावेश आहे आणि क वर्गात १ जानेवारी १९५१ ते ३० सप्टेंबर १९६९ दरम्यान उभ्या केलेल्या इमारतींचा समावेश आहे.[7]

10. २६ फेब्रुवारी १९८६ रोजी महाराष्ट्राच्या राज्यपालांनी म्हाडा कायद्यात सुधारणा करणारा अध्यादेश काढला.[8]त्यानंतर सुधारित कायदा अस्तित्वात आला आणि त्यात म्हाडा कायद्यातील आठवा-अ अध्याय समाविष्ट करण्यात आला .[9]या अध्यायात 'कब्जाधारकांच्या सहकारी संस्थांसाठी उपकरप्राप्त मालमत्तांचे अधिग्रहण'आणि त्यातील तरतुदी अ श्रेणीतील इमारतींना, म्हणजे बृहन्मुंबईत १ सप्टेंबर १९४० पूर्वी उभ्या केलेल्या उपकरप्राप्त इमारतींना लागू होतात .[10]या प्रकरणातील तरतुदींनुसार अशा मालमत्तांचे शासनाने अधिग्रहण करून इमारतीच्या सत्तर टक्के रहिवाशांनी अर्ज केल्यास त्या जागेच्या मासिक भाड्याच्या शंभरपट भरून सहकारी संस्थेकडे हस्तांतरित करण्याची तरतूद आहे.[11] असे अधिग्रहण इमारतींच्या चांगल्या जतनासाठी असू शकते; संरचनात्मक दुरुस्ती करण्यासाठी

---

7 कलम ८४ , म्हाडा अधिनियम .

8 महाराष्ट्र गृहनिर्माण आणि क्षेत्र विकास (सुधारणा) अध्यादेश, १९८६

9 महाराष्ट्र गृहनिर्माण आणि क्षेत्र विकास (दुसरी सुधारणा) अधिनियम, १९८६ [सन १९८६ चा महा. अधि. क्र. २१]

("सुधारणा अधिनियम ")

10 कलम 103A, म्हाडा अधिनियम

11 कलम 103B, म्हाडा अधिनियम

किंवा नवीन इमारतीच्या पुनर्बांधणीसाठी असू शकते. जमीन सहकारी संस्थेकडे हस्तांतरित झाल्यानंतर ती केवळ मूळ कारणासाठी च वापरली जावी आणि जमीन किंवा इमारत हस्तांतरित करण्यावर निर्बंध आहेत.[12]

11. आठवा-अ अध्याय समाविष्ट करण्यामागचा हेतू विधिमंडळाने प्रस्तावनेत व सुधारित कायद्याच्या उद्दिष्टे व कारणांच्या निवेदनात नमूद केला आहे. शहरी भागात, विशेषत: 'ग्रेटर बॉम्बे'मधील जुन्या, मोडकळीस आलेल्या इमारतींची दुरुस्ती आणि पुनर्बांधणीची तातडीची गरज भागविण्यासाठी या तरतुदी करण्यात आल्याचे सांगण्यात येते. या इमारतींची दुरवस्था आणि कोसळण्याचा धोका यामुळे मोठा धोका निर्माण झाला आहे. उपकर आकारणे आणि संरचनात्मक दुरुस्तीसाठी प्राधिकरण स्थापन करणे यासह यापूर्वीच्या प्रयत्नांना समस्येचे प्रमाण आणि अपुऱ्या आर्थिक संसाधनांमुळे अपेक्षित परिणाम साध्य करता आले नाहीत. त्यामुळे नवा दृष्टिकोन अवलंबण्यात आला अध्याय आठवा-अ सुरू करून, जुन्या इमारती अधिग्रहित करून संरचनात्मक दुरुस्ती किंवा पुनर्बांधणीत कब्जाधारकांना सामावून घेणे आणि मालकी आणि नियंत्रण कब्जाधारकांकडे हस्तांतरित करणे. विधिमंडळाच्या म्हणण्यानुसार, कब्जाधारकांच्या निवाऱ्याचे रक्षण करणे, इमारत कोसळणे रोखणे आणि 'सर्वसामान्यांच्या हितासाठी'सदनिकांच्या मालकीहक्काचे समन्यायी वाटप आणि नियंत्रणास प्रोत्साहन देणे हे उद्दीष्ट आहे.

---

12 कलम 103C, म्हाडा अधिनियम

12. विशेष म्हणजे याच सुधारित कायद्याद्वारे म्हाडा कायद्यात खालील घोषणा असलेले कलम १ अ देखील समाविष्ट करण्यात आले.

> "**१-अ. जाहीरनामा.**—भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३९ च्या खंड (ब) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वाचे रक्षण करणे आणि त्याकरिता प्रस्ताव, योजना किंवा प्रकल्पांची अंमलबजावणी करणे आणि त्याकरिता जमीन व इमारतींचे संपादन करणे व जमिनींचे हस्तांतरण करणे या राज्याच्या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी हा अधिनियम आहे, असे येथे जाहीर करण्यात आले आहे. गरजू व्यक्तींना आणि अशा जमिनी किंवा इमारतींवर कब्जा करणाऱ्यांच्या सहकारी संस्थांना त्यातील इमारती किंवा सदनिका.

13. याचिकाकर्त्यांनी घटनेच्या कलम २२६ अन्वये म्हाडा कायद्याच्या अध्याय आठ-अ मधील तरतुदींच्या घटनात्मकतेला आव्हान देणारी कार्यवाही मुंबई उच्च न्यायालयात सुरू केली.[13] अध्याय आठ-अ मधील तरतुदी राज्यघटनेच्या कलम १४ आणि १९ चे उल्लंघन करणारी आहेत, असा याचिकाकर्त्यांचा खटला उच्च न्यायालयासमोर होता. या तरतुदी मनमानी आहेत, मालमत्ताधारकांना भ्रामक रकमेच्या हक्कांपासून वंचित ठेवले जाते आणि इमारतींच्या वर्गीकरणाचा त्यांच्या उद्देशाशी तर्कसंगत संबंध नाही, असा आग्रह धरण्यात आला. दुसरीकडे, प्रतिवादींनी सांगितले की या तरतुदी भेदभावपूर्ण किंवा अवाजवी नाहीत. तसेच म्हाडा कायदा कलम ३९ (ब) मधील तत्त्वांना लागू करतो आणि कलम ३१ क ने

---

13 "उच न्यायालय

दिलेली सूट लक्षात घेता कलम १४ व १९ अन्वये कायद्याच्या घटनात्मकतेला आव्हान देता येणार नाही, असा युक्तिवाद प्रतिवादींनी केला.[14]

14. १३ डिसेंबर १९९१ रोजी उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने रिट याचिका फेटाळून लावत म्हाडा कायद्यातील अध्याय आठ-अ मधील तरतुदींची घटनात्मकता कायम ठेवली.[15]महाराष्ट्र राज्य विरुद्ध बसंतीबाई खेतान **या खटल्यातील न्यायालयाच्या निर्णयाचा आधार** घेत [16] उच्च न्यायालयाने म्हटले आहे की, अध्याय आठ-अ मधील तरतुदी कलम ३१ सी द्वारे जतन केल्या आहेत कारण त्या अनुच्छेद ३९ (ब) मध्ये नमूद केलेल्या तत्त्वांची अंमलबजावणी करण्यासाठी केल्या गेल्या आहेत. **बसंतीबाई खेताण** प्रकरणात या न्यायालयाने म्हाडा कायद्यातील इतर काही तरतुदी ना कलम ३१ क द्वारे संरक्षित ठरवले आहे. हेच तत्त्व आठव्या-अ अध्यायालाही लागू होते, असे उच्च न्यायालयाने म्हटले आहे. शिवाय, उच्च न्यायालयाने तरतुदींच्या घटनात्मकतेला त्यांच्या गुणवत्तेच्या आधारे दिलेले आव्हान फेटाळून लावत ते कलम १४ चे उल्लंघन करत नाहीत, असे म्हटले आहे.

15. उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाने व्यथित झालेल्या याचिकाकर्त्यांनी या न्यायालयासमोर विशेष अनुमती याचिका दाखल केल्या. या याचिकांची परिणती मूळ दिवाणी अपिलांमध्ये झाली आहे.

---

14 Property Owners' Association v. State of Maharashtra, 1991 SCC OnLine Bom 521, para 10.

15 *Ibid.*

16 [1986] 1 SCR 707: (1986) 2 SCC 516 : 1986 INSC 40

ii. तीन संदर्भ आदेश

16. नऊ न्यायमूर्तींच्या या खंडपीठासमोर सादर करण्यापूर्वी हे अपील तीन वेगवेगळ्या संदर्भ आदेशांद्वारे गेले आहे. या न्यायालयाच्या तीन न्यायमूर्तींच्या खंडपीठासमोर प्रथम अपीलांची तुकडी ठेवण्यात आली. १ मे १९९६ च्या आदेशाद्वारे,[17]तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने अपीलकर्त्यांचे विद्वान वकील फली एस नरिमन यांचे म्हणणे नोंदवले की या तरतुदीतील दुरुस्ती या न्यायालयाने मिनर्व्हा मिल विरुद्ध भारत सरकार या खटल्यात अमान्य केल्यानंतर कलम ३१ सी आता घटनेत टिकत नाही.[18]कलम ३१ सी यापुढे टिकत नसल्याने कलम १४ आणि १९ च्या आधारे कायद्याच्या घटनात्मक वैधतेवर होणारा हल्ला वगळता येणार नाही, असा युक्तिवाद करण्यात आला.

17. कलम ३१ क चा संक्षिप्त इतिहास आणि या वादाच्या थरांची चर्चा या निकालाच्या भाग क मध्ये केली आहे. तथापि, या टप्प्यावर, संदर्भाची व्याप्ती समजून घेण्यासाठी, हे लक्षात घेणे पुरेसे आहे की केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य[19] या खटल्यात या न्यायालयाने कलम ३१ सी ची वैधता अंशतः कायम ठेवली. त्यानंतर, कलम ३१ सी मध्ये घटना (४२ वी सुधारणा) अधिनियम, १९७६ द्वारे दुरुस्ती[20] केली गेली आणि अनुच्छेद ३१ -सी चे संरक्षण केवळ अनुच्छेद ३९ (ब) आणि

---

17 [1996] Supp 2 SCR 230: (1996) 4 SCC 49 : 1996 INSC 598 ("**three-judge bench order**")

18 [1981] 1 SCR 206: (1980) 3 SCC 625 : 1980 INSC 142

19 [1973] Supp. 1 SCR 1: (1973) 4 SCC 225 : 1973 INSC 91

20 "Forty-Second Amendment"

(क) नव्हे तर कोणत्याही निर्देशक तत्त्वाच्या अनुषंगाने तयार केलेल्या कायद्यांमध्ये वाढविण्यात आले. ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे कलम ३१ सी मध्ये केलेली ही दुरुस्ती **राज्यघटनेच्या मूळ रचनेचे उल्लंघन केल्याबद्दल** मिनर्वा मिलमधील या न्यायालयाने अमान्य केली होती.

18. तीन न्यायमूर्तींच्या खंडपीठासमोर नरिमन यांनी पुनरुज्जीवनाचा सिद्धांत सामान्य कायद्यांप्रमाणेच घटनादुरुस्तीला लागू होत नाही, असा आग्रह धरला. त्यामुळे कलम ३१ क मध्ये सुधारणा करणाऱ्या ४२ व्या दुरुस्तीचा भाग अमान्य झाला, तेव्हा त्यात सुधारित कलम ३१ क चे आपोआप पुनरुज्जीवन होऊ नये, असा आग्रह त्यांनी धरला. **मिनर्व्हा मिलमधील** निर्णय कलम ३१ सी लागू राहण्याच्या सवलतीवर पुढे गेला आणि सुधारित कलम ३१-सी (केशवानंद भारतीमध्ये ते कायम ठेवण्यात आले त्या प्रमाणात) पुनरुज्जीवित झाले, असा अस्पष्ट समज पुन्हा सुरू झाला, असा युक्तिवाद त्यांनी केला. **वामन राव विरुद्ध भारत सरकार** [21]किंवा **संजीवकोक मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी विरुद्ध भारत कोकिंग कोल लिमिटेड या खटल्यात हा प्रश्न कधीच उद्भवला नाही किंवा त्यावर निर्णय झाला नाही, असा युक्तिवाद त्यांनी केला.**[22]

19. दुसरीकडे, प्रतिवादींची बाजू मांडताना अशोक देसाई म्हणाले की, **मिनर्व्हा मिल्स**, **वामन राव**आणि **संजीव कोक यांच्या निर्णयांमुळे हे प्रकरण संपुष्टात आले**

21 [1981] 2 SCR 1 : (1980) 3 SCC 587 : 1980 INSC 216
22 [1983] 1 SCR 1000 : (1983) 1 SCC 147 : 1982 INSC 93

आहे,ज्यात सुधारित कलम ३१ सी चे पुनरुज्जीवन निर्विवाद आहे कारण ते 'कायद्याचे स्पष्ट स्थान'आहे आणि दीर्घकाळ ते मैदानात होते.

20. मिनर्वा मिल्स, वामन राव**आणि** संजीव कोक **या प्रकरणातील निर्णय पाच न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने दिले असल्याने आणि कलम ३१ सी कायम आहे हे गृहीतक वादग्रस्त असल्याने हे प्रकरण मोठ्या खंडपीठाकडे पाठविणे योग्य ठरेल, असे निरीक्षण या न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने नोंदवले.** हा संदर्भ खालील शब्दांत देण्यात आला होता.

> "८.काही काळ अभ्यासू वकिलांचे म्हणणे ऐकून घेतल्यानंतर किमान पाच न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने या प्रश्नांवर विचार करून त्यावर अधिकृत निर्णय देणे अधिक योग्य ठरेल, असे मत आम्ही व्यक्त केले आहे. **मिनर्व्हा मिल्स**[(१९८०) ३ एससीसी ६२५], **वामन राव**[(१९८०) ३ एससीसी ५८७] आणि **संजीव कोक**[(१९८३) १ एससीसी १४७] या सर्व चे निर्णय पाच न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने दिले आहेत. एफ. एस. नरिमन यांनी उपस्थित केलेल्या स्वरूपात हा प्रश्न उपस्थित केला आहे २१ [१९८१] २ एससीआर १ : (१९८०) ३ एससीसी ५८७ : १९८० आयएनएससी २१६ २२ [१९८३] १ एससीआर १०००: (१९८३) १ एससीसी १४७ : १९८२ आयएनएससी ९३ त्यात नमूद केल्याप्रमाणे ठराविक आधारावर दिलेल्या कोणत्याही निर्णयात विचार करण्याची गरज नाही, या गृहीतकाला आता श्री. एफ. एस. नरिमन यांनी गांभीर्याने आव्हान दिले आहे. **राज्यघटनेचे कलम १४५ (३) आकर्षित होत नाही, असे गृहीत धरले तरी काही महत्त्वाच्या असलेल्या या मुद्द्यावरील वाद मिटवण्यासाठी आणि हा प्रश्न पाचपेक्षा कमी न्यायमूर्तींच्या दुसर् या खंडपीठापुढे पुन्हा चिघळू नये**

म्हणून ही प्रकरणे कमीत कमी पाच न्यायमूर्तींच्या खंडपीठामार्फत सुनावणीसाठी व निर्णयासाठी पाठविणे हाच अधिक योग्य मार्ग आहे, असे आपल्याला वाटते.

(जोर दिला आहे)

21. त्यानंतर या न्यायालयाच्या पाच न्यायमूर्तींच्या खंडपीठासमोर मूळ अपील मांडण्यात आली. २१ मार्च २००१ च्या आदेशाद्वारे[23] पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने कलम ३१-सी च्या पुनरुज्जीवनाबाबत तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठासमोर उपस्थित करण्यात आलेल्या युक्तिवादांची दखल घेतली. तसेच कलम ३९ (ब) च्या स्पष्टीकरणासह या प्रकरणात निर्माण झालेल्या विविध मुद्द्यांवर खंडपीठाने वकिलांचे सविस्तर म्हणणे ऐकून घेतले, असे निदर्शनास आले. कलम ३९ (ब) च्या विवेचनाबाबत **संजीव कोक प्रकरणात या न्यायालयाने घेतलेल्या मताचा पुनर्विचार करण्याची गरज खंडपीठाने व्यक्त केली, जिथे या न्यायालयाने** अल्पसंख्याक न्यायाधीशांच्या वतीने **कर्नाटक राज्य विरुद्ध रंगनाथरेड्डी**[24] या खटल्यात न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी लिहिलेल्या सहमतीच्या मताचा आधार घेतला.

22. या निकालाच्या भाग ड मध्ये हे निर्णय आणि कलम ३९ (ब) चा त्यांचा अर्थ अधिक तपशीलवार जाणून घेतला जाईल. या टप्प्यावर, संदर्भाची व्याप्ती समजून

---

23 (2001) 4 SCC 455 ("**five-judge bench order**")

24 [1978] 1 SCR 641: (1977) 4 SCC 471 : 1977 INSC 196

घेण्यासाठी, हे लक्षात घेणे पुरेसे आहे की **रंगनाथ रेड्डी** मध्ये, कर्नाटक कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेज (अधिग्रहण) अधिनियम १९७६ च्या वैधतेला आव्हान देण्यात आले होते. न्यायमूर्ती उंटवालिया यांनी (स्वत:साठी आणि इतर तीन न्यायमूर्तींसाठी) लिहिलेल्या बहुमताच्या मताने कायद्याच्या गुणवत्तेनुसार घटनात्मकता कायम ठेवली. तथापि, न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर (स्वत: साठी आणि इतर दोन न्यायाधीशांसाठी) एक सहमत मत तयार केले, जेथे कलम ३१ सी अंतर्गत कायद्याला संरक्षण देणाऱ्या कलम ३९ (बी) शी त्याचा संबंध आहे या कारणास्तव हा कायदा कायम ठेवण्यात आला. बहुमताच्या मताने स्पष्टपणे नमूद केले की कलम ३१ सी किंवा अनुच्छेद ३९ (बी) हाताळणे आवश्यक वाटले नाही आणि असणे आवश्यक आहे. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांच्या निरीक्षणांशी सहमत मानता कामा नये. त्यानंतर **संजीव कोक प्रकरणात** कोकिंग कोळसा खाणी (राष्ट्रीयीकरण) कायदा १९७२ ची वैधता कायम ठेवत या न्यायालयाच्या पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने रंगनाथ रेड्डी तील अल्पसंख्याकांच्या वतीने न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी लिहिलेल्या निर्णयात घेतलेले मत स्वीकारले.

23. या पार्श् वभूमीवर पाच न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने संजीव कोकमधील कलम ३९ (ब) च्या विवेचनावर पुनर्विचार करण्याची गरज असल्याचे मत व्यक्त केले आणि पुढील शब्दांत ही प्रकरणे मोठ्या खंडपीठाकडे वर्ग केली.

"६. कृष्णा अय्यर, न्या.यांनी **रंगनाथ रेड्डीप्रकरण**[(१९७७) ४ एससीसी ४७१ : (१९७८) १ एससीआर ६४१]यांनी कलम ३९ (ब) वर केलेले स्पष्टीकरण बहुमताच्या निर्णयात विशेष मान्य नव्हते परंतु **संजीव कोक** प्रकरणात [(१९८३) १ एससीसी १४७ : (१९८३) १ एससीआर १०००] कृष्णा अय्यर, जे.

७. वकिलांचे सविस्तर म्हणणे ऐकून घेतल्यानंतर संजीव **कोक**प्रकरणात [(१९८३) १ एससीसी १४७ : (१९८३) १ एससीआर १०००] व्यक्त केलेल्या मतांचा पुनर्विचार करण्याची गरज आहे, **असे आमचे मत आहे.कलम ३९ (ब) चे स्पष्टीकरण या मुद्द्याचे महत्त्व लक्षात घेता या प्रकरणांची सुनावणी कमीत कमी सात न्यायमूर्तींच्या मोठ्या खंडपीठासमोर होणे योग्य ठरेल.**

(जोर दिला आहे)

24. अखेर या न्यायालयाच्या सात न्यायमूर्तींच्या खंडपीठासमोर खटल्यांची तुकडी ठेवण्यात आली. **मफतलाल इंडस्ट्रीज लिमिटेड विरुद्ध भारत सरकार**[25] **या** न्यायालयाच्या नऊ न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने दिलेल्या निर्णयाकडे विद्वान सॉलिसिटर जनरल (त्यावेळी) यांनी खंडपीठाचे लक्ष वेधले. **न्यायमूर्ती जीवन रेड्डी** (**स्वत:च्या आणि इतर चार न्यायमूर्तींच्या बाजूने बोलताना**) **म्हणाले:** "[ट] 'समुदायाची भौतिक संसाधने केवळ सार्वजनिक संसाधनांपुरती मर्यादित नसतात तर नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित, सार्वजनिक आणि खाजगी मालकीच्या सर्व संसाधनांचा समावेश करतात', हे या न्यायालयाने वारंवार मान्य केले आहे"*आणि*

25[1996] Supp. 10 SCR 585 : (1997) 5 SCC 536 : 1996 INSC 1514

रंगनाथ रेड्डीआणि **संजीव कोक** मधील या न्यायालयाच्या निर्णयांचा **संदर्भ दिला** हा प्रस्ताव पुढे नेण्यासाठी.

25. १९ फेब्रुवारी २००२ च्या आपल्या आदेशात[26] सात न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने कलम ३९ (ब) च्या विवेचनावर नऊ न्यायाधीशांच्या मोठ्या पीठाने पुनर्विचार करण्याची आवश्यकता असल्याचे मत नोंदवले. कलम ३९ (ब) अन्वये वापरण्यात आलेल्या या समुदायाच्या मालकीच्या भौतिक संसाधनांमध्ये खासगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश आहे, असे व्यापक मत मांडण्यात खंडपीठाने काही अडचण व्यक्त केली. आयआर कोएल्हो विरुद्ध तामिळनाडू राज्य या खटल्याची सुनावणी पूर्ण झाल्यानंतर हे प्रकरण नऊ न्यायाधीशांच्या खंडपीठासमोर सूचीबद्ध करण्याचे निर्देश देण्यात आले [27] होते. हा संदर्भ खालील शब्दांत देण्यात आला होता.

> "५. **अनुच्छेद ३९ (ब) च्या या विवेचनाचा पुनर्विचार नऊ विद्वान न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने करणे आवश्यक आहे, असे आमचे मत आहे: कलम ३९ (ब) अन्वये समुदायाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये खाजगी मालकीच्या गोष्टींचा समावेश आहे हे व्यापक मत सामायिक करण्यात आम्हाला काही अडचण आहे.**
>
> **६.** इथल्या मुद्द्यांमध्ये आणि आय.आर.कोएल्हो विरुद्ध टी.एन.राज्य या खटल्यात काही साम्य आहे. [(१९९९) ७ एससीसी ५८०. संपादन : त्यात नऊ न्यायाधीशांच्या खंडपीठाचा निर्णय **आय. आर. कोएल्हो विरुद्ध** टी.एन., (२००७) २ एससीसी १.] म्हणून नोंदविला गेला आहे, जो

---

[26](2013) 7 SCC 522 ("**seven-judge bench order**")

[27][1999] Supp. 2 SCR 394: (1999) 7 SCC 580 : 1999 INSC 394

आधीच मोठ्या खंडपीठाकडे पाठविला गेला आहे, शक्यतो नऊ विद्वान न्यायाधीशांचा, आमचे असे मत आहे की या प्रकरणांची सुनावणी **आय. आर. कोएल्हो** मधील सुनावणीनंतर ताबडतोब नऊ विद्वान न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने करावी."

(जोर दिला आहे)

26. वरील सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाच्या आदेशामुळे नऊ न्यायमूर्तींच्या या खंडपीठापुढे सध्याचा संदर्भ आहे.

३. प्रस्तुत संदर्भाची व्याप्ती

27. सुनावणीदरम्यान प्रतिवादींच्या वतीने बाजू मांडणारे विद्वान सॉलिसिटर जनरल यांनी सांगितले की, सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाच्या आदेशात दिलेला संदर्भ केवळ कलम ३९ (ब) च्या विवेचनाशी संबंधित आहे, कलम ३१-सीच्या अस्तित्वाशी संबंधित नाही. तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाच्या आदेशाप्रमाणे पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाचा आदेश आणि सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाच्या आदेशात कलमाशी संबंधित मुद्दा वगळण्यात यावा, अशी विनंती करण्यात आली

३१ सी आणि केवळ कलम ३९ (ब) प्रश्न मोठ्या खंडपीठाकडे पाठविला. त्यामुळे या न्यायालयाने या निर्णयाची व्याप्ती कलम ३९ (ब) च्या विवेचनापुरती मर्यादित ठेवावी आणि विशेषतः केवळ "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये"खाजगी

मालकीच्या संसाधनांचा समावेश आहे की नाही या प्रश्नापुरतेच मर्यादित ठेवावे, अशी विनंती करण्यात आली.

28. दुसरीकडे, अपीलकर्त्यांच्या अभ्यासू वकिलांनी या न्यायालयाला संदर्भाची व्याप्ती अधिक विस्ताराने समजून घेण्याची विनंती केली. हे न्यायालय पाच मुद्द्यांवर विचार करू शकते आणि या प्रत्येक प्रश्नावर सविस्तर म्हणणे सादर केले. त्यांनी उपस्थित केलेले मुद्दे असे आहेत: *एक म्हणजे* मिनर्व्हा मिल्समध्ये **४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे तरतुदीतील दुरुस्ती रद्द केल्यानंतर असुधारित कलम ३१ सी टिकते का?***दुसरे* म्हणजे कलम ३९ (ब) चा अर्थ आणि 'समाजाची भौतिक संसाधने'या वाक्यात खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश आहे का? *तिसरे* म्हणजे म्हाडा कायदा कलम ३९ (ब) मध्ये नमूद केलेल्या तत्त्वांची अंमलबजावणी करतो का आणि कलम ३१ सी द्वारे संरक्षित आहे का? *चौथा,* आयआर कोहेलो**मधील निर्णय लक्षात घेता** कलम १४, १९ आणि २१ अन्वये कायद्याला कलम ३१ सी ने संरक्षण दिले असले तरी आव्हान उभे करता येईल का? *अखेर* म्हाडा कायद्यातील अध्याय आठ-अ मधील विशिष्ट तरतुदींच्या घटनात्मकतेला अन्य कारणांवरून आव्हान देणारे युक्तिवादही याचिकाकर्त्यांनी दाखल केले आहेत.

29. अखेर सुनावणीदरम्यान याचिकाकर्त्यांच्या वकिलांनी सध्याच्या संदर्भाचे उत्तर मिळाल्यानंतर शेवटच्या तीन मुद्द्यांवर नियमित खंडपीठासमोर युक्तिवाद करता येईल, असे मान्य केले. तथापि, या न्यायालयाने कलम ३१ सी राज्यघटनेत टिकते

की नाही हा प्रश्न निश्चित केला पाहिजे कारण तो संदर्भ आदेशांमधील मध्यवर्ती विषय होता आणि अनुच्छेद ३९ (ब) च्या विवेचनावरही त्याचा परिणाम होतो. या समजुतीशी आम्ही सहमत आहोत.

30. आमच्या मते, सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाच्या आदेशात कलम ३१ सी च्या अस्तित्वाचा प्रश्न थेट नऊ न्यायाधीशांच्या या खंडपीठाकडे पाठविला जात नसला तरी तो खालील कारणांसाठी आमच्या विश्लेषणाचा एक भाग असणे आवश्यक आहे:

i. कलम ३१ सी चे अस्तित्व किंवा पुनरुज्जीवन हा मुद्दा कलम ३९ (ब) चा अर्थ लावण्याच्या प्रश्नाशी निगडित आहे. मिनर्व्हा मिलमधील निर्णयानंतर कलम ३१ सी राज्यघटनेचा भाग म्हणून टिकत नाही, असा निष्कर्ष या न्यायालयाने काढला,तर कलम ३९ (ब) मधील तत्त्वांशी त्याचा संबंध असला तरी म्हाडा कायद्याला कोणतेही संरक्षण दिले जाणार नाही. त्यामुळे तार्किकदृष्ट्या, या संदर्भाच्या संदर्भात, या न्यायालयाने कलम ३९ (ब) च्या विवेचनावर निर्णय देण्यापूर्वी प्रथम कलम ३१ सी च्या अस्तित्वाबद्दलच्या प्रश्नावर निर्णय घेणे आवश्यक आहे.

ii. ३१-सी च्या अस्तित्वाच्या प्रश्नाचे उत्तर या न्यायालयाने कधीच दिलेले नाही. तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाच्या आदेशात हा प्रश्न पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाकडे विशेष पाठविण्यात आला होता. मात्र, पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने कलम ३१-सी च्या अस्तित्वाच्या प्रश्नावर निर्णय दिला नाही आणि त्याऐवजी कलम ३९ (ब) च्या अर्थाच्या प्रश्नावर हे प्रकरण मोठ्या खंडपीठाकडे सोपवले. त्याचप्रमाणे सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठानेही कलम

३१-क प्रश्नाचे उत्तर दिले नाही आणि केवळ कलम ३९ (ब) प्रश्न या खंडपीठाकडे पाठविला. त्यामुळे ३१-क चा प्रश्न अनुत्तरित राहिला आहे.

iii. मिनर्व्हा मिलनंतर **च्या या न्यायालयाचे अनेक निर्णय** अनुच्छेद ३१ सी (**केशवानंद भारतीमध्ये कायम ठेवल्याप्रमाणे**)राज्यघटनेचा भाग आहेत या गृहितकावर पुढे गेले आहेत. मात्र, यापैकी कोणताही निर्णय थेट त्याच्या अस्तित्वाच्या कायदेशीर प्रश्नाशी निगडित नाही. खाली भाग सी मध्ये या निर्णयांबद्दल अधिक तपशीलवार चर्चा केली आहे. प्रदीर्घ काळ अनुत्तरित राहिलेल्या कायद्याच्या प्रश्नांबाबत या न्यायालयाने निश्चितता दिली पाहिजे, विशेषत: जेव्हा या प्रश्नाचा थेट परिणाम आपल्यासमोरील संदर्भावर होतो. जर या न्यायालयाने असा निष्कर्ष काढला की कलम ३१ सी चे पुनरुज्जीवन केले गेले नाही, तर त्याचा परिणाम या तरतुदीद्वारे संरक्षित केलेल्या असंख्य कायद्यांवर होईल. त्यामुळे या महत्त्वाच्या घटनात्मक प्रश् नावर लवकरात लवकर निर्णय घेणे या न्यायालयावर बंधनकारक आहे. ही प्रक्रिया पार पाडण्यासाठी आणि कायद्याच्या या प्रश् नाला अंतिम स्वरूप देण्यासाठी नऊ न्यायमूर्तींचे खंडपीठ योग्य आहे.

ब. **मुद्दे**

31. वरील बाबी लक्षात घेता या निर्णयाची व्याप्ती दोन मुद्दे ठरविण्यापुरती मर्यादित ठेवता येईल.

अ अनुच्छेद ३१ क : ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे तरतुदीतील दुरुस्ती **मिनर्व्हा मिल्सच्या या न्यायालयाने रद्द बातल ठरविल्यानंतर कलम ३१ सी** (**केशवानंद**भारतीमध्ये **कायम ठेवल्याप्रमाणे**) राज्यघटनेत टिकते का; आणि

ब **कलम ३९ (ब) :** न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात स्वीकारलेल्या आणि **संजीव कोकमध्ये** अनुसरलेल्या कलम ३९ (ब) च्या स्पष्टीकरणाचा पुनर्विचार होणे आवश्यक आहे. कलम ३९ (ब) मधील 'समुदायाची भौतिक संसाधने'या वाक्याचा अर्थ राज्याच्या नव्हे तर खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश करण्यासाठी केला जाऊ शकतो का?

32. म्हाडा कायद्याच्या घटनात्मकतेसह इतर सर्व मुद्दे सध्याच्या निकालात निश्चित केले जात नाहीत. पक्षकारांना या मुद्द्यांवर मूलभूत अपिलावर निर्णय घेणार् या नियमित खंडपीठासमोर म्हणणे मांडण्याचे स्वातंत्र्य आहे.

33. *मुंबई रेंट हॉटेल अँड लॉजिंग हाऊस रेट कंट्रोल ॲक्ट १९४७ आणि महाराष्ट्र भाडे नियंत्रण कायदा १९९९ मधील मानक भाड्याच्या तरतुदींना आव्हान देणारी रिट याचिकाही मूळ अपिलासोबत जोडण्यात आली आहे.*[28]या कायद्यांमधील तरतुदी मालपे**विश्वनाथ आचार्य विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य या खटल्यातील न्यायालयाच्या निर्णयाचे उल्लंघन करतात, असा याचिकाकर्त्यांचा युक्तिवाद आहे.**[29]या वैयक्तिक कायद्यांची घटनात्मकता निश्चित करणे हा या निर्णयातील आमच्या विश्लेषणाचा भाग नाही आणि या न्यायालयाने सध्याच्या संदर्भाचे उत्तर दिल्यानंतर नियमित खंडपीठाद्वारे ते निश्चित केले जाऊ शकते.

34. शिवाय, पश्चिम बंगाल भूमी सुधारणा कायदा १९५५ ची घटनात्मकता आणि १९८१ आणि १९८६ मध्ये कायद्यात करण्यात आलेल्या सुधारणांशी संबंधित या

28 रिट याचिका क्र. 660/ 1998

29 [1997] Supp. 6 SCR 717: (1998) 2 SCC 1 : 1997 INSC 831

न्यायालयासमोर प्रलंबित असलेल्या अपीलांमध्ये पश्चिम बंगाल राज्यासह या न्यायालयापुढे अनेक मध्यस्थ पक्षकार आहेत.[30]म्हाडा कायद्यातील घोषणेप्रमाणेच पश्चिम बंगाल भूमी सुधारणा कायदा १९५५ मध्येही 'राज्यघटनेच्या कलम ३९ मधील खंड (ब) आणि (क) मध्ये नमूद केलेले तत्त्व सुरक्षित करण्याच्या दिशेने राज्याचे धोरण अंमलात आणण्यासाठी हा कायदा करण्यात आला आहे', अशी घोषणा करण्यात आली आहे . १७ जुलै २०१४ च्या आदेशाद्वारे या न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने या अपिलांमधून निर्माण होणारे अनेक प्रश्न पाच न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाकडे पाठवले आहेत.[31]२६ फेब्रुवारी २०१६ रोजी, अशा प्रकारे स्थापन करण्यात आलेल्या या न्यायालयाच्या पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने सध्याच्या प्रकरणातील मूळ दिवाणी अपिलांचा निपटारा झाल्यानंतर हे अपील सूचीबद्ध करण्याचे निर्देश दिले. आमच्यासमोरील संदर्भातून निर्माण होणाऱ्या मुद्द्यांवरच मध्यस्थांचे म्हणणे ऐकून घेण्यात आले आहे, असे स्पष्ट करण्यात आले आहे. हा निर्णय पश्चिम बंगाल भूमी सुधारणा कायदा १९५५ किंवा

---

30 दिवाणी अपील क्र. १६८७९/१९९६ .

31 संदर्भित प्रश्न : "अ. अनुच्छेद ३०० क, ज्यामध्ये अनुच्छेद ३१ (२) सारखी तरतूद नाही, त्यात कायद्यानुसार एखाद्या व्यक्तीस त्याच्या मालमत्तेपासून वंचित ठेवण्याबद्दल कोणत्याही नुकसानभरपाईची रक्कम देणे बंधनकारक आहे का? असल्यास, रक्कम देण्याची किंवा उदाहरणादाखल संपादन करणाऱ्या अधिनियमाद्वारे निश्चित केलेली रक्कम देण्याची तत्वे निश्चित करण्यासाठी कोणती सूत्रे आहेत. ?

b. ३ व्या अनुसूचीमधील सुधारित अधिनियम समाविष्ट करणाऱ्या घटनात्मक सुधारणांमुळे घटनेच्या मूलभूत साच्याचे उल्लंघन होते का आणि त्यामुळे आय. आर कोएल्हो (मयत असल्याने एलआर तर्फे) वि. तामिळनाडू राज्य [(२००७) २ एससीसी १] मधील या न्यायालयाच्या न्यायनिर्णयाच्या पार्श्वभूमीवर आव्हान देण्यासाठी खुले आहे का आणि त्यामुळे रद्दबातल ठरण्यास पात्र ठरते का ?

c. पश्चिम बंगाल भूमी सुधार अधिनियम, १९५५ च्या सुधारणा अधिनियम, १९८१ अन्वये समाविष्ट करण्यात आलेले कलम ४-डी, ज्यात दिनांक ०७.०८.१९६९ पासून भूतलक्षी प्रभावाने अपराध आणि दंड विहित करण्यात आले आहेत, ते भारताच्या राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २०(१) मधील प्रतिबंधाच्या पार्श्वभूमीवर, वैध आहे का ? "

इतर कोणत्याही संबंधित कायद्याशी संबंधित नाही. पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाकडे पाठविण्यात आलेल्या कायद्याच्या प्रश्नांवरील निर्णय आणि पश्चिम बंगाल भूमी सुधारणा कायदा १९५५ च्या घटनात्मकतेचा निर्णय या न्यायालयाच्या योग्य खंडपीठांद्वारे केला जाईल.

क. **अनुच्छेद ३१ सी**

i. **कलम ३१-सी चा संक्षिप्त इतिहास**

35. कलम ३१-सी कलम १४ आणि १९ च्या कथित उल्लंघनासाठी घटनात्मक आव्हानांपासून कायद्यांना सूट प्रदान करते, परंतु कायदे कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा (सी) मध्ये नमूद केलेल्या तत्त्वांची अंमलबजावणी करतात. कलम ३१-सी हे कलम ३९ च्या खंड (ब) आणि (क) मधील मार्गदर्शक तत्त्वांना लागू करण्यासाठी काही भाग ३ अधिकारांच्या अंमलबजावणीवर घटनात्मकदृष्ट्या मंजूर मर्यादा दर्शविते.

36. १९७१ मध्ये राज्यघटनेत समाविष्ट झाल्यावर कलम ३१-सी मध्ये अशी तरतूद करण्यात आली होती की, कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा (क) मध्ये नमूद केलेल्या तत्त्वांचे रक्षण करणार् या राज्याच्या धोरणास अंमलात आणणारा कोणताही कायदा कलम १४, १९ किंवा ३१ द्वारे प्रदान केलेल्या अधिकारांवर अनिर्बंध पणे गदा आणल्याच्या कारणास्तव अवैध ठरविण्यात आला नाही. तथापि, कलम ३१-

सी मध्ये संसदेने दुरुस्ती केली आहे आणि या न्यायालयाने अनेक वेळा त्याचा अर्थ लावला आहे. त्यामुळे या तरतुदीसंदर्भातील सध्याच्या वादावर भाष्य करण्यापूर्वी या घटनात्मक तरतुदीचा इतिहास स्पष्टपणे मांडणे आवश्यक आहे. संविधान (पंचवीसवी दुरुस्ती) कायदा, १९७१ च्या कलम ३ द्वारे कलम ३१-सी राज्यघटनेत समाविष्ट करण्यात आले. राज्यघटनेत त्याचा समावेश करताना तो खालीलप्रमाणे होता:

> **३१क. काही मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी करणारे कायदे वाचविणे.** - कलम १३ मध्ये काहीही असले तरी, कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वांच्या सुरक्षिततेच्या राज्याच्या धोरणास लागू करणारा कोणताही कायदा कलम १४ द्वारे प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकारांशी विसंगत आहे किंवा काढून घेतो किंवा संपुष्टात आणतो या कारणास्तव अवैध मानला जाणार नाही, अनुच्छेद १९ या अनुच्छेद ३१; आणि असे धोरण अंमलात आणण्यासाठी आहे अशी घोषणा करणारा कोणताही कायदा अशा धोरणाची अंमलबजावणी करत नसल्याच्या कारणास्तव कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नविचारला जाणार नाही:
>
> परंतु जेव्हा असा कायदा एखाद्या राज्याच्या विधिमंडळाने बनविला असेल, तेव्हा राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ राखून ठेवलेल्या अशा कायद्याला त्याची संमती मिळाल्याशिवाय या कलमातील तरतुदी लागू होणार नाहीत.

37. केशवानंद**भारती विरुद्ध केरळ राज्य या खटल्यात कलम ३१-अ सह कलम ३१-सी ला आव्हान देण्यात आले होते.**[32]त्या खटल्याच्या निकालात न्यायमूर्ती के. के. मॅथ्यू, न्यायमूर्ती ए. एन. रे, न्यायमूर्ती डी. जी. पालेकर, न्यायमूर्ती एच. आर. खन्ना,

[32][1973] Supp. 1 SCR 1: (1973) 4 SCC 225 : 1973 INSC 91

वाय. व्ही. चंद्रचूड, न्यायमूर्ती एम. एच. बेग आणि न्यायमूर्ती एस. एन. द्विवेदी यांच्या तेरा न्यायाधीशांपैकी सात न्यायमूर्तींच्या बहुमताने कलम ३१-सीच्या पहिल्या भागाची घटनात्मक वैधता कायम ठेवली, ज्यात कलम १४, कलम १९ आणि कलम ३१ अंतर्गत कलमाच्या खंड (ब) किंवा (क) मध्ये नमूद केलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी करणाऱ्या कायद्यांना आव्हानांपासून सूट देण्यात आली ३९.[33]सहा न्यायमूर्तींच्या (मॅथ्यू, रे, पालेकर, चंद्रचूड, बेग आणि द्विवेदी न्या) बाबतीत, राज्यघटनेत सुधारणा करण्याचा संसदेचा अधिकार अमर्याद आहे आणि मूलभूत अधिकारांच्या अंमलबजावणीत बदल करूनही न्यायालये घटनादुरुस्तीच्या वैधतेचा न्यायालयीन पुनरावलोकन करू शकत नाहीत, या त्यांच्या युक्तिवादातून हे घडले. मात्र, घटनादुरुस्तीचा संसदेचा अधिकार अमर्याद आहे, या मताशी न्यायमूर्ती खन्ना सहमत नव्हते.[34]तथापि, अनुच्छेद 31-सी च्या स्वतंत्र विश्लेषणावर न्यायमूर्ती खन्ना यांना असे आढळले की कलम ३१ -सीच्या पहिल्या भागात कलम १४, अनुच्छेद १९ आणि अनुच्छेद ३१ मधील कायद्यांचे उल्लंघन केले गेले नाही.[35]

---

33 *Ibid* [1035]-[1040], [1065] (Ray J); [1323], [1331], [1333] (Palekar J); [1518] (Khanna J); [1770]-[1771], [1787]-[1788] (Mathew J); [1855] (Beg J); [1995] (Dwivedi J); [2118] (Chandrachud J).

34 *Ibid* [1537] (Khanna J).

35 *Ibid* [1518] (Khanna J).

38. **केशवानंद भारतीमध्ये** कलम ३१-सी च्या उत्तरार्धाविषयीही बरीच मतभिन्नता निर्माण झाली ज्यात असे म्हटले होते की कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा (क) मधील तत्त्वांना पुढे नेणारे धोरण कायद्याने अंमलात आणले आहे अशी घोषणा असलेल्या कोणत्याही कायद्यावर न्यायालय प्रश्न चिन्ह उपस्थित करू शकत नाही कारण ते प्रत्यक्षात असे धोरण अंमलात आणत नाही. सरन्यायाधीश एस. एम. सिक्री, न्यायमूर्ती जे. एम. शेलाट, न्यायमूर्ती ए. एन. ग्रोव्हर, न्यायमूर्ती के. एस. हेगडे, न्यायमूर्ती ए. के. मुखर्जी, न्यायमूर्ती पी. जगनमोहन रेड्डी आणि न्यायमूर्ती एच. आर. खन्ना यांच्या बहुमताने कलम ३१-सीच्या उत्तरार्धात मूलभूत रचनेचे उल्लंघन केल्याचे आढळले आणि म्हणूनच ते अवैध ठरले.[36]अशा प्रकारे, **केशवानंदभारतीमधील**अनुच्छेद ३१-सी च्या निर्णयाचा अंतिम परिणाम असा झाला की (१) कलम ३४, १९ आणि ३१ वर आधारित आव्हानांविरूद्ध कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा (क) च्या अनुषंगाने लागू केलेल्या कायद्यांना सूट देणारा अनुच्छेद ३१-सी चा पूर्वार्ध वैध होता; आणि (२) कलम ३१-सी चा उत्तरार्ध हा खरोखरच एखादा कायदा कलमांमध्ये नमूद केलेल्या तत्त्वांना पुढे नेतो की नाही याबद्दल न्यायालयीन पुनरावलोकन वगळून (ब) किंवा (क) कलम ३९ रद्द करण्यात आले. न्यायमूर्ती एच. आर. खन्ना यांनी आपल्या निष्कर्षात थोडक्यात नमूद केल्याप्रमाणे:

---

36 *Ibid* [417]-[429] (Sikri CJ); [599]-[605] (Shelat and Grover JJ); [726]-[735] (Hedge and Mukhrejea); [1203]-1210] (Reddy J); [1530]-[1535-A] (Khanna J).

"१५३७... (१३) घटना (पंचवीसव्या) दुरुस्ती कायद्याने सादर केलेला कलम ३१-क चा पहिला भाग वैध आहे. वरील भाग खालीलप्रमाणे आहे:

> ३१क. कलम १३ मध्ये काहीही असले तरी कलम ३९ च्या खंड (अ) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वांचे रक्षण करण्याच्या राज्याच्या धोरणाची अंमलबजावणी करणारा कोणताही कायदा कलम १४ द्वारे प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकारांशी विसंगत आहे किंवा काढून घेतो किंवा संपुष्टात आणतो या कारणास्तव अवैध मानला जाणार नाही, अनुच्छेद १९ किंवा अनुच्छेद ३१:
>
> परंतु ज्या ठिकाणी एखाद्या राज्याच्या विधिमंडळाने असा कायदा बनविला आहे, तेथे राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ राखून ठेवलेल्या अशा कायद्याला ही संमती मिळाल्याशिवाय या कलमातील तरतुदी तेथे लागू होणार नाहीत.

(१४)कलम ३१-क च्या दुसर्या भागात राष्ट्रीय विघटनाचे बीज आहे आणि ते खालील दोन कारणांवरून अवैध आहे.

(1)कलम १४, १९ आणि ३१ चे उल्लंघन करणारा कोणताही कायदा बनविण्याचा आणि आवश्यक घोषणा टाकून हल्ल्यापासून मुक्त करण्याचा अधिकार विधिमंडळाला देण्यात आला आहे. कलम ३१-सी आणि त्याच्या दुसऱ्या भागामुळे राज्य विधिमंडळासह विधिमंडळाला महत्त्वाच्या बाबतीत घटनादुरुस्ती करण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे.

(2)विधिमंडळाने बनवलेला कायदा कलम ३१-क मध्ये नमूद केलेल्या वस्तूंसाठी आहे की नाही हे ठरविण्याचा अंतिम अधिकार विधिमंडळाला देण्यात आला आहे. अनुच्छेद ३१-क च्या दुसर् या भागाचा दोष असा आहे की कायदा जरी कलम ३१-सी मध्ये नमूद केलेल्या उद्देशासाठी नसला तरी विधिमंडळाने

केलेली घोषणा एखाद्या पक्षाला कायदा हेतूसाठी नाही हे दर्शविण्यापासून प्रतिबंधित करते आणि कायदा खरोखरच त्या उद्देशासाठी आहे की नाही या प्रश्नात जाण्यापासून न्यायालयाला प्रतिबंधित करते. राज्य विधिमंडळासह विधिमंडळाने त्या मर्यादित न्यायालयीन पुनरावलोकनालाही वगळणे हे राज्यघटनेच्या मूळ रचनेवर आघात करणारे आहे. कलम ३१-सी चा दुसरा भाग कलम ३६८ अन्वये दुरुस्ती करण्याच्या अनुज्ञेय मर्यादेच्या पलीकडे जातो.

कलम ३१-सी चा दुसरा भाग कलम ३१-सी च्या उर्वरित भागापासून वेगळा केला जाऊ शकतो आणि त्याच्या अवैधतेमुळे उर्वरित भागाच्या वैधतेवर परिणाम होणार नाही. म्हणून मी कलम ३१-क मधील खालील शब्द काढून टाकेन –

आणि असे धोरण अंमलात आणण्यासाठी आहे अशी घोषणा करणारा कोणताही कायदा कोणत्याही न्यायालयात अशा धोरणाची अंमलबजावणी होत नसल्याच्या कारणास्तव प्रश्नउपस्थित केला जाणार नाही.

39. थोडक्यात, कलम ३१-सी चा उत्तरार्ध पूर्वार्धापासून तोडण्यात आला आणि तो रद्द करण्यात आला. त्यामुळे कलम ३१-सी चा उत्तरार्ध कायदेशीररित्या लागू होऊ शकला नाही. वरील निष्कर्षांवरून असे दिसून येते की, केशवानंद भारतीतील निर्णयानंतर कलम ३१-सी खालीलप्रमाणे वाचावे.

३१ सी. काही मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी करणारे कायदे वाचविणे. - कलम १३ मध्ये काहीही असले तरी, कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वांच्या सुरक्षिततेच्या राज्याच्या धोरणास लागू

करणारा कोणताही कायदा कलम १४ द्वारे प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकारांशी विसंगत आहे किंवा काढून घेतो किंवा संपुष्टात आणतो या कारणास्तव अवैध मानला जाणार नाही, अनुच्छेद १९ या अनुच्छेद ३१; *[~~आणि असे धोरण अंमलात आणण्यासाठी आहे अशी घोषणा करणास कोणताही कायदा अशा धोरणाची अंमलबजावणी होत नसल्याच्या कारणास्तव कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नविचारला जाणार नाही:~~]

परंतु जेव्हा असा कायदा एखाद्या राज्याच्या विधिमंडळाने बनविला असेल, तेव्हा राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ राखून ठेवलेल्या अशा कायद्याला त्याची संमती मिळाल्याशिवाय या कलमातील तरतुदी लागू होणार नाहीत.

*केशवानंद भारतीनंतर *यापुढे लागू होणार नाही*

40. त्यानंतर संविधान (४२ वी दुरुस्ती) कायदा, १९७६ ("४२ वी दुरुस्ती") द्वारे कलम ३१-सी मध्ये आणखी सुधारणा करण्यात आली. या कायद्याच्या कलम ४ नुसार ,"*कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे*"या शब्दांच्या जागी "*भाग ४ मध्ये नमूद केलेली सर्व किंवा कोणतीही तत्त्वे*"हे शब्द वापरले गेले. चाळीशीचा प्रभाव- दुसरी दुरुस्ती म्हणजे कलम ३१-क मध्ये खालीलप्रमाणे सुधारणाकरण्यात आली.

३१ क. काही मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी करणारे कायदे वाचविणे. - कलम १३ मध्ये काहीही असले तरी, कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे ~~*भाग ४ मध्ये नमूद केलेली सर्व किंवा कोणतीही तत्त्वे] सुरक्षित करण्याच्या राज्याच्या धोरणास अमलात आणणास कोणताही कायदा~~ कलम १४ द्वारे प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकारांशी विसंगत आहे किंवा काढून घेतो किंवा संपुष्टात आणतो या कारणास्तव अवैध मानला

जाणार नाही, अनुच्छेद १९ या अनुच्छेद ३१; **[~~आणि असे धोरण अंमलात आणण्यासाठी आहे अशी घोषणा करण्यास कोणताही कायदा अशा धोरणाची अंमलबजावणी होत नसल्याच्या कारणास्तव कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नविचारला जाणार नाही:~~]

परंतु जेव्हा असा कायदा एखाद्या राज्याच्या विधिमंडळाने बनविला असेल, तेव्हा राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ राखून ठेवलेल्या अशा कायद्याला त्याची संमती मिळाल्याशिवाय या कलमातील तरतुदी त्याला लागू होणार नाहीत. *४२ व्या घटनादुरुस्तीने केलेली बदली

** केशवानंद भारतीनंतर *यापुढे लागू होणार नाही*

त्यानंतर लगेचच पुन्हा एकदा संविधान (४४ वी दुरुस्ती) कायदा, १९७८ च्या कलम ८ द्वारे कलम ३१-सी मध्ये सुधारणा करण्यात आली. या दुरुस्तीमुळे कलम ३१-सी मधील राज्यघटनेच्या कलम ३१ चा संदर्भ काढून टाकण्यात आला. राज्यघटनेतून कलम ३१ वगळण्याचा हा तार्किक परिणाम होता. राज्यघटनेतून कलम ३१ काढून टाकण्यात आल्याने कलम ३१-सी कलम ३१ च्या आव्हानांपासून संरक्षण देणारा कायदा करण्याची गरज उरली नाही. त्यामुळे राज्यघटना (४४ वी दुरुस्ती) अधिनियम, १९७८ नंतर कलम ३१-सी खालीलप्रमाणे आहे.

३१ सी. काही मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी करणारे कायदे वाचविणे. - कलम १३ मध्ये काहीही असले तरी, कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे ~~*भाग ४ मध्ये नमूद केलेली सर्व किंवा कोणतीही तत्त्वे] सुरक्षित करण्याच्या राज्याच्या धोरणास अमलात आणण्यास कोणताही कायदा~~ कलम १४ द्वारे प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकारांशी विसंगत आहे किंवा काढून घेतो किंवा संपुष्टात आणतो या कारणास्तव अवैध मानला

जाणार नाही, [किंवा] अनुच्छेद १९ **[~~किंवा अनुच्छेद ३१~~]; **[~~आणि असे धोरण अंमलात आणण्यासाठी आहे अशी घोषणा असलेला कोणताही कायदा अशा धोरणाची अंमलबजावणी होत नसल्याच्या कारणास्तव कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नविचारला जाणार नाही~~:]

परंतु जेव्हा असा कायदा एखाद्या राज्याच्या विधिमंडळाने बनविला असेल, तेव्हा राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ राखून ठेवलेल्या अशा कायद्याला त्याची संमती मिळाल्याशिवाय या कलमातील तरतुदी लागू होणार नाहीत.

*४२ व्या घटनादुरुस्तीमुळे झालेली बदली

** चाळीस व्या घटनादुरुस्तीने वगळणे

केशवानंद भारतीनंतर *आता लागू होणार नाही*

संविधान (४४ वी दुरुस्ती) अधिनियम, १९७८ च्या कलम ८ द्वारे कलम ३१-सी मध्ये केलेली दुरुस्ती आणि त्याचा कायदेशीर परिणाम वादग्रस्त नाही.

४१. ४२ व्या घटनादुरुस्तीच्या कलम ४ द्वारे कलम ३१-सी मधील दुरुस्तीला **मिनर्व्हा मिल्स विरुद्ध भारत सरकार** या खटल्यात आव्हान देण्यात आले होते.[37]याचिकाकर्त्यांनी आजारी वस्त्रोद्योग उपक्रम (राष्ट्रीयीकरण) कायदा, १९७४ आणि त्यांच्या व्यवसायाचे राष्ट्रीयीकरण करण्याच्या १९ ऑक्टोबर १९७१ च्या आदेशाला आव्हान दिले होते. मात्र, आव्हानाच्या वेळी हा कायदा राज्यघटनेच्या नवव्या परिशिष्टात समाविष्ट करण्यात आला होता. त्यामुळे राष्ट्रीयीकरण मागे घेण्याचा अंतिम दिलासा मिळावा म्हणून **मिनर्वा मिलमधील** याचिकाकर्त्यांनी

37 [1981] 1 SCR 206: (1980) 3 SCC 625 : 1980 INSC 142

घटनेच्या नवव्या परिशिष्टात हा कायदा समाविष्ट करणाऱ्या राज्यघटनेतील ३९ व्या दुरुस्तीला आणि ४२ व्या घटनादुरुस्तीच्या कलम ५५ ला आव्हान दिले, ज्यात कलम ३६८ मध्ये बदल करून न्यायालयीन पुनरावलोकनातून घटनादुरुस्ती वगळण्यात आली. या व्यापक आव्हानाचा एक भाग म्हणून **मिनर्व्हा मिलमधील** याचिकाकर्त्यांनी कलम ३१-सी मधील दुरुस्तीमुळे राज्यघटनेच्या मूलभूत रचनेचे उल्लंघन होत असल्याच्या कारणास्तव ४२ व्या घटनादुरुस्तीच्या कलम ४ ला स्वतंत्रपणे आव्हान दिले. **मिनर्व्हा मिलमधील घटनापीठाच्या कामकाजाला समांतर** वामन राव**विरुद्ध भारत सरकार या खटल्यात महाराष्ट्र कृषी जमीन (होल्डिंगवरील कमाल मर्यादा) कायदा, १९६१ ला आव्हान देणाऱ्या याचिकेवर स्वतंत्र घटनापीठाने सुनावणी केली.**[38]मुख्य न्यायमूर्ती वाय. व्ही. चंद्रचूड आणि न्यायमूर्ती पी. एन. भगवती हे दोन्ही घटनापीठांवर बसले असले (आणि खरंतर न्यायमूर्ती भगवती यांनी दोन्ही खटल्यांसाठी समान मत लिहिलं होतं), तरीही दोन्ही घटनापीठांतील उरलेले तीन न्यायाधीश वेगळे होते आणि दोन्ही खटले वेगवेगळे मुद्दे हाताळत होते. **वामन राव** प्रकरणात याचिकाकर्त्यांनी कलम ३१-सी मधील असुधारित भाग रद्द *करण्याची मागणी केली*. वामन राव यांच्या संदर्भात आपण लवकरच निर्णय जाहीर करू, पण सध्या हे लक्षात घेणे पुरेसे आहे की, **मिनर्वा मिलमध्ये** घटनापीठाने ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे *कलम ३१-सी मध्ये केलेल्या बदलांच्या*

38 [1981] 2 SCR 1: (1981) 2 SCC 362

वैधतेचा निर्णय घेतला, तर **वामन राव प्रकरणात घटनापीठाने कलम ३१-सीच्या वैधतेबाबतचे युक्तिवाद** हाताळले.__४२ वी घटनादुरुस्ती. मिनर्व्हा मिलमध्ये बहुमतासाठी बोलताना सरन्यायाधीश वाय. व्ही. चंद्रचूड यांनी केलेल्या निरीक्षणातून हे स्पष्ट होते.

> "२४. ... पालखीवाला यांनी असुधारित कलम ३१-सी च्या वैधतेला आव्हान दिले नाही आणि प्रत्यक्षात तसे करता आले नाही. सुधारित अनुच्छेद ३१-सी हा स्वतंत्र कार्यवाहीचा विषय आहे आणि आम्ही त्यात सूचित केले आहे की ते घटनात्मकदृष्ट्या वैध आहे - *केशवानंद भारतीमध्ये ते किती प्रमाणात कायम आहे*."

विद्वान सरन्यायाधीश ज्या स्वतंत्र कार्यवाहीची जाहिरात करत होते, ती **वामन राव यांच्यातली होती.**मिनर्व्हा मिल्सच्या **निर्णयात न्यायमूर्ती पी. एन. भगवती** (**जसे ते तेव्हा होते**) **यांचे मत ही नमूद करण्यासारखे आहे.** न्यायमूर्ती भगवती यांनी **मिनर्व्हा मिल्स**आणि **वामन राव या दोन्ही निर्णयांसाठी समान निर्णय लिहिला.**आपल्या सामान्य निर्णयात त्याने म्हटले:

> "८४. आता, *वामनराव प्रकरणात* याचिकाकर्त्यांच्या वतीने फडके यांचा व्यापक युक्तिवाद [...] कलम १४ आणि १९ मधील मूलभूत हक्क ही राज्यघटनेची मूलभूत रचना आहे आणि म्हणूनच अनुच्छेद ३१-अ, अनुच्छेद ३१-ब नवव्या अनुसूचीसह वाचले जाते आणि **असुधारित अनुच्छेद ३१-सी मध्ये काही विशिष्ट प्रकारच्या कायद्यांना अनुच्छेद १४ आणि १९ ची अंमलबजावणी वगळली जाते** त्या मूलभूत अधिकारांवर गदा आणणे आणि त्याद्वारे राज्यघटनेच्या मूलभूत रचनेचे नुकसान करणे...

[...]

मिनर्व्हा मिल** प्रकरणात **याचिकाकर्त्यांच्या वतीने श्री पालखीवाला यांचा युक्तिवाद थोडा वेगळा होता.अनुच्छेद ३१-क मध्ये केलेल्या दुरुस्तीच्या घटनात्मक वैधतेविरुद्ध कोणतेही आव्हान देण्यास त्यांनी उंबरठ्यावर बंदी घातली असल्याने त्यांनी कलम ३६८ च्या खंड (४) आणि ५) च्या नियमांवर ही हल्ला चढवला, परंतु कलम ३१-अ, अनुच्छेद ३१-ब आणि असुधारित कलम ३१-सी च्या बाबतीत त्यांनी त्यांच्या वैधतेवर वाद घातला नाही आणि, आम्ही आधी सांगितल्याप्रमाणे, त्यांनी ते मान्य केले आणि प्रत्यक्षात ते घटनात्मकदृष्ट्या वैध असल्याचे दर्शविणारी ठोस कारणे दिली. **संविधान (४२ वी दुरुस्ती) अधिनियम, १९७६ च्या कलम ४ द्वारे कलम ३१-सी मध्ये केलेल्या दुरुस्तीच्या वैधतेविरुद्ध त्यांचा एकच हल्ला होता** आणि या दुरुस्तीने मूलभूत अधिकारांपेक्षा मार्गदर्शक तत्त्वे सर्वोच्च बनवून राज्यघटनेच्या मूलभूत संरचनेचे नुकसान केले किंवा नष्ट केले, असा त्यांचा युक्तिवाद होता.

(जोर दिला आहे)

न्यायमूर्ती पी. एन. भगवती यांचे मत या वादांची व्याप्ती आणि परिणामी **मिनर्व्हा मिल्स**आणि **वामन राव मधील निर्णय स्पष्टपणे स्पष्ट करते.**पूर्वीच्या प्रकरणात, कलम 31-सी मधील दुरुस्तीला, ज्याने कायद्याला प्रदान केलेल्या संरक्षणाची व्याप्ती वाढविली, आव्हान दिले गेले. नंतरच्या प्रकरणात, याचिकाकर्त्यांनी केशवानंद भारतीमध्ये आधीच अंशतः कायम आणि अंशतः अमान्य केलेल्या सुधारित कलम ३१-सी ला आव्हान देण्याची मागणी केली.

42. मिनर्व्हा मिलमधील **या न्यायालयाच्या पाच न्यायमूर्तींच्या घटनापीठाने** ४२ व्या घटनादुरुस्तीचे कलम ४ अवैध ठरवले.[39]सरन्यायाधीश वाय. व्ही. चंद्रचूड यांनी बहुमतासाठी बोलताना म्हटले:

> "५८. ... कोणत्याही वाजवी विवेचनावर, ४२ व्या घटनादुरुस्तीच्या कलम ४ ने केलेल्या दुरुस्तीद्वारे कलम १४ आणि १९ किमान कलम ३१-सी मध्ये वर्णन केलेल्या कायद्यांच्या श्रेणीसंदर्भात रद्द केले जातात यात शंका नाही. या दुरुस्तीचा धक्कादायक परिणाम असा झाला आहे की, एखादा कायदा कलम १४ आणि १९ सह कलम १३ च्या आदेशाचे पूर्णपणे उल्लंघन करीत असला, तरी जोपर्यंत त्याचे उद्दिष्ट राज्याच्या धोरणाचे मार्गदर्शक तत्त्व सुरक्षित करणे आहे, तोपर्यंत त्याच्या वैधतेवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जाणार नाही. [...] त्यातील बहुसंख्य कायदे, त्यातील बहुसंख्य कायदे भाग ४ मध्ये नमूद केलेले काही ना काही तत्त्व साध्य करण्याच्या दृष्टीने त्या त्या राज्याच्या धोरणाची अंमलबजावणी करण्याच्या हेतूने पारित करण्यात आले आहेत, असे सहज पणे न्याय्य ठरू शकते. अशा कायद्यांसंदर्भात, ज्यात संबंधित कायदेविषयक कामकाजाचा विस्तृत समावेश असेल, कलम १४ आणि १९ चे संरक्षण पूर्णपणे काढून घेतले जाईल..."

सरन्यायाधीश वाय. व्ही. चंद्रचूड म्हणाले की, कलम ३१-सी मधील दुरुस्तीमुळे विविध कायद्यांना सूट मिळाली आहे आणि अशी सूट मिळण्याची मर्यादा लक्षणीयरीत्या कमी आहे. यामुळे कलम १४ आणि १९ द्वारे नागरिकांना देण्यात आलेल्या संरक्षणावर गदा आली. या युक्तिवादामुळे **मिनर्व्हा मिलमधील बहुसंख्य लोकांनी** असा निष्कर्ष काढला की:

---

39 *Minerva Mills*[75] (Chandrachud CJ).

"७५.... घटना (४२ वी दुरुस्ती) कायद्याचे कलम ४ हे संसदेच्या दुरुस्तीच्या अधिकाराच्या पलीकडे आहे आणि ते अमान्य आहे कारण ते राज्यघटनेच्या मूलभूत किंवा आवश्यक वैशिष्ट्यांना हानी पोहोचवते आणि घटनेच्या कलम १४ किंवा अनुच्छेद १९ द्वारे प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकारांशी विसंगत आहे किंवा काढून घेते किंवा संपुष्टात आणते या कारणास्तव कोणत्याही कायद्याला आव्हान पूर्णपणे वगळण्यासाठी त्याची मूलभूत रचना नष्ट करते, जर कायदा राज्यघटनेच्या भाग ४ मध्ये नमूद केलेल्या सर्व किंवा कोणत्याही तत्त्वांच्या सुरक्षिततेसाठी राज्याच्या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी असेल तर.

"कलम ३१-सी वरील **मिनर्व्हा मिलच्या** निर्णयाचा कायदेशीर परिणाम तपासण्यापूर्वी आपण मिनर्व्हा **मिलमधील** निर्णयानंतर चार महिन्यांनी देण्यात आलेल्या **वामन रावमधील निर्णयाची थोडक्यात माहिती देऊ शकतो.** वर म्हटल्याप्रमाणे **वामन राव यांच्या** घटनापीठासमोर असुधारित कलम ३१-सी देखील घटनाबाह्य असल्याचा युक्तिवाद करण्यात आला होता.

43. वामन राव **येथील याचिकाकर्त्यांनी** राज्यघटनेच्या नवव्या परिशिष्टात समाविष्ट करण्यात आलेल्या महाराष्ट्र जमीन (होल्डिंगवरील कमाल मर्यादा) कायदा, १९६१ ला आव्हान दिले. प्रतिवादींनी कलम ३१ ए, ३१ बी आणि ३१ सी चा आधार घेत असा युक्तिवाद केला की हा कायदा कलम १४ आणि १९ वर आधारित घटनात्मक आव्हानांपासून मुक्त आहे. या बचावाला उत्तर देताना याचिकाकर्त्यांनी वरील घटनात्मक तरतुदी स्वत: घटनाबाह्य असल्याचा युक्तिवाद केला आणि त्या

घटनेत समाविष्ट केलेल्या घटनादुरुस्तीला चपराक लावली. असे करताना याचिकाकर्त्यांनी कलम ३१-सी (जसे ४२ व्या घटनादुरुस्तीपूर्वी होते) ला आव्हान दिले. **केशवानंद भारतीतील** अनुच्छेद ३१-सी च्या वैधतेवर आधीच वाद झाला होता आणि त्यावर तर्कसंगत तोडगा निघाला होता, *अशी* उदाहरणे मोडीत काढण्यासाठी **वामन राव** मधील याचिकाकर्त्यांनी असा युक्तिवाद केला की केशवानंद भारतीतील **असंख्य मतांमधून कलम ३१-सी बद्दल कोणतेही स्पष्ट मत स्पष्ट दिसत नाही.**वामन राव **यांच्या घटनापीठाने** हा युक्तिवाद फेटाळून लावला. सरन्यायाधीश वाय. व्ही. चंद्रचूड यांनी बहुमतासाठी बोलताना म्हटले:

> "५३. याचिकाकर्त्यांच्या वतीने युक्तिवादाचे नेतृत्व करणारे एम. एन. फडके यांनी कलम ३१-सी च्या विरोधात जोरदार हल्ला चढवला. परंतु, अभ्यासू वकिलांच्या बाबतीत, हा प्रयत्न निष्फळ आहे कारण कलम ३१-सीच्या वैधतेचा प्रश्न आता सुटलेला नाही. केशवानंद भारतीमध्ये कलम ३१-सी चे सुरुवातीचे कलम बहुमताने कायम ठेवण्यात आले आणि याचिकाकर्त्यांना या निर्णयामागे जाण्याची परवानगी कशी देता येईल हे आपल्याला दिसत नाही. [...] केशवानंद भारतीमध्ये अल्पमतात असलेल्या सहा विद्वान न्यायमूर्तींनी कलम ३१-सी चा पहिला भाग कायम ठेवला, जो राज्यघटनेत सुधारणा करण्याच्या संसदेच्या अधिकाराचा तार्किक आणि अपरिहार्य परिणाम होता, हे सर्वश्रुत आहे. खन्ना, जे. त्या मताशी सहमत नव्हते, पण त्याच प्रमाणे त्यांनी कलम ३१-सी चा पहिला भाग वेगवेगळ्या कारणांसाठी कायम ठेवला. ज्या पंचविसाव्या घटनादुरुस्तीद्वारे असुधारित कलम ३१-सी राज्यघटनेत समाविष्ट करण्यात आले, त्याच्या वैधतेचा प्रश्न विशेषतः न्यायालयासमोर उपस्थित करण्यात आला आणि त्यासंदर्भातील युक्तिवादांचा सहाही

अल्पसंख्याक न्यायमूर्तींनी आणि खन्ना, जे. अशा परिस्थितीत कलम ३१-क ची वैधता कायम ठेवणाऱ्या सात न्यायमूर्तींच्या बहुमताच्या निर्णयातून समान गुणोत्तर काढता येणार नाही, असे मानणे आपल्याला अवघड वाटते. सोप्या भाषेत सांगायचे झाले तर साधी प्रकरणे गुंतागुंतीची करण्याचे कारण नाही, *केशवानंद भारतीतील* बहुमताच्या निर्णयांचे प्रमाण असे आहे की कलम ३१-क चा पहिला भाग वैध आहे.

वामन राव *यांच्या घटनापीठाच्या बहुमताने* शेवटी असे म्हटले की:

"६८. ... (३) राज्यघटनेचे कलम ३१-क, जसे संविधान (४२ वी दुरुस्ती) अधिनियम, १९७६ च्या कलम ४ द्वारे दुरुस्ती करण्यापूर्वी होते, केशवनंद भारती त्याची घटनात्मकता किती प्रमाणात कायम ठेवण्यात आली होती तेवढ्या प्रमाणात वैध आहे. कलम३१-सी, जसे संविधान (४२ वी दुरुस्ती) कायद्यापूर्वी होते, राज्यघटनेच्या कोणत्याही मूलभूत किंवा आवश्यक वैशिष्ट्यांना किंवा त्याच्या मूलभूत संरचनेला हानी पोहोचवत नाही....

वामन राव **यांच्या निर्णयाने** कलम ३१-सी ची वैधता कायम ठेवली (जसे ते ४२ व्या घटनादुरुस्तीपूर्वी होते) कारण केशवानंद भारतीमध्ये ते आधीच कायम ठेवण्यात आले होते.

44. थोडक्यात, **केशवानंद भारतीच्या** निर्णयाने कलम ३१-सी चा पूर्वार्ध इतका कायम ठेवला की कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मधील तत्त्वांची अंमलबजावणी केल्यास कलम १४ आणि अनुच्छेद १९ मधील कायद्यांना सूट देण्यात आली. **केशवानंद भारतीच्या** निर्णयाने कलम ३१-सी चा उत्तरार्धही रद्द केला ज्यामुळे कायद्याने खरोखरच या तत्त्वांची अंमलबजावणी केली की नाही

याचा न्यायालयीन पुनरावलोकन रोखला गेला. **मिनर्व्हा मिलमधील निर्णयाने** ४२ व्या घटनादुरुस्तीचे कलम ४ अमान्य केले ज्याने कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मधील तत्त्वांना लागू करणार् या कायद्यांपासून कलम ३१-सी द्वारे प्रदान केलेल्या संरक्षणाची व्याप्ती कोणत्याही निर्देशक तत्त्वाची अंमलबजावणी करणार्या कायद्यांपर्यंत वाढविली . ४२ व्या घटनादुरुस्तीपूर्वी कलम ३१-सी शी संबंधित असलेल्या वामन राव यांच्या निर्णयात **केशवानंद भारतीमध्ये नमूद केलेल्या भूमिकेचा पुनरुच्चार करण्यात आला**,की सुधारित कलम ३१-सी चा पूर्वार्ध घटनात्मकदृष्ट्या वैध होता आणि उत्तरार्ध नव्हता.

२. **कलम ३१-सी संदर्भातील सध्याचा वाद आणि प्रतिस्पर्धी वाद**

45. येथेच कलम ३१-सी संदर्भातील सध्याचा वाद निर्माण होतो. याचिकाकर्ते आणि आमच्यासमोरील प्रतिवादी दोघेही मान्य करतात की **मिनर्व्हा मिलमधील** निर्णयानंतर, कलम ३१-सी मधील "भाग ४ मध्ये नमूद केलेली सर्व किंवा कोणतीही तत्त्वे"हे शब्द कायदेशीररित्या लागू करण्यायोग्य नाहीत. पण इथेच हा करार संपतो. उत्तरदात्यांच्या मते, **मिनर्व्हा मिल्सने**हे शब्द अमान्य केल्याचा परिणाम असा होतो की ४२ व्या घटनादुरुस्तीपूर्वी कलम ३१-सी मध्ये अस्तित्वात असलेले शब्द पुनरुज्जीवित झाले आहेत. दुसर् या शब्दांत सांगायचे तर ४२ वी घटनादुरुस्ती न्यायालयाने रद्द बातल ठरविल्यामुळे **केशवानंद भारतीतील निर्णयानंतर** पण ४२ व्या घटनादुरुस्तीपूर्वी कलम ३१-सी आता जसे वाचले गेले

तसे वाचले जाईल. **मिनर्व्हा मिलनंतर** कलम ३१-सी खालीलप्रमाणे वाचावे, असे प्रतिवादींचे म्हणणे आहे.

> **३१सी. काही मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी करणारे कायदे वाचविणे. - कलम १३ मध्ये काहीही असले तरी, कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे** [भाग ४ मध्ये नमूद केलेली सर्व किंवा कोणतीही तत्त्वे] ~~सुरक्षित करण्याच्या राज्याच्या धोरणास अमलात आणण्यास कोणताही कायदा~~ कलम १४ द्वारे प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकारांशी विसंगत आहे किंवा काढून घेतो किंवा रद्द करतो या कारणास्तव अवैध मानला जाणार नाही, अनुच्छेद १९ या अनुच्छेद ३१; ~~आणि असे धोरण अंमलात आणण्यासाठी आहे अशी घोषणा करण्यास कोणताही कायदा अशा धोरणाची अंमलबजावणी होत नसल्याच्या कारणास्तव कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नविचारला जाणार नाही~~:"

याउलट याचिकाकर्त्यांचे म्हणणे आहे की, "*कलम ३९ च्या खंड* (ब) *किंवा खंड* (क) *मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे*"हे शब्द ४२ व्या घटनादुरुस्तीने वगळले गेले आणि त्याजागी वेगवेगळे शब्द वापरले गेले, मिनर्व्हा मिलच्या निर्णयाद्वारे बदललेल्या शब्दांना अमान्य केल्याने संसदेने विशेषपणे वगळलेल्या शब्दांचे पुनरुज्जीवन होऊ शकत नाही. अशा प्रकारे, अपीलकर्त्यांच्या मते, अनुच्छेद ३१-सी खालीलप्रमाणे आहे:

> **३१सी. काही मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी करणारे कायदे वाचविणे. -** कलम १३ मध्ये काहीही असले तरी, कलम (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे [भाग ४ मध्ये नमूद केलेली सर्व किंवा कोणतीही तत्त्वे] ~~सुरक्षित~~

~~ठेवण्याच्या राज्याच्या धोरणास अमलात आणण्यास कोणताही कायदा नाही.~~ ~~३९~~–हे या कारणास्तव अवैध मानले जाईल की ते आहे.अनुच्छेद १४, अनुच्छेद १९ ~~किंवा अनुच्छेद ३१~~ द्वारे प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकारांशी विसंगत किंवा काढून घेणे किंवा रद्द करणे; ~~आणि असे धोरण अंमलात आणण्यासाठी आहे अशी घोषणा करणास कोणताही कायदा अशा धोरणाची अंमलबजावणी होत नसल्याच्या कारणास्तव कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नविचारला जाणार नाही~~:"

अशा स्पष्टीकरणामुळे कलम ३१-सी द्वारे कायद्याला दिलेले संरक्षण प्रभावीपणे अयोग्य ठरेल, असे अपीलकर्ते मान्य करतात . तथापि, हा याचिकाकर्त्यांच्या युक्तिवादाचा नकळत परिणाम नसून मध्यवर्ती मुद्दा आहे. **मिनर्व्हा मिलमधील** निर्णयानंतर कलम ३१-सी वर यापुढे कायद्याचे संरक्षण करण्यासाठी अवलंबून राहता येणार नाही, जरी असा कायदा कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वांना लागू करणे योग्य ठरू शकेल . त्यामुळे कलम १४ आणि १९ च्या चाचण्या अशा कायद्यांनाही स्पष्टपणे लागू होतील. अपीलकर्त्यांनी मांडलेले युक्तिवाद आणि विवेचन केवळ आपल्यासमोरील मूलभूत अपीलांमध्ये नमूद केलेल्या कायद्यांसाठीच नव्हे तर इतर असंख्य लोकांसाठी देखील महत्त्वपूर्ण परिणाम करतात ज्यांची घटनात्मक वैधता अनुच्छेद ३१-सी द्वारे प्रदान केलेल्या प्रतिकारशक्तीवर अवलंबून आहे.

46. मिनर्व्हा मिलच्या न्यायालयाने ४२ व्या घटनादुरुस्तीचे कलम ४ अमान्य **केल्यानंतर कलम ३१-सी चा मजकूर ४२ व्या घटनादुरुस्तीपूर्वी होता तो कायदेशीर प्रभाव**

कायम ठेवता येईल का, हा सध्याचा वाद आहे. मिनर्व्हा मिलमधील निर्णयानंतर सुधारित कलम ३१-सी (जसे ४२ व्या घटनादुरुस्तीपूर्वी होते) आपोआप पुनरुज्जीवित होत नाही, असा युक्तिवाद याचिकाकर्त्यांनी केला.याचिकाकर्त्यांची बाजू ज्येष्ठ वकील जाल अंध्यारुजिना आणि अभ्यासू वकील समीर पारेख यांनी मांडली. त्यांच्या या भूमिकेला मध्यस्थांच्या ज्येष्ठ वकील उत्तरा बब्बर यांनी पाठिंबा दिला. या युक्तिवादाचा थोडक्यात सारांश खालीलप्रमाणे देता येईल:

(i) ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे बदलीच्या कायद्यात दोन टप्पे असतात, पहिली जुनी तरतूद पुसली जाते आणि नंतर नवीन तरतूद घातली जाते. नवीन तरतुदी घातल्यानंतर जुना मजकूर संपुष्टात येतो आणि त्याला कायदेशीर परिणाम देता येत नाही. याचे वर्णन "पेन आणि शाई"सिद्धांत म्हणून केले गेले. त्यामुळे **मिनर्व्हा मिल्सने**सुधारित मजकूर अमान्य केला असला, तरी या निकालाचा परिणाम केवळ अंतर्भूत मजकूर लागू होण्यापासून रोखणे एवढाच होता आणि न्यायालयीन आदेश ने हा मजकूर रद्द करण्याची पहिली पायरी उलटू शकत नाही. कायदेमंडळच कायद्यातील शब्दांमध्ये बदल करू शकते. परिणामी, **मिनर्व्हा मिल्सनंतर** ४२ व्या घटनादुरुस्तीने पुसून टाकलेले शब्द पुनरुज्जीवित होत नाहीत आणि सुधारित कलम ३१-सी अंमलात आणता येत नाही.

(ii) शिवाय, जेव्हा न्यायालय एखादा कायदा घटनाबाह्य ठरवते, तेव्हा ही घोषणा कायद्याच्या पुस्तकातून कायदा रद्द करत नाही, तर ती केवळ कायदेशीररीत्या अंमलात आणता येण्याजोगी ठरते. कायद्याच्या पुस्तकातील मजकूर केवळ विधीमंडळच जोडू किंवा रद्द करू शकते . त्यामुळे **मिनर्व्हा मिल्सच्या** निर्णयामुळे कलम ३१-सी मधील सुधारित मजकूर अमलात आणता येणार नाही आणि ४२ वी घटनादुरुस्ती पूर्णपणे रद्द करता येणार नाही किंवा सुधारित कलम ३१-सी पुन्हा सुरू करता येणार नाही.

47. भारताचे विद्वान ॲटर्नी जनरल आर. व्यंकटरमणी आणि प्रतिवादींची बाजू मांडणारे भारताचे विद्वान सॉलिसिटर जनरल तुषार मेहता यांनी वरील समजुतीला विरोध केला. राकेश द्विवेदी आणि मध्यस्थांची बाजू मांडणारे ज्येष्ठ वकील गोपाळ शंकरनारायण यांनी त्यांच्या भूमिकेला पाठिंबा दिला. त्यांचा युक्तिवाद थोडक्यात खालीलप्रमाणे सांगता येईल.

(i) जेव्हा एखादी दुरुस्ती रद्द केली जाते, तेव्हा दुरुस्तीचा संपूर्ण कायदेशीर प्रभाव अमान्य होतो आणि अशा प्रकारे दुरुस्तीपूर्वीचा मजकूर पुनर्संचयित केला जाईल. निर्मूलन आणि प्रविष्टिचे कोणतेही वेगळे चरण नाहीत. ४२ व्या घटनादुरुस्तीचे सर्व टप्पे **मिनर्व्हा मिलमधील** निर्णयाने पूर्णपणे नाकारले आहेत;

(ii) मूलभूत संरचनेची छाननी करताना हे न्यायालय असुधारित तरतुदी आणि सुधारित तरतुदी आणि या दुरुस्तीचा राज्यघटनेवर होणारा परिणाम यांच्यातील संबंधात आपला युक्तिवाद मांडते. जर न्यायालयाला एखादी दुरुस्ती अमान्य वाटली आणि ती अमान्य झाली, तर मूलभूत संरचना सिद्धांत लागू होण्यासाठी दुरुस्तीपूर्वी जी स्थिती होती, ती पुन्हा उभी राहिली पाहिजे. जर न्यायालयाने एखादी दुरुस्ती अमान्य केल्याने तिसरा निकाल लागला, जिथे समावेश अमान्य झाला परंतु पुसलेला मजकूर पुनरुज्जीवित झाला नाही, तर याचा परिणाम असुधारित राज्यघटनेकडे परत येणार नाही तर काही तिसरा अविचारित परिणाम होईल जो स्वत: मूलभूत संरचनेचे उल्लंघन करू शकतो. अशा प्रकारे, सुधारित घटनात्मक तरतुदीचे पुनरुज्जीवन हा मूलभूत संरचना पुनरावलोकनाच्या सैद्धांतिक पायाशी सुसंगत दृष्टीकोन आहे;

(iii) सुप्रीम **कोर्ट ॲडव्होकेट्स ऑन-रेकॉर्डअसोसिएशन विरुद्ध भारत सरकार या खटल्यात या न्यायालयाच्या घटनापीठाने दिलेल्या निर्णयात** [40] सद्य:स्थितीचा स्पष्ट पणे समावेश करण्यात आला आहे आणि असे म्हटले आहे की जेव्हा घटनादुरुस्ती रद्द केली जाते, तेव्हा दुरुस्तीपूर्वी अस्तित्वात असलेली स्थिती पुन्हा उभी राहते;

---

40 [2015] 13 SCR 1: (2016) 5 SCC 1 : 2015 INSC 285

(iv) या न्यायालयाने महाराव साहेब श्री**भीमसिंगजी विरुद्ध भारत सरकार,** संजीव कोक[41]**आणि** बसंतीबल**खेतान या खटल्यातील निकालांमध्ये** वारंवार असे म्हटले आहे की कलम ३१-सी हे ४२ व्या घटनादुरुस्तीपूर्वी होते ते लागू आहे; आणि

(v) कलम **३९ मधील खंड (ब) आणि (क) संबंधी मिनर्व्हा मिल्सने रद्द केलेले शब्द जर न्यायालयीन समितीने कलम ३१-सी मधून वगळले तर कलम ३१-सी चा हा नेमका मजकूर केशवानंद भारतीतील तेरा न्यायमूर्तींनी कायम ठेवला असला** आणि **वामन राव** मध्ये या तरतुदीची घटनात्मक वैधता सिद्ध झाली असली तरी संपूर्ण तरतूद अकार्यक्षम ठरेल.

आमच्या विश्लेषणात पुढे जाण्यापूर्वी, आम्ही मिनर्व्हा मिलमधील **निर्णयानंतर या न्यायालयाने अनुच्छेद** 31-**सी लागू केलेल्या प्रतिवादींनी घेतलेल्या निर्णयांची थोडक्यात जाहिरात करू शकतो.** मिनर्व्हा मिलनंतर कलम ३१-सी ची स्थिती काय आहे, याचे ठोस उत्तर जर या निर्णयांमुळे मिळत **असेल,** तर आमची चौकशी आणखी पुढे जाण्याची गरज नाही.

48. भीमसिंगप्रकरणात या न्यायालयाच्या घटनापीठाने नागरी जमीन (कमाल मर्यादा आणि नियमन) कायदा, १९७६ या कारणास्तव कायम ठेवला कारण या कायद्याने घटनेच्या कलम ३९ च्या खंड (ब) आणि (क) मधील मार्गदर्शक तत्त्वांची

41 [1985] Supp. 1 SCR 862: (1981) 1 SCC 166 : 1980 INSC 219

अंमलबजावणी केली. **भीमसिंग** मधील वादग्रस्त कायद्याने नागरी जमिनीच्या मालकीहक्कात एकाग्रता रोखण्याचा प्रयत्न केला आणि *इतर गोष्टींबरोबरच* तो कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा (क) च्या अनुषंगाने नाही आणि त्यामुळे कलम ३१-सी अंतर्गत संरक्षित नाही या कारणास्तव त्याला आव्हान देण्यात आले. हा युक्तिवाद फेटाळून लावत सरन्यायाधीश वाय. व्ही. चंद्रचूड यांनी स्वत:ची आणि न्यायमूर्ती पी. एन. भगवती यांची बाजू मांडली.

> "१.बंधू तुळजापूरकर यांनी तयार केलेला निर्णय आम्ही काळजीपूर्वक पाहिला आहे, पण १९७६ चा नागरी जमीन (कमाल मर्यादा व नियमन) कायदा, ३३ हा राज्यघटनेच्या कलम ३९ च्या खंड (ब) आणि (क) मधील राज्याच्या धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांना पुढे नेत नाही, हे आम्ही त्यांच्याशी सहमत नाही. ज्या दुर्बलतेमुळे येथील तरतुदीला किंवा संबंधित कायद्यातील तरतुदीला फटका बसत असल्याचे दाखविले जाऊ शकते, त्यावरून हा कायदा आपल्या योजनेद्वारे प्रत्यक्षात कलम ३९ च्या खंड (ब) आणि (क) चे उद्दिष्ट अंमलात आणण्याचा किंवा साध्य करण्याचा हेतू नाही किंवा साध्य करीत नाही, या निष्कर्षाचे समर्थन करणार नाही.[42]

न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी सरन्यायाधीश चंद्रचूड आणि न्यायमूर्ती भगवती यांच्याशी सहमती दर्शवत **भीम सिंग** मध्ये बहुमत मिळवले .

> "१६ **-ए.** ... मोकळ्या नागरी जमिनीवर कमाल मर्यादा निश्चित करणे, जादा जागा ताब्यात घेणे आणि प्राधान्यक्रमाच्या ठराविक तत्त्वावर त्याचे वाटप करणे हा या कायद्याचा उद्देश आहे. कायद्याची संपूर्ण कहाणी, कायदेपूर्व विचार, कलम ३९ (ब) आणि (क) ची भक्कम उपस्थिती आणि कलम २३ (४)

42Maharao Sahib Shri Bhim Singhji v Union of India1981 (1) SCC 166 [1] (Chandrachud CJ).

मध्ये वितरणासाठी मार्गदर्शक घटक म्हणून सामान्य हितावर दिलेला भर सार्वजनिक हेतू, राष्ट्रीय विकास आणि सामाजिक न्याय हा वितरणाच्या धोरणाचा पाया आहे...[43]

भीमसिंगमधील **निर्णय त्यानंतर** मिनर्व्हा**मिलमध्ये देण्यात आला. कलम**३१-सी चा मजकूर राज्यघटनेच्या ४२ व्या घटनादुरुस्तीपूर्वी जसा होता तसाच होता, या आधारावर भीमसिंग यांच्यातील बहुमताची मते पुढे गेली. दुसर् या शब्दांत, न्यायमूर्तींनी त्यांचे विश्लेषण या गृहीतकाने सुरू केले की संघ कलम ३१-सी वर अवलंबून राहू शकतो आणि कलम ३१-सी अंतर्गत योग्य चाचणी ही होती की संबंधित कायदा कलम ३९ च्या खंड (बी) किंवा (सी) मध्ये नमूद केलेल्या तत्त्वांना पुढे नेतो की नाही. जर न्यायालयाने कलम ३१-सी चे सध्याचे अपीलकर्त्यांचे स्पष्टीकरण स्वीकारले असते, तर ते या आधारावर पुढे जाऊ शकले नसते कारण अपीलकर्त्यांच्या मते, ४२ व्या घटनादुरुस्तीनंतर कलम ३९ मधील खंड (ब) किंवा (क) चे संदर्भ कलम ३१-सी मधून वगळले गेले आहेत असे मानले जाते. भीमसिंगमधील या निर्णयामुळे सध्याच्या प्रतिवादींची भूमिका भक्कम होणार असली, तरी सुधारित कलम ३१-सी मधील मजकूर कसा आणि का पुनरुज्जीवित करण्यात आला, याचे कोणतेही कारण या निकालात दिलेले नाही.

49. **संजीव कोकमध्ये** कोकिंग कोळसा खाणी (आपत्कालीन तरतुदी) कायदा, १९७१ ज्यामुळे कोकिंग कोळसा खाणी आणि कोक ओव्हन प्रकल्पांचे व्यवस्थापन

---

43 Maharao Sahib Shri Bhim Singhji v Union of India 1981 (1) SCC 166 [16-A] (Krishna Iyer J).

राज्याकडे सोपविण्यात आले, कोकिंग कोळसा खाणी (राष्ट्रीयीकरण) कायदा, १९७२ ज्यामुळे काही कोकिंग कोळसा खाणींचे राष्ट्रीयीकरण झाले, कोळसा खाणी (व्यवस्थापन ताब्यात घेणे) कायदा, यासह विविध कायद्यांना आव्हान देण्यात आले. १९७३ आणि शेवटी कोळसा खाणी (राष्ट्रीयीकरण) कायदा, १९७३ ज्यामुळे सर्व कोळसा खाणींचे राष्ट्रीयीकरण झाले, मग ती कोकिंग कोळसा खाण असो वा नसो. **संजीव कोकमधील** याचिकाकर्त्यांनी असा युक्तिवाद केला की राज्याने काही कोक ओव्हन प्लांट आणि त्यांच्या कोक ओव्हन प्लांटमध्ये भेदभाव केला आहे. त्याला उत्तर देताना केंद्र सरकारने असा युक्तिवाद केला की, हे कायदे कलम ३१-सी द्वारे संरक्षित असल्याने कलम १४ च्या आव्हानाविरूद्ध आहेत. **संजीव कोकमधील बहुमताने** मिनर्व्हा मिलमधील **युक्तिवादाबाबत काही चिंता व्यक्त** केल्या, परंतु मिनर्व्हा मिल्सविरोधात **पुनर्विचार याचिका** सर्वोच्च न्यायालयात प्रलंबित असल्याने या मुद्द्याची अधिक तपासणी करणे योग्य नसल्याचे[44] निरीक्षण नोंदवले. तथापि, याचिकाकर्त्यांच्या युक्तिवादाच्या अंतिम विश्लेषणात संजीव कोक च्या घटनापीठाची बाजू मांडताना न्यायमूर्ती चिन्नप्पा रेड्डी म्हणाले:

> "१७. कलम ३१-सी आल्यावर कलम १४ निघून जाते, असे आमचे ठाम मत आहे. कलम १४ जसेच्या तसे बाजूने आणण्यास, म्हणजे कलम १४ च्या कायद्यासमोरील समानतेच्या नियमाची तुलना कलम ३९ (ब) च्या व्यापक

44 Sanjeev Coke[10]-[13] (Chinnappa Reddy J).

समतावादाशी करून किंवा कलम १४ च्या तत्त्वाला अनुच्छेद ३९ (ब) च्या तत्त्वात समाविष्ट मानून आणण्यास वाव नाही. ज्या कायद्यासाठी संरक्षणाचा दावा केला जातो तो कायदा आणि कलम ३९ (ब) चे तत्त्व यांच्यात संबंध असल्याचा आग्रह धरणे म्हणजे कलम १४ ची आवश्यकता पूर्ण करण्याचा आग्रह धरणे नव्हे. त्या भिन्न संकल्पना आहेत आणि काही विशिष्ट परिस्थितीत, एकमेकांच्या विरोधात देखील असू शकतात. म्हणूनच कलम ३१-सी ने दिलेल्या प्रतिकारशक्तीची गरज आहे. खरंतर अशी असंख्य प्रकरणे असतील जिथे कायद्यासमोर समानतेची संकुचित संकल्पना कलम ३९ (ब) द्वारे विचारात घेतलेल्या व्यापक समतावादाला धक्का देऊ शकते....

"१८. कोकिंग कोळसा खाणी (राष्ट्रीयीकरण) कायदा हा "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम प्रकारे वितरित केले जावे"या राज्याच्या धोरणाचे निर्देश देणारा कायदा आहे का, हा पुढचा विचार करण्याजोगा प्रश्न आहे.

भीमसिंग यांच्या निर्णयाप्रमाणेच संजीव कोक येथील घटनापीठाने कलम ३१-सी कार्यान्वित होते आणि त्याचा अर्थ ४२ व्या घटनादुरुस्तीपूर्वी जसा होता तसा च व्हावा, या आधारावर कारवाई केल्याचे **वरील परिच्छेदांतून स्पष्ट** होते. कलम ३१-सी च्या बचावाचा दावा केल्यावर कायदा आणि कलम ३९ च्या खंड (ब) आणि खंड (क) मध्ये नमूद उद्दिष्टे यांच्यात संबंध असेल तर कलम १४ चा आधार घेता

येणार नाही, असे सर्वोच्च न्यायालयाने नमूद केले. अनुच्छेद ३१-सी आणि ३९(ब) च्या स्पष्ट संदर्भांवरून असे दिसून येते की कलम ३१-सी द्वारे कायद्यांना दिलेले संरक्षण मिनर्व्हा मिलनंतर कार्यरत राहिले या आधारावर न्यायालयाने कार्यवाही केली. मात्र, **भीमसिंग यांच्याप्रमाणेच** संजीव कोकमधील **निर्णयात** सुधारित कलम ३१-सी ची कायदेशीर अंमलबजावणी नेमकी कोणत्या कायदेशीर पद्धतीने केली जाते, याचे कोणतेही स्पष्टीकरण देण्यात आलेले नाही. त्यामुळे या निर्णयांमुळे सध्याच्या याचिकाकर्त्यांनी उपस्थित केलेल्या युक्तिवादांकडे लक्ष दिले जात नाही.

50. बसंतीबल खेतान **येथील या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाच्या दृष्टिकोनाचाही संदर्भ घेणे आवश्यक** आहे. त्या प्रकरणात खासगी मालमत्तेच्या संपादनाला परवानगी देणाऱ्या म्हाडा कायद्यातील काही तरतुदी अमान्य करण्याच्या मुंबई उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाविरोधात विशेष अनुमती याचिका दाखल करण्यात आल्या होत्या. नुकसान भरपाई निश्चित करण्याचा पाया ठरविणाऱ्या कायद्यातील तरतुदी राज्यघटनेच्या कलम १४ आणि १९ चे उल्लंघन करतात, असा युक्तिवाद करण्यात आला. या तरतुदी अमान्य करताना उच्च न्यायालयाने म्हटले आहे की, या तरतुदी राज्यघटनेच्या कलम ३१-सी द्वारे संरक्षित नाहीत आणि अनुच्छेद १४ चे उल्लंघन करतात. तथापि, जेव्हा या न्यायालयाच्या खंडपीठासमोर या प्रकरणाची सुनावणी झाली, तेव्हा न्यायमूर्ती ई. एस. वेंकटरामय्या (जसे तेव्हा

विद्वान मुख्य न्यायाधीश होते) यांनी कलम ३१-सी अंतर्गत कायद्याला सूट मिळण्याचा अधिकार असेल असे म्हटले होते. विद्वान न्यायाधीश म्हणाले:

"१३. कलम ४४ मधील उपकलम (३३) आणि (४) हे राज्यघटनेच्या कलम १४ चे उल्लंघन करणारे आहेत, असा युक्तिवाद करूनही या तरतुदींना राज्यघटनेच्या कलम ३१-क चे संरक्षण मिळते, असे आमचे मत आहे. [...] *केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य* आणि *मिनर्व्हा मिल्स लिमिटेड विरुद्ध भारत सरकार या खटल्यानंतर* कलम ३१-सी मध्ये असे म्हटले आहे.

> कलम १३ मध्ये काहीही असले तरी खंड (ब) किंवा कलमात नमूद केलेली तत्त्वे सुरक्षित ठेवण्याच्या राज्याच्या धोरणाला लागू करणारा कोणताही कायदा नाही. कलम ३९ मधील (सी) अमान्य मानले जाईल हे कलम १४ किंवा कलम १९ द्वारे प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकारांशी विसंगत आहे किंवा काढून घेते किंवा संपुष्टात आणते.

राज्यघटनेतील कलम (ब) किंवा कलम ३९ जे आमच्या हेतूसाठी प्रासंगिक आहे त्यात असे म्हटले आहे की राज्याने, विशेषत: समाजाच्या भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम प्रकारे वितरित केले जाईल याची खात्री करण्यासाठी आपले धोरण निर्देशित केले पाहिजे.

[...]

१४... उच्च न्यायालयाने या कायद्यातील उद्दिष्टे आणि त्याअंतर्गत प्राधिकरणाची कार्ये याविषयी अत्यंत संकुचित दृष्टिकोन ठेवून चूक केली. कलम ३९ (ब) मधील निर्देशक तत्त्वाची अंमलबजावणी करण्यासाठी हा कायदा अंमलात आणल्याबद्दल आम्ही समाधानी आहोत आणि म्हणूनच कलम १४ चे उल्लंघन झाले तरी ते कलम ३१-सी द्वारे बरे केले जाते जे स्पष्टपणे प्रकरणाकडे आकर्षित होते.

सुधारित कलम ३१-सी चे पुनरुज्जीवन झाले आहे आणि ते कायदेशीर प्रभावात आहे या आधारावर खंडपीठाने स्पष्टपणे कार्यवाही केल्याचे काढलेल्या परिच्छेदांवरून दिसून येते. केशवानंद **भारती**आणि **मिनर्व्हा मिलमधील** दोन्ही निर्णयांचा दाखला दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने दिला.केशवानंद भारतीनंतर कलम ३१-सी चा उत्तरार्ध लागू नाही,असा निष्कर्ष काढण्यात आला **मिनर्व्हा मिल्सने**४२ वी घटनादुरुस्ती रद्द केल्यानंतर कलम ३१-सी चा मजकूर ४२ व्या घटनादुरुस्तीपूर्वी होता, त्याचे पुनरुज्जीवन झाले, असा निष्कर्षही न्यायालयाने काढला. हा दृष्टिकोन अनुच्छेद ३१-सी च्या स्पष्टीकरणासंबंधी प्रतिवादींच्या युक्तिवादांना समर्थन देईल. मात्र, **भीमसिंग**आणि **संजीव कोक** यांच्या निर्णयाप्रमाणे सुधारित कलम ३१-सी आपोआप चव्हाट्यावर आले नाही, असा कोणताही युक्तिवाद केला गेला नाही आणि दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने सुधारित कलम ३१-सी लागू करण्यायोग्य आहे, असे गृहीत धरून कार्यवाही केली आहे.

51. कलम ३१-सी चा अर्थ लावणाऱ्या वरील निर्णयांमध्ये या न्यायालयाने सातत्याने अशी भूमिका घेतली आहे की कलम ३१-सी, जसे ४२ व्या घटनादुरुस्तीपूर्वी होते, त्याचा कायदेशीर प्रभाव आहे आणि अनुच्छेद १४ आणि अनुच्छेद १९ आव्हानांविरोधातील कायद्यांचा बचाव करण्यासाठी त्याचा वापर केला जाऊ शकतो. तथापि, अपीलकर्त्यांनी योग्यरित्या सांगितल्याप्रमाणे, असे का आहे

याबद्दल कोणतेही न्यायशास्त्रीय स्पष्टीकरण दिले गेले नाही आणि बहुतेक निर्णयांमध्ये, या न्यायालयाने असे गृहीत धरले आहे की कलम ३१ -सी चा कायदेशीर प्रभाव कायम आहे. सध्याच्या खटल्यात अपीलकर्त्यांनी उपस्थित केलेले विशिष्ट युक्तिवाद आणि अपीलकर्त्यांच्या युक्तिवादातून होणारे महत्त्वपूर्ण परिणाम लक्षात घेता, **मिनर्वा मिल्सने**४२ वी घटनादुरुस्ती अमान्य केल्यानंतर, सुधारित कलम ३१-सी चा मजकूर लागू करता येईल का, या घटनात्मक प्रश्नाची या न्यायालयाने तपासणी केली पाहिजे.

३. सुधारणा अमान्य करण्यासंदर्भातील उदाहरणे

52. शमाराव **परुळेकर विरुद्ध जिल्हाधिकारी, ठाणे हा पहिला निर्णय याचिकाकर्त्यांनी घेतला.**[45]हे प्रकरण प्रिव्हेंटिव्ह डिटेन्शन ॲक्ट, १९५० शी संबंधित होते, ज्याची मुदत १ एप्रिल १९५२ रोजी संपणार होती. त्याच्या काही महिन्यांपूर्वी १५ नोव्हेंबर १९५१ रोजी याचिकाकर्त्याला (शमाराव) ताब्यात घेण्यात आले. तथापि, नंतर कायद्यात सुधारणा करून त्याचे आयुर्मान सहा महिन्यांनी वाढवून १ ऑक्टोबर १९५२ पर्यंत वाढविण्यात आले. शमाराव यांनी असा युक्तिवाद केला की, या कायद्याच्या मुदतवाढीमुळे १ एप्रिल १९५२ नंतर त्यांच्या नजरकैदेची मुदत वाढवता येणार नाही, जेव्हा हा कायदा मुळात संपुष्टात येणार होता. न्यायमूर्ती विवियन बोस यांनी या न्यायालयाच्या घटनापीठाची बाजू मांडताना म्हटले की, प्रिव्हेंटिव्ह

---

45 [1952] 1 SCR 683: 1952 (2) SCC 1 : 1952 INSC 63

डिटेन्शन ॲक्ट, १९५० मधील दुरुस्तीत स्पष्टपणे म्हटले आहे की जोपर्यंत मुख्य कायदा लागू आहे तोपर्यंत नजरकैदेचे आदेश लागू राहतीलआणि "*प्रधान कायदा*" १९५० चा कायदा म्हणून परिभाषित केला गेला आहे. विद्वान न्यायाधीश पुढे स्पष्टीकरण देतात:

> "७. ... नियम असा आहे की जेव्हा नंतरच्या कायद्यात स्वतःला किंवा स्वतःचा काही भाग आधीच्या कायद्यात सामावून घेता येईल अशा प्रकारे दुरुस्ती केली जाते, तेव्हा आधीचा कायदा वाचला पाहिजे आणि त्याचा अर्थ लावला पाहिजे (जेथे यामुळे विसंगती, विसंगती किंवा अवास्तवता निर्माण होईल असे वगळता) जसे की बदललेले शब्द आधीच्या कायद्यात पेन आणि शाईने लिहिले गेले आहेत आणि जुने शब्द तयार केले गेले आहेत जेणेकरून त्यानंतर तेथे येईल सुधारित कायद्याचा संदर्भ देण्याची अजिबात गरज नाही. इंग्लंडमध्ये हा नियम आहे [संदर्भ वगळला]; हा अमेरिकेतील नियम आहे [संदर्भ वगळला] आणि हाच कायदा प्रिव्ही कौन्सिलने *केशोराम पोद्दार विरुद्ध नुंडो लाल मलिक* या खटल्यात भारतात लागू केला. हे लक्षात घेतल्यास लक्षात येईल की १९५० चा कायदा नंतरच्या सुधारणांनंतरही १९५० चा कायदा च आहे. त्यामुळे १९५२ चा कायदा संमत होऊन कलम २ अंमलात येताच १९५० चा कायदा म्हणजे कलम २ ने सुधारित केलेला १९५० चा कायदा, म्हणजे १९५० चा कायदा आता १-१०-१९५२ रोजी संपुष्टात येणार आहे.

शामराव परुळेकर **यांच्या निर्णयात** याचिकाकर्त्यांनी मांडलेल्या 'पेन आणि शाई'सिद्धांताची मांडणी करण्यात आली आहे. जेव्हा एखादा सुधारित कायदा एखादा पर्याय लागू करतो, तेव्हा तो काही शब्द वगळून आणि इतर काही शब्द

टाकून मूळ वैधानिक मजकुरात बदल करतो. सुधारित कायद्यानंतर वगळलेले शब्द वगळण्यासाठी आणि समाविष्ट केलेल्या शब्दांचा समावेश करण्यासाठी कायद्याचे वाचन करणे आवश्यक आहे. सुधारित कायद्याने वगळलेले शब्द काढून टाकल्यानंतर न्यायालय त्यांना अमलात आणू शकत नाही, हे अधोरेखित करण्यासाठी याचिकाकर्ते **शामराव परुळेकर** यांचा आधार घेतात. हा नियम काही मान्यताप्राप्त अपवादांच्या अधीन आहे (जसे की मूळ वैधानिक मजकुराखाली तयार केलेल्या अधिकारांच्या संदर्भात आणि कायद्यांच्या पूर्वलक्षी अंमलबजावणीवरील मर्यादा). अपवाद सध्या आपल्यासाठी चिंतेचा विषय नाहीत. मात्र, **४२ व्या घटनादुरुस्तीनंतर** 'कलम ३९ मधील खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये नमूद केलेली तत्त्वे'हे शब्द घटनादुरुस्तीने वगळण्यात आल्याने यापुढे लागू करता येणार नाहीत, असा युक्तिवाद *शमाराव परुळेकर* यांनी केला आहे, असा युक्तिवाद याचिकाकर्त्यांनी केला आहे. मात्र, **शमराव परुळेकर** यांचा निर्णय सध्याच्या परिस्थितीला काटेकोरपणे लागू होत नाही, कारण त्यात सुधारित कायदाच अवैध ठरविण्यात आल्याने होणाऱ्या कायदेशीर परिणामाचा विचार करण्यात आलेला नाही. या निर्णयामुळे कायद्याची योग्य स्थिती निश् चितच स्पष्ट झाली असली, तरी घटनाबाह्य ठरविल्यास दुरुस्तीने वगळलेल्या शब्दांची अंमलबजावणी न्यायालय करू शकेल का, याची काहीच माहिती मिळत नाही. अशा वेळी वगळलेले शब्द पुनरुज्जीवित होतात का? या प्रश्नाचे उत्तर न्यायमूर्ती बोस यांनी **शमाराव परुळेकर**

मध्ये दिलेले नाही कारण प्रतिबंधात्मक नजरबंदी कायद्यातील दुरुस्ती अमान्य करण्यात आली नाही.

53. त्यानंतर अपीलकर्त्यांनी एटीबी मेहताब माजिद विरुद्ध मद्रास राज्य **या खटल्यातील निर्णयावर महत्त्वपूर्ण भर दिला.**[46]हे प्रकरण मद्रास सामान्य विक्री कर (उलाढाल आणि मूल्यांकन) नियम, १९३९ च्या नियम १६ ला आव्हान देण्याशी संबंधित आहे. नियम १६ मध्ये सुधारणा करून त्यात एक अट समाविष्ट करण्यात आली होती, ज्यामुळे मद्रास राज्यात किंवा राज्याबाहेर टॅन केलेल्या कातड्यांवर वेगवेगळे कर आकारले गेले. जेव्हा हा मुद्दा या न्यायालयापर्यंत पोहोचला, तेव्हा सुधारित नियम १६ अन्वये ज्या व्यापाऱ्याने न कापलेले कातडे विकत घेतले आणि ते राज्यांतर्गत टॅन केले, त्याला केवळ खरेदी किमतीवर शुल्क भरावे लागणार होते, परंतु ज्या व्यापाऱ्याने राज्याबाहेरून कातडे खरेदी केले आणि ते राज्यांतर्गत टॅन केले, त्याला टॅन केलेल्या कातड्याच्या विक्री किंमतीवर विक्रीकर भरावा लागेल, असे निदर्शनास आले. जे बऱ्यापैकी जास्त होते.[47]या न्यायालयाच्या घटनापीठासमोर बोलताना न्यायमूर्ती रघुवर दयाळ यांनी सुधारित नियम १६ राज्यघटनेच्या कलम ३०४ (अ) चे उल्लंघन असल्याचे सांगून खालील अटींवर रद्द बातल ठरवले.

> त्यामुळे नियम १६ (२) मधील तरतुदी राज्याबाहेर खरेदी केलेल्या किंवा टॅन केलेल्या आयात केलेल्या कातड्या किंवा कातड्यांबाबत भेदभाव करतात

46[1963] Supp. 2 SCR 435: (1963) 14 STC 355 : 1962 INSC 342

47ATB Mehtab Majid v State of Madras1963 14 STC 355.

आणि म्हणूनच ते घटनेच्या कलम ३०४ (अ) मधील तरतुदींचे उल्लंघन करतात, असे आमचे मत आहे.

प्रतिवादीला विनंती करण्यात आली आहे की, जर हा नियम अवैध ठरवला गेला तर जुना नियम १६ पुन्हा सुरू होईल आणि याचिकाकर्त्यावर मूल्यांकन केलेला कर चांगला असेल. आम्हाला मान्य नाही. एकदा जुन्या नियमाची जागा नव्या नियमाने घेतली की त्याचे अस्तित्वच संपुष्टात येते आणि नवीन नियम अवैध ठरल्यावर तो आपोआप पुनरुज्जीवित होत नाही.[48]

एटीबी मेहताब माजिद **च्या कोर्टाने** असे म्हटले आहे की जेव्हा एखाद्या नियमातील दुरुस्ती न्यायालयाने अमान्य केली तेव्हा जुना नियम पुनरुज्जीवित होत नाही. **शमाराव परुळेकर**च्या निर्णयामागचा मूळ तर्क असा आहे की, एकदा एखादा नियम बदलला की त्याला कोणतेही कायदेशीर बळ उरत नाही आणि त्याला कायदेशीर परिणाम देता येत नाही. त्यामुळे ही दुरुस्ती घटनाबाह्य ठरल्यास सुधारित मजकूर पुनरुज्जीवित होत नाही आणि त्याची अंमलबजावणी करता येणार नाही, असे मत सर्वोच्च न्यायालयाने व्यक्त केले. कलम ३१-सी मधील सुधारित मजकूर पुनरुज्जीवित होत नाही, या याचिकाकर्त्यांच्या युक्तिवादाला हा निर्णय पाठिंबा देत असला, तरी आधीपासून अस्तित्वात असलेला नियम का पुनरुज्जीवित होत नाही, याचा तपशील या निकालात दिलेला नाही. त्यामुळे **भीमसिंग**आणि **संजीव कोक** यांच्या निर्णयापेक्षा या निर्णयाचा आम्हाला काहीच

48 *ATB Mehtab Majid v State of Madras* 1963 14 STC 355.

उपयोग होणार नाही , ज्यात सविस्तर कारणे न देता कलम ३१-सी चे पुनरुज्जीवन करण्यात आल्याचे आढळले.

54. तथापि, एटीबी मेहताब माजिदमधील **मताचे अधिक स्पष्टीकरण** कोटेश्वर विठ्ठल कामत विरुद्ध रंगप्पा बालिगा **मध्ये आढळते.**[49]त्रावणकोर-कोचीन व्हेजिटेबल ऑईल्स अँड ऑईल केक (फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्ट्स प्रोहिबिशन) ऑर्डर, १९५० मधील फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्टवरील बंदी लक्षात घेता संबंधित करार फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्ट आणि अमान्य असल्याचा युक्तिवाद याचिकाकर्त्यांनी केला होता. या खटल्यातील प्रतिवादींनी आरोप केला आहे की १९५० चा दारूबंदी आदेश अंमलात आणता येत नाही कारण तो नंतर रद्द करण्यात आलेल्या कायद्यानुसार पारित करण्यात आला होता. संबंधित कायद्याचा इतिहास तपासल्यानंतर या न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने असे निरीक्षण नोंदवले की त्रावणकोर-कोचीन सार्वजनिक सुरक्षा उपाय कायदा, १९५० च्या कलम ७३ (२) मुळे १९५० चा दारूबंदी आदेश अजूनही लागू आहे, ज्यात असे नमूद केले गेले आहे की काही रद्द केलेल्या कायद्यांअंतर्गत पारित केलेले आदेश लागू राहतील.[50], या प्रकरणातील प्रतिवादींनी दुय्यम युक्तिवाद केला की त्रावणकोरची राज्य विधिमंडळ सार्वजनिक सुरक्षा उपाय कायदा, १९५० लागू करण्यास सक्षम नाही कारण संसदेला घटनेच्या सातव्या अनुसूचीच्या सूची १ च्या प्रविष्टि ४८ अंतर्गत स्टॉक एक्स्चेंज आणि

---

49 [1969] 3 SCR 40: (1969) 1 SCC 255 : 1968 INSC 335

50 Ibid [4] (Bhargava J).

फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्टच्या मुद्द्यावर कायदा करण्याचा विशेष अधिकार आहे. न्यायमूर्ती भार्गव यांनी या न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठातर्फे बोलताना हा युक्तिवाद खालील कारणांमुळे समर्पक नसल्याचे मत व्यक्त केले.

> "७. ... जर असे मानले गेले की राज्य सरकार दारूबंदी आदेश, १९५० सक्षमपणे पारित करू शकले नाही, कारण तो फॉरवर्ड कॉन्ट्रॅक्टवरील कायद्याचा एक तुकडा होता, तर तो आदेश अमान्य आणि अमान्य मानला जाईल. त्यानंतर पूर्वीचा दारूबंदी आदेश १११९ ३० मार्च १९५० पर्यंत लागू राहील. [...] १९५० चा दारूबंदी आदेश ८ मार्च १९५० रोजी जारी होणार होता, तेव्हा पूर्वीच्या १११९ च्या दारूबंदी आदेशाला छेद देण्यासाठी तो जारी केला जात आहे, असे नमूद करण्यात आले नव्हते. जर तो वैध आदेश असता, तर त्याने १११९ च्या प्रतिबंध आदेशासारखेच क्षेत्र व्यापले असते आणि परिणामी, प्रभावी आदेश झाला असता ज्याअंतर्गत पक्षकारांचे अधिकार आणि जबाबदाऱ्या नियंत्रित केल्या पाहिजेत. दुसरीकडे, जर तो अवैध ठरवला गेला तर या आदेशाचा पूर्वीच्या १११९ च्या आदेशाला बरखास्त करण्याचा परिणाम होणार नाही.

न्यायमूर्ती भार्गव म्हणाले की, जरी १९५० चा दारूबंदी आदेश अवैध ठरवला गेला तरी त्याचा परिणाम असा होईल की पक्षकारआधीच्या दारूबंदी आदेश १११९ नुसार शासित झाले असते. न्यायमूर्ती भार्गव म्हणाले की, जर नंतरचा आदेश अवैध ठरला तर त्याचा "*आधीच्या आदेशाला बरखास्त करण्याचा परिणाम होणार नाही.*"[51]विद्वान न्यायाधीशांनी एटीबी मेहताब**माजिदमधील निर्णयात** खालील प्रकारे फरक केला:

---

51 *Ibid* [7] (Bhargava J).

"७. ... तथापि, प्रतिवादीच्या अभ्यासू वकिलांनी विनंती केली की, *ए.टी.बी. मेहताब माजिद अँड कंपनी विरुद्ध मद्रास राज्य* या खटल्यात या न्यायालयाने घालून दिलेले तत्त्व लागू केल्यास कोणत्याही परिस्थितीत १११९ चा दारूबंदी आदेश ८ मार्च १९५० नंतर कायम राहील असे मानता येणार नाही....

[..]

८. त्या उपमावरून असा युक्तिवाद करण्यात आला की, १९५० चा दारूबंदी आदेश अवैध आहे, असे आपण मानत असू, तर पूर्वीचा १११९ चा दारूबंदी आदेश पुन्हा सुरू करता येणार नाही. हा युक्तिवाद एखाद्या नियमाचे अधिष्ठान आणि नियमाची प्रतिस्थापना यातील फरकाकडे दुर्लक्ष करतो . *ए.टी.बी. फर्मच्या बाबतीत. मेहताब माजिद अँड कंपनी.*जुन्या नियम १६ ऐवजी नवीन नियम १६ बदलण्यात आला. ***प्रतिस्थापन प्रक्रियेत* दोन टप्पे असतात. आधी जुना नियम संपुष्टात आणला जातो आणि नंतर त्याच्या जागी नवा नियम अस्तित्वात आणला जातो. नवीन नियम अवैध असला तरी जुन्या नियमाचे अस्तित्व संपुष्टात येण्याची पहिली पायरी अंमलात येते आणि याच कारणास्तव न्यायालयाने असा निकाल दिला की, नवीन नियम अवैध ठरविल्यानंतर जुना नियम पुन्हा सुरू करता येणार नाही.** *आमच्यासमोरच्या खटल्यात १९५० च्या दारूबंदी आदेशाला, १११९ च्या दारूबंदी आदेशाला पर्याय नव्हता. १९५० चा दारूबंदी आदेश हा १११९ च्या दारूबंदी आदेशापासून स्वतंत्रपणे जारी करण्यात आला होता आणि कायद्यातील तरतुदींमुळे* तो वैध आदेश असता तर १११९ चा दारूबंदी आदेश निष्क्रिय करण्याचा परिणाम झाला असता. जर १९५० चा दारूबंदी आदेश अवैध ठरला तर १११९ चा दारूबंदी आदेश कधीच निष्क्रीय होऊ शकणार नाही.

(जोर दिला आहे)

न्यायमूर्ती भार्गव म्हणाले की, **एटीबी मेहताब माजिदप्रमाणे**,कोटेश्वर विठ्ठल कामत **मध्ये** नंतरच्या आदेशाने आधीच्या आदेशाची जागा घेतली नाही, तर केवळ आधीच्या आदेशाची जागा घेतली. त्यामुळे आधीचा आदेश कधीच स्पष्टपणे रद्द करण्यात आला नाही आणि त्यामुळे नंतरचा आदेश रद्द झाला तर पूर्वीचा आदेश कायम राहील. तथापि, या भेदाच्या पलीकडे न्यायमूर्ती भार्गव यांनी त्यांच्या मते **एटीबी मेहताब माजिद मध्ये स्थान घेण्याचे कारण काय आहे हे स्पष्ट केले**,म्हणजे बदली प्रक्रियेत दोन भिन्न टप्पे होते, पहिली, एक चूक आणि दुसरी, समावेश. न्यायमूर्ती भार्गव यांच्या मते, **एटीबी मेहताब माजिदमधील** निकालाचे कारण असे होते की जेथे सुधारित नियम रद्द केला जातो, तेथे नवीन शब्द टाकण्याची केवळ दुसरी पायरी अमान्य केली जाते परंतु जुने शब्द वगळण्याच्या पहिल्या चरणाचा कायदेशीर परिणाम होतो. याचिकाकर्ते या युक्तिवादाचा आधार घेत असा युक्तिवाद करतात की जेव्हा **मिनर्व्हा मिल्सने**४२ वी घटनादुरुस्ती रोखून धरली, तेव्हा सर्व मार्गदर्शक तत्त्वांचा समावेश करण्यासाठी कलम ३१-सी ची सूट वाढविणारी नवीन समाविष्ट केलेली भाषाच रद्द करण्यात आली. तथापि, "*कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे*"हे शब्द वगळण्याचे दुरुस्तीचे कार्य अजूनही कायम आहे. त्यामुळे **मिनर्व्हा मिलमधील** निर्णयानंतरही हे शब्द कलम ३१-सी मधून वगळण्यात यावेत, अशी विनंती करण्यात आली. हे थोडक्यात अपीलकर्त्यांच्या युक्तिवादाचे केंद्र आहे. उदाहरणाचा अर्थ लावताना, हे

लक्षात घेणे महत्वाचे आहे की अपीलकर्त्यांनी ज्या दोन चरणांचा आधार घेतला आहे ती केवळ **कोटेश्वर विठ्ठल कामत मधील तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाच्या निर्णयात आढळते**, एटीबी मेहताब माजिदमधील **घटनापीठाच्या निर्णयात नाही.** शिवाय, **एटीबी मेहताब माजिद** यांना वस्तुस्थितीच्या आधारे वेगळे केल्यानंतर बदलीच्या प्रक्रियेला दोन पावले आहेत, असे न्यायमूर्ती भार्गव यांनी केलेले स्पष्टीकरण चुकीचे आहे. तथापि, शेवटी यापैकी एकही निर्णय नऊ जणांच्या रचनेत बसून आपल्यावर बंधनकारक नाही आणि एखादी दुरुस्ती अमान्य करण्याच्या कायदेशीर परिणामाबद्दल घेतलेल्या मताच्या शुद्धतेचे आणि परिपूर्णतेचे आपण स्वतंत्रपणे मूल्यमापन केले पाहिजे.

55. कोटेश्वर विठ्ठल कामत येथे **लक्ष्मीबाई विरुद्ध मध्य प्रदेश राज्य** [52]या खटल्यात नागपूर उच्च न्यायालयाच्या १९५१ च्या निर्णयापासून सुरू झालेल्या दुसऱ्या ओळीच्या निर्णयांचा **आधार घेऊन दोन टप्प्यांच्या बदली प्रक्रियेच्या युक्तिवादाला प्रतिवादींनी विरोध** केला.हे प्रकरण मध्य प्रांत आणि बेरार रेग्युलेशन ऑफ लेटिंग अकोमोडेशन ॲक्ट, १९४६ शी संबंधित होते, जे मुळात लागू झाल्यावर एक वर्षाच्या शेवटी कायद्याची मुदत संपुष्टात येईल अशी अट होती. तथापि, अध्यादेशाद्वारे आणि नंतर वैध कायद्याद्वारे, प्रांतीय सरकारने निर्दिष्ट केलेल्या तारखेपर्यंत कायद्याचे आयुर्मान वाढविण्यात आले. अध्यादेशआणि वैधता

52 AIR 1951 Nag 94.

कायद्याला विधिमंडळाची कामे (कायद्याच्या हयातीशी) अत्यधिक सोपवण्याच्या कारणास्तव आव्हान देण्यात आले होते. नागपूर उच्च न्यायालयाच्या पूर्ण पीठाने १९४६ च्या कायद्याच्या अंमलबजावणीला मुदतवाढ देणारा अध्यादेश आणि वैधता कायदा कायम ठेवला.[53]न्यायमूर्ती हिदायतुल्ला यांनी तेव्हा विद्वान सरन्यायाधीशांप्रमाणे पूर्ण पीठाच्या बहुमतासाठी बोलताना सुधारित अध्यादेश रद्द केला असता तर मूळ मजकूर पुनरुज्जीवित झाला असता की नाही, या प्रश्नावर चर्चा केली. विद्वान न्यायाधीश म्हणाले:

> "१४४.मूळ विभागात असे लिहिले होते:
>
> हा कायदा १.१०.१९४७ पासून लागू होईल आणि *एक वर्षाच्या कालावधीसाठी लागू राहील.*
>
> *145.*अधोरेखित (येथे इटॅलिसिज्ड) शब्दांमध्येच सुधारणा करण्यात आली. जर ही दुरुस्ती घटनाबाह्य असेल तर ती पूर्णपणे वगळली पाहिजे. कायद्याची जागा घेण्यासाठी आपण त्या दुरुस्तीमागचा हेतू वापरू शकत नाही. **राज्यपालांचा कायदेविषयक कायदा हा कायदा नसला तरी तो रद्द करणे आणि पुनर्कायदा करणे असे आपण वाचू शकत नाही. तसे केल्यास मूळ कलम चव्हाट्यावर येईल** आणि त्याशिवाय निव्वळ कायदेविषयक हेतू किंवा हेतू अंमलात आणण्याचा अधिकार नाही...
>
> [...]
>
> 146... जेव्हा दुरुस्ती नंतर येते आणि आहे घटनाबाह्य त्याचा काहीही परिणाम होत नाही.

---

53 *Ibid* [142] (Hidayatullah J); [157] (Mangalmurti J).

(जोर दिला आहे)

लक्ष्मीबाईंच्या **निकालात** दुरुस्ती अमान्य करणाऱ्या न्यायालयीन निर्णयाच्या कायदेशीर परिणामाचे विश्लेषण करण्याचा एक वेगळा दृष्टिकोन मांडण्यात आला आहे. न्यायमूर्ती हिदायतुल्लाह यांना असे आढळले की जेथे एखादी दुरुस्ती अवैध आहे, तेथे दुरुस्तीचा कायदेशीर प्रभाव पूर्णपणे रद्द केला जातो. विद्वान न्यायाधीशांनी अमेरिकन सर्वोच्च न्यायालयाच्या अनेक निर्णयांचा आधार घेतला, विशेषत: **फ्रॉस्ट विरुद्ध कॉर्पोरेशन कमिशनर** [54]जिथे न्यायमूर्ती सदरलँड यांनी म्हटले:

> येथे हे मान्य करण्यात आले की, दुरुस्तीपूर्वीचा कायदा पूर्णपणे वैध होता. तो संमत झाल्यावर तो अंमलात आणणाऱ्या विधिमंडळाची इच्छा व्यक्त केली. स्पष्ट पणे रद्द न करता, वेगळ्या विधिमंडळाने अपवाद निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला, परंतु, त्या संस्थेने दुरुस्तीद्वारे आपली इच्छा व्यक्त करण्याचा प्रयत्न केला, जो घटनाबाह्य असल्याने अमान्य आहे आणि म्हणूनच विद्यमान कायद्यात कोणताही बदल करण्यास असमर्थ आहे, म्हणून तो कायदा कायदेशीर हेतूची एकमेव वैध अभिव्यक्ती म्हणून उभा राहिला पाहिजे.

फ्रॉस्ट **आणि** लक्ष्मीबाई **यांच्या मते**, जिथे एखादी दुरुस्ती अमान्य केली जाते, तिथे जुने शब्द वगळणे आणि त्यात नवीन शब्द समाविष्ट करणे या दोन्हींचा कोणताही कायदेशीर परिणाम होत नाही. न्यायमूर्ती हिदायतुल्लाह यांनी नमूद केले की, नवीन कायदा रद्द करताना रद्द करण्याच्या कायदेशीर हेतूची अंमलबजावणी केल्यास

---

54 278 U.S. 505.

कायदेशीर तरतुदी कमी होऊ शकतात ज्यामुळे कायदा अकार्यक्षम होऊ शकतो. जुन्याचा घटनात्मक दोष नसतानाही नव्या-जुन्या अशा दोन तरतुदी नकळतपणे अमान्य करणे हा या निकालाचा परिणाम असू शकतो. हे निरीक्षण थेट आपल्यासमोरच्या खटल्याला लागू पडते कारण मिनर्व्हा मिलमधील निर्णयानंतर सुधारित कलम ३१-सी पुनरुज्जीवित झाले नाही, तर केशवानंद भारतीतील **तेरा न्यायमूर्तींनी या कलमाची वैधता कायम ठेवली असली तरी कलम ३१-सी कापले जाईल आणि अकार्यक्षम ठरेल.** उदाहरणात्मक मूल्याच्या दृष्टीने, न्यायमूर्ती हिदायतुल्लाह यांची निरीक्षणे ही उच्च न्यायालयाने अध्यादेश कायम ठेवल्यामुळे निश्चितच चुकीची आहेत. मात्र, या निरीक्षणांचा आधार नागपूर उच्च न्यायालयाने श्रीराम **गुलाबदास विरुद्ध महसूल मंडळ, मध्य प्रदेश या खटल्यात** [55] घेतला आणि या न्यायालयाच्या निर्णयात आम्ही आता जाहिरात करणार आहोत.

56. **मुलचंद ओढावजी विरुद्ध राजकोट बरो नगरपालिका**[56] या खटल्यात या न्यायालयाच्या घटनापीठाने राजकोट महानगरपालिकेची जकात शुल्क आकारणी अमान्य केली. हे प्रकरण सौराष्ट्रमधील आहे जिथे १९४९ च्या सौराष्ट्र टर्मिनल टॅक्स आणि जकात अध्यादेशानुसार राज्य सरकारला अनुसूची १ मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या शहरे आणि शहरांकडून जकात शुल्क आकारण्याची परवानगी दिली गेली जोपर्यंत या नगरपालिकांनी जकात शुल्क आकारण्यासाठी स्वतःचे नियम तयार केले

---

[55] 1952 (3) STC 343.

[56] 1971 (3) SCC 53.

नाहीत. राजकोट हे असेच एक शहर होते आणि १९५३ मध्ये पालिकेने जकात शुल्क आकारणीसाठी स्वत:चे नियम बनवले. १९५६ मध्ये राज्य सरकारने राजकोटला १९४९ च्या अध्यादेशाच्या अनुसूची १ मधून वगळले. मात्र, **मूलचंद ओढावजी** येथे मूळ कायद्यातील नियम बनविण्याच्या प्रक्रियेचे उल्लंघन केल्यामुळे जकात शुल्क आकारण्याचे १९५३ चे नियम कनिष्ठ न्यायालयाने अवैध ठरविले.[57]या अमान्यतेनंतर आणि या न्यायालयात अपील करताना १९५३ चे नियम लागू असलेल्या कालावधीसाठी महापालिका अजूनही जकात शुल्क वसूल करू शकते का, असा दुय्यम प्रश्न निर्माण झाला. म्हणजे १९५३ चे नियम अवैध ठरल्यानंतर राज्य सरकारने १९४९ च्या अध्यादेशानुसार जकात आकारणी पुन्हा सुरू केली का? न्यायमूर्ती जे. एम. शेलाट यांनी या न्यायालयाच्या घटनापीठाची बाजू मांडताना म्हटले:

> "८. ... आधीच म्हटल्याप्रमाणे, १९४९ चा अध्यादेश ४७ हा संक्रमणकालीन परिस्थितीचा सामना करण्यासाठी जारी करण्यात आला होता, जेव्हा सौराष्ट्रातील शहरे आणि शहरांमध्ये नगरपालिका ंची स्थापना होणे बाकी होते. [...] अशा प्रकारे शासनाने तयार केलेले नियम पालिका स्वत:चे नियम तयार करून जकात आकारणी व वसुली करू शकतील, तोपर्यंत मैदानात उतरवले गेले. [...] ही अधिसूचना काढताना पालिकेचे नियम अंमलात आल्यानंतर प्रतिवादी-नगरपालिकेशी संबंधित शासकीय नियम बंद होतील, असा हेतू होता. तथापि, अधिसूचनेत "संबंधित नगरपालिकेने त्यांचे स्वतंत्र उपविधी लागू केल्याच्या तारखेपासून"तरतूद केल्यानुसार सरकारी नियमचे कामकाज बंद

[57] *Ibid* [10].

होणार होते. प्रतिवादी नगरपालिकेने स्वतःचे उपविधी आणि नियम अंमलात आणल्यापासून सरकारी नियम लागू होणार नाहीत ज्याअंतर्गत ते जकात शुल्क कायदेशीररित्या लादू शकतात, आकारू शकतात आणि वसूल करू शकतात हे निःसंशयपणे स्पष्ट आहे. **सरकारी नियम किंवा पालिकेचे नियम मैदानात नसतील तेव्हा या अधिसूचनेत खंड पडण्याचा हेतू नव्हता. म्हणूनच, हे स्पष्ट आहे की प्रतिवादी नगरपालिकेने बनविलेले उपविधी काही ना काही कारणास्तव कायदेशीररित्या लागू होऊ शकले नाहीत, उदाहरणार्थ, वैधरित्या बनविले गेले नसल्यामुळे, सरकारी नियम कार्यरत राहतील** कारण असे म्हणता येणार नाही की नगरपालिकेने केले होते "त्यांचे स्वतंत्र उपविधी अंमलात आणा."

(जोर दिला आहे)

मूलचंद ओढावजीयांच्या **निर्णयात** दुरुस्तीचा विचार करण्यात आलेला नाही आणि ते केव्हा चालतील हे ठरविणाऱ्या राज्य सरकारच्या नियमावलीतील मजकुराचा आधार घेण्यात आला आहे. तथापि, दोन महत्त्वपूर्ण निरीक्षणे केली जाऊ शकतात. सर्वप्रथम, या न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले की ही एक विसंगत परिस्थिती असेल ज्यामुळे न्यायालयाने नवीन लागू केलेला नियम अमान्य केला, परंतु अशा अमान्यतेमुळे आणि न्यायालयाने आधीचा नियम रद्द करण्याची एकाच वेळी अंमलबजावणी केल्यामुळे, राज्य सरकारकडे असे अधिकार असूनही आणि आधीच्या नियमात कोणताही दोष नसतानाही करआकारणीचा कोणताही नियम अस्तित्वात नाही. दुसरे म्हणजे १९४९ च्या अध्यादेशाच्या अनुसूची १ मधून राजकोट वगळण्यात आले असले तरी न्यायालयाने राज्य सरकारच्या नियमांची

अंमलबजावणी केली. राजकोटला वगळणे हे केवळ पालिकेचे स्वतंत्र नियम लागू केल्यामुळेच झाले होते, याची ही मान्यता होती. ही चूक कायदा करणाऱ्या प्राधिकरणापासून (नगरपालिका) पूर्णपणे स्वतंत्र प्राधिकरणाने (राज्य सरकारने) केली असली, तरी ही चूक झाली. त्यामुळे **मूलचंद ओढावजी** येथील घटनापीठाने विधिमंडळाच्या परिस्थितीची संपूर्णता तपासण्याचा व्यापक दृष्टिकोन अवलंबला आणि घटनाबाह्य नियम अमान्य करून कायदेविषयक प्रक्रियेतील वगळणे आणि समाविष्ट करणे या दोन्ही पायऱ्या बदलल्या.

57 उत्तरदात्यांनी पुढे महाराष्ट्र राज्य विरुद्ध मध्य **प्रांत मॅंगनीज ओर चा आधार घेतला.**[58]करविषयक वादात करदात्याने मध्य प्रांत आणि बेरार विक्रीकर कायदा, १९४७ च्या कलम २ च्या खंड (छ) मधील स्पष्टीकरणातील दुरुस्तीला आव्हान दिले. स्पष्टीकरणातील दुरुस्तीमुळे करार झाला तेव्हा मध्य प्रांत आणि बेरारमध्ये असलेल्या वस्तूंशी संबंधित करप्रणालीऐवजी करार झाल्यानंतर प्रांतांमध्ये असलेल्या भविष्यातील वस्तूंचाही समावेश असलेल्या करप्रणालीत बदल करण्यात आला. भारत सरकार कायदा १९३५ च्या कलम १०७ अन्वये गव्हर्नर जनरलची संमती मिळाली नसल्याच्या कारणावरून उच्च न्यायालयाने ही दुरुस्ती अमान्य केली.[59]उच्च न्यायालयाने ही दुरुस्ती अवैध ठरविल्यानंतर खंड (छ) चे असुधारित स्पष्टीकरण पुन्हा सुरू होते का, असा प्रश्न या न्यायालयासमोर उभा राहिला.

---

58 [1977] 1 SCR 1002: (1977) 1 SCC 643 : 1976 INSC 269

59 Ibid [8] (Beg J).

करदात्याने कोटेश्वर विठ्ठल कामत मध्ये सापडलेल्या प्रतिस्थापनासंदर्भात दोन टप्प्यांचा युक्तिवाद स्वीकारला **आणि असा युक्तिवाद केला की कलम (जी) चे पूर्वीचे स्पष्टीकरण** रद्द *करण्यासाठी गव्हर्नर जनरलच्या संमतीची आवश्यकता नसल्यामुळे* , बदलीचे रद्द करण्याचे पाऊल वैध आहे तर भारत सरकार कायद्याच्या कलम १०७ अंतर्गत गव्हर्नर जनरलची संमती मिळविण्यात अपयशी ठरल्यामुळे केवळ बदलीच्या प्रवेश चरणाला फटका बसला आहे. त्यामुळे कलम (छ) चे असुधारित स्पष्टीकरण पुनरुज्जीवित होत नाही, असा युक्तिवाद करदात्याने केला. न्यायमूर्ती बेग यांनी या न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठातर्फे बोलताना हा युक्तिवाद फेटाळून लावला आणि म्हटले:

> "१७. आपल्यासमोरच्या प्रकरणात सुधारित कायद्यात 'प्रतिस्थापन'हा शब्द वापरला जात असला, तरी पर्याय नावाची संपूर्ण कायदेविषयक प्रक्रियाच संपुष्टात आली. भारत सरकार कायद्याच्या कलम १०७ नुसार आवश्यक असलेल्या गव्हर्नर जनरलच्या संमतीचा अभाव असल्याने ही संपूर्ण प्रक्रिया अंमलात आली नाही. [...]
>
> १८. **प्रतिस्थापन हा शब्द अनिवार्यपणे किंवा नेहमी दोन विभक्त चरणांचा उल्लेख करतो असे आम्हाला वाटत नाही, म्हणजे एक रद्द करण्याचा आणि दुसरा नवीन कायद्याचा अर्थ जरी दोन चरणांचा असला तरीही. खरंतर, "प्रतिस्थापन"या शब्दाचा नैसर्गिक अर्थ असा आहे की प्रक्रिया अशा प्रकारे दोन तुकड्यांमध्ये विभागली जाऊ शकत नाही. जर प्रतिस्थापन म्हणून वर्णन केलेली प्रक्रिया अयशस्वी ठरली, तर जे विस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला गेला होता तो अबाधित ठेवणे पूर्णपणे कुचकामी आहे.**"बदललं जाईल"या शब्दांचा तो

सामान्य आणि नैसर्गिक अर्थ वाटतो. गव्हर्नर जनरलच्या संमतीशिवाय हा भाग प्रभावी होऊ शकत नव्हता. राज्यपालांची संमती अपुरी होती. असा **अंदाज बांधता आला नाही की, जर प्रतिस्थापन अयशस्वी झाले किंवा अकार्यक्षम सिद्ध झाले, तर काही रद्द, ज्याचा अजिबात उल्लेख केला गेला नाही, आणला गेला आणि प्रभावी राहिला जेणेकरून या विषयावरील वैधानिक कायद्यात पोकळी निर्माण होईल.**प्रामुख्याने, प्रक्रियेच्या प्रकाशात दिसणाऱ्या कायद्यातील तरतुदींमधील शब्दांच्या वापरातून हेतू गोळा करण्याचा प्रश्न आहे. **येथे, प्रतिस्थापन शिवाय रद्द करण्याचा कोणताही हेतू अयोग्य आहे. दुसर् या शब्दांत, जर प्रतिस्थापन अयशस्वी झाले तर रद्द होऊ शकत नाही.**हे दोन्ही एकाच अविभाज्य प्रक्रियेचा एक भाग होते, विसंगत ऑपरेशनचे तुकडे नव्हते.

(जोर दिला आहे)

या परिच्छेदात लक्ष्मीबाई **आणि** मूलचंद ओढावजी **यांच्या निर्णयांवर आधारलेले अनेक महत्त्वाचे तर्क आहेत.** प्रथम, कोटेश्वर विठ्ठल कामत मध्ये नमूद केल्याप्रमाणे प्रतिस्थापन म्हणजे रद्द करणे आणि कायदा करणे या दोन वेगळ्या पायऱ्या असतात की नाही याबद्दल न्यायालयाने शंका उपस्थित केली. दुसरं म्हणजे, न्यायालयाने पुनरुच्चार केला की, हा दोन टप्प्यांचा दृष्टिकोन, जिथे रद्द केला जातो, परंतु तो अंमलात आणला जात नाही, परिणामी अनपेक्षित कायदेशीर पोकळी निर्माण होऊ शकते. तिसरं म्हणजे, समावेश न करता रद्द करण्याचा काही हेतू आहे का, हे तपासून पाहणं गरजेचं आहे, असं कोर्टाने अधोरेखित केलं. हे प्रासंगिक आहे कारण अशी प्रकरणे अस्तित्वात असू शकतात जिथे विधिमंडळ स्वतंत्रपणे एखादी तरतूद रद्द करण्याचा प्रयत्न करते आणि दुसरी तरतूद देखील

करते. अशा वेळी कायद्याच्या पावलापासून स्वतंत्र राहून विधिमंडळाने ही तरतूद रद्द केली असती, हे सिद्ध करण्यासाठी सबळ पुरावे असतील तर या दोन पायऱ्यांमध्ये फरक करणे योग्य ठरेल. न्यायमूर्ती बेग यांच्या शब्दांत सांगायचे झाले तर , "पर्याय *न ठेवता रद्द करण्याचा हेतू*"आहे का? तथापि, प्रतिस्थापन न करता स्वतंत्रपणे रद्द करण्याचा स्पष्ट कायदेशीर हेतू नसताना, जेथे विधिमंडळ प्रतिस्थापन करते, प्रत्यक्षात ती एकच अविभाज्य प्रक्रिया आहे आणि सुधारित मजकूर अमान्य करण्याचा न्यायालयाचा परिणाम म्हणजे सुधारित मजकूर परत आणणे. कारण, बदलीच्या बाबतीत असा निष्कर्ष काढता येतो की, नवीन सुधारित मजकूर एकाच वेळी घातल्याशिवाय विधिमंडळाने असुधारित मजकूर कधीच रद्द केला नसता. अशा प्रकारे, सुधारित मजकूर अमान्य करणे परंतु सुधारित मजकूर लागू करण्यास नकार देणे म्हणजे तिसरा निकाल लागू करणे आहे ज्यामुळे अतर्क्य परिणाम होऊ शकतात आणि विधिमंडळाचा हेतू कधीच नव्हता. अशा प्रकारे, जेथे हेतू बदलला जातो आणि समाविष्ट केलेला किंवा सुधारित मजकूर अवैध घोषित केला जातो, तेथे परिणाम म्हणजे रद्द करणे आणि कायदा करण्याची एकत्रित प्रक्रिया अमान्य करणे आणि दुरुस्तीपूर्व तरतूद लागू राहणे.

58. डी. के. त्रिवेदी अँड सन्स विरुद्ध गुजरात राज्य **या खटल्यातही या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने वरील दृष्टिकोन अवलंबला** होता.[60]खाण व

[60][1986] 1 SCR 479: (1986) Supp SCC 20

खनिज (नियमन व विकास) कायदा, १९५७ (एमएमआरडी कायदा) कलम १५ अन्वये गुजरात राज्य सरकारने काढलेल्या तीन अधिसूचनेत खाण कंपन्यांना द्यावयाच्या रॉयल्टी आणि मृत भाड्याचे दर नमूद करण्यात आले आहेत. एमएमआरडी कायद्याच्या कलम १५ (३) नुसार राज्य सरकारला रॉयल्टीचे दर (आणि परिणामी मृत भाडे)[61]चार वर्षांच्या कालावधीत एकापेक्षा जास्त वेळा वाढविण्यास मनाई आहे. १९७४ ते १९७८ या चार वर्षांच्या कालावधीत गुजरात राज्याने १९७४ मध्ये रॉयल्टी आणि मृत भाड्याच्या दरात वाढ केली आणि त्यानंतर पुन्हा १९७५ मध्ये रॉयल्टी दर आणि १९७६ मध्ये मृत भाड्यात अवाजवी वाढ केली, असे या न्यायालयाला आढळले. एमएमआरडी कायद्याच्या कलम १५ (३) चे उल्लंघन म्हणून न्यायालयाने ही वाढ रद्द बातल[62] ठरवली. त्यानंतरच्या या अधिसूचना अमान्य केल्यानंतर १९७४ च्या शेवटच्या वैध अधिसूचनेनुसार रॉयल्टी आणि मृत भाड्याचा दर पुन्हा सुरू झाला की नाही , असा प्रश्न निर्माण झाला.खंडपीठातर्फे लिहिताना न्यायमूर्ती डीपी मॅडॉन यांनी **मंजुरीसह मध्य प्रांतातील मॅंगनीज ओरमधील** निर्णयाचा दाखला दिला आणि म्हटले:

> "७२. आमच्यासमोरची स्थिती तशीच आहे. १९७५ च्या अधिसूचनेने बदललेले रॉयल्टीचे नवे अनुसूची रद्द आणि १९७४ च्या अधिसूचनेच्या जागी निष्क्रिय अनुसूची १ रद्द करण्यात यावी, हा गुजरात सरकारचा हेतू नव्हता. १९७६ च्या अधिसूचनेने अनुसूची २ मध्ये बदललेले मृत भाड्याचे दर जरी अमान्य आणि

---

61 *See Ibid* [55] (Madon J).

62 *Ibid* [65], [67] (Madon J).

निष्क्रिय असले तरी १९७४ च्या अधिसूचनेनुसार मृत भाड्याचे दर रद्द केले जातील, हा गुजरात सरकारचा हेतूही तितकाच नव्हता. **या संदर्भातील युक्तिवाद योग्य असेल, तर १९७५ ची अधिसूचना लागू झाल्याच्या तारखेपासून गौण खनिजांच्या संदर्भात रॉयल्टी देय नव्हती आणि १९७६ ची अधिसूचना अंमलात आल्याच्या तारखेपासून भाडेतत्त्वावरील कोणत्याही क्षेत्रासंदर्भात मृत भाडे देय नव्हते, असा धक्कादायक निष्कर्ष निघेल.**अनुसूची १ आणि अनुसूची २ मधील दरांच्या जागी नवीन दर आणण्याचा हेतू होता. **कोणत्याही परिस्थितीत ते रद्द करण्याचा हेतू नव्हता. जर १९७५ आणि १९७६ च्या अधिसूचनेद्वारे करण्यात आलेले बदल अवैध असतील तर १९७४ ची अधिसूचना रद्द करण्यासाठी असे पर्याय तितकेच अवैध होते.**याचा परिणाम असा झाला की १९७४ ची अधिसूचना रॉयल्टीचे दर आणि मृत भाड्याचे दर या दोन्ही बाबतीत १ एप्रिल १९७९ पासून १९७९ च्या अधिसूचनेद्वारे वैधरित्या बदलल्याशिवाय कार्यान्वित राहिली.

(जोर दिला आहे)

वरील उतारा मध्य प्रांत**मॅंगनीज अयस्कमधील युक्तिवादाशी सुसंगत** आहे. रॉयल्टी आणि मृत भाड्याचे सध्याचे १९७४ चे दर स्वतंत्रपणे रद्द करण्याचा गुजरात सरकारचा हेतू कधीच असू शकत नाही, असे निरीक्षण दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने नोंदवले. सरकारने रॉयल्टी आणि मृत भाड्याचे दर वाढवले होते, यावरून हे दुप्पट स्पष्ट होते. त्यामुळे १९७४ ची अधिसूचना रद्द करण्याचा सरकारचा स्वतंत्र हेतू होता, त्यामुळे महसुली वसुली थांबली असती, असे मानता येणार नाही. अशी स्थिती असताना १९७४ ची अधिसूचना रद्द करताना त्यानंतरच्या अधिसूचना अमान्य करण्याचा परिणाम असा होईल की, सरकारचा कधीच हेतू

नव्हता. त्यामुळे **मध्य प्रांतातील मॅंगनीज ओर** आणि **डी. के. त्रिवेदी अँड सन्स** या दोन स्वतंत्र टप्प्यांमध्ये बदलीच्या प्रक्रियेचे विभाजन करण्याऐवजी आणि अमान्यतेच्या परिणामाचे विश्लेषण करण्याऐवजी विधिमंडळाने स्वतंत्रपणे पर्यायी तरतूद रद्द करण्याचा विचार केला आहे का, असा प्रश्न न्यायालयाने विचारला आहे. अशा कायदेशीर हेतूचे स्पष्ट पुरावे नसल्यामुळे बदलीची प्रक्रिया पूर्णपणे अमान्य होते आणि मूळ, सुधारित तरतुदीला कायदेशीर बळ कायम राहते.

59. मध्य प्रांतमॅंगनीज ओर **आणि** डी. के. त्रिवेदी अँड सन्स **मध्ये अवलंबलेल्या भूमिकेला** अमेरिकेतील निर्णयांचाही पाठिंबा मिळतो. फ्रॉस्ट विरुद्ध कॉर्पोरेशन कमिशनर या खटल्यातील अमेरिकन सर्वोच्च न्यायालयाच्या निर्णयावर न्यायमूर्ती हिदायतुल्लाह यांचा भरवसा असल्याचे आपण यापूर्वीच नमूद केले आहे.[63]तथापि, फ्रॉस्टनंतर अमेरिकेच्या राज्य न्यायालयांमधील निर्णय त्यांच्या युक्तिवादात अधिक स्पष्ट आहेत. उदाहरणार्थ, **टेक्सास कंपनी विरुद्ध कोहन प्रकरणात** [64] वॉशिंग्टनच्या सर्वोच्च न्यायालयाला १९३७ चा कर कायदा चालू आहे की नाही हे ठरविण्याची जबाबदारी देण्यात आली होती १९३९ च्या कायद्याने त्याची जागा घेतल्यानंतर लागू होते, परंतु त्यानंतरचा कायदा न्यायालयाने अमान्य केला होता. वॉशिंग्टनच्या सर्वोच्च न्यायालयाच्या वतीने बोलताना जस्टिस ड्राइव्ह म्हणाले:

63278 U.S. 505.

648 Wash 2d 360 (17 April 1941, Supreme Court of Washington).

"१९३९ च्या पेट्रोलियम पदार्थ कर कायद्याने १९३७ चा कायदा रद्द केला, परंतु अपीलकर्त्यांची अशी भूमिका आहे की, जेव्हा हा कायदा अंतर्देशीय खटल्याद्वारे पूर्णपणे घटनाबाह्य ठरविण्यात आला, तेव्हा तो रद्द करण्याचे कलमही कोसळले. त्यामुळे १९३७ चा कायदा कायदेशीररीत्या कधीच रद्द करण्यात आलेला नाही आणि तो घटनात्मक आहे, असे गृहीत धरून कायद्याच्या चिंतनात तो पूर्णपणे अंमलात आणि प्रभावी राहिला आहे, असे त्यांचे म्हणणे आहे.

ही स्थिती योग्य आहे, असे आम्हाला वाटते. विधिमंडळाने १९३९ चा कायदा अंमलात आणला तेव्हा १९३७ च्या कायद्याऐवजी नवा आणि संपूर्ण इंधन तेल कर कायदा करण्याचा प्रयत्न केला, यावर फारसे भाष्य करण्याची गरज नाही. **पूर्वीचा कायदा केवळ डेक साफ करण्यासाठी आणि नवीन कायद्याला विनाअडथळा ऑपरेशन आणि इफेक्ट देण्यासाठी रद्द करण्यात आला. पूर्वीचा कायदा रद्द करण्याचा विधिमंडळाचा हेतू कोणत्याही परिस्थितीत होता असे दिसत नाही.**अशा परिस्थितीत हे रद्द करण्याचे कलम घटनाबाह्य कायद्याच्या कक्षेत येते, ज्याचा तो भाग आहे.

(जोर दिला आहे)

वॉशिंग्टनच्या सर्वोच्च न्यायालयाने अवलंबिलेला दृष्टीकोन म्हणजे कायदेविषयक परिस्थिती आणि कार्यवाहीची समग्रता तपासणे आणि १९३७ चा कायदा स्वतंत्रपणे रद्द करण्याचा विधिमंडळाचा कोणताही स्पष्ट हेतू नसताना, १९३७ चा कायदा रद्द करणे १९३९ चा कायदा अमान्य झाल्यामुळे उलटला असे मानणे. त्यामुळे १९३७ चा कायदा लागू राहिला. हा युक्तिवाद पेन्सिल्व्हेनियाच्या सर्वोच्च न्यायालयानेही **मॅझुरेक विरुद्ध एफएम इन्स कंपनी, जेम्सटाऊन** या खटल्यात

स्वीकारला होता.[65]अशा परिस्थितीत, १८५७ च्या कायद्याने व्यक्तींना विमाधारक मालमत्ता असलेल्या काउंटीमध्ये विमा कंपन्यांवर खटला दाखल करण्याची परवानगी दिली. १८५७ चा कायदा १९२१ च्या कायद्याने रद्द करण्यात आला, परंतु १९२१ च्या कायद्याच्या कलम ३४४ ने विमाधारक मालमत्ता असलेल्या कार्यक्षेत्रात विमा कंपन्यांवर खटला चालविण्याचा व्यक्तींचा अधिकार संरक्षित केला. १९२१ चा कायदा नंतर अमान्य करण्यात आला आणि १८५७ चा कायदा आणि कलम ३४४ द्वारे अधिकारक्षेत्राचे जतन अजूनही अंमलात आणता येईल का, असा प्रश्न निर्माण झाला. न्यायमूर्ती मॅक्सी यांनी असे म्हटले की:

> "प्रश्न एवढाच आहे की, इथल्याप्रमाणे एखादा कायदा स्पष्टपणे दुसरा कायदा रद्द करून तो कायदा रद्द करण्याचा पर्याय उपलब्ध करून देतो आणि पर्याय घटनाबाह्य ठरतो, दुसरा कायदा इतका स्पष्टपणे रद्द केला जातो का, तो रद्द म्हणून न्यायालयीन दृष्ट्या स्वीकारला जातो का? **विधिमंडळाने रद्द केलेल्या कायद्यांना पर्याय उपलब्ध करून दिला नसता तरी रद्द करण्याची कलमे संमत केली असती, असे स्पष्टपणे दिसत नाही तोपर्यंत अशा बांधकामाची गरज नाही.**सध्याच्या प्रकरणात विधिमंडळाचा तसा कोणताही हेतू नव्हताच, पण नेमका उलटा हेतू होता, हे उघड आहे. आता नेमका जो प्रश्न चर्चिला जात आहे, तो या न्यायालयाने दिलेला नाही. तथापि, इतर न्यायालयांनी असे तत्त्व मांडले **आहे की जेथे आधीचा कायदा स्पष्टपणे रद्द करण्याचे कलम स्वत: कुचकामी आहे जेथे रद्द करण्याच्या कायद्यात दिलेल्या आधीच्या कायद्याचा पर्याय घटनाबाह्य आहे आणि जेथे विधिमंडळाने रद्द केलेल्या कायद्याला पर्याय उपलब्ध करून न देता रद्द करण्याचे कलम लागू केले असते असे दिसत नाही**[संदर्भ

[65]320 Pa 33 (Pa. 1935) (25 November 1935, Supreme Court of Pennsylvania)

वगळले]. १९२१ च्या कायद्याचे कलम ३४४ लागू करताना विधिमंडळाचा हेतू १८५७ च्या कायद्याने निर्माण केलेल्या विमा प्रकरणांमध्ये ज्या देशांमध्ये विमाधारक मालमत्ता आहेत त्या देशांच्या न्यायालयांना अधिकार क्षेत्र संरक्षित करण्याचा होता, यात शंका नाही. **कायद्याच्या शीर्षकातील त्रुटीमुळे त्या कायद्यातील कलम ३४४ अवैध ठरविण्यात येईल, हे विधिमंडळाला माहीत असते तर १८५७ चा कायदा १९२१ च्या कायद्याने रद्द झाला नसता, हा एक वैध निष्कर्ष आहे.**"

(जोर दिला आहे)

वरील उतारावरून हे स्पष्ट होते की, आपण बनवत असलेल्या कायद्याचा कायदेशीर परिणाम होणार नाही हे विधिमंडळाला माहित असेल तर तो कायदा रद्द करण्याचा कायदेमंडळाचा हेतू आहे का, ही प्रतिस्थापनांच्या बाबतीत योग्य कसोटी असते. दुसर् या दृष्टीकोनातून पाहिलं तर प्रश्न असा आहे की, विधिमंडळालाही पर्यायी तरतूद किंवा कायदा करण्याचा हेतू नसता तर तो रद्द करण्याची अंमलबजावणी झाली असती का? युनायटेड स्टेट्स ऑफ अमेरिकेचे हे निर्णय विशेष प्रासंगिक आहेत, कारण भारताप्रमाणेच अमेरिकेतील न्यायालयांनी न्यायालयीन पुनरावलोकन आणि प्राथमिक आणि दुय्यम दोन्ही कायद्यांच्या अमान्यतेच्या सिद्धांताचे अनुसरण केले आहे. त्यामुळे एखादा कायदा रद्द केल्यास काय परिणाम होतील, याविषयी अमेरिकन न्यायालयांचा अनुभव निःसंशयपणे भारतीय संदर्भात उपयुक्त ठरतो, जिथे न्यायालयांना तितकेच अधिकार दिले जातात.

60. **मध्य प्रांत मॅंगनीज ओर**आणि **डीके त्रिवेदी अँड सन्स** यांचे निर्णय अनुक्रमे तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने आणि दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने दिले असले तरी सर्वोच्च **न्यायालय ॲडव्होकेट्स-ऑन-रेकॉर्ड असोसिएशन विरुद्ध भारत सरकार** या खटल्यात या न्यायालयाच्या पाच न्यायाधीशांच्या घटनापीठानेही त्यांना मान्यता दिली.[66]**एनजेएसीचा निर्णय**आमच्यासमोरील खटल्याशी विशेषतः संबंधित आहे कारण तो घटनादुरुस्तीच्या अमान्यतेमुळे उद्भवणार्या कायदेशीर परिणामांशी स्पष्टपणे संबंधित आहे. **एनजेएसीच्यानिर्णयात** या न्यायालयाच्या घटनापीठाने ९९ व्या घटनादुरुस्ती कायदा, २०१४ ला आव्हान दिले होते.[67]या दुरुस्तीमुळे न्यायाधीशांची नियुक्ती करण्याच्या कॉलेजियमप्रणित पद्धतीची जागा राष्ट्रीय न्यायिक नियुक्ती समिती ने घेतली. घटनापीठाने ९९ वी घटनादुरुस्ती मूळ रचनेचे उल्लंघन म्हणून अमान्य केली. मात्र, ९९ वी घटनादुरुस्ती अमान्य झाल्यानंतर पूर्वीच्या कॉलेजियमप्रणित न्यायालयीन नेमणुका पद्धती पुनरुज्जीवित होणार नाही, कारण मूळ स्वरूपातील कलम १२४ (२) (ज्यावर कॉलेजियमप्रणीत व्यवस्था आधारलेली आहे) ९९ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे रद्द करण्यात आली आहे, असा युक्तिवाद केंद्र सरकारने केला. एनजेएसीनिर्णयातील चार न्यायमूर्तींपैकी बहुमताने हा युक्तिवाद फेटाळून लावला आणि ९९ व्या घटनादुरुस्तीच्या अमान्यतेनंतर

---

66 [2015] 13 SCR 1: (2016) 5 SCC 1 : 2015 INSC 285 ("**NJAC Decision**").

67 "Ninety-ninth amendment"

न्यायालयीन नेमणुकांची पूर्वीची पद्धत पुन्हा सुरू होईल, असे मत व्यक्त केले.[68]न्यायमूर्ती जे. एस. खेहर (तेव्हा विद्वान सरन्यायाधीश म्हणून) यांचे मत **स्पष्टपणे मध्य प्रांतातील निर्णयावर अवलंबून होते.**विद्वान न्यायाधीश म्हणाले:

> **"४१२.१०** वर आपण वारंवार व्यक्त केल्याप्रमाणे एक गोष्ट लक्षात घेणे आवश्यक आहे की [सॉलिसिटर जनरल ऑफ इंडियाने] ज्या निर्णयांवर विश्वास ठेवला आहे त्यात नमूद केलेला मुद्दा विद्यमान तरतुदीत सुधारणा किंवा रद्द करण्याच्या विधिमंडळाच्या ऐच्छिक निर्णयाचा परिणाम होता. संसदेने विद्यमान घटनात्मक तरतुदीत वैध सुधारणा केली असती किंवा रद्द केली असती तर ही स्थिती निर्माण होईल. यात राज्यघटनेतील काही विद्यमान तरतुदी बदलून त्यात काही नव्या तरतुदींची भर घालण्याचा परिणाम या घटनादुरुस्तीवर नक्कीच झाला आहे. **साहजिकच आधीची तरतूद संपुष्टात आली असून न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या प्रक्रियेद्वारे केलेली घटनादुरुस्ती रद्द करण्यात आली आहे. अशी स्थिती असली, तरी संबंधित घटनादुरुस्तीचे कारण आणि परिणाम काहीही असो, ते रद्द बातल मानले जाईल आणि दुरुस्तीपूर्वीची स्थिती पूर्ववत केली जाईल. या दुरुस्तीचे कारण आणि परिणामाचे टप्पे किंवा टप्पे काय आहेत हे महत्त्वाचे नाही,** सुधारित तरतुदी रद्द केल्यावर ज्या पद्धतीने दुरुस्तीने मांडल्या होत्या, त्याच प्रमाणे सर्व टप्पे आणि पावले नाकारली जातील.
>
> (जोर दिला आहे)

न्यायमूर्ती खेहर यांनी या दृष्टिकोनाचे समर्थन केले ज्यामुळे एखादी दुरुस्ती अमान्य केल्यास दुरुस्तीमुळे होणारे कोणतेही रद्द करणे देखील मागे पडेल. बदलीच्या प्रक्रियेला रद्द करणे आणि कायदा करणे या दोन टप्प्यांत विभागण्याचा दृष्टिकोन

---

[68]NJAC Decision [413] (Khehar J); [963] (Lokur J); [989] (Joseph J); [1110] (Goel J).

विद्वान न्यायाधीशांनी फेटाळून लावला. जेव्हा संसदेने एका तरतुदीच्या जागी दुसर् या तरतुदीची जागा घेण्याचे काम केले, तेव्हा त्याउलट स्पष्ट पुराव्याअभावी मूळ तरतूद स्वतंत्रपणे रद्द करण्याचा हेतू होता असे म्हणता येणार नाही. जिथे कायद्याची विद्यमान तरतूद स्वतंत्रपणे रद्द करण्याचा कोणताही हेतू सापडत नाही, तेथे प्रतिस्थापन अमान्य करण्याचा परिणाम असा होतो की पर्यायाची संपूर्णता चव्हाट्यावर येते. **एनजेएसीच्या निर्णयात** न्यायमूर्ती खेहर यांनी न्यायाधीशांच्या आधीपासून सुरू असलेल्या नियुक्ती प्रक्रियेचे पुनरुज्जीवन न होण्याच्या गंभीर परिणामांवरही मत व्यक्त केले. त्याने लिहिले:

> "४१३. ... विद्वान सॉलिसिटर जनरल यांनी सुचवलेले बांधकाम स्वीकारायचे असेल तर त्यातून पोकळी निर्माण होईल, हे लक्षात घ्यावे लागेल. आम्ही तसे म्हणतो, कारण जर संबंधित घटनात्मक तरतुदी किंवा राज्यघटनेतील सुधारित तरतुदी टिकणार नाहीत, तर यामुळे घटनात्मक यंत्रणा कोलमडून पडेल कारण उच्च न्यायपालिकेतील न्यायाधीशांची निवड आणि नियुक्तीच्या पद्धतीत त्रुटी किंवा खंड पडेल. आमच्या मते अशी स्थिती कोणत्याही ठोस विवेचन प्रक्रियेचा परिणाम असू शकत नाही..'

वरील उतारा लक्ष्मीबाईमध्ये न्यायमूर्ती हिदायतुल्लाह यांनी स्पष्ट केलेला आणि मध्य**प्रांतमॅंगनीज ओर आणि** डी. के. त्रिवेदी अँड सन्स **यांनी पुनरुच्चार केलेला एक महत्त्वाचा मुद्दा अधोरेखित करतो**;म्हणजेच, हा कायदा अमान्य करताना तो रद्द केल्यास कायद्यात त्रुटी निर्माण होऊ शकतात, एखादी तरतूद अकार्यक्षम होऊ शकते किंवा **एनजेएसी निर्णयाप्रमाणे**"घटनात्मक संकट"उद्भवू शकते.

61. एनजेएसीच्या निर्णयात न्यायमूर्ती एम. बी. लोकुर यांचे मत या मुद्द्याचा आणखी एक पैलू अधोरेखित करते जे लक्षात घेतले पाहिजे. न्यायमूर्ती लोकुर यांनी निकालात व्यक्त केलेल्या तत्त्वांच्या तुलनेत सुधारित मजकुराचे पुनरुज्जीवन न करण्याच्या परिणामाचे मूल्यमापन केले. विद्वान न्यायाधीशांनी लिहिले:

> "961. ... विद्वान सॉलिसिटर जनरल यांचा युक्तिवाद मान्य केला तर खटल्यातील वस्तुस्थितीवर निकाल धक्कादायक ठरेल. याचे साधे कारण म्हणजे ९९ वा घटनादुरुस्ती कायदा राज्यघटनेच्या मूळ रचनेत बदल करणारा म्हणून रद्द करण्यात आला आणि मूळ स्वरूपातील कलम १२४(२) पुनरुज्जीवित झाले नाही तर राज्यघटनेच्या कलम १२४ (२) मध्ये वगळलेले शब्द वगळून (९९ व्या घटना दुरुस्ती कायद्याने) वगळलेले शब्द वगळून (९९ व्या घटना दुरुस्ती कायद्याने समाविष्ट केलेले) खालीलप्रमाणे वाचले जातील.
>
> > (२) सर्वोच्च न्यायालयाच्या प्रत्येक न्यायमूर्तीची नियुक्ती राष्ट्रपती आपल्या हाताखाली वॉरंट व शिक्क्याने करतील व वयाची ६५ वर्षे पूर्ण होईपर्यंत पदावर राहतील.
>
> 962. यामुळे सरन्यायाधीशांशी सल्लामसलत न करता सर्वोच्च न्यायालयात न्यायाधीश नेमण्याचा (तसेच उच्च न्यायालयात न्यायाधीशाची नेमणूक करण्याचा) पूर्ण अधिकार राष्ट्रपतींना मिळणार आहे. त्याची शरणागती मान्य करण्याचा परिणाम म्हणजे हुकूमशहा निर्माण करणे [...]
>
> 963. हे विद्वान सॉलिसिटर जनरल यांच्यासमोर मांडण्यात आले आणि त्यांना असेही सांगण्यात आले की, जर त्यांचे म्हणणे योग्य असेल तर भारत सरकारने ९९ वा घटनादुरुस्ती कायदा रद्द करणे चांगले ठरेल जेणेकरून न्यायाधीशांच्या नेमणुकीच्या बाबतीत राष्ट्रपतींकडे पूर्ण अधिकार राहतील. विद्वान सॉलिसिटर जनरल हसले पण साहजिकच त्यांच्याकडे देण्यासारखे उत्तर नव्हते. त्यामुळे ९९

व्या घटना दुरुस्ती कायद्याने सुधारित केलेल्या घटनात्मक तरतुदी ९९ व्या घटनादुरुस्ती कायदा घटनाबाह्य असल्याच्या घोषणेवर पुन्हा जिवंत झाल्या आहेत, असे म्हणावे लागेल.

वरील उतारा अधोरेखित करतो की अपीलकर्त्यांनी मांडलेल्या दोन चरणांच्या दृष्टिकोनाचे अनुसरण केल्याने अशी परिस्थिती उद्भवू शकते जिथे दुरुस्ती अमान्य करण्याचा अंतिम परिणाम म्हणजे दुरुस्ती रद्द केल्याने टाळता येणार् या हानीचे गंभीर स्वरूप आहे. **घटनापीठाने एनजेएसीच्यानिर्णयात**राज्यघटनेच्या मूलभूत रचनेचा भाग असलेल्या न्यायालयीन स्वातंत्र्यात हस्तक्षेप केल्याच्या कारणास्तव ९९ वी घटनादुरुस्ती अमान्य केली. परंतु न्यायमूर्ती लोकुर यांच्या मतानुसार, हा बदल रद्द करणे आणि दुरुस्तीचा भाग रद्द करणे आणि नवीन कायदा अमान्य करणे यामुळे न्यायालयीन स्वातंत्र्याशी आणखी तडजोड होईल अशी परिस्थिती निर्माण होईल. असा दृष्टिकोन कायदेशीरदृष्ट्या योग्य किंवा मानकदृष्ट्या इष्ट नाही.

62. या मुद्द्याचे महत्त्व पटवून देण्यासाठी आपण प्रश्नातील निर्णयाची तत्त्वे आणि दुरुस्ती अमान्य करण्याचा परिणाम यांच्यातील संबंधांविषयी आणखी तीन निर्णयांची थोडक्यात माहिती देऊ शकतो. **एनजेएसीच्या निर्णयात** हे स्पष्ट होते की, आधीपासून अस्तित्वात असलेली राजवट पुनरुज्जीवित झाली नाही, तर निकालात नमूद केलेली तत्त्वे लक्षणीयरित्या कमकुवत होतील. मात्र, याच्या उलटही सत्य असू शकते. **टी देवदासन विरुद्ध भारत सरकार या** खटल्याच्या निकालानंतर कलम ३२

अन्वये दाखल करण्यात आलेल्या रिट याचिका [69]बीएन तिवारी विरुद्ध**भारत सरकार या खटल्याच्या निकालावरून हे लक्षात येते.**[70]संघ लोकसेवा आयोगाच्या (यूपीएससी) अधिसूचनेनुसार अनुसूचित जातीच्या उमेदवारांसाठी १२.५ टक्के आणि अनुसूचित जमातीच्या उमेदवारांसाठी ५ टक्के जागा राखीव ठेवण्यात आल्या आहेत. १९५२ मध्ये यूपीएससीने कॅरी फॉरवर्ड नियम लागू केला, ज्यानुसार दरवर्षी न भरलेल्या राखीव जागा पुढील वर्षीच्या राखीव जागांमध्ये दोन वर्षांपर्यंत जोडल्या गेल्या. त्यानंतर १९५५ मध्ये या नियमात सुधारणा करण्यात आली आणि **टी. देवदासन** मध्ये आव्हान देण्यात आले, जिथे "१९५५ मध्ये सुधारित*"कॅरी फॉरवर्ड नियम* रद्द करण्यात आला घटनाबाह्य म्हणून .[71]बीएन तिवारी **मध्ये** याचिकाकर्त्यांनी असा युक्तिवाद केला की केवळ १९५५ चा बदल च अमान्य करण्यात आला आणि परिणामी १९५२ कॅरी-फॉरवर्ड नियम ाचे पुनरुज्जीवन झाले आणि ते अजूनही लागू आहे. या न्यायालयाच्या घटनापीठाची बाजू मांडताना न्यायमूर्ती के. एन. वांचू यांनी हा युक्तिवाद फेटाळून लावला.

> "६. ... *देवदासन प्रकरणात* या न्यायालयाचा अंतिम आदेश या अटींमध्ये होता, हे खरे आहे.
>
> > परिणामी याचिका अंशत: यशस्वी होते आणि १९५५ मध्ये सुधारित केलेला कॅरी फॉरवर्ड नियम अवैध ठरविण्यात येतो.

69[1965] 2 SCR 421

70[1964] 4 SCR 680: 1963 INSC 183

71*T Devadasan*[22] (Mudholkar J).

तथापि याचा अर्थ असा नाही की या न्यायालयाने १९५२ -नियम अस्तित्वात असल्याचे मानले पाहिजे असे म्हटले कारण या न्यायालयाने म्हटले की १९५५ मध्ये सुधारित केलेला कॅरी फॉरवर्ड नियम अवैध ठरविण्यात आला. १९५२ च्या कॅरी फॉरवर्ड नियमाची जागा १९५५ च्या कॅरी फॉरवर्ड नियमाने घेतली. या पर्यायावर १९५२ चा कॅरी फॉरवर्ड नियम स्पष्टपणे संपुष्टात आला कारण त्याची जागा १९५५ च्या कॅरी फॉरवर्ड रूलने घेतली. अशा प्रकारे १९५५ मध्ये नवा कॅरी फॉरवर्ड नियम लागू करून भारत सरकारनेच १९५२ चा कॅरी फॉरवर्ड नियम रद्द केला. म्हणूनच जेव्हा या न्यायालयाने १९५५ मध्ये सुधारित केलेला कॅरी फॉरवर्ड नियम रद्द केला तेव्हा याचा अर्थ असा नाही की १९५२ चा कॅरी फॉरवर्ड नियम जो आधीच अस्तित्वात नव्हता, कारण भारत सरकारनेच तो रद्द केला होता आणि त्याच्या जागी १९५५ मध्ये सुधारित नियम बदलला होता, तो पुनरुज्जीवित करू शकेल. त्यामुळे देवदासन प्रकरणात या न्यायालयाच्या निकालानंतर कॅरी फॉरवर्ड नियम अजिबात नाही, कारण १९५५ चा कॅरी फॉरवर्ड नियम या न्यायालयाने रद्द बातल ठरवला, तर भारत सरकारने १९५५ चा कॅरी फॉरवर्ड नियम बदलून त्याजागी १९५५ चा कॅरी फॉरवर्ड नियम बदलला तेव्हा १९५२ चा कॅरी फॉरवर्ड रूल अस्तित्वात नव्हता.

१९५५मध्ये या नियमात सुधारणा झाल्यानंतर १९५२ चा नियम संपुष्टात आला आणि १९५५ चा नियम रद्द झाल्यानंतरही १९५२ चा नियम सरकारनेच रद्द केल्यामुळे तो पुनरुज्जीवित झाला नाही, असे बीएन तिवारी न्यायालयाने निदर्शनास आणले. प्रथमदर्शनी, **बीएन तिवारी** मधील निर्णय अपीलकर्त्यांनी मांडलेल्या "पेन आणि शाई"सिद्धांताचे समर्थन करतो आणि परिणामी **एटीबी मेहताब माजिदप्रमाणेच** परिणाम होतो.लक्ष्मीबाई**,** मध्य**प्रांत मॅंगनीज ओर** आणि डी. के. त्रिवेदी अँड सन्स **यांच्या बाबतीत अधोरेखित केल्याप्रमाणे या**

दृष्टिकोनाच्या मर्यादा आणि विसंगती आपण आधीच सांगितल्या आहेत. मात्र, घटनाबाह्य तरतुदीचे पुनरुज्जीवन झाल्यास निर्माण होणाऱ्या व्यावहारिक अडचणीही या प्रकरणातून दिसून येतात. **टी देवदासन** प्रकरणात न्यायालयाने कॅरी फॉरवर्ड नियमाचा मूळ आधार घटनाबाह्य ठरवला होता. **बी. एन. तिवारी** यांच्या न्यायालयाला कॅरी फॉरवर्ड नियम पुन्हा सुरू झाल्याचे आढळले असते, तर त्याचा परिणाम असा झाला असता की (त्यावेळी) *असंवैधानिक आणि* टी देवदासनमधील **धारणेच्या विरोधात** असलेल्या नियमाचे पुनरुज्जीवन झाले असते. त्यामुळे पूर्वीपासून अस्तित्वात असलेला नियम पुन्हा सुरू होतो की नाही, या संकुचित मुद्द्याबरोबरच **बीएन तिवारी** यांच्या न्यायालयाने सुधारित तरतूद आणि दुरुस्ती अमान्य करण्याचा निर्णय यांच्यातील संबंधांचीही जाणीव करून दिली. **बीएन तिवारी**हे एक उदाहरण आहे की असुधारित नियमाचे पुनरुज्जीवन करण्यास परवानगी दिल्यास (त्यावेळी) असंवैधानिक नियमाचे पुनरुज्जीवन झाले असते.

६३. केवळ कायदेविषयक परिस्थितीचे च नव्हे, तर सुधारित कायद्याला अमान्य करणाऱ्या न्यायालयीन निर्णयाचेही मूल्यमापन करण्याची गरज **शौकत खान विरुद्धआंध्र प्रदेश राज्य** या खटल्यातील निर्णयावरूनही स्पष्ट होते.[72]हे प्रकरण हैदराबाद इनाम्स निर्मूलन कायदा, १९५५ शी संबंधित होते जे आंध्र प्रदेश (तेलंगणा

72[1975] 1 SCR 429: (1974) 2 SCC 376 : 1974 INSC 118

क्षेत्र) इनाम निर्मूलन अधिनियम, १९६७ द्वारे सुधारित म्हणून रद्द करण्यात आले. या न्यायालयात १९५५ च्या कायद्याच्या वैधतेसंबंधी च्या सुनावणीदरम्यान आंध्र प्रदेश उच्च न्यायालय कायद्याने १९६७ च्या कायद्याची संपूर्णता अमान्य केली. १९६७ च्या कायद्याने १९५५ चा कायदा रद्द केला होता आणि १९६७ चा कायदाच रद्द करण्यात आला होता, त्यामुळे आता १९५५ लागू आहे का, असा प्रश्न या न्यायालयासमोर उभा राहिला. न्यायमूर्ती पी. जगनमोहन रेड्डी यांनी या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठासमोर बोलताना म्हटले:

> "१०. आंध्र प्रदेश उच्च न्यायालयाने १९६७ चा कायदा ९ रद्द केल्यामुळे या कायद्यांचे पुनरुज्जीवन झाले का, या मुख्य प्रश्नावर, त्या निकालाचा अभ्यास केल्यास असे दिसून येईल की खंडपीठाने या प्रश्नाचा विचार केला आणि असे म्हटले की इनामच्या जमिनी २० जुलै १९५५ रोजीच सरकारकडे हस्तांतरित झाल्या होत्या, या कायद्याच्या तारखेपूर्वीच रद्द करण्यात आलेले इनाम रद्द करण्याची गरज नव्हती, म्हणजेच कायदा ९ ऑफ १९६७ चा कायदा करण्यात आला.

विद्वान न्यायाधीशांनी आंध्र प्रदेश उच्च न्यायालयाच्या निकालाचा हवाला दिला, जिथे उच्च न्यायालयाने म्हटले होते:

> “या कायद्याचा परिणाम खरोखरच कृषी सुधारणा नसून रद्द करण्यात आलेल्या कायद्यानुसार नुकसान भरपाईची हमी देण्यात आलेल्या इनामदार व इतरांच्या हक्कांवर गदा आणणे आहे."

उच्च न्यायालयाच्या या निष्कर्षाच्या आधारे न्यायमूर्ती जगनमोहन रेड्डी यांनी असा निष्कर्ष काढला:

"१०. ... १९६७ चा कायदा ९ रद्द करण्याचा अर्थ आंध्र प्रदेश उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाच्या विद्वान न्यायमूर्तींनी दिलेल्या युक्तिवादाच्या प्रकाशात घ्यावा लागेल की १९५५ चा कायदा ८ आणि १९५६ चा दुरुस्ती कायदा १० ने १९६७ च्या अधिनियम ९ ला जे साध्य करायचे होते ते आधीच प्राप्त केले होते, आणि एकदा इनाम आधीच सरकारकडे हस्तांतरित झाले की, त्या कायद्यांच्या अटींनुसार नुकसान भरपाई द्यावी लागते आणि आधीच सरकारकडे असलेल्या इनामांना हस्तांतरित करून पुन्हा उघडता येत नाही. यावरून १९६७ चा कायदा ९ रद्द करण्याचा आधार म्हणून आपल्यासमोर मांडण्यात आलेल्या कायद्यांचे अस्तित्व सिद्ध होते, जेणेकरून १९६७ चा नंतरचा कायदा ९ अमान्य आहे, असे उच्च न्यायालयाने म्हटल्यावर आता आपल्यासमोर असलेले कायदेही पुनरुज्जीवित झाले नाहीत, असे म्हणता येणार नाही.

शौकत खान **येथील या न्यायालयाने** म्हटले आहे की, आंध्र प्रदेश उच्च न्यायालयाने १९६५ च्या कायद्यानुसार इनाम आधीच राज्य सरकारकडे होते आणि नंतर १९६७ च्या कायद्याने नुकसान भरपाईची व्यवस्था बदलता येणार नाही या कारणास्तव १९६७ चा कायदा अमान्य केला होता. या युक्तिवादामुळे १९५५ चे कायदे अस्तित्वात असल्याचे गृहीत धरले जाते. उच्च न्यायालय १९६७ चा कायदा अमान्य करू शकले नाही, परंतु त्याच वेळी १९५५ चा कायदा रद्द करण्याची अंमलबजावणी देखील केली, ज्यात नुकसान भरपाईचे नियमन केले जाईल, असे स्पष्टपणे म्हटले होते. अशा प्रकारे, जेव्हा एखादी दुरुस्ती किंवा त्यानंतरचा कायदा अमान्य झाल्यानंतर एखादा कायदा पुनरुज्जीवित होतो की नाही याचे मूल्यमापन न्यायालय करते, तेव्हा न्यायालयाने कायदेविषयक परिस्थितीची समग्रता आणि संबंधित

कायदा किंवा तरतूद अमान्य करण्याच्या निर्णयामुळे होणारे तार्किक परिणाम या दोन्हींचे मूल्यांकन केले पाहिजे.

64. या तर्काचे अधिक स्पष्ट प्रात्यक्षिक **इंडियन एक्सप्रेस न्यूजपेपर्स (मुंबई) विरुद्ध भारत सरकार *या पुस्तकात पाहायला मिळते.***[73]हे प्रकरण सीमाशुल्क कायदा, १९६२ च्या कलम २५ अन्वये १९७७ च्या अधिसूचनेशी संबंधित होते ज्यात न्यूजप्रिंटवरील सीमा शुल्कातून घाऊक सूट देण्यात आली होती. मात्र, १९८१ मध्ये केंद्र सरकारने नव्या अधिसूचनेद्वारे आपल्या धोरणात सुधारणा करून वृत्तपत्रे, पुस्तके आणि नियतकालिकांच्या छपाईसाठी सीमा शुल्कातून सूट केवळ १० टक्क्यांच्या पुढे लागू राहील, असे नमूद केले. १९८१ च्या अधिसूचनेत वृत्तपत्रे आणि नियतकालिकांमधून आयात होणाऱ्या वृत्तपत्रांवर १० टक्के जाहिरात सीमा शुल्क लादण्यात आले होते. १९८१ ची अधिसूचना या न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने घटनेच्या कलम १९ ने दिलेल्या अभिव्यक्ती स्वातंत्र्यावर निर्बंध घालण्याच्या कारणास्तव रद्द बातल ठरवली होती.[74] पूर्वीची १९७७ ची अधिसूचना पुनरुज्जीवित झाली का, या दुय्यम प्रश्नावर न्यायालयाने असे म्हटले की, तसे झाले. न्यायमूर्ती ई. एस. वेंकटरामय्या तेव्हा विद्वान सरन्यायाधीश म्हणून न्यायालयातर्फे बोलत होते:

73[1985] 2 SCR 287: (1985) 1 SCC 641 : 1984 INSC 231

74 Ibid [102] (Venkataramiah J).

"१०७. ... आपण असेही म्हणू शकतो की आधीच्या कायद्यावर कायदेशीर परिणाम जेव्हा त्याच्या जागी नंतर चा कायदा अवैध घोषित केला जातो तेव्हा तो केवळ 'प्रतिस्थापन'किंवा 'सुपरसेशन'सारख्या शब्दांच्या वापरावर अवलंबून नसतो. हे परिस्थितीच्या समग्रतेवर आणि त्यांचा वापर कोणत्या संदर्भात केला जातो यावर अवलंबून असते.

[...]

१०९. त्यामुळे १५ जुलै १९७७ रोजीची अधिसूचना रद्द करण्याबाबत पुनर्विचार न केल्यास त्याचा परिणाम याचिकाकर्त्यांसाठी घातक ठरेल कारण त्यांना १ मार्च १९८१ ते २८ फेब्रुवारी १९८२ या कालावधीत ४० टक्के ॲड व्हॅलोरम आणि १ मार्चपासून ४० टक्के ॲड व्हॅलोरम प्लस १००० रुपये प्रति मेट्रिक टन सीमा शुल्क भरावे लागेल. १९८२ पासून. [...] असा परिणाम होऊ दिला जाऊ शकत नाही.

'इंडियन एक्स्प्रेस न्यूजपेपर्स'च्या (मुंबई)**न्यायालयाने** म्हटले आहे की, आधीपासून अस्तित्वात असलेल्या कायद्याचे पुनरुज्जीवन न केल्याने खरे तर न्यायालयाचा कोणताही निर्णय न होण्यापेक्षा याचिकाकर्त्यांवर अधिक पूर्वग्रह निर्माण होईल. १९८१ ची अधिसूचना अमान्य झाल्यानंतर, न्यूजप्रिंटवरील सीमाशुल्कातून सर्वसाधारण सूट देणारी १९७७ ची अधिसूचना लागू राहिली नाही, तर निव्वळ परिणाम म्हणजे वृत्त प्रकाशकांवरील अधिक सीमा शुल्क असेल. कारण मूळ अधिसूचनाच सीमाशुल्कातून सूट देण्याच्या पद्धतीने तयार करण्यात आली होती. वरील उतारा स्पष्ट करतो की कायदेविषयक हेतू अविभाज्य होता की नाही या प्रश्नाव्यतिरिक्त, प्रतिस्थापनाच्या प्रकरणांमध्ये अमान्यतेच्या कायदेशीर परिणामाचा

मुद्दा दिलेल्या प्रकरणातील तथ्ये, अमान्यतेचे औचित्य आणि सुधारित मजकूर पुनरुज्जीवित होण्याचा व्यावहारिक परिणाम विचारात घेणे आवश्यक आहे.

४. अनुच्छेद ३१ -सी संबंधी विश्लेषण आणि निष्कर्ष

65. वरील उदाहरणांच्या आधारे, एखाद्या दुरुस्तीच्या परिणामाचे नियमन करणारी काही तत्त्वे समोर येतात ज्यामुळे बदली अमान्य केली जाते. काही शब्दांना इतर काही शब्दांच्या जागी अनेक टप्प्यांत बदलणारी दुरुस्ती वेगळी करणे आणि या प्रत्येक पावलावर अमान्यतेचा कायदेशीर परिणाम स्वतंत्रपणे तपासणे योग्य नाही. याचे कारण असे की, जेव्हा विधिमंडळ एखादा पर्याय तयार करते, तेव्हा ते केवळ विशिष्ट मजकूर काढून टाकत असते जेणेकरून त्याला नवीन मजकूर बनवायचा आहे. सोप्या भाषेत सांगायचे तर विधिमंडळ एकाच वेळी पर्यायी मजकूर टाकल्याशिवाय संबंधित मजकूर काढून टाकणार नाही. कायदेविषयक हेतू संमिश्र आणि अविभाज्य असल्याने एकाच वेळी काढून टाकणे आणि समाविष्ट करणे, या दोन पायऱ्यांना वेगळे करणारा आणि त्यांना वेगळी वागणूक देणारा न्यायालयीन दृष्टिकोन म्हणजे कायदेविषयक हेतूच्या विरुद्ध कायद्याचे पुनर्लेखन करण्यासारखे होईल. अमेरिकेच्या निर्णयानुसार, अशा प्रकरणांमध्ये कायदेशीर हेतूचे दोन अभिव्यक्ती असतात, मूळ मजकूर आणि सुधारित मजकूर. सुधारित मजकूर अमान्य झाल्यास कायदेशीर हेतूची एकमेव वैध अभिव्यक्ती म्हणजे मूळ मजकूर. जर एखाद्या न्यायालयाला असे आढळले की मूळ मजकूर रद्द केल्यामुळे त्याला

कायदेशीर परिणाम देता येत नाही, तर याचा परिणाम तिसरा निकाल लागेल, एक कायदेशीर पोकळी जी मूळ मजकूर लागू करणार् या विधिमंडळाने किंवा सुधारित मजकूर स्वीकारणार् या विधिमंडळाने अभिप्रेत नव्हती. महत्त्वाचे म्हणजे मूळ तरतुदीत घटनात्मक दोष नसतानाही हा तिसरा निकाल कोणत्याही कायदेशीर हेतूला अंमलात आणण्यात अपयशी ठरेल. **लक्ष्मीबाई, मध्य प्रांतमॅंगनीज ओर** आणि **डी. के. त्रिवेदी अँड सन्स** मधील निर्णयानुसार , जर न्यायालयाने नव्याने समाविष्ट केलेला मजकूर केवळ अमान्य केला नाही तर जुना मजकूर रद्द केला असे म्हटले तर त्याचे निरर्थक परिणाम होऊ शकतात किंवा मजकूर पूर्णपणे अकार्यक्षम होऊ शकतो. अशा परिणामाचा व्यावहारिक परिणाम असा होईल घटनादुरुस्ती अमान्य करणारा न्यायालयीन निर्णयही नकळत पणे वैध आणि घटनात्मक तरतुदी रद्द करेल ज्याला पर्याय उपलब्ध करून दिल्याशिवाय विधिमंडळाने कधीच रद्द केले नसते.

66. मूळ नियम विधिमंडळानेच रद्द केला होता आणि त्यामुळे त्याची अंमलबजावणी होऊ नये, हा युक्तिवाद वर नमूद केल्याप्रमाणे विधिमंडळाने सुधारित मजकूर एकाच वेळी स्वीकारल्याशिवाय मूळ मजकूर कधीच रद्द केला नसता, या निष्कर्षाने हा युक्तिवाद फेटाळला जातो. विधीमंडळाने रद्द केलेला मजकूर न्यायालय अंमलात आणू शकत नसले, तरी **शामराव परुळेकर** यांनी म्हटल्याप्रमाणे विधिमंडळाने बदली केली आहे आणि नव्याने लागू केलेला मजकूर अमान्य

करण्यात आला आहे, हे प्रकरण भौतिकदृष्ट्या वेगळे आहे. कायदेविषयक परिस्थितीवरून किंवा वैधानिक विवेचनाच्या बाह्य साहाय्यावरून असे स्पष्ट होते की, विधिमंडळाने पर्यायी तरतुदी लागू करण्याऐवजी प्रत्यक्षात ही तरतूद किंवा शब्द रद्द केले असते , असे प्रकरणांचा एक संकुचित उपसंच अस्तित्वात असू शकतो . त्यामुळे मध्य प्रांतातील न्यायमूर्ती बेग यांनी विचारलेला प्रश्न न्यायालयांना विचारणे बंधनकारक आहे की,'पर्याय न ठेवता रद्द करण्याचा हेतू *आहे का*'? चर्चा झालेल्या काही उदाहरणांमध्ये 'न्यायालय सुधारित मजकूर अमान्य करेल हे माहीत असते तर विधिमंडळाने मूळ मजकूर रद्द केला असता का?', असा प्रश्न मांडला असला, तरी या प्रश्नाची अधिक योग्य मांडणी अशी होईल, 'सुधारित मजकूर लागू न करता विधिमंडळाने मूळ मजकूर रद्द केला असता का?'कारण न्यायालयाने सुधारित मजकूर अमान्य केल्याचा हा परिणाम आहे. जर विधिमंडळाने मजकूर रद्द करून इतर मजकूर टाकला असेल, तर विधिमंडळाने नवीन किंवा पर्यायी भाषेला लागू करण्याच्या निर्णयापासून स्वतंत्र पणे संबंधित मजकूर रद्द केला असता, असे स्पष्ट पुरावे असतील , तर न्यायालय नवीन मजकूर अमान्य करूनही तो रद्द करण्याचा निर्णय देत राहू शकते. कारण, अशा प्रकरणांमध्ये कायदेविषयक हेतू संमिश्र किंवा अविभाज्य नसतो आणि नवीन मजकूर अंमलात आला की नाही यापेक्षा मूळ मजकूर रद्द केला जाईल , असा विचार विधिमंडळाने केल्याचे स्पष्ट होते. मात्र, तसा स्पष्ट कायदेविषयक हेतू नसताना विधिमंडळाने एखादा मजकूर

दुरुस्तीकरून बदलला आणि ती दुरुस्ती अमान्य झाली , तर सुधारित नसलेला मजकूर पुनरुज्जीवित होतो, असे मानले जाते.

67. कायदेविषयक हेतू संमिश्र आहे की नाही याचे हे विश्लेषण प्रतिस्थापनांच्या बाबतीत समर्पक आहे. तथापि, न्यायालयाने एखादी दुरुस्ती अमान्य केल्यानंतर रद्द केलेला मजकूर कधीच लागू केला जाऊ शकत नाही, हा अपीलकर्त्यांचा युक्तिवाद सदोष असण्याचे आणखी एक कारण आहे आणि ते म्हणजे रद्द करणार् याचे प्रकरण. आपण अशा परिस्थितीची कल्पना करू या जिथे संसदेने घटनादुरुस्तीद्वारे न्यायाधीश किंवा निवडणूक आयुक्त ांसारख्या घटनात्मक पदाधिका -यांना देण्यात आलेले कार्यकाळ किंवा वेतनासंबंधीचे संरक्षण रद्द केले पाहिजे. केवळ घटनात्मक मजकूर रद्द करणाऱ्या दुरुस्तीचे हे प्रकरण असेल. अशा प्रकारच्या दुरुस्तीमुळे राज्यघटनेच्या मूळ रचनेचे उल्लंघन होण्याची शक्यता आहे. जर हे न्यायालय अशी दुरुस्ती अमान्य करणार असेल, तर संरक्षण पुन्हा सुरू होत नाही, असा युक्तिवाद करता येईल का? अशा प्रकरणात एकमेव तार्किक दिलासा म्हणजे त्या संरक्षणांचे पुनरुज्जीवन. विधिमंडळाने कायद्याच्या पुस्तकातून किंवा घटनात्मक मजकुरातून ते वगळले असले तरी हे संरक्षण लागू केले जाईल. हे प्रकरण न्यायालयाने कायद्याचे पुनर्लेखन करण्याचे नाही तर केवळ रद्द करण्याचा परिणाम रद्द करण्याचा असेल. त्यामुळे न्यायालय रद्द करण्याचा परिणाम रद्द करू शकत नाही, असे म्हणता येणार नाही. बदल्यांचे प्रकरण निश्चितच अधिक

गुंतागुंतीचे आहे, कारण रद्द करण्याचा आणि अंमलात आणण्याचा कायदेशीर हेतू एकत्रित आणि अविभाज्य आहे की नाही हे न्यायालयाने तपासले पाहिजे. मात्र, एकाच वेळी कायदा केल्याशिवाय विधिमंडळ रद्द झाले नसते, हे एकदा सिद्ध झाले की, न्यायालय कायद्याचे परिणाम आणि रद्द करणे या दोन्ही बाबी उलटवू शकते, यात शंका नाही.

68. शेवटी, कायदेविषयक परिस्थितीची समग्रता पाहण्याबरोबरच मूळ मजकूर पुनरुज्जीवित झाला किंवा निकालात नमूद केलेल्या तत्त्वांच्या तुलनेत पुनरुज्जीवित झाला नाही याचा परिणामही न्यायालयाने तपासून पाहिला पाहिजे. सर्वसाधारणपणे जेथे घटनाबाह्य तरतूद रद्द केली जाते , तेथे मूळ मजकूर घटनात्मक आहे असे गृहीत धरले जाते आणि त्यामुळे त्याच्या पुनरुज्जीवनाचे कोणतेही प्रतिकूल परिणाम होत नाहीत. तथापि, अशी प्रकरणे अस्तित्वात असू शकतात जिथे मूलभूत किंवा मूळ नियमच घटनाबाह्य आहे किंवा दुरुस्तीपूर्वी अस्तित्वात असलेल्या परिस्थितीचे पुनरुज्जीवन केल्यास एकतर दुरुस्ती अमान्य करणार्या निर्णयात नमूद केलेल्या कायदेशीर तत्त्वांना गंभीरपणे धक्का बसेल किंवा परिणामी इतर काही प्रतिकूल परिणाम होतील. अशा प्रकरणांमध्ये न्यायालयांना सवलतींना योग्य आकार देण्याची लवचिकता असते. कायद्याची भूमिका स्पष्ट केल्यानंतर आता आपण कलम ३१-सी संदर्भातील प्रश् नावर वर नमूद केलेल्या चाचण्या आपल्यासमोर लागू करतो.

69. ४२ व्या घटनादुरुस्तीच्या कलम ४ द्वारे कलम ३१-क मधील *"कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे"*या शब्दांऐवजी "*भाग ४ मध्ये नमूद केलेली सर्व किंवा कोणतीही तत्त्वे*"हे शब्द वापरले गेले. हे बदलीचे प्रकरण आहे. चाळीसव्या शतकातील कलम ४ त्यानंतर मिनर्व्हा मिलमधील **दुरुस्ती रद्द करण्यात आली**. वर नमूद केल्याप्रमाणे, जेथे विशिष्ट मजकुराच्या जागी विशिष्ट पर्यायी मजकूर असलेली दुरुस्ती अमान्य केली जाते, तेव्हा त्याचा परिणाम असा होतो की सुधारित मजकूर लागू राहतो. कारण अशा प्रकरणांमध्ये रद्द करण्याचा आणि कायदा करण्याचा कायदेशीर हेतू संमिश्र असतो आणि तो वेगळा करता येत नाही. कायदा रद्द न केल्यास कायदेशीरहेतूशी संबंध नसलेला निकाल लागेल आणि न्यायमूर्ती हिदायतुल्लाहयांनी **लक्ष्मीबाईमध्ये** म्हटल्याप्रमाणे "*मूळ कलम कापून टाका*"परिणामी अवास्तव परिणाम होतील. यामुळे मूळ, वैध आणि घटनात्मक तरतुदीत घटनात्मक दोष नसतानाही किंवा ती रद्द करण्याचा विधिमंडळाचा हेतू नसतानाही तो अवैध ठरेल. त्यामुळे **मिनर्व्हा मिल्सनंतर** सुधारित कलम ३१-सी लागू राहील, असा अंदाज व्यक्त केला जात आहे. किंबहुना **भीमसिंग**, **संजीव कोक** यांच्यासारखी प्रकरणे याच गृहीतकावर चालली, हे उघड आहे.

70. या गृहीतकाला एकमेव योग्य अपवाद असा असेल की संसदेने ४२ वी घटनादुरुस्ती करताना "*कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे*"हे शब्द "*भाग ४ मध्ये नमूद केलेले सर्व किंवा कोणतीही तत्त्वे*"या शब्दांच्या

अंमलबजावणीपासून स्वतंत्र पणे रद्द केले असते ." या प्रकरणात, संसदेने स्वतंत्रपणे हे शब्द रद्द केले नसते या निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्यासाठी व्यापक कायदेविषयक कार्यवाही किंवा बाह्य सहाय्यांचा कोणताही संदर्भ आवश्यक नाही. संसदेनेच मंजूर केलेल्या दुरुस्तीच्या मजकुरावरून हे स्पष्ट होते की, रद्द करण्याचा स्वतंत्र हेतू नव्हता. ४२ व्या घटनादुरुस्तीच्या कलम ४ चा परिणाम म्हणजे कलम ३१-सी ने कायद्याला दिलेल्या प्रतिकारशक्तीची व्याप्ती वाढवणे. सुधारित कलम ३१-सी अन्वये कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये आढळलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी केल्यासच कायद्याला सूट देण्यात आली. तथापि, ४२ व्या घटनादुरुस्तीच्या कलम ४ द्वारे, राज्यघटनेच्या भाग ४ मधील कोणत्याही किंवा सर्व मार्गदर्शक तत्त्वांना अंमलात आणणार् या कायद्यांचे लसीकरण करण्यासाठी या प्रतिकारशक्तीची व्याप्ती लक्षणीय रीतीने वाढविण्यात आली. त्यामुळे घटनादुरुस्तीचे कलम ४ लागू करण्यामागे संसदेचा हेतू अनुच्छेद ३१-क ने दिलेल्या सवलतीची व्याप्ती वाढविण्याचा होता. अशी परिस्थिती असताना संसदेने कलम ३१-क ची व्याप्ती वाढविणारी व्यापक भाषा एकाच वेळी लागू केली नसती तर संसदेने "*कलम ३९ च्या खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे*"हे शब्द रद्द केले असते, असे सुचविता येणार नाही. संसदेने स्वतंत्रपणे हे शब्द रद्द केले असते तर ते झाले असते कलम ३१-सी ची व्याप्ती तर कमी केलीच, पण या कलमाचा प्रभाव पूर्णपणे काढून टाकला. कलम ३१-क

मधील "*कलम ३९ मधील खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे*"या शब्दांशिवाय ही तरतूद अयोग्य ठरली असती. ४२ व्या घटनादुरुस्तीच्या कलम ४ द्वारे कलम ३१-सी ची व्याप्ती वाढविण्याचा संसदेचा स्पष्ट हेतू लक्षात घेता, संसदेने स्वतंत्रपणे कलम ३१-सी मधील "*कलम ३९ मधील खंड (ब) किंवा खंड (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे*"हे शब्द रद्द करण्याचा प्रयत्न केला असे मानणे योग्य नाही . त्यामुळे ४२ व्या घटनादुरुस्तीचे कलम ४ स्वीकारताना संसदेचा कायदेविषयक हेतू संमिश्र होता, तो एकाच कृतीतून रद्द करणे व अंमलात आणणे (म्हणजे बदलणे) हे स्पष्ट होते. त्यामुळे हे न्यायालय कायदा अमान्य केल्यानंतरही रद्द आणि कायद्याच्या पावलांचे विभाजन करू शकत नाही आणि रद्द करण्याची अंमलबजावणी करू शकत नाही. **मिनर्व्हा मिल्सने**४२ व्या घटनादुरुस्तीचे कलम ४ अमान्य केल्यानंतर कलम ४ चा एकत्रित कायदेशीर प्रभाव रद्द केला जातो आणि कलम ३१-सी चा सुधारित मजकूर पुनरुज्जीवित केला जातो.

71. शेवटचा प्रश्न असा आहे की कलम ३१-सी मधील सुधारित मजकुराचे पुनरुज्जीवन केल्याने मिनर्व्हा मिल्सच्या निर्णयात नमूद केलेल्या तत्त्वांचे काही प्रमाणात उघडपणे उल्लंघन होईल किंवा इतर काही प्रतिकूल परिणाम होतील. असुधारित कलम ३१-क च्या मजकुराला आव्हान देण्यात आले आणि केशवानंद भारतीतील तेरा न्यायाधीशांच्या निर्णयाने कलमाचा पहिला भाग कायम ठेवण्यात आला तर लेखाचा उत्तरार्ध अमान्य करण्यात आला . त्यामुळे सध्याच्या वादाचा विषय

असलेल्या असुधारित कलम ३१-क चा पूर्वार्ध केशवानंद भारतीतील तेरा न्यायाधीशांच्या निर्णयानुसार **आणि पुढे** वामन राव **येथील घटनापीठाने** ठरविल्याप्रमाणे निःसंशयपणे घटनात्मक होता.त्यामुळे मिनर्व्हा मिलमधील **निर्णयाचा परिणाम म्हणून** असुधारित कलम ३१-सी लागू राहिल्यास असुधारित कलम ३१-सी शी संबंधित कोणत्याही घटनाबाह्यतेचा किंवा प्रतिकूल परिणामांचा प्रश्नच उद्भवू शकत नाही. किंबहुना, **मिनर्वा मिल्स**आणि **वामन राव या दोन्ही घटनापीठांनी** केशवानंद भारतीमध्ये **कलम ३१-सी चा पूर्वार्ध घटनात्मक असल्याचे स्पष्टपणे नमूद केले होते.**भीमसिंग**आणि** संजीव कोक **यांच्या तील निर्णयांनुसार सुधारित कलम ३१-सी चार दशकांहून अधिक काळ लागू झाले आहे, हे लक्षात घेता,**सुधारित कलम ३१-सी च्या अंमलबजावणीत कोणत्याही कायदेशीर किंवा व्यावहारिक अडचणींबद्दल कोणताही युक्तिवाद उपस्थित केला जाऊ शकत नाही. हे निष्कर्ष लक्षात घेता, आम्ही असा निष्कर्ष काढतो की सुधारित कलम 31-सी लागू आहे.

72. एक अंतिम निरीक्षण करता येईल. प्रतिस्थापन अमान्य होण्याच्या परिणामांविषयी निर्णयाच्या या विभागात चर्चा केलेली तत्त्वे वैधानिक तरतुदी किंवा प्रत्यायोजित कायद्याच्या अमान्यतेशी संबंधित प्रकरणांमधून उद्भवतात. घटनादुरुस्ती कायदेशीरदृष्ट्या वेगळ्या पायावर उभी असली, तरी वैधानिक विवेचनासंदर्भातील ही तत्त्वे घटनादुरुस्तीला तितकीच लागू होणार नाहीत, असे कारण नाही. किंबहुना,

घटनादुरुस्तीला अधिक ताकदीने अर्ज करण्याचे कारण आमच्यासमोरील प्रतिवादींनी अधोरेखित केले. घटनादुरुस्तीसंदर्भातील मूलभूत संरचनेच्या सिद्धांताचा मूळ युक्तिवाद असा आहे की ही दुरुस्ती आपल्या घटनात्मक लोकशाहीची रचना आणि संचालन करणार् या मूलभूत तत्त्वांपासून विचलित होऊ नये. घटनात्मक मजकुराच्या संरचनात्मक वाचनानंतर उदयास येणाऱ्या तत्त्वांना अनुसरून राज्यघटनेत बदल करणे, नष्ट करणे किंवा त्यात काही वैशिष्ट्ये जोडली तर ती दुरुस्ती अमान्य होऊ शकते. राज्यघटनेत सुधारणा करणे आणि नागरिकांच्या लोकशाही आकांक्षांना सातत्याने घटनात्मक स्वरूप देणे हा संसदेला घटनात्मक विशेषाधिकार आहे, परंतु मूलभूत रचना पुनरावलोकनातील प्रश्न हा राज्यघटनेला छेद देणाऱ्या तत्त्वांपासून किती प्रमाणात विचलित होतो हा प्रश्न आहे. आपल्या घटनात्मक लोकशाहीवर नियंत्रण ठेवणार् या तत्त्वांपासून तीव्र विचलन घडवून आणल्यामुळे एखादी दुरुस्ती अमान्य झाली, तर त्याचे परिणाम *त्या तत्त्वांकडे परत* जाणे आवश्यक आहे. कलम ३१-सी हे भाग ४ ची उद्दिष्टे आणि घटनेच्या भाग ३ चे अधिकार यांच्यातील नाजूक समतोल दर्शविते. केशवानंद भारतीतील या न्यायालयाच्या तेरा न्यायाधीशांच्या निर्णयाने हा समतोल आपल्या राज्यघटनेचे नियमन करणार् या मूलभूत तत्त्वांपासून विचलित होऊ नये, असे मानले गेले. मात्र, **मिनर्व्हा मिल्समध्ये** मूलभूत रचना तयार करणाऱ्या या मूलभूत तत्त्वांचे उल्लंघन करण्यासाठी ४२ व्या घटनादुरुस्तीचे कलम ४ घेण्यात आले. अशा

निर्णयाचा तार्किक परिणाम असा होतो की घटनात्मक मजकूर मूळ रचनेच्या चौकटीत परत आला पाहिजे. ४२ व्या घटनादुरुस्तीच्या कलम ४ मधील भाग रद्द करणे आणि कायदा अमान्य करणे यामुळे मूळ रचनेशी सुसंगत असा घटनात्मक मजकूर परत येणार नाही. त्याऐवजी, याचा परिणाम एक नवीन तिसरा परिणाम होईल, ज्याची घटनात्मकता अनिश्चित, अप्रमाणित असेल आणि स्वत: मूलभूत संरचनेचे उल्लंघन करेल. त्यामुळे ४२ व्या घटनादुरुस्तीचे कलम ४ अमान्य करण्याचा परिणाम म्हणजे सुधारित कलम ३१-क चे पुनरुज्जीवन व्हावे.

ड . **अनुच्छेद ३९ (ब)**

73. आमच्या निर्धारासाठी तयार केलेला दुसरा प्रश्न आहे:

> न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात स्वीकारलेल्या आणि **संजीव कोकमध्ये** अनुसरलेल्या कलम ३९ (ब) च्या स्पष्टीकरणाचा पुनर्विचार व्हायला हवा. कलम ३९ (ब) मधील 'समाजाची भौतिक संसाधने'या वाक्याचा अर्थ राज्याच्या नव्हे तर खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश करता येईल का?

74. या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठी आपण प्रथम या विषयावरील वकिलांचे म्हणणे थोडक्यात मांडू. पुढे, आपण या न्यायालयाच्या निकालांमध्ये पाळल्या गेलेल्या न्यायालयीन शिस्तीशी संबंधित युक्तिवादांवर चर्चा करू ज्यामुळे संदर्भ ाला जन्म मिळाला आहे. शेवटी, ज्या निर्णयांवर संशय घेण्यात आला आहे त्या निकालांमध्ये स्वीकारलेल्या कलम ३९ (ब) च्या विवेचनाचे विश्लेषण करतो आणि अशा विवेचनाची सत्यता निश्चित करतो.

सबमिशन्स

<u>अ अपीलकर्ते आणि मध्यस्थांचे म्हणणे</u>

75. ज्येष्ठ वकील जाल अंध्यारुजिना आणि याचिकाकर्त्यांचे अभ्यासू वकील समीर पारेख यांनी पुढील बाजू मांडली.

अ कलम ३१ सी कलम ३९ (ब) मधील मार्गदर्शक तत्त्वांना प्राधान्य देते आणि अनुच्छेद १४ आणि १९ मध्ये दिलेल्या मूलभूत अधिकारांना डावलते. ही एक महत्त्वपूर्ण प्रतिकारशक्ती असल्याने कलम ३९ (ब) च्या अटींचे काटेकोरपणे पालन करणे आणि संकुचितपणे वाचणे आवश्यक आहे;

ब कलम ३९ (ब) नुसार केवळ 'भौतिक साधनसंपत्ती'नसावी, तर ती संसाधने 'समाजाची'असावीत. जर ती सामग्री 'समाजा'त सापडत नसेल, तर तो धोरणाचा विषय होऊ शकत नाही;

क कलम ३९ (ब) अन्वये ज्या वस्तूचे "वितरण"होणे आवश्यक आहे ते म्हणजे संसाधनांची "मालकी आणि नियंत्रण". संसाधनांचे केवळ वाटप, त्याच्या मालकी च्या आणि नियंत्रणाच्या घटकाला धक्का न लावता, हा धोरणाचा विषय होऊ शकत नाही;

ड 'सामग्री', 'संसाधने'आणि 'संसाधने'या शब्दांच्या विविध शब्दकोशांच्या व्याख्यांवरून असे दिसून येते की 'समुदायाची भौतिक संसाधने'म्हणजे एकतर नैसर्गिक संसाधने (जी देशाची किंवा राष्ट्राची आहेत) किंवा उत्पादनाची साधने जी मोठ्या अर्थाने समुदायाची आहेत असे म्हणता येईल, जरी ते खाजगी हातात असले तरी;

इ न्यायमूर्ती कृष्ण अय्यर यांनी **रंगनाथ रेड्डी** प्रकरणात मांडलेली आणि त्यानंतर या न्यायालयाच्या अनेक निर्णयांमध्ये अनुसरलेली 'भौतिक संसाधने'तयार करणे खूप

व्यापक आहे. केवळ खाजगी मालकीचे संसाधन "भौतिक गरजा"पूर्ण करते म्हणून ते 'समाजाचे भौतिक संसाधन'बनत नाही. व्यक्ती ही समाजाची सदस्य असल्याने त्याची संसाधने कितीही लहान असली तरी ती समाजाचा आवश्यक भाग आहे, हा सामाजिक सिद्धांत राज्यघटनेत अंतर्भूत नाही;

फ संविधान सभेतील चर्चेतून स्पष्ट होते की, कलम ३९ (ब) मुद्दाम अशा भाषेत तयार करण्यात आले आहे जे बदलत्या घटनात्मक आणि सामाजिक मूल्यांशी जुळवून घेण्याची लवचिकता प्रदान करते. ते राज्यघटनेच्या 'मार्क्सवादी वाचना'पुरते मर्यादित राहू शकत नाही;

ज निर्देशक तत्त्वांचा अंतर्भाव करण्यात संविधान सभेचे कथित समाजवादी उद्दिष्ट असूनही, राज्यघटनेच्या स्थापनेच्या वेळी खाजगी मालमत्तेचा मूलभूत अधिकार म्हणून समावेश करण्यात आला होता आणि इतर *गोष्टींबरोबरच* अनुच्छेद ३०० अ मध्ये ही बाब अजूनही महत्वाची आहे. याचा अर्थ लावताना याचा विचार केला पाहिजे कलम ३९ (ब) मधील "समुदाय"घटक; आणि

ह कलम ३९ (ब) मध्ये खाजगी मालमत्तेचा समावेश आहे का, याविषयी **मफतलाल** येथील या न्यायालयाने केलेली निरीक्षणे *चुकीची* आहेत. हा निर्णय केवळ या आधारावर पुढे जातो की याला "या न्यायालयाने वारंवार दुजोरा दिला आहे"आणि हा प्रश्न न्यायालयासमोर नव्हता.

76. याचिकाकर्त्यांच्या वतीने बाजू मांडणारे वकील एच. देवराजन यांनी अंध्यारुजिना आणि पारेख यांच्या युक्तिवादाला पाठिंबा दिला. म्हाडा कायद्याच्या संदर्भात त्यांनी पुढील बाजू मांडली.

अ खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश करण्यासाठी कलम ३९ (ब) वाचायचे असेल तर त्या तरतुदीला वेगळ्या शब्दात सांगावे लागेल. त्यात एकतर "खाजगी

भौतिक संसाधने"हे शब्द स्पष्टपणे असतील किंवा कोणत्याही परिस्थितीत, भौतिक संसाधनांनंतर स्वार "समुदायाचे"असणे आवश्यक नाही;

ब 'समुदायाची भौतिक संसाधने'म्हणजे अशी संसाधने जी समाजासाठी वस्तू किंवा सेवा चे उत्पादन करणे आवश्यक आहे किंवा 'सक्षम'असणे आवश्यक आहे समाजासाठी संपत्ती निर्माण करणे'. मुंबई शहरातील मोडकळीस आलेल्या इमारती 'संसाधनां'च्या कक्षेत येत असल्या, तरी त्या 'समाजाची भौतिक संसाधने'ठरू शकत नाहीत; आणि

क न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी **रंगनाथ रेड्डी** मध्ये लिहिलेले आणि त्यानंतर **संजीव कोक** मध्ये लिहिलेले अल्पसंख्याक मत 'राष्ट्रीयीकरणा'च्या संदर्भात मांडले गेले आणि हाच संदर्भ म्हाडा कायद्याच्या संदर्भात बदलता येणार नाही.

77. मध्यस्थांपैकी एकाच्या वरिष्ठ वकील उत्तरा बब्बर[75] यांनी याचिकाकर्त्यांच्या वकिलांच्या युक्तिवादाला पूरक केले आणि पुढील युक्तिवाद केले:

अ संजीव कोकमधील **निर्णय आणि** मफतलालमधील'समाजाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये'खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश आहे, ही निरीक्षणे चांगला कायदा नाही. न्यायमूर्ती कृष्ण अय्यर यांनी रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात मांडलेल्या कलम ३९ (ब) चा अर्थ हा अल्पसंख्याकांच्या मताचा भाग होता, ज्यापासून बहुसंख्याकांनी स्वत:ला दूर ठेवले होते;

ब शिवाय, **संजीव कोक प्रकरणात न्यायालयाने** मिनर्व्हा मिलमधील **निर्णयाबाबत 'गैरसमज'व्यक्त** केला.मात्र, **मिनर्व्हा मिल्सला**समान संख्याबळाच्या खंडपीठाने सादर केल्याने हे मान्य नव्हते. त्याचप्रमाणे **संजीव**

75 I.A. No. 28541 of 2024.

कोक यांनी ४२ व्या कलमाने सुधारित केलेल्या कलम ३१-सी च्या वैधतेविषयी निरीक्षणे दुरुस्ती त्यापूर्वी *च्या लिसच्या* पलीकडे होती;

क **मफतलाल इंडस्ट्रीजमध्ये** नऊ न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने संजीव कोकमधील निर्णय आणि **रंगनाथ रेड्डीतील** न्यायमूर्ती अय्यर यांच्या निरीक्षणांचा **आधार घेत ही चूक पुढे नेली**;

ड कलम ३९ (ब) मध्ये वापरण्यात आलेले "समुदायाचे"हे शब्द 'व्यक्ती'पेक्षा वेगळे समजले पाहिजेत. व्यक्तीची संसाधने समुदायाचा भाग आहेत अशी तरतूद करणार् या लेखाचा अर्थ लावल्यास "समुदायाचे"या वाक्यांशाचा वापर *होतो*;

इ कलम ३९ (ब) नुसार संबंधित संसाधनांच्या "मालकी आणि नियंत्रणाचे""वितरण"करणे बंधनकारक आहे. हे राज्याद्वारे संसाधनाचे अधिग्रहण पूर्व-गृहीत धरते आणि समाविष्ट करू शकत नाही राज्याद्वारे खाजगी संसाधनांच्या संपादनाची तरतूद करणारे कायदे. कलम ३१-सी आणि कलम ३९ (ब) यांचे संरक्षण केवळ वितरणाच्या टप्प्यावर येते, राज्याद्वारे मालमत्तेचे अधिग्रहण किंवा हस्तांतरणाच्या पूर्वटप्प्यावर नाही;

फ विधिमंडळाच्या इतर विविध अधिकारांअंतर्गत संसाधने मिळविण्यास परवानगी आहे, ज्यात प्रतिष्ठित डोमेनच्या अधिकाराचा समावेश आहे आणि

कलम ३१-ए च्या संरक्षणासारखे इतर संरक्षण मिळेल. तथापि, अधिग्रहणाची तरतूद करणारे कायदे अनुच्छेद ३९ (ब) लागू आहेत असे समजू शकत नाही आणि अनुच्छेद १४ आणि १९ च्या निकषांची पूर्तता करणे आवश्यक आहे; आणि

जी सध्याच्या कलम ३९ (ब) च्या मसुद्यात सुधारणा करण्याच्या प्रस्तावावर संविधान सभेने चर्चा केली. या प्रस्तावात ही तरतूद "भौतिक संसाधने... सामूहिकरित्या देशाचे निहित आणि संबंधित असतील". मात्र, ही दुरुस्ती फेटाळण्यात आली. सभेने जाणीवपूर्वक "भौतिक संसाधने... "हे वाक्य वापरणे पसंत केले. "भौतिक संसाधने"ऐवजी असे वितरित केले जातात ... निहित असेल", हे दर्शविते की त्यात खाजगी संसाधनांचे अधिग्रहण किंवा हस्तांतरण समाविष्ट नाही.

78. केशवानंद भारतीनंतर **मूलभूत हक्कांसंदर्भातील घटनात्मक न्यायशास्त्रात आमूलाग्र बदल झाला आहे, असा युक्तिवादही याचिकाकर्त्यांच्या वकिलांनी केला.**आय.आर. **मध्ये.कलम** ३१-ब च्या संदर्भात या न्यायालयाच्या नऊ न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने असे म्हटले आहे की, नवव्या अनुसूचीत ज्या घटनादुरुस्तीद्वारे कायदे समाविष्ट केले जातात ते देखील मूलभूत संरचनेच्या आव्हानास पात्र आहेत. कलम २१, १४ आणि १९ चे मर्म हा या मूलभूत रचनेचा एक भाग असून नवव्या अनुसूचीत कायदे समाविष्ट करणाऱ्या सुधारणांची चाचणी

या आधारावर घेतली जाऊ शकते, असेही न्यायालयाने म्हटले आहे. याचिकाकर्त्यांच्या म्हणण्यानुसार, या निकालाच्या पार्श् वभूमीवर घटनादुरुस्तीची गरज नसताना कलम ३१-सी च्या संरक्षणाखाली केवळ कायदा करून कलम १४ आणि १९ रद्द केले जाऊ शकते, अशा परिस्थितीची कल्पना करणे कठीण आहे. सुनावणीदरम्यान नमूद केल्याप्रमाणे, अशा युक्तिवादांमध्ये मुळात कलम ३१-सी च्या घटनात्मकतेलाच आव्हान दिले जाते, जे या निर्णयाच्या कक्षेबाहेर येते आणि केशवानंद भारतीतील या न्यायालयाच्या तेरा न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने यापूर्वीच निकाली काढले आहे.या युक्तिवादांकडे लक्ष देण्यास आमचा कल नाही. मात्र, **म्हाडा कायद्याच्या घटनात्मकतेबाबत आपले म्हणणे नियमित खंडपीठासमोर मांडण्यासाठी** आयआर कोहेलो यांचा आधार घेऊन युक्तिवाद करण्याचे स्वातंत्र्य पक्षकारांना आहे.

ब. <u>प्रतिवादी आणि मध्यस्थांचे म्हणणे</u>

79. प्रतिवादींच्या वतीने बाजू मांडणारे विद्वान ॲटर्नी जनरल आर. वेंकटरमणी यांनी याचिकाकर्त्यांनी मांडलेल्या कलम ३९ (ब) च्या स्पष्टीकरणाला विरोध केला आणि या तरतुदीचे व्यापक वाचन करण्याची मागणी केली. त्यांनी सादर केले:

अ कलम ३९ (ब) चा घटनात्मक संदर्भ आणि समतावादी सामाजिक व्यवस्था साकारण्याच्या दृष्टीने त्याची प्रासंगिकता लक्षात घेता, या तरतुदीचे संकुचित

वाचन केल्यास तरतुदीच्या कामकाजात इष्ट असलेल्या मुक्त खेळाचा अपमान होईल;

ब अनुच्छेद ३९ मधील कोणतीही गोष्ट त्यात वापरलेल्या शब्दांची मर्यादा सुचवत नाही. सार्वजनिक आणि खाजगी संसाधने , किंवा नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित संसाधने यांच्यातील फरक आत्म्याला परके आहे कलम ३९ (ब) आणि (क); आणि

क 'समाजाची भौतिक संसाधने'या वाक्याचा भाग म्हणून आणि कलम ३९ (ब) च्या कक्षेत विविध प्रकारच्या संसाधनांचा विचार करण्यात आला आहे. यामध्ये गृहनिर्माण,[76]कंत्राटी गाड्या,[77]जमीन,[78]कोक ओव्हन प्लांट,[79] आजारी वस्त्रोद्योग उपक्रमांच्या मालमत्ता,[80]औषधे,[81]वीज,[82]भांडवल,[83]बांबू तोडण्याचे परवाने,[84]दुर्दम्य प्रकल्प,[85]पेट्रोलियम पदार्थ, खाणी व खनिजांचे

---

76 B Banerjee v Anita Pan(1975) 1 SCC 166 : 1974 INSC 246

77State of Karnataka & Anr v. Shri Ranganatha Reddy & Anr.(1977) 4 SCC 471; State of Tamil Nadu & Ors.v. L. Abu Kavur Bai & Ors.(1984) 1 SCC 515

78Maharao Sahib Shri Bhim Singhji v. Union of India & Ors.(1981) 1 SCC 166; Jijubhai Nanbhai Kachar vState of Gujarat(1995) Supp 1 SCC 596

79 Sanjeev Coke.

80National Textile Corp Ltd v. Sitaram Mills Ltd, AIR 1986 SC 1234; 1986 INSC 61

81Union of India v. Cynamide India Ltd.(1987) 2 SCC 720; 1987 INSC 100

82Tinsukhia Electric Supply Co. Ltd. v. State of Assam & Ors.(1989) 3 SCC 709 : 1989 INSC 128

83 N. Parthasarathy v. Controller of Capital Issues (1991) 3 SCC 153 : 1991 INSC 104

84Orient Paper and Industries Ltd. v. State of Orissa(1991) Supp 1 SCC 81

85Assam Sillimanite Ltd & Anr v. Union of India & ors.(1992) Suppl 1 SCC 692 : 1990 INSC 89

डीलरशिप देणे[86],खाण पट्टे, [87]उत्पादन [88] शुल्क,[89] नैसर्गिक वायूचा परतावा,[90] आणि नैसर्गिक संसाधनांचे अनुदान यांचा समावेश आहे.[91]

80. विद्वान सॉलिसिटर जनरल तुषार मेहता यांनी विद्वान ॲटर्नी जनरल यांच्या युक्तिवादाला पूरक केले. त्यांनी युक्तिवाद केला:

अ अनुच्छेद ३९ (ब) मध्ये खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश आहे, हे स्पष्टीकरण या न्यायालयाची सुसंगत भूमिका राहिली आहे आणि त्याला स्टॅअर डिसिसचा दर्जा प्राप्त झाला आहे. रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांचे मत संजीव कोक, तमिळनाडू राज्य आणि ओआरएस विरुद्ध एल अबू कावर**बाई अँड ओर्स या खटल्यात अनुसरण केले गेले आहे.**आणि[92] मफतलाल**इंडस्ट्रीजमधील अकरा न्यायाधीशांच्या खंडपीठाद्वारेही.**वेगवेगळ्या निर्णयांमध्ये मतभिन्नता नसते;

ब कलम ३९ (ब) च्या विवेचनाबाबत **मफतलाल इंडस्ट्रीजमधील** निरीक्षणे *ओबिटर डिक्टा* ठरत नाहीत. या निर्णयात कलम ३९ (ब) च्या विवेचनावर

86Mahinder Kumar Gupta v. Union of India, Ministry of Petroleum and Natural Gas, (1995) 1 SCC 85

87 Tata Iron & Steel Co v UOI (1996) 9 SCC 709 : 1996 INSC 770 : 1996 INSC 770

88Victorian Granites Pvt. Ltd. v. P. Rama Rao & Ors(1996) 10 SCC 665 : 1996 INSC 1018

89 Victorian Granites Pvt. Ltd. v. P. Rama Rao & Ors (1996) 10 SCC 665 : 1996 INSC 1018

90Reliance Natural Resources Ltd. v. Reliance Industries Ltd.(2010) 7 SCC 1 : 2010 INSC 290

91In Re Natural Resources Allocation(2012) 10 SCC 1,

92[1984] 1 SCR 725: (1984) 1 SCC 515 : 1984 INSC 17

असहमत मतासह तीन मतांनी चर्चा करण्यात आली आहे आणि हा मुद्दा विशेषतः मांडण्यात आला होता;

क "समाजाची भौतिक संसाधने"या वाक्याचा अर्थ केवळ सार्वजनिक संसाधनांचा समावेश करणे आणि खाजगी मालमत्ता वगळणे असा असू शकत नाही. प्रत्येक व्यक्तीच्या संसाधनांचा समावेश करण्यासाठी या वाक्यात 'समुदाय'हा शब्द विशेषपणे वापरला जातो;

ड कलम ३९ (ब) मध्ये "मालकी आणि नियंत्रण सुरक्षित करणे"या वाक्यांशाचा समावेश केल्याने असे सूचित होते की त्यापाठोपाठ येणार् या वाक्यांशात म्हणजेच "समुदायाची भौतिक संसाधने"सार्वजनिक संसाधने नसलेल्या संसाधनांचा समावेश आहे. सार्वजनिक संसाधनांची 'मालकी आणि नियंत्रण'सुरक्षित करण्याची आवश्यकता नाही आणि मालकी आणि नियंत्रणाच्या उद्देशाने केवळ खाजगी मालमत्ता "सुरक्षित"असणे आवश्यक आहे;

इ 'मालकी'आणि 'नियंत्रण'हे शब्द विसंगत आहेत आणि अशी परिस्थिती उद्भवू शकते जिथे राज्य मालकी मिळवत नाही परंतु केवळ नियंत्रण प्राप्त करते. उदाहरणार्थ, खाजगी जमिनीवर खनिज आढळल्यास मालकी खाजगी

व्यक्तीकडे राहू शकते, परंतु खनिज आणि जमिनीवरील नियंत्रण सरकार ताब्यात घेते. त्यामुळे 'आणि'हा शब्द 'आणि/किंवा'म्हणून वाचला पाहिजे;

फ. मालकी आणि नियंत्रण ची सुरक्षितता "भौतिक संसाधने"च्या कोणत्याही ओळखण्यायोग्य वर्गाची असावी आणि सामान्य भाषेत कोणत्याही परिभाषित तत्त्वाशिवाय सर्व खाजगी मालमत्तेचे घाऊक अधिग्रहण म्हणून नव्हे;

जी. कलम ३९ (ब) नुसार राष्ट्रीय आणि आंतरराष्ट्रीय आर्थिक घडामोडींची गतिशीलता लक्षात घेऊन विशिष्ट वेळी 'भौतिक संसाधने'म्हणजे काय हे ठरविण्याची जबाबदारी पूर्णपणे विधिमंडळाच्या शहाणपणावर सोपविण्यात आली आहे. हे विधिमंडळाला विशिष्ट भौतिक संसाधनांच्या वितरणासाठी कायदा करण्याची परवानगी देते, मग त्याच्या मालकीचा पॅटर्न काहीही असो;

ह. संविधान सभेतील चर्चेवरून असे दिसून येते की, राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी जाणीवपूर्वक कलम ३९ (ब) व्यापक शब्दांत तयार केले. भविष्यातील सरकारांना साध्य करण्याचा सर्वोत्तम मार्ग निश्चित करण्यासाठी पुरेशी जागा सोडण्याची कल्पना होती 'आर्थिक लोकशाही';

आय पूर्वीच्या कलम ३१ आणि कलम १९ (१) (एफ) अन्वये मालमत्तेचा हक्क मूलभूत हक्क म्हणून वगळणे, कलम ३९ (ब) अन्वये खाजगी मालमत्तेचा 'समुदायाच्या भौतिक संसाधनां'च्या कक्षेत समावेश करण्याकडे लक्ष वेधते;

जे. कलम ३९ (ब) सारख्या तरतुदी जगभरातील विविध राज्यघटनेत आहेत आणि त्यामुळे कोणतीही समस्या निर्माण झालेली नाही. कलम ३९ (ब) नसतानाही, कोणत्याही राष्ट्रराज्याच्या स्थापनेत, व्यापक सार्वजनिक किंवा "सामान्य भल्यासाठी"ओळखण्यायोग्य "समुदाया"कडून मालमत्तेचा किंवा "भौतिक संसाधनाचा"ओळखण्यायोग्य वर्ग मिळविण्याचा अधिकार स्वतःमध्ये समाविष्ट आहे; आणि

एल. इमारतींसारख्या 'भौतिक संसाधनां'चे जतन करणे हेच 'कॉमन गुड'आहे. नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या संदर्भात या न्यायालयाने मांडलेल्या 'आंतरजातीय समता'या तत्त्वानुसार भावी पिढ्यांनाही संसाधनांची फळे उपभोगता यावीत, यासाठी संसाधनांचा विवेकी वापर करणे आवश्यक आहे.

81. पश्चिम बंगाल राज्याचे वरिष्ठ वकील राकेश द्विवेदी यांनी असे मत मांडले की, या न्यायालयाने कलम ३९ (ब) च्या कक्षेत येणारी संसाधने आणि वितरणाच्या प्रकारांचे जलबद्ध विवेचन करणे टाळावे. बदलत्या आर्थिक प्राधान्यक्रमांच्या

पार्श्वभूमीवर संसदेने हा प्रयोग प्रयोगासाठी सोडला पाहिजे, असे आवाहन द्विवेदी यांनी केले. या मांडणीच्या संदर्भात त्यांनी ढोबळमानाने खालील युक्तिवाद केले:

a. 'भौतिक संसाधने'या वाक्याच्या कक्षेत खाजगी मालकीची संसाधने समाविष्ट आहेत. केवळ वैयक्तिक वापरासाठी निश्चित केलेली आणि उत्पन्न किंवा संपत्तीचा स्त्रोत म्हणून कार्य न करणारी संसाधने या वाक्यातून वगळली जातात;

b. विशिष्ट संसाधनांचा समावेश करण्यासाठी विद्यमान तरतुदीत सुधारणा करण्याचा प्रस्ताव संविधान सभेने फेटाळून लावला. डॉ. आंबेडकर म्हणाले की, भविष्यातील आर्थिक प्राधान्यक्रमांचा विचार करण्यासाठी वाक्यरचना व्यापक ठेवणे ही जाणीवपूर्वक निवड होती. त्यामुळे कलम ३९ (ब) चा उदारपणे अर्थ लावला पाहिजे;

c. या तरतुदीमध्ये "राज्य/ सरकार"ऐवजी "समुदाय"हा शब्द वापरला आहे. वाक्यांशात सर्व नागरिक किंवा नागरिकांचा एक वर्ग किंवा व्यक्तींचा समुदाय समाविष्ट आहे आणि अशा प्रकारे, खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश आहे;

d. खाजगी मालमत्तेच्या विविध प्रकारांचा पर्यावरणआणि समाजाच्या कल्याणावर स्वाभाविकपणे परिणाम होतो, उदाहरणार्थ, खाजगी मालकीची

जंगले, मोठे तलाव, नाजूक क्षेत्र आणि पाणथळ जागा. अशा गुणधर्मांचा त्यांच्या स्वभावानुसार समावेश "समाजाची भौतिक संसाधने"या वाक्यात केला जाईल.

e. अनुच्छेद ३९ (ब) मधील "वितरित"हा शब्द वाक्यांशाचा एक भाग म्हणून वापरला गेला आहे, "सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम म्हणून वितरित केले जाते"आणि त्याचा व्यापक अर्थ लावला गेला पाहिजे. हेतू असा आहे की जोपर्यंत राज्य सर्वसामान्यांच्या हिताची सेवा करत नाही तोपर्यंत वितरणाची कोणतीही पद्धत अवलंबू शकते. असे वितरण तुकड्या-तुकड्या असू शकते किंवा संसाधने सरकारी किंवा खाजगी एजन्सीच्या नियंत्रणाखाली ठेवली जाऊ शकतात, जर लाभ लोकांपर्यंत पोहोचतील. 'कॉमन गुड'; आणि

f. कलम ३८, ३९ (ब) आणि (क) एकत्र वाचायला हवेत. ते सूचित करतात की तरतुदी राज्य आणि त्याच्या एजन्सींच्या मालकीच्या भौतिक संसाधनांपुरत्या मर्यादित नाहीत. आर्थिक न्याय आणि पुनर्वितरण साध्य करण्यासाठी खाजगी व्यक्तींच्या हातात असलेल्या भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण वितरित करण्यासाठी ते राज्याला कायदा करण्यास सक्षम करतात.

82. मध्यस्थाची बाजू मांडणारे वरिष्ठ वकील गोपाळ शंकरनारायणन यांनी प्रतिवादी आणि पश्चिम बंगाल सरकारच्या वकिलांनी मांडलेल्या युक्तिवादाला पूरक केले. त्यांनी ढोबळमानाने खालील युक्तिवाद केले:

अ. कलम ३९ च्या खंड (ब) आणि (क) च्या आशयाचा अर्थ असा लावला पाहिजे की कलम ३१ सी खाजगी मालकीच्या मालमत्ता किंवा संसाधनांशी संबंधित कायद्यांना लागू होते की नाही. आरसी कूपर मधील निर्णयावर मात करण्यासाठी संसदेने घटनेत कलम ३१ सी समाविष्ट केले, ज्यात या न्यायालयाने कलम १४ चे उल्लंघन म्हणून भागधारक आणि बँकांच्या खाजगी अधिकारांचे राष्ट्रीयीकरण रद्द केले;

ब कलम ३१ सी हा एका योजनेचा भाग आहे, तसेच कलम ३१ अ आणि ३१ ब पहिल्या दुरुस्तीद्वारे समाविष्ट करण्यात आले होते. की दोघेही खाजगी मालमत्तेला लागू होणारे कलम ३१-अ आणि ३१-ब बिनविरोध आहे;

क. 'समाजाच्या भौतिक संसाधनां'ची 'मालकी आणि नियंत्रण'खाजगी मालकी वगळली, तर त्याखाली कोणतेही आव्हान राहणार नाही. कलम १९ ला कलम ३१ सी अंतर्गत संरक्षण आवश्यक आहे;

ड कलम ३९ (सी) मध्ये "संपत्ती आणि उत्पादनाच्या साधनांचे केंद्रीकरण"रोखण्याचा प्रयत्न केला आहे जो सर्वसामान्यांसाठी हानिकारक ठरू शकतो. अशी वाक्ये सार्वजनिक संपत्ती आणि सार्वजनिक उत्पादन

साधनांचा संदर्भ घेऊ शकत नाहीत. कलम ३९ (ब) साठीही असाच अर्थ लावावा लागेल; आणि

इ कलम ३९ (ब) मध्ये नमूद केलेली 'कॉमन गुड'ही संकल्पना या तरतुदीत खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश आहे की नाही हे ठरविण्यासाठी महत्त्वपूर्ण आहे. कोव्हिड-१९ महामारीने समाजाच्या आरोग्याचे रक्षण करण्यासाठी संसाधने गोळा करण्याची आवश्यकता दर्शविली आहे, जी बर्याचदा खाजगी मालकीची असू शकते.

२. **न्यायालयीन शिस्त: निरीक्षणे संजीव कोक आणि मफतलाल**

83. या संदर्भाच्या केंद्रस्थानी असलेली न्यायालयीन शिस्त आणि निर्णयांचे पूर्वानुभव मूल्य यासंदर्भात अनेक युक्तिवाद करण्यात आले आहेत. या निकालांमधील कलम ३९ (ब) च्या अर्थाच्या अचूकतेचे विश्लेषण करण्यापूर्वी आपण प्रथम या युक्तिवादांकडे लक्ष देऊ.

अ संजीव कोक यांनी **रंगनाथ रेड्डीमध्ये** अल्पसंख्याक मताचे पुनरुज्जीवन **केले**

84. या निर्णयाच्या भाग अ मध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने **संजीव कोक** प्रकरणातील निर्णयाची सत्यता सात न्यायाधीशांच्या मोठ्या खंडपीठाकडे सोपविली. या संदर्भ आदेशात या न्यायालयाची एक भीती अशी होती की, **संजीव कोक** येथील या न्यायालयाने रंगनाथ**रेड्डी येथील अल्पसंख्याक निकालाच्या निरीक्षणांचे पालन** केले, तरीही बहुसंख्याकांनी अशा निरीक्षणांपासून

स्वतःला स्पष्टपणे दूर ठेवले. याचिकाकर्त्यांनीही असाच युक्तिवाद केला आहे. **संजीव कोकमधील निर्णय** कायद्याने चांगला नाही, कारण हा निकाल अल्पसंख्याकांच्या दृष्टिकोनाला अनुसरून आहे, ज्याशी बहुसंख्यांकांनी 'असहमत'केले होते आणि संजीव कोक नंतर च्या निर्णयांनी हीच चूक पुनरावृत्ती केली, असा त्यांचा युक्तिवाद आहे. त्यामुळे **संजीव कोकमधील** निर्णयाला न्यायालयीन शिस्तीच्या आधारावर दोष देता येईल का, याचा शोध आपण प्रथम घेतो.

85. या वादाच्या केंद्रस्थानी **रंगनाथ रेड्डी**हा या न्यायालयाच्या सात न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने दिलेला निकाल आहे. कर्नाटक कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेज (अधिग्रहण) अध्यादेश, १९७६ आणि त्यानंतर कर्नाटक कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेज (अधिग्रहण) कायदा, १९७६ च्या घटनात्मक वैधतेशी संबंधित मुद्दा या न्यायालयासमोर आहे. या कायद्यात राज्यातील कंत्राटी गाड्यांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याची तरतूद करण्यात आली होती. सरन्यायाधीश एम. एच. बेग, न्यायमूर्ती वाय. व्ही. चंद्रचूड आणि न्यायमूर्ती पी. एस. कैलासम यांनी बहुमतासाठी एक मत लिहिलं होतं. न्यायमूर्ती कृष्ण अय्यर, न्यायमूर्ती जसवंत सिंह आणि न्यायमूर्ती पी . एन. भगवती यांनी अल्पसंख्याक न्यायमूर्तींच्या वतीने स्वतंत्र पण सहमतीचे मत मांडले.

86. रंगनाथ रेड्डी **प्रकरणात** कर्नाटक उच्च न्यायालयाने हा कायदा रद्द बातल ठरवून तो घटनाबाह्य ठरवल्याच्या निर्णयाच्या अपिलात हा मुद्दा या न्यायालयासमोर उभा

राहिला. न्यायमूर्ती उंटवालिया यांनी बहुमताच्या बाजूने बोलताना उच्च न्यायालयाचे निष्कर्ष थोडक्यात पुढील शब्दांत मांडले.

"४. आता आम्ही उच्च न्यायालयासमोर युक्तिवाद केलेल्या विविध मुद्द्यांवर दिलेले निष्कर्ष सांगू इच्छितो, जे शेवटी आपल्या निर्णयाच्या परिच्छेद ९८ मध्ये पृष्ठ १५३० मध्ये नोंदवले गेले नाही, परंतु या आदेशात अपीलकर्त्यांचे विद्वान वकील श्री लाल नारायण सिन्हा यांनी आमच्यासमोर मुद्दे मांडले होते. ते खालीलप्रमाणे आहेत:

(१) हे अधिग्रहण सार्वजनिक हेतूने केलेले नाही.

(२) विविध वाहने, परमिट आणि इतर मालमत्तेच्या मोबदल्यात नुकसान भरपाई किंवा तरतूद केलेली रक्कम किंवा कायद्यात नमूद केलेली तत्त्वे पूर्णपणे भ्रामक आणि मनमानी आहेत.

वरील दोन कारणांमुळे हा कायदा राज्यघटनेच्या कलम ३१ (२) चे उल्लंघन करणारा असून फसवणूक करणारा आहे. त्यामुळे तो अमान्य आहे.

(३)आंतरराज्य परवाने आणि अशा ऑपरेटर्सशी संबंधित इतर मालमत्ता असलेल्या कंत्राटी गाड्यांचे अधिग्रहण करणे हे विधिमंडळाच्या वैधानिक अधिकाराच्या आणि क्षमतेच्या विरोधात आहे.

(४)कलम ३१**-सी या कायद्याला आव्हान देण्यास राज्यघटनेच्या कलम** ३१ (२) **चे उल्लंघन म्हणून प्रतिबंधित करत नाही कारण अधिग्रहणाचा हेतू आणि**

अनुच्छेद ३९ च्या खंड (ब) आणि (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे सुरक्षित करणे यांच्यात कोणताही वाजवी आणि ठोस संबंध नाही.

(जोर दिला आहे)

87. वरील वरून हे स्पष्ट होते की, उच्च न्यायालयाने कलम ३१ (२) चे उल्लंघन आणि वैधानिक क्षमतेच्या आधारावर हा कायदा अनेक कारणांवरून घटनाबाह्य ठरवला[93]. विशेष म्हणजे वरील उताराच्या बिंदू (४) मध्ये म्हटल्याप्रमाणे या कायद्याचा कलम ३९ (ब) आणि (क) शी संबंध आहे का आणि परिणामी कलम ३१-सी ने त्याला संरक्षण दिले आहे का, या प्रश्नावरही उच्च न्यायालयाने निर्णय दिला. या संदर्भात उच्च न्यायालयाने कायद्याद्वारे अधिग्रहणाचा उद्देश आणि कलम ३९ (ब) आणि (क) मध्ये नमूद केलेली तत्त्वे यांच्यात ठोस संबंध नसल्याचे मत नोंदवले.

88. उच्च न्यायालयाच्या वरील निष्कर्षांच्या संदर्भातच या अपिलावर या न्यायालयात सुनावणी झाली. न्यायमूर्ती उंटवालिया यांनी लिहिलेल्या बहुमताच्या निकालात हा कायदा कलम ३१ (२) च्या निकषांची पूर्तता करतो या कारणास्तव कायद्याची घटनात्मकता कायम ठेवली. या तरतुदी 'सार्वजनिक हेतू'साठी असून तरतुदीनुसार

---

93 Article 31(2) was part of the Constitution at the time. It has been subsequently omitted by Section 6 of the Constitution (Forty-fourth Amendment) Act, 1978, w.e.f. 20.06.1979. [It read: "(2) No property, movable or immovable, including any interest in, or in any company owning, any commercial or industrial undertaking, shall be taken possession of or acquired for public purposes under any law authorising the taking of such possession or such acquisition, unless the law provides for compensation for the property taken possession of or acquired and either fixes the amount of the compensation, or specifies the principles on which, and the manner in which, the compensation is to be determined and given."]

पुरेशी नुकसान भरपाई देण्यात आली आहे, असे मत व्यक्त करण्यात आले. उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाने उपस्थित केलेल्या सर्व मुद्द्यांवर वकिलांकडून युक्तिवाद करण्यात आला, परंतु बहुमताच्या निकालाने अखेर केवळ कलम ३१ (२) च्या आधारे कायद्याची घटनात्मकता कायम ठेवली. किंबहुना या कायद्याचा कलम ३९ (ब) शी संबंध आहे का आणि त्यामुळे कलम ३१ सी अंतर्गत मिळणारे संरक्षण याविषयी न्यायमूर्ती उंटवालिया यांनी जाणीवपूर्वक निरीक्षणे करणे टाळल्याचे दिसून येते. न्यायमूर्ती उंटवालिया यांच्या खालील निरीक्षणांतून हे सिद्ध होते.

"१५. ... या अपिलांमध्ये विचारार्थ येणारा मुद्दा ठरविण्याच्या हेतूने असे म्हणणे पुरेसे ठरेल की, केशवानंद भारती खटल्यातील बहुसंख्य न्यायमूर्तींचे असे मत आहे की, अधिग्रहित मालमत्तेसाठी देय असलेली रक्कम विधिमंडळाने निश्चित केलेली किंवा संपादनाच्या कायद्यातील तत्त्वांच्या आधारे निश्चित केलेली रक्कम पूर्णपणे मनमानी आणि भ्रामक असू शकत नाही. **असे सांगताना आपण २५ व्या घटनादुरुस्तीने राज्यघटनेत समाविष्ट केलेल्या कलम ३१-सी (बहुमताने घोषित केलेला अवैध भाग वगळून) चा परिणाम विचारात घेत नाही.**

...

१७. आधीच म्हटल्याप्रमाणे अधिग्रहीत मालमत्तेसाठी कायद्यांतर्गत देय असलेली रक्कम अशी असेल की ती पूर्णपणे मनमानी आणि भ्रामक असेल आणि अनेक ऑपरेटर्स मोठ्या कर्जात बुडतील, असे मत उच्च न्यायालयाने व्यक्त केले. भाडे-खरेदी पद्धतीवर विविध फायनान्सर्सकडून मोठय़ा रकमेचे कर्ज घेऊन त्यातील अनेक जण कंत्राटी गाड्या चालवत होते, त्यासाठीही ए. के. सेन यांनी आमच्यासमोर हजर राहून युक्तिवाद केला. उच्च न्यायालयाने मांडलेला अर्थ योग्य असेल तर ते केवळ कंगालच नसतील तर त्यांच्या खांद्यावर

मोठी जबाबदारी राहील. याचिकाकर्त्यांचे अभ्यासू वकील श्री लाल नारायण सिन्हा यांनी आमच्यासमोर युक्तिवाद मांडताना अत्यंत न्याय्य आणि योग्य भूमिका घेतली ज्यामुळे या संदर्भात उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाचा आधार हिरावून घेतला जाईल. मिळविलेल्या मालमत्तेच्या मोबदल्यात रक्कम भरण्याच्या प्रश्नावर प्रत्येक संबंधित कलमाच्या संदर्भात त्यांनी विवेचनाच्या नियमांद्वारे इतके वाजवी, सामंजस्यपूर्ण आणि न्याय्य बांधकाम सुचवले की आम्हाला त्यांचा युक्तिवाद मान्य करण्यात कोणतीही अडचण वाटली नाही - किंबहुना ते करताना आनंद झाला. अशा प्रकारे मांडलेल्या विवेचनाची दुसरी बाजू, ज्याचा आपण नंतर उल्लेख करणार आहोत, बर् याच अंशी समाधानी वाटले. सिन्हा यांनी कलम ३१**-सी च्या वैध भागाच्या संदर्भात कलम** ३९ **च्या खंड (ब) आणि (क) सह काही युक्तिवाद देखील मांडले, परंतु अत्यंत शहाणपणाने त्यावर जास्त अवलंबून राहणे पसंत केले नाही. त्यांनी मांडलेल्या कायद्याच्या विवेचनावर त्याची फारशी गरज उरली नाही.**

२७**. कायद्याच्या संबंधित तरतुदींमध्ये आपण जे विवेचन केले आहे, त्यावरून अशा प्रकारे निश्चित केलेली रक्कम मनमानी किंवा भ्रामक असेल, असा युक्तिवाद करणे अवघड - किंबहुना अशक्य होते. काही बाबतीत ते अपुरे असू शकते परंतु कलम ३१ (२) अन्वये कायद्याच्या घटनात्मकतेला आव्हान देण्याचा तो आधार असू शकत नाही. उत्तरदात्यांना वरील स्पष्टीकरणांमुळे समाधान वाटले आणि त्या आधारावर कायद्याच्या चौकटीवर हल्ला करणे त्यांना शक्य झाले नाही.**

(जोर दिला आहे)

89. या कायद्याचा कलम ३९ (ब) आणि (क) आणि कलम ३१-सी लागू आहे की नाही याबद्दल बहुमताचे मत व्यक्त करीत नाही, असेही न्यायमूर्ती उंटवालिया यांनी स्पष्ट केले. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी कलम ३९ (ब) आणि (क) या प्रश्नांबाबत

स्वतंत्र मत मांडले असले, तरी बहुसंख्य लोक त्या निष्कर्षांशी सहमत आहेत असे समजू नये, असे निरीक्षण अभ्यासू न्यायाधीशांनी नोंदवले. न्यायमूर्ती उंटवालिया म्हणाले:

> "३७. शेवटी आम्ही असेही सूचित करू शकतो की कलम १९ च्या उपकलम (६) अन्वये राज्य सरकारने कलम १० च्या उपकलम (३) अंतर्गत वजा केलेली सर्व रक्कम, ज्यात सुरक्षित कर्जदारांना देय रकमेचा समावेश आहे, महामंडळाकडे हस्तांतरित केला जातो, जो हस्तांतरित केलेली रक्कम योग्य निधीत जमा करण्यास बांधील आहे. या तरतुदीमुळे सुरक्षित कर्जदारांना देय असलेली रक्कम तत्काळ भरण्याची महामंडळाची जबाबदारी आपल्या कक्षेत येईल. **कायद्याची वाजवी व सामंजस्यपूर्ण बांधणी करून कायद्यावरील हल्ला मागे घेऊन गुणवत्तेवर आम्ही कायद्याची घटनात्मक वैधता कायम ठेवली असल्याने घटनेच्या कलम ३९ च्या खंड (ब) व (क) सह कलम ३१-सी च्या संदर्भात कोणतेही मत व्यक्त करणे आम्हाला आवश्यक वाटत नाही. आमचे विद्वान बंधू कृष्णा अय्यर, जे. यांनी या मुद्द्याशी खास निगडित एक वेगळा निर्णय तयार केला आहे. यासंदर्भात त्यांनी आपल्या निर्णयात जे काही म्हटले आहे, त्यासर्वांशी आपण सहमत आहोत असे समजू नये.**

90. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी स्वत:च्या आणि इतर दोन न्यायमूर्तींच्या वतीने आपले स्वतंत्र मत पुढील प्रश्नाने सुरू केले: *"आम्ही आमचे विद्वान बंधू उंटवालिया, जे. मग वेगळा शब्द कशाला?"*[94]त्यानंतर उच्च न्यायालयाच्या निकालातून निर्माण झालेल्या प्रश्नांची मांडणी पुढील शब्दांत केली जाते.

94Ranganatha Reddy[40].

"५०. उच्च न्यायालयाच्या निर्णयामुळे निर्माण झालेल्या आव्हानात्मक समस्यांकडे परत जा. अग्रगण्य निर्णयात वस्तुस्थिती आहे आणि दूषित प्रस्तावांच्या मांडणीलाही पुनरावृत्तीची गरज नाही. ढोबळ मानाने सांगायचे झाले तर आपण मतभेदांची दखल घेत नाही, तर सहमतीनेही काही सामाजिक बारकावे समोर आणण्याचा प्रयत्न करतो. आपली चर्चा ज्या पेगवर लटकू शकते ते आपण मांडूया. योगायोगाने, कलम ३१-सी आणि अनुच्छेद ३९ (ब) आणि (क) यांनी पाहिलेल्या बदलाच्या परिमाणांविषयी वैचारिक मतभेद अशा न्यायमूर्तींमध्ये असणे स्वाभाविक आहे जे शेवटी स्वतःच्या मानसिकतेच्या व्यक्तिनिष्ठ चष्म्यातून राज्यघटनेच्या सामाजिक तत्त्वज्ञानाला व्यावसायिकरित्या आक्षेप घेतात.

1 अनुच्छेद ३१ (२) मध्ये घटनात्मक मर्यादा म्हणून निश्चित केलेला "सार्वजनिक उद्देश"म्हणजे काय, अनुच्छेद १९ (१) (एफ) च्या आधारे हल्ल्यापासून सूट किंवा एखादी व्यक्ती त्याच्या मालमत्तेपासून वंचित राहिल्यास भरपाईची अपुरेपणा?

१(अ) कलम ३१ (२) अन्वये सार्वजनिक हेतू आणि संपादन यांच्यात किती संबंध आहे?

१(ब) कलम ३१ (२) च्या दुरुस्तीनंतरही कूपरचे न्यायालयीन पुनरुत्थान करता येईल का, वेगळ्या पद्धतीने पण त्याच "भरपाई"आत्म्याने लपेटले जाऊ शकते का?

2 सार्वजनिक सुविधांच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या संदर्भात कलम ३९ (ब) आणि (क) मधील "मार्गदर्शक तत्त्वा"चे व्यापक वातावरण आणि पुरोगामी व्याप्ती काय आहे?

२(अ) खाजगी मालमत्तेचा ताबा घेऊन राज्याची मक्तेदारी ही कलम ३९ (ब) च्या चौकटीत राहून समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीच्या मालकीहक्काचे वितरण आणि नियंत्रण ाची कार्यपद्धती असू शकते का?

२(ब) वितरण आणि राष्ट्रीयीकरण विरोधी आहे की अतिव्यापक?

२(क) "भौतिक संसाधने"या शब्दाचा अर्थ काय आहे? खाजगी बसेस ही समाजाची भौतिक संपत्ती मानता येईल का?

91. उच्च न्यायालयाने उपस्थित केलेल्या मुद्द्यांचे न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी केलेले वरील सूत्र वरील निकालाच्या परिच्छेद ४ मधील बहुमताने मुद्दे तयार करण्यापेक्षा वेगळे आहे. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी कलम ३९ (ब) च्या विवेचनावर ओळखलेले मुद्दे २, २ (अ), २ (ब) आणि २ (क) आणि विशेषत: 'वितरण'आणि 'भौतिक संसाधने'या शब्दांचा आशय हे मुद्दे बहुसंख्याकांनी उत्तर देणे तर सोडाच, मुद्दे म्हणूनही तयार केले नाहीत. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी या प्रश्नांना दिलेली उत्तरे आपण नंतर सविस्तर चर्चा करू. सध्या हे लक्षात घेणे पुरेसे आहे की न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी इतर *गोष्टींबरोबरच* खाजगी मालकीच्या संसाधनांसह भौतिक गरजा पूर्ण करणारी सर्व संसाधने कलम ३९ (ब) मध्ये वापरल्या गेलेल्या

'समुदायाची भौतिक संसाधने'या वाक्याच्या कक्षेत येतात, असे निरीक्षण नोंदवले.[95]

92. संजीव कोक **प्रकरणी या न्यायालयाच्या पाच न्यायमूर्तींच्या निर्णयात न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी या निरीक्षणांचे पुनरुज्जीवन** केले. वर थोडक्यात नमूद केल्याप्रमाणे, या प्रकरणात याचिकाकर्त्यांनी त्यांच्या कोक ओव्हन प्रकल्पांच्या राष्ट्रीयीकरणाला या कारणास्तव आव्हान दिले की काही कोक ओव्हन वनस्पतींचे राष्ट्रीयीकरण करणे, तर इतरांना वगळणे घटनेच्या कलम १४ चे उल्लंघन करते. कलम ३१ सी लागू आहे आणि कलम १४ आणि १९ अन्वये कायद्याला आव्हान देण्यापासून संरक्षण देते, या गृहितकावर न्यायालयाने कार्यवाही केली. कलम ३९ (ब) किंवा (क) मधील तत्त्वांसह. कोकिंग कोळसा खाणी (राष्ट्रीयीकरण) कायदा १९७२ हा एक कायदा आहे जो कलम ३९ (ब) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या धोरणाची अंमलबजावणी करतो आणि म्हणूनच कलम १४ अन्वये त्याच्या घटनात्मकतेला आव्हान देण्यापासून मुक्त आहे, असे न्यायालयाने म्हटले आहे. हा कायदा आणि अनुच्छेद ३९ (ब) मधील तत्त्वे यांच्यातील संबंध प्रस्थापित करण्यासाठी या न्यायालयाच्या पाच न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने (चिनप्पा रेड्डी, न्या यांच्यामार्फत बोलताना) कलम ३९ (ब) ची व्याप्ती आणि 'समुदायाची भौतिक संसाधने'आणि 'सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी वितरण'या संकल्पनेचा अर्थ यांचे विश्लेषण केले.

---

95 Ranganatha Reddy[80-84].

93. संजीव कोकमधील **याचिकाकर्त्यांच्या वकिलांनी** या प्रकरणातील काही याचिकाकर्त्यांनी आमच्यासमोर मांडलेला युक्तिवाद प्रतिबिंबित केला. खाजगी पक्षांच्या मालकीची कोळसा खाण किंवा कोक ओव्हन प्रकल्प जोपर्यंत राज्याकडून अधिग्रहित होत नाही, तोपर्यंत ते समाजाचे भौतिक संसाधन बनू शकत नाही, असे आवाहन करण्यात आले होते. समाजाचे भौतिक संसाधन म्हणून पात्र होण्यासाठी संसाधनाची मालकी राज्याकडे असणे आवश्यक आहे, असा युक्तिवाद करण्यात आला. कोकिंग कोळसा खाणी (राष्ट्रीयीकरण) कायद्यासारखा कायदा हा खासगी पक्षांच्या कोकिंग कोळसा खाणी आणि कोक ओव्हन प्रकल्पांच्या अधिग्रहणाचा कायदा असू शकतो, परंतु कलम ३९ (ब) च्या अनुषंगाने कायदा मानला जाऊ शकत नाही, असे आवाहन करण्यात आले. थोडक्यात, 'वितरणा'साठी अधिग्रहण ही पूर्वअट आहे आणि ती वितरणाचा समानार्थी मानली जाऊ शकत नाही, अशी याचिकाकर्त्यांची बाजू होती.

94. या न्यायालयाने हा युक्तिवाद फेटाळून लावला आणि न्यायमूर्ती कृष्ण अय्यर यांनी अल्पसंख्यांक न्यायाधीशांसाठी रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात लिहिलेल्या निकालातील परिच्छेद ८२ ते ८३ मान्यतेने उद्धृत केले. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांच्या निरीक्षणांच्या आधारे या न्यायालयाने असा निष्कर्ष काढला की समुदायाची भौतिक संसाधने केवळ सार्वजनिक मालकीच्या संसाधनांपुरती मर्यादित नसतात तर "नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित, सार्वजनिक आणि खाजगी मालकीच्या सर्व

संसाधनांचा"समावेश करतात. अशा प्रकारे न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी रंगनाथ रेड्डी मध्ये लिहिलेल्या अल्पसंख्याक मतातील निरीक्षणे संजीव कोक **येथील या न्यायालयाच्या पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने पुनरुज्जीवित केली.**

ब. रंगनाथ रेड्डी तील अल्पसंख्याकांच्या निरीक्षणांवर अवलंबून राहून **संजीव कोक यांनी चूक केली**

95. पहिला मुद्दा असा उपस्थित होतो की, न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी रंगनाथ रेड्डी यांच्यासंदर्भात आपल्या मतात केलेल्या निरीक्षणांचे अभूतपूर्व मूल्य काय **आहे आणि** संजीव कोक**यांच्या नंतर च्या कमी संख्येच्या खंडपीठाने** या निरीक्षणांचे पालन करून न्यायालयीन शिस्तीचे उल्लंघन केले आहे का?

96. या न्यायालयाने घालून दिलेला कायदा कमी किंवा समान क्षमतेच्या पुढील खंडपीठांना बंधनकारक आहे. कमी संख्याबळाचे खंडपीठ मोठ्या गणसंख्येच्या खंडपीठाने घेतलेल्या मताशी असहमत किंवा असहमत होऊ शकत नाही. काही शंका आल्यास असे खंडपीठ केवळ सरन्यायाधीशांचे लक्ष वेधून घेऊ शकते आणि ज्या खंडपीठाच्या निर्णयावर विचार सुरू आहे त्या खंडपीठाच्या गणपूर्तीपेक्षा मोठ्या क्षमतेच्या खंडपीठासमोर हे प्रकरण सुनावणीसाठी ठेवण्याची विनंती करू शकते. सहसमान ताकदीचे खंडपीठ एक पाऊल पुढे जाऊन आधीच्या समसमान शक्तीच्या खंडपीठाने घेतलेल्या मताच्या योग्यतेबद्दल शंका व्यक्त करू शकते . त्यानंतर हे प्रकरण मोठ्या खंडपीठासमोर मांडले जाऊ शकते आणि ज्या

निर्णयाच्या अचूकतेबाबत शंका आहे, त्या निर्णयाच्या अचूकतेबाबत कायदा तयार केला जाऊ शकतो.[96]

97. या न्यायालयाच्या न्यायाधीशांना स्वतंत्र असहमत निर्णय (निर्णय) देण्याचे स्वातंत्र्य आहे. मात्र, बहुमताच्या न्यायाधीशांचा निर्णयच बंधनकारक निर्णय ठरतो.[97]निर्णयाचे बंधनकारक स्वरूप खंडपीठाच्या सामर्थ्यावर अवलंबून असते, विशिष्ट मत घेणाऱ्या बहुमताच्या संख्याबळावर नाही. उदाहरणार्थ, जर सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने एखादा निर्णय दिला, ज्यात चार न्यायाधीश बहुमताचे सदस्य असतील आणि उर्वरित तीन न्यायाधीश बहुमताच्या मताशी असहमत असतील, तर बहुमताचा निर्णय चार न्यायाधीशांच्या खंडपीठाऐवजी सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाद्वारे बंधनकारक निर्णय ठरेल. कायद्याची ही भूमिका या न्यायालयाच्या घटनापीठाने **त्रिमूर्ती सुगंध** (**प्रायव्हेट**) **लि.मध्ये** स्पष्ट करून निकाली काढली आहे.v.**राज्य** (**एनसीटी ऑफ दिल्ली**) ।[98]

96Central Board of Dawoodi Bohra vs. State of Maharashtra(2005) 2 SCC 673 [12] : 2004 INSC 720

97 Article 145(5), Constitution of India. [It reads: "No judgment and no such opinion shall be delivered by the Supreme Court save with the concurrence of a majority of the Judges present at the hearing of the case, but nothing in this clause shall be deemed to prevent a Judge who does not concur from delivering a dissenting judgment or opinion."] A similar provision was contained in Section 214(4) of the Government of India Act, 1935.

98 [2022] 15 SCR 516: 2022 SCC OnLine SC 1247 : 2022 INSC 975 99 DD Basu, 'Constitution of India', Vol 9, p 9917.

98. असहमतीचा निर्णय मात्र सहमतीच्या निर्णयापेक्षा वेगळा असायला हवा.[99] असहमत निर्णय म्हणजे अल्पसंख्याक न्यायाधीशांनी स्वाक्षरी केलेला निर्णय, सोबत च्या मतासह किंवा त्याशिवाय, जो न्यायालयातील बहुसंख्य न्यायाधीशांच्या निर्णयाशी असहमती दर्शवतो.[100]तथापि, बहुमताच्या निर्णयाशी सहमत असलेले या न्यायालयाचे न्यायाधीशही स्वतंत्र मते लिहू शकतात . अशा 'सहमतीच्या मतांमध्ये'न्यायाधीश (किंवा न्यायाधीश) बहुमताच्या निष्कर्षाशी सहमत असतात, जरी ते स्वतंत्रपणे खटल्यावरील आपली मते किंवा सहमतीची कारणे सांगतात. अशी मते वेगवेगळ्या आधारांवर आधारित असू शकतात आणि न्यायाधीश वेगवेगळी कारणे देऊ शकतात, अगदी ज्या निरीक्षणांवर ते बहुमताशी सहमत आहेत. बहुमताचा निर्णयही नेहमीच एकाच मतात सामावलेला नसतो. या न्यायालयातील बहुसंख्य न्यायाधीशांनी वेगवेगळी मते मांडणे ही सामान्य प्रथा आहे आणि त्यांच्या प्रत्येक निर्णयाच्या निष्कर्षांवरून आणि सहमतीच्या निरीक्षणांवरूनच बहुमताचे मत ओळखले जाते.

99. न्यायाधीशांच्या संख्यात्मक मतातील निरीक्षणे बंधनकारक आहेत की नाही हे ठरविण्यासाठी आपल्याला दोन प्रश्न विचारावे लागतील. **पहिली गोष्ट म्हणजे,**जेव्हा केवळ सहमतीचे मत एखाद्या विशिष्ट मुद्द्यावर कायद्याचे स्पष्टीकरण देते, तेव्हा बहुमताचे मत त्या दृष्टिकोनापासून मतभिन्नता दर्शवते की अशा युक्तिवादापासून

---

99 DD Basu, 'Constitution of India', Vol 9, p 9917.

100 ADVANCED LAW LEXICON BY RAMANATHAIER, 3rd Edn., Vol. III, p. 2509.

स्वतःला दूर ठेवते?[101] **दुसरं म्हणजे,** सहमतीच्या मतातील निरीक्षणं गुणोत्तरासाठी आवश्यक आहेत का आणि ती एकूणच या न्यायालयाच्या वतीने व्यक्त केलेली अभिव्यक्ती मानता येईल का?[101] या गरजा एकत्रित आहेत. सहमतीच्या मतातील निरीक्षणे लहान किंवा समसमान खंडपीठावर बंधनकारक असण्यासाठी, सहमत मतातील निरीक्षणे बहुसंख्य न्यायाधीशांच्या असहमती किंवा मतभेदापासून मुक्त असणे आवश्यक आहे आणि *निर्णयाच्या* गुणोत्तर निर्धारणाचा एक भाग देखील असणे आवश्यक आहे.

100. बहुमताच्या मतातील सहमतीच्या मताशी असहमती व्यक्त किंवा अभिप्रेत असू शकते. बहुसंख्य स्पष्टपणे सांगू शकतात की ते एखाद्या विशिष्ट मुद्द्यावर सहमतीच्या मतात घेतलेल्या मताशी असहमत आहेत किंवा त्यापासून स्वतःला दूर ठेवतात. पर्यायाने त्या विषयावरील बहुमताच्या निर्णयातील चर्चा सर्वमान्य मतातील निरीक्षणांशी विसंगत असू शकते. ही नंतरची परिस्थिती अधिक अवघड बनते, विशेषत: जेव्हा बहुसंख्याकांच्या वतीने एकच मत लिहिले गेले नाही. **जयश्री लक्ष्मणराव पाटील विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य**[102]या खटल्यातील या न्यायालयाच्या घटनापीठाने कायद्याच्या एकाच प्रश्नावर वेगवेगळी चर्चा करत असताना बहुसंख्य मतांची मांडणी कशी करायची, याविषयी काही साहाय्य केले आहे. घटनापीठ (न्यायमूर्ती रवींद्र भट यांच्यामार्फत बोलताना) **राजनारायण सिंह विरुद्ध पाटणा**

101 DD Basu, 'Constitution of India', Vol 9, p 9849.

102 [2021] 15 SCR 715 : (2021) 8 SCC 1 : 2021 INSC 284

प्रशासन समिती[103] मधील निरीक्षणांचा आधार घेतला आणि असे म्हटले की अशा प्रकरणांमध्ये बहुमत मिळवण्यासाठी न्यायालयाने कराराचे 'सर्वात मोठे समान उपाय'निश्चित करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. न्यायालयाने म्हटले:

> "३५५.इंद्रा साहनी **यांच्या निर्णयातील संबंधित परिच्छेद लक्षात घेण्यापूर्वी**, ज्या निकालात एकापेक्षा अधिक निकाल दिले गेले आहेत अशा निर्णयात व्यक्त केलेले बहुमताचे मत काढून टाकण्याची पद्धत प्रथम लक्षात घेणे आवश्यक आहे. राजनारायण **सिंह विरुद्ध पाटणा ॲडमिन या खटल्यात या न्यायालयाचे घटनापीठ.** दिल्ली कायदा अधिनियम, १९१२ **मध्ये या न्यायालयाने दिलेल्या सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाच्या निर्णयाचे बहुमताचे मत जाणून घेण्याची संधी समितीला मिळाली होती.** घटनापीठाने असे नमूद केले **की खंडपीठातील करारातील सर्वात मोठ्या समान उपायांचे प्रतीक असलेले मत न्यायालयाचा निर्णय म्हणून स्वीकारले जावे. अशा प्रकारे, ज्या प्रकरणात अनेक मते आहेत, ज्यावर सहमतीचे सर्वात मोठे समान मापदंड आहे अशा प्रकरणात न्यायालयाचा निर्णय रद्द करणे हा न्यायालयाचा निर्णय आहे.**
>
> (जोर दिला आहे)

101. म्हणूनच, कायद्याच्या समान प्रश्नांना सामोरे जाताना, पुढील खंडपीठांवर बंधनकारक असलेल्या कायद्याचे प्रस्ताव ओळखण्यासाठी अनेक मते लिहिली जातात, अशा परिस्थितीत बहुसंख्य न्यायाधीशांच्या सहमतीचा सर्वात मोठा सामान्य उपाय **भविष्यातील खंडपीठांवर** बंधनकारक असेल.

102. तथापि, हे लक्षात घेतले पाहिजे की निरीक्षण हे बंधनकारक उदाहरण आहे की नाही आणि नंतरच्या खंडपीठांवर प्रेरक मूल्य असू शकेल अशी ती कायद्याची

---

103 [१९५५] १ एससीआर २९० : (१९५४) २ एससीसी ८२ : १९५४ आयएनएससी ६९

स्थिती आहे की नाही यात फरक आहे. बहुसंख्य न्यायमूर्तींनी असहमती दर्शविल्याने (एकतर व्यक्त किंवा अभिप्रेत) या न्यायालयाच्या पुढील खंडपीठांना सहमतीच्या मताने (अल्पसंख्य न्यायाधीशांच्या वतीने) केलेल्या निरीक्षणांवर अवलंबून राहण्यापासून कोणीही रोखू शकत नाही, ज्यावर इतर न्यायाधीशांद्वारे अजिबात चर्चा केली जात नाही. अशा प्रकरणांमध्ये असे गृहीत धरले जाते की, खंडपीठातील सर्व न्यायाधीशांनी एकमेकांची मते वाचली आहेत, आणि त्यांना ती आवश्यक वाटली नाहीत एकतर मताशी आपली व्यक्त असहमती व्यक्त करणे किंवा कायद्याच्या प्रस्तावाची (अंतर्निहित असहमती) वेगळी समजूत घालणे.[104]

103 उदाहरणार्थ, **नवतेजसिंग जोहर** विरुद्ध **भारत सरकार**[105] या खटल्यात आमच्यापैकी एकाने (डी. वाय. चंद्रचूड, जे) 'अप्रत्यक्ष भेदभाव'या संकल्पनेला मान्यता देत एकमत मत लिहिले. तांत्रिकदृष्ट्या हे केवळ एका न्यायाधीशाचे मत असले, तरी या खटल्यातील इतर निकालांमध्ये या विषयावर अजिबात चर्चा झाली नाही. ना इतर न्यायमूर्तींनी या मताशी स्पष्टपणे असहमती दर्शवली, ना त्यांनी त्या विषयावर असे मत मांडले जे सर्वमान्य मतात घेतलेल्या मताशी विसंगत असल्याचे दिसून येते. असे मतभेद नसताना, व्यक्त किंवा अभिप्रेत, या न्यायालयाच्या पुढील खंडपीठांना प्रेरक मूल्य असलेल्या निरीक्षणांवर अवलंबून राहण्यापासून रोखले गेले

---

104 Kaikhosrou (Chick) Kavasji Framji v. Union of India(2019) 20 SCC 705 [40-46] : 2019 INSC 378

105 [2018] 7 SCR 379: (2018) 10 SCC 1 [442-446] : 2018 INSC 790

नाही. **लेफ्टनंट कर्नल नितीशा अँड ऑर्स विरुद्ध भारत सरकार आणि इतर**[106] या खटल्यात या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने लष्कराने ठरवून दिलेल्या मूल्यमापन निकषांचे विश्लेषण करताना 'अप्रत्यक्ष भेदभाव 'या संकल्पनेचा आधार घेतला, जो चेहऱ्याच्या दृष्टीने तटस्थ होता परंतु महिला अधिकाऱ्यांवर असमान परिणाम करणारा होता. बहुसंख्य न्यायाधीश या मताशी स्पष्टपणे सहमत नाहीत किंवा या संकल्पनेवर चर्चाही करत नाहीत म्हणून खंडपीठ न्यायालयीन शिस्तीचे उल्लंघन करीत नव्हते. सहमतीच्या मतांची निरीक्षणे असहमत नव्हती किंवा त्यावर चर्चाही झाली नाही, ही वस्तुस्थिती नंतरच्या खंडपीठाने तसे करण्याचा निर्णय घेतल्यास त्यावर अवलंबून राहण्यासाठी पुरेशी आहे. अशा प्रकरणांमध्ये, न्यायालय या मताशी बांधील नसते परंतु त्यावर अवलंबून राहणे निवडू शकते.

104. तथापि, वरील उदाहरण रंगनाथ रेड्डीच्या परिस्थितीपेक्षा वेगळे आहे. **रंगनाथ रेड्डी** यांच्या बहुमताच्या निकालात कलम ३९ (ब) च्या अर्थाविषयी निरीक्षणे करणे तर टाळलेच, पण या मुद्द्यावर न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांच्या निर्णयातील निरीक्षणांशी ही स्पष्ट असहमती दर्शविली . भविष्यातील खंडपीठांना त्या निर्णयातील निरीक्षणांवर अवलंबून राहण्यापासून रोखण्यासाठी, सहमती पूर्वसूचना देऊन, न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांच्या निर्णयातील निरीक्षणांशी सहमत असणे समजू नये,

---

106 [2021] 4 SCR 633: (2021) 15 SCC 125 [50] : 2021 INSC 210

असे बहुमताच्या मताने स्पष्ट केले. त्यामुळे या न्यायालयातील बहुसंख्य न्यायमूर्तींनी कलम ३९ (ब) च्या विवेचनाबाबत न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी मांडलेले मत स्वीकारले नसल्याचे स्पष्ट झाले आहे. अशा परिस्थितीत संजीव कोकमधील पाच न्यायमूर्तींचे खंडपीठ रंगनाथ रेड्डी **तील बहुमताच्या मताशी बांधील होते**,हा निर्णय सात न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने दिला होता. तीन न्यायमूर्तींच्या अल्पमताने घेतलेल्या आणि विशेषतः चार न्यायमूर्तींच्या बहुमताने असहमत असलेल्या मतावर संजीव कोक मधील पाच न्यायाधीशांच्या छोट्या खंडपीठाला विश्वास ठेवता आला नाही.अल्पसंख्य न्यायमूर्तींच्या निर्णयातील मत बंधनकारक तर नव्हतेच, पण या मताशी असहमत असलेल्या मोठ्या खंडपीठाचे बहुमताचे मत असल्याने त्याचे प्रेरक मूल्य आहे, यावरही विश्वास ठेवता येत नव्हता.

105. रंगनाथ रेड्डी **तील बहुसंख्य लोकांनी** कलम ३९ (ब) च्या अर्थावर चर्चा केली नाही आणि केवळ अल्पसंख्याकाच्या मताशी असहमती व्यक्त केली. त्यामुळे संजीव कोक मधील कनिष्ठ गणसंख्येचे खंडपीठ कलम ३९ (ब) च्या अर्थाविषयी संभ्रमात पडले असण्याची शक्यता आहे. अशा परिस्थितीत खंडपीठाने ही बाब सरन्यायाधीशांच्या निदर्शनास आणून देऊन हे प्रकरण मोठ्या खंडपीठापुढे ठेवण्याची विनंती केली. अल्पसंख्यांक मतांच्या सौंदर्याचा एक भाग लेखकाच्या या आशेत नक्कीच दडलेला आहे की, काही प्रकरणांमध्ये, भविष्यातील प्रकरणात

बहुमताने स्वीकारल्यास ते कायदा बनू शकतात.[107]मात्र, न्यायालयीन शिस्तीशी तडजोड करून हे करता येणार नाही. या संदर्भात **संजीव कोक येथील या न्यायालयाने** रंगनाथ रेड्डी **प्रकरणातील न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांच्या मतातील निरीक्षणांचा आधार** घेऊन चूक केली, जेव्हा बहुसंख्य न्यायमूर्तींच्या बंधनकारक मताने त्या निरीक्षणांशी सहमत होण्यास असमर्थता स्पष्टपणे व्यक्त केली.

क. त्यानंतरच्या निर्णयांमध्ये ही त्रुटी पुढे नेण्यात आली आहे.

106. भारताचे विद्वान सॉलिसिटर जनरल तुषार मेहता यांनी असा युक्तिवाद केला आहे की, या न्यायालयाने रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांची निरीक्षणे सातत्याने मान्य केली आहेत आणि हे न्यायिक विसंगती किंवा परस्परविरोधी निर्णयांचे प्रकरण नाही. **अल्पसंख्याक दत्तक घेत कलम ३९ (ब) बाबत** संजीव कोक मधील निरीक्षणे रंगनाथ रेड्डी **यांच्या मताचे** अनुसरण या न्यायालयाच्या पुढील निर्णयांमध्ये करण्यात आले आहे. या निर्णयांमध्ये **अबूकावर बाई, बसंतीबल खेतान** आणि **मफतलाल यांचा समावेश आहे.**त्यामुळे अनेक वर्षांपासून सुसंगत असलेल्या आणि 'डोअर डिसिस'चा दर्जा प्राप्त झालेल्या कायद्याच्या भूमिकेला या न्यायालयाने धक्का देऊ नये, अशी विनंती करण्यात आली.

---

107 The famous words of Chief Justice Hughes: "A dissent in a court of last resort is an appeal to the brooding spirit of the law, to the intelligence of a future day when a later decision may possibly correct the error into which the dissenting judge believes the court to have been betrayed..... Nor is this always in vain. In a number of cases dissenting opinions have in time become law."[HUGHES, THE SUPREME COURT OF THE UNITED STATES, (1930) American BarAsson. Journal.]

107. आम्ही हे निवेदन स्वीकारण्यास तयार नाही. **सीता सोरेन विरुद्धभारत**[108] सरकार या खटल्यात या न्यायालयाच्या घटनापीठाने आमच्यापैकी एकाच्या (डी. वाय. चंद्रचूड, न्या) माध्यमातून बोलताना स्पष्ट केले होते की, *'डोअर डेसिस'*हा सिद्धांत कायद्याचे लवचिक राज्य नाही. त्रुटी असल्यास, किंवा निर्णयाचा परिणाम जनतेच्या हिताला हानी पोहोचवेल किंवा "घटनेच्या कायदेशीर तत्त्वज्ञानाशी विसंगत असेल"असे वाटत असल्यास हे न्यायालय आपल्या आधीच्या निर्णयांचा पुनरावलोकन करू शकते. राज्यघटनेच्या विवेचनाशी संबंधित प्रकरणांमध्ये, हे न्यायालय कायद्याच्या इतर शाखांपेक्षा अधिक सहजतेने हे करेल कारण स्पष्ट चूक दुरुस्त न करणे सार्वजनिक हित आणि राज्यव्यवस्थेसाठी हानिकारक ठरेल. हे प्रकरण ज्या कालावधीत गाजले आहे, त्याचा प्राथमिक परिणाम होत नाही.

108. वर म्हटल्याप्रमाणे संजीव**कोक मधील पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाचा निर्णय** रंगनाथ रेड्डी **तील अल्पसंख्याकांच्या मतावर चुकीच्या पद्धतीने अवलंबून होता.** संजीव कोकमध्ये जी चूक झाली तीच चूक या न्यायालयाच्या नंतरच्या निर्णयांमध्ये पुढे नेण्यात आली आहे. चार न्यायमूर्तींच्या बहुमताने स्पष्टपणे असहमत असलेल्या तीन न्यायाधीशांच्या अल्पमताच्या मतावर अनेक वर्षांपासून विश्वास ठेवला जात आहे, त्याची वैधता कधीही मोठ्या खंडपीठाद्वारे तपासली जात नाही. त्याचप्रमाणे रंगनाथ रेड्डी मध्ये बहुसंख्याकांनी व्यक्त केलेल्या अल्पसंख्याकांच्या मताशी

---

108 [2024] 3 SCR 462: (2024) 5 SCC 629 [33] : 2024 INSC 161

असलेले मतभेदही अप्रमाणित राहिले असून **संजीव कोक** येथील छोट्या खंडपीठाने कोणतेही स्पष्टीकरण न देता अल्पसंख्याकांचे मत स्वीकारले आहे. त्यामुळे नऊ न्यायमूर्तींच्या या खंडपीठाने **रंगनाथ रेड्डी प्रकरणातील निर्णयाची** आणि त्यानंतरच्या निर्णयाची सत्यता या प्रकरणातील अल्पसंख्याकांच्या मतावर अवलंबून तपासून पाहिली पाहिजे. ही कसरत या न्यायालयाला बराच काळापासून दूर राहिली आहे. वर म्हटल्याप्रमाणे एका छोट्या खंडपीठाने (सात न्यायाधीश) दिलेल्या मताची सत्यता पडताळून पाहणारे हे मोठे कोरम (नऊ न्यायाधीश) यांचे खंडपीठच आहे आणि त्यामुळे या घटनापीठाने या निकालांमध्ये स्वीकारलेल्या कलम ३९ (ब) च्या विवेचनाचा पुनर्विचार केला पाहिजे.

ड मफतलालमधील एका ओळीचे निरीक्षण म्हणजे *ओबिटर डिक्टा*

109 दोन्ही पक्षांमधील वादाचा आणखी एक मुद्दा म्हणजे कलम ३९ (ब) अन्वये 'समुदायाची भौतिक संसाधने'या वाक्यात खाजगी मालकीच्या मालमत्तेचा समावेश आहे, असे मफतलाल **येथील या न्यायालयाच्या नऊ न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने एका ओळीच्या निरीक्षणाचे उदाहरण ात्मक मूल्य आहे.** वर नमूद केल्याप्रमाणे, मूलभूत सात न्यायाधीशांच्या रेफरल आदेशात नमूद केले आहे की मफतलालमधील या निरीक्षणाकडे या न्यायालयाचे लक्ष वेधले गेले होते. या पार्श्

वभूमीवर सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने या मताबाबत शंका व्यक्त करून हा प्रश्न नऊ न्यायमूर्तींच्या या खंडपीठाकडे वर्ग केला.

110 याचिकाकर्त्यांच्या वकिलांनी असा युक्तिवाद केला आहे की, **मफतलाल** यांनी या मुद्द्यावर केलेली निरीक्षणे *ही ओबिटर डिक्टा* आहेत आणि या खंडपीठाला समान ताकदीचे बंधन घालत नाहीत. दुसरीकडे, प्रतिवादींच्या वकिलांनी हा मुद्दा थेट या प्रकरणात उद्भवला असून निरीक्षणे या खंडपीठाला बंधनकारक आहेत, असे मत मांडले आहे.

111. या न्यायालयाच्या निर्णयातील प्रत्येक निरीक्षण उदाहरण म्हणून बंधनकारक नसते. पक्षांमधील *मुद्द्यांवर निर्णय घेण्यासाठी आवश्यक* असणारे गुणोत्तर **किंवा कायद्याचे प्रस्ताव** च बंधनकारक आहेत.[109]न्यायाधीशांची निरीक्षणे, अगदी न्यायालयासमोरील एखाद्या प्रश्नावर किंवा मुद्द्यावर तिच्या युक्तिवादाचा भाग नसलेली कायद्याची विसंगत विधाने ही *ओबिटर डिक्टा म्हणतात*. अशी निरीक्षणे न्यायालयाला बांधून ठेवत नाहीत. अधिक सोप्या भाषेत सांगायचे झाले तर, खटला हा केवळ तो नेमका काय निर्णय घेतो याचा अधिकार असतो .[110]

112. **इस्लामिक अकॅडमी ऑफ एज्युकेशन विरुद्ध**कर्नाटक राज्य या खटल्यात [111]असे निरीक्षण नोंदवले:

---

109 HALSBURY, 2nd Edn, Vol 19, para 556.

110 Secundrabad Club v. CIT, 2023 SCC OnLine SC 1004 [13] : 2023 INSC 736

111[2003] Supp. 2 SCR 474: (2003) 6 SCC 697 [2] : 2003 INSC 391

"२. [...] संपूर्ण निकाल वाचल्यावरच निकालाचे गुणोत्तर ठरवावे लागते. किंबहुना निकालाचे गुणोत्तर हेच निकालातच ठरविलेले असते. या प्रश्नाचे उत्तर स्वतंत्रपणे नव्हे तर निकालात नमूद केलेल्या गोष्टींच्या संदर्भात वाचावे लागेल. कोणतीही निरीक्षणे, कारणे आणि तत्त्वांबाबत शंका असल्यास निकालाचा दुसरा भाग विचारात घ्यावा लागतो. **निकालातील इकडे तिकडे एक ओळ वाचून निकालाचे संपूर्ण गुणोत्तर कळत नाही.** [...]

113. सिकंदराबाद क्लब विरुद्ध सीआयटी**या खटल्यात** [112] या न्यायालयाने आमच्यापैकी एकाच्या (न्यायमूर्ती बी. व्ही. नागरत्ना) माध्यमातून बोलताना एखाद्या निर्णयाचे *गुणोत्तर कसे ठरवावे* आणि ज्या तत्त्वांना पूर्वगामी मूल्य आहे ते कसे ओळखावे हे ठरविण्याची संधी मिळाली. या न्यायालयाने म्हटले:

"१४. [...] उदाहरणांच्या सुस्थापित सिद्धांतानुसार, प्रत्येक निर्णयात तीन मूलभूत घटक असतात -

1 भौतिक तथ्यांचे निष्कर्ष, प्रत्यक्ष आणि अनुमानित . वस्तुस्थितीचा एक अनुमानात्मक शोध म्हणजे न्यायाधीश प्रत्यक्ष किंवा प्रत्यक्ष वस्तुस्थितीवरून काढलेले अनुमान ;

2 तथ्यांनी उघड केलेल्या कायदेशीर समस्यांना लागू असलेल्या कायद्याच्या तत्त्वांची विधाने ; आणि

3 वरील (१) आणि (२) यांच्या एकत्रित परिणामावर आधारित निर्णय.

पक्षकारांच्या स्वत: च्या आणि त्यांच्या खासगीकरणाच्या हेतूंसाठी, घटक (३) हा निर्णयातील भौतिक घटक आहे, कारण, तो कृतीच्या विषय-विषयाच्या संदर्भात त्यांचे हक्क आणि दायित्वे शेवटी निश्चित करतो . हा निकालच

112 [2023] 12 SCR 979 : 2023 SCC OnLine SC 1004 : 2023 INSC 736

पक्षकारांना वाद पुन्हा उघडण्यापासून रोखतो. **तथापि, उदाहरणाच्या सिद्धांताच्या हेतूसाठी, घटक (२) हा निर्णयातील महत्त्वाचा घटक आहे. हे गुणोत्तर ठरवणारे आहे. निकाल देताना न्यायाधीशांनी सांगितलेली प्रत्येक गोष्ट एक उदाहरण ठरते असे नाही. न्यायाधीशांच्या निर्णयात पक्षकाराला बंधनकारक करणारी एकच गोष्ट असते ती म्हणजे ज्या तत्त्वावर खटल्याचा निर्णय घेतला जातो आणि म्हणूनच एखाद्या निर्णयाचे विश्लेषण करणे आणि त्यापासून गुणोत्तर वेगळे करणे महत्वाचे आहे.**

(जोर दिला आहे)

114. शिवाय, कायद्याच्या विशिष्ट प्रस्तावाला एखाद्या खटल्याचे गुणोत्तर ठरवायचे *की नाही हे ठरविण्यासाठी या न्यायालयाने एक सोपी चाचणी* वापरली आहे ती म्हणजे प्रोफेसर युजीन वामबॉग यांनी तयार केलेली "इन्व्हर्जन टेस्ट".[113]कायद्याचा एखादा विशिष्ट प्रस्ताव खटल्याच्या गुणोत्तराचा भाग आहे की नाही, हे ठरविण्यासाठी त्या प्रस्तावाचा अंतर्भाव करावा लागतो, असे या चाचणीत नमूद करण्यात आले आहे. याचा अर्थ असा की एकतर तो प्रस्ताव काल्पनिकपणे निर्णयातून काढून टाकला जातो किंवा असे गृहीत धरले जाते की प्रस्ताव उलटा निर्णय घेण्यात आला. अशी हकालपट्टी किंवा उलटफेर झाल्यानंतर त्या मुद्द्यावर न्यायालयाचा निर्णय तसाच राहिला तर ती निरीक्षणे *खटल्याचे* गुणोत्तर मानता येणार नाहीत.[114]

113State of Gujarat v. Utility Users' Welfare Assn. (2018) 6 SCC 21 [113-114] : 2018 INSC 329

114Eugene Wambaugh, The Study of Cases (Boston: Little, Brown & Co., 1892)

115. मफतलालप्रकरणात या न्यायालयाच्या नऊ न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने बेकायदेशीररित्या वसूल केलेले कर आणि दंड परत करण्यासंदर्भात नागरिकाला राज्याविरुद्ध उपलब्ध असलेले अधिकार आणि उपाय यावर निर्णय दिला . बेकायदेशीररित्या वसूल केलेल्या कराचा बोजा टाकणारा उत्पादक किंवा करदाते परताव्यास पात्र आहे का किंवा अशा प्रकरणांमध्ये परतावा अन्यायकारक ठरेल का, यावर न्यायालयाने सुनावणी केली. प्रस्तावना आणि कलम ३९ (ब) आणि (क) मध्ये नमूद केलेल्या सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाच्या घटनात्मक मूल्यांच्या प्रकाशात या प्रश्नावर निर्णय घेण्यात यावा, असा भारत सरकारच्या वकिलांनी केलेल्या अनेक युक्तिवादांपैकी एक युक्तिवाद होता. विशेष म्हणजे कलम २६५[115] चा अर्थ या घटनात्मक मूल्यांच्या संदर्भात लावावा, असा आग्रह धरण्यात आला.

116. वरील युक्तिवादाला सामोरे जाताना न्यायमूर्ती जीवन रेड्डी यांनी स्वत:च्या व इतर चार न्यायमूर्तींच्या वतीने लिहिलेल्या बहुमताच्या मतात कलम ३९ (ब) चा संदर्भ देणारी काही निरीक्षणे नोंदवली. ही निरीक्षणे निकालाच्या परिच्छेद ८४ ते ८६ मध्ये आढळतात. न्यायालयासमोरील मुद्द्यांच्या संदर्भात आपण या निरीक्षणांचा बारकाईने विचार केला पाहिजे, जेणेकरून ते *या न्यायालयाच्या निर्णयाच्या*

115Article 265, Constitution of India. [It reads: "*265. Taxes not to be imposed save by authority of law – No tax shall be levied or collected except by authority of law*".]

गुणोत्तराचा भाग आहेत की नाही आणि केंद्रस्थानी आहेत की नाही हे निश्चित केले पाहिजे.

117. न्यायमूर्ती जीवन रेड्डी यांनी बेकायदेशीररित्या वसूल केलेल्या शुल्काच्या परताव्याचा प्रश्न आपल्या राज्यघटनेला मार्गदर्शक असलेल्या "तत्त्वज्ञान आणि मूलभूत मूल्यांच्या"चौकटीत शोधण्याचा प्रयत्न केला. या संदर्भात, हे लक्षात आले की ही मूल्ये अनुच्छेद 39 (ब) आणि राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेसह भाग 4 मध्ये समाविष्ट निर्देशक तत्त्वांमध्ये इतर गोष्टींसह स्थित असू शकतात. न्यायमूर्ती जीवन रेड्डी म्हणाले:

> "८४. [...] आर्थिकदृष्ट्या तटस्थ - भांडवलशाहीसमर्थक नाही तर - त्या देशांवर राज्य करणार्या राज्यघटनेप्रमाणेभारतीय राज्यघटनेने "न्याय, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय" - आपल्या समाजाची संपूर्ण पुनर्रचना - हे ध्येय संविधानाच्या भाग ४ मध्ये आणि विशेषत: अनुच्छेद ३८ आणि ३९ **मध्ये निश्चित केले आहे. खरे तर प्रस्तावनेतील वरील शब्द हे आपल्या राज्यघटनेचे ब्रीदवाक्य आहे, जर आपण त्याला एक म्हणू शकतो. अनुच्छेद ३८ मध्ये राज्याला "न्याय, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय अशा सामाजिक व्यवस्थेची माहिती राष्ट्रीय जीवनातील सर्व संस्थांना देईल अशा सामाजिक व्यवस्थेचे रक्षण आणि संरक्षण करून लोकांच्या कल्याणास चालना देण्याचा प्रयत्न करावा", असे आदेश देण्यात आले आहेत. कलम ३९ मध्ये राज्याने पाळावयाच्या धोरणाची तत्त्वे नमूद करण्यात आली आहेत. त्यात असे म्हटले आहे की, राज्याने विशेषत: आपले धोरण "(ब) समुदायाच्या भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम प्रकारे वितरित केले जावे; आणि (क) आर्थिक व्यवस्थेच्या संचालनामुळे संपत्ती आणि उत्पादनाच्या साधनांचे**

केंद्रीकरण सर्वसामान्यांना होणार नाही".उत्पादक /करदात्याने स्वत:चे कोणतेही नुकसान किंवा पूर्वग्रह न झालेल्या परिस्थितीत (म्हणजे जिथे त्याने इतरांवर भार टाकला आहे) भरलेले शुल्क परत करणे हा आर्थिक न्याय नाही; तो आर्थिक न्यायाचा अगदी नकार आहे. असे केल्याने, राज्य उत्पादक समुदायाला न कमावलेले आणि अन्यायकारक विंडफॉल प्रदान करेल ज्यामुळे सामान्य हिताशी सुसंगत नसलेल्या व्यक्तींच्या एका छोट्या वर्गात संपत्तीचे केंद्रीकरण होण्यास हातभार लागेल. **प्रस्तावना आणि वरील कलमांमध्ये अशी मागणी करण्यात आली आहे की, ज्या खऱ्या व्यक्तींनी भार उचलला आहे, त्यांना शुल्क परत करता येत नाही, अशा ठिकाणी ही रक्कम सार्वजनिक हितासाठी वापरण्यासाठी राज्याने राखून ठेवणे योग्य**[...]

(जोर दिला आहे)

118. पुढील परिच्छेदात न्यायमूर्ती जीवन रेड्डी यांनी 'तत्त्वज्ञान आणि मूल्ये'याविषयी आणखी निरीक्षणे मांडली. राज्यघटनेचा अर्थ लावताना मन. विशेष म्हणजे न्यायमूर्ती जीवन रेड्डी यांनी रंगनाथ रेड्डी प्रकरणी न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांच्या निरीक्षणांचा आधार **घेतला** आणि नमूद केले:

"८५. [...] थॉमस जेफरसन यांनी १८१६ मध्ये निरीक्षण केल्याप्रमाणे, "कायदे आणि संस्था मानवी मनाच्या प्रगतीबरोबर हातात हात घालून चालल्या पाहिजेत ... जसजसे नवे शोध लावले जातात, नवीन सत्ये शोधली जातात आणि परिस्थितीबदलानुसार चालीरीती आणि मते बदलतात, संस्थांनीही प्रगती केली पाहिजे आणि काळाशी जुळवून घेतले पाहिजे...'हाच विचार कृष्णा अय्यर, जे. **कर्नाटक राज्य विरुद्ध रंगनाथ रेड्डी** यांनी आपल्या घटनात्मक तत्त्वज्ञान आणि मूल्यांच्या विशेष संदर्भाने व्यक्त केला होता:

"घटनात्मक समस्यांचा सामाजिक-आर्थिक पोकळीत अभ्यास केला जाऊ शकत नाही, कारण सामाजिक-सांस्कृतिक बदल हे नवीन मूल्यांचे स्त्रोत आहेत आणि जुने कायदेशीर विचार बाजूला सारणे हा नवीन इक्विटी-लोडेड कायदेशीरतेच्या प्रक्रियेचा एक भाग आहे.... आपल्या राज्यघटनेत नमूद केलेल्या कायद्याचे राज्य आपल्या सामाजिक मूल्यांना बदलून आपल्या सरंजामी मुळांना छेद देणारे, आपल्या जीवनावर आक्रमण करणारे आणि आपले नशीब घडविणार् या बदलाच्या गर्जना प्रवाहाशी सुसंगत असणे आवश्यक आहे आणि आहे.

विद्वान न्यायाधीशांनी ग्रॅनव्हिल ऑस्टिनचा हवाला देत म्हटले:

“वसाहतवादी काळात ज्या गुणवत्तेची भारतीयांना तळमळ होती, ती टिकवून ठेवणारी न्यायपालिका सामाजिक क्रांतीचा हात बनणार होती. न्यायालयेही आदर्श होती , कारण राज्यघटनेचे संरक्षक या नात्याने भारतीयांनी भारतीयांसाठी तयार केलेल्या नव्या कायद्याची ती अभिव्यक्ती असेल.

119. ही निरीक्षणे नोंदवल्यानंतर या न्यायालयाने भारत सरकारच्या वकिलांचा युक्तिवाद ग्राह्य धरला आणि कलम २६५ सह राज्यघटनेतील तरतुदी समजून घेताना आपल्या राज्यघटनेचे 'तत्त्वज्ञान आणि मूळ मूल्ये'लक्षात घेतली पाहिजेत, असे मत नोंदवले. या निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्यापूर्वी या निर्णयात एका वाक्यात म्हटले होते की, 'समाजाची भौतिक संसाधने'केवळ सार्वजनिक संसाधनांपुरती मर्यादित नसतात, तर त्यात खाजगी मालकीच्या संसाधनांसह सर्व संसाधनांचा समावेश असतो. निरीक्षणे खालीलप्रमाणे होती:

"८६. **"समाजाची भौतिक संसाधने"ही केवळ सार्वजनिक संसाधनांपुरती मर्यादित नसतात तर नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित, सार्वजनिक आणि खाजगी मालकीच्या सर्व संसाधनांचा समावेश करतात"हे या न्यायालयाने वारंवार पुष्टी दिली आहे.** (पाहा *रंगनाथ रेड्डी, संजीव कोक मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी वि. भारत कोकिंग कोल* अँड *स्टेट ऑफ टी.एन.व्ही.एल.अबू कवुर बाई*), भारतीय राज्यघटनेच्या कलम २६५ आणि करार कायद्याच्या कलम ७२ मधील तरतुदी समजून घेताना आणि लागू करताना आपल्या राज्यघटनेचे तत्त्वज्ञान आणि मूलभूत मूल्ये लक्षात घेतली पाहिजेत असे श्री परासरन यांचे म्हणणे बरोबर आहे असे आमचे मत आहे - त्या बाबतीत, राज्यघटनेतील इतर कोणत्याही तरतुदीचा आणि कायद्यांचा अर्थ लावताना. **त्यानुसार, घटनात्मक दृष्टीकोनातून पाहिल्यास कायद्याच्या घटनाबाह्य तरतुदीनुसार भरलेला कर परताव्याचा अधिकार हा निरपेक्ष किंवा बिनशर्त अधिकार नाही, असे आमचे मत आहे. कायद्यातील तरतुदी, नियम, अधिसूचने किंवा नियमनाच्या तरतुदींचा चुकीचा अर्थ लावून किंवा गैरवापर करून गोळा केलेल्या करांच्या परताव्याचा दावा करण्यासाठी कलम २६५ चा वापर केला जाऊ शकतो - आम्ही म्हटले आहे, तसे होऊ शकत नाही.**

120. वरील निरीक्षणांवरून असे दिसून येते की, या निर्णयाशी कलम ३९ (ब) ची प्रासंगिकता ती ज्या व्यापक सामाजिक-आर्थिक मूल्यांचे समर्थन करते त्यापुरतीच मर्यादित होती. कलम २६५ चा अर्थ लावताना आणि ओझे टाकणाऱ्या व्यक्तीला करांचा परतावा मंजूर आहे की नाही हे ठरविताना कलम ३९ (ब) सह राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेत आणि भाग ४ मध्ये असलेल्या घटनात्मक मूल्यांचा विचार केला पाहिजे, असे बहुमताच्या निकालाचे गुणोत्तर ठरले. खाजगी मालकीच्या मालमत्तेचा समावेश असलेल्या कलम ३९ (ब) वरील एका ओळीचे

निरीक्षण या धारणेशी संबंधित नव्हते. हे निरीक्षण म्हणजे *निकालाचे* गुणोत्तर ठरवणे म्हणजे इस्लामी **शिक्षण अकादमीतील सरन्यायाधीश खरे यांच्या इशाऱ्याकडे दुर्लक्ष करणे ठरेल** की "निकालातील इकडे तिकडे एक ओळ वाचून निकालाचे संपूर्ण गुणोत्तर शोधता येत नाही."[116]

121. मफतलाल **येथील या न्यायालयाने** स्वतंत्रपणे असा निष्कर्ष काढला नाही की कलम ३९ (ब) मध्ये खाजगी मालमत्तेचा समावेश आहे किंवा न्यायालयासमोरील मुद्द्यांसाठी या प्रस्तावाची प्रासंगिकता योग्य ठरवली गेली नाही. या गोष्टीला या न्यायालयाने वारंवार दुजोरा दिला आहे, एवढेच सांगण्यात आले. कायद्याचा हा प्रस्ताव उलटा असला आणि खाजगी संसाधने 'समाजाच्या भौतिक संसाधनां'च्या कक्षेत येत नाहीत, असे निरीक्षण या न्यायालयाने नोंदवले असले, तरी त्याचा परिणाम निर्णयावर किंवा संबंधित मुद्द्यावर होणार नाही. राज्यघटनेच्या चौथ्या अध्यायात आणि प्रस्तावनेतून चालणारी आर्थिक न्यायाची मूलभूत मूल्ये अबाधित राहिली असती आणि हे न्यायालय त्याच निष्कर्षापर्यंत पोहोचले असते. गोळा केलेला कर आधीपासूनच सरकारच्या "मालकी आणि नियंत्रणात"होता आणि परताव्याच्या संदर्भात, कोणत्याही खाजगी मालकीच्या संसाधनांचे वितरण करण्याचा प्रश्नच उद्भवत नाही. त्यामुळे कलम ३९ (ब) मध्ये खाजगी मालकीच्या मालमत्तेचा समावेश आहे की नाही हा मुद्दा मफतलालमध्ये वादाचा विषय नाही,

---

116 Islamic Academy of Education [2].

हा याचिकाकर्त्यांचा युक्तिवाद मान्य करण्यास आम्ही इच्छुक आहोत.न्यायमूर्ती जीवन रेड्डी यांनी बहुमताच्या मताने केलेले एका ओळीचे निरीक्षण चुकीचे असून ते या न्यायालयाला बंधनकारक नाही.

122. भारताचे विद्वान सॉलिसिटर जनरल तुषार मेहता यांनी असा युक्तिवाद केला की कलम ३९ (ब) वरील काही निरीक्षणे केवळ बहुमताच्या मतांमध्येच नव्हे तर इतर दोन मतांमध्येही केली गेली आहेत - न्यायमूर्ती परिपूर्णन यांनी लिहिलेले एक सहमत मत आणि न्यायमूर्ती एससी सेन यांनी लिहिलेले असहमत मत. यावरून कलम ३९ (ब) चा मुद्दा वादाच्या केंद्रस्थानी असल्याचे आणि समावेशाबाबत बहुसंख्याकांची निरीक्षणे लक्षात येतात, असे आवाहन करण्यात आले खाजगी मालमत्तेचा हा निर्णयाच्या गुणोत्तराचा एक भाग आहे.

123. न्यायमूर्ती परिपूर्णन यांनी बहुमताच्या मताशी सहमती दर्शविली आणि राज्यघटनेच्या कलम २६५ चा अर्थ प्रस्तावना आणि कलम ३९ (ब) आणि (क) मधील मूल्यांच्या प्रकाशात घेतला जावा, असा भारत सरकारच्या वकिलांचा युक्तिवाद स्वीकारला. निरीक्षणे खालील शब्दांत होती:

> "३०४. [...] करदात्याला परतावा नाकारल्यास राज्य सरकार बेकायदेशीररित्या गोळा केलेली रक्कम कायम ठेवू शकते आणि हे घटनेच्या कलम २६५ मधील घटनात्मक आदेशाचे उल्लंघन ठरेल, अशी विनंती याचिकेत करण्यात आली आहे. समन्यायी तत्त्व घटनात्मक जनादेशाच्या विरोधात चालणार नाही. दुसरीकडे, भारत सरकारचे वकील **श्री. के. परासरन यांनी राज्यघटनेच्या**

प्रस्तावनेचा आणि अनुच्छेद ३९ (ब) आणि (क) चा खालील भाग आमच्या निदर्शनास आणून दिला आणि असा युक्तिवाद केला की राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २६५ चा अर्थ विभक्तकिंवा अलिप्तपणे घेतला जाऊ शकत नाही, तर घटनेच्या इतर भागांमध्ये असलेल्या मूलभूत तत्त्वांच्या प्रकाशात त्याचा अर्थ लावला जावा - म्हणजे प्रस्तावना आणि मार्गदर्शक तत्त्वे राज्याचे धोरण :

"प्रस्तावना

आम्ही, भारतीय जनतेने, भारताला एक सार्वभौम समाजवादी धर्मनिरपेक्ष लोकशाही प्रजासत्ताक बनविण्याचा आणि तेथील सर्व नागरिकांना सुरक्षित करण्याचा दृढ निश्चय केला आहे:

न्याय, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय :

*****"**

कलम ३९ (ब) आणि (क) :

39. (ब) समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीची मालकी व नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्कृष्ट रीतीने वाटले जावे;

(क) आर्थिक व्यवस्थेच्या कारभारामुळे संपत्ती आणि उत्पादनाची साधने यांचे केंद्रीकरण सर्वसामान्यांना होणार नाही;

305.उत्पादन शुल्क हा अप्रत्यक्ष कर किंवा कर आहे, हे लक्षात घेतले पाहिजे, असे आवाहनही परासरन यांनी केले. याचा त्रास असंख्य लोकांना सहन करावा लागतो. आणि तो सामान्यत: विवेकी व्यावसायिकांकडून दिला जातो. [...] **राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) ची व्याप्ती, कर्नाटक राज्य विरुद्ध या न्यायालयाने ठरविल्याप्रमाणे. *रंगनाथ रेड्डी, संजीव कोक एमएफजी कंपनी विरुद्ध भारत कोकिंग कोल लि.टी.एन. वि. ल. अबू कवुर बाई या राज्यावर*प्रकाश टाकण्यात आला.** [...]

306.या प्रकरणात विनंती केलेल्या प्रतिस्पर्धी याचिकांचे मूल्यमापन केल्यावर माझे असे मत आहे की, भारत सरकारच्या वकिलांची विनंती प्रबळ झाली पाहिजे.

(जोर दिला आहे)

124. दुसरीकडे, न्यायमूर्ती जीवन रेड्डी आणि न्यायमूर्ती परिपूर्णन यांनी लिहिलेल्या मतांशी न्यायमूर्ती सेन यांनी असहमती दर्शविली. कलम ३९ मधील तरतुदी कलम २६५ च्या विवेचनाला आळा घालू शकत नाहीत आणि निर्देशक तत्त्वे राज्याला बेकायदेशीररित्या गोळा केलेल्या मालमत्तेचा वापर करण्याची परवानगी देत नाहीत, असे ते म्हणाले. ते म्हणाले:

> "१६१.राज्यघटनेच्या कलम ३९ मध्ये समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीची मालकी आणि नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्कृष्ट वाटले जावे आणि आर्थिक व्यवस्थेच्या कारभारामुळे संपत्ती आणि उत्पादनाच्या साधनांचे केंद्रीकरण सर्वसामान्यांना होऊ नये, यासाठी राज्याचे धोरण आखण्याचे निर्देश दिले आहेत. **या तरतुदींमुळे कलम २६५ ची व्याप्ती आणि प्रभाव कोणत्याही प्रकारे कमी होत नाही. कलम ३९ मध्ये बेकायदेशीररित्या गोळा केलेल्या मालमत्तेचा वापर राज्याने सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी करावा, असे म्हटलेले नाही. तसेच बेकायदेशीर मार्गाने संपत्तीचे केंद्रीकरण होऊ नये म्हणून आर्थिक व्यवस्थेचे कामकाज इतके साचले पाहिजे, असे म्हटलेले नाही. सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सरकारने बेकायदेशीरपणे जे काही गोळा केले आहे, ते कायम ठेवण्यासाठी कलम ३९ हा आधार असू शकत नाही. सोप्या भाषेत सांगायचे झाले तर, राज्याच्या धोरणाची निर्देशक तत्त्वे पौलाला पैसे देण्यासाठी पीटरला लुटण्याचा सरकारला परवाना देत नाहीत."**

125. न्यायमूर्ती परिपूर्णन आणि न्यायमूर्ती एस . सी. सेन यांच्या मतातील वरील निरीक्षणांवरून असे दिसून येते की, राज्यघटनेच्या कलम २६५ चा अर्थ अनुच्छेद ३९ (ब) सह प्रस्तावनेत आणि भाग ४ मध्ये आढळलेल्या घटनात्मक मूल्यांच्या प्रकाशात लावावा की नाही एवढाच वकिलांचा युक्तिवाद मर्यादित होता . खाजगी मालमत्तेच्या समावेशाबाबत बहुमताच्या निर्णयातील एकच वाक्य निर्णयाचे गुणोत्तर ठरवते हे सिद्ध करण्यात या दोन मतांमधील निरीक्षणे प्रतिवादींना कोणत्याही प्रकारे मदत करत नाहीत .

126. कोणत्याही परिस्थितीत, न्यायालयाच्या अनेक मतांमध्ये केवळ निरीक्षणाची उपस्थिती, मग ती सहमत असो किंवा असहमत मते, आपोआप असे सूचित होत नाही की ते *गुणोत्तर निश्चितीचा* भाग आहेत. ही निरीक्षणे गुणोत्तराचा भाग आहेत की नाही हे ठरविण्यासाठी ड्रॉइंग बोर्डवर जाऊन ही निरीक्षणे *पक्षकारांमध्ये* निर्माण झालेल्या मुद्द्याशी संबंधित आहेत का आणि न्यायालयाच्या निर्णयासाठी *आवश्यक* आहेत की नाही हे ठरवावे लागेल . दुसर् या शब्दांत, न्यायाधीशांचे संख्यात्मक बहुमत किंवा न्यायालयाची मते एखाद्या निरीक्षणास पुष्टी देत असली तरी ते आपोआप खटल्याचे *गुणोत्तर ठरवणार* नाही . हे निरीक्षण न्यायालयासमोर वादग्रस्त असलेल्या मुद्द्याशी संबंधित आहे, हे स्वतंत्रपणे सिद्ध झाले पाहिजे.

127. त्यामुळे कलम ३९ (ब) मध्ये वापरण्यात आलेल्या 'समाजाच्या भौतिक संसाधने'या वाक्यात खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश **आहे, हे** मफतलाल *मधील एका ओळीचे निरीक्षण* चुकीचे होते आणि ते या न्यायालयाला बंधनकारक नाही.

३. **कलम ३९ (ब) चा अर्थ लावणे**

128. न्यायालयीन शिस्तीविषयीचे वाद आणि या संदर्भाला जन्म देणाऱ्या निर्णयांचे पूर्वशास्त्रीय मूल्य यावर लक्ष केंद्रित केल्यानंतर आपण आपल्यासमोरील मूळ प्रश्नाकडे वळतो: कलम ३९ (ब) चे विवेचन.

129. प्रतिवादींच्या वकिलांनी असा युक्तिवाद केला की या न्यायालयाने कलम ३९ (ब) चा जलबंद अर्थ लावणे टाळावे आणि तत्कालीन आर्थिक प्राधान्यक्रमांच्या आधारे या तरतुदीची व्याप्ती ठरविण्याचे काम संसदेवर सोपवावे. असा युक्तिवाद पूर्णपणे मान्य करण्यास आमचा कल नाही. कलम ३९ (ब) च्या विवेचनाचे दूरगामी परिणाम होतात, ज्यात न्यायालयीन चौकशीचा समावेश आहे, ज्यामुळे या तरतुदीचा अर्थ लावणे या न्यायालयावर बंधनकारक आहे. खाली तपशीलवार वर्णन केलेले हे परिणाम या न्यायालयाच्या घटनात्मक विवेचनाची आवश्यकता अधोरेखित करतात, तसेच तरतुदीच्या व्यापक आणि अनियंत्रित बांधकामाचा अवलंब करण्याचे परिणाम देखील अधोरेखित करतात.

अ. कलम ३१ सी अंतर्गत संरक्षणाची पूर्वअट म्हणून कलम ३९ (ब)

130. या निर्णयाच्या भाग क मध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे केशवानंद भारतीतील बहुमताने कायम ठेवलेले कलम ३१ सी राज्यघटनेनुसार लागू आहे. या तरतुदीनुसार (जसे आहे तसे) कलम ३९ (ब) च्या खंड (ब) किंवा (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वांच्या सुरक्षिततेच्या राज्याच्या धोरणास लागू करणारा कोणताही कायदा घटनेच्या कलम १४ आणि १९ ने प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकारांशी विसंगत किंवा काढून घेतो किंवा संपुष्टात आणतो या कारणास्तव आव्हान देता येत नाही. म्हणूनच, या न्यायालयाने कलम ३९ (ब) मधील तत्त्वांना विशिष्ट कायदा लागू करतो असे मानण्याचा पहिला आणि कदाचित सर्वात महत्त्वाचा परिणाम म्हणजे तो कलम ३१ सी द्वारे प्रदान केलेल्या प्रतिकारशक्तीच्या आत येतो. अशा कायद्याच्या घटनात्मकतेला राज्यघटनेच्या कलम १४ किंवा १९ अन्वये आव्हान देता येणार नाही.

131. केशवानंद भारतीतीलनिर्णयापूर्वी एखाद्या कायद्यात कलम ३९ (ब) मध्ये नमूद केलेल्या धोरणाची अंमलबजावणी होत असल्याची केवळ घोषणा असेल, तर प्रत्यक्षात तसे धोरण अंमलात येत नाही, या कारणास्तव कोणत्याही न्यायालयात प्रश्न उपस्थित करता येत नाही . **केशवानंदभारतीमध्ये** तरतुदीचा हा भाग रद्द करण्यात आला. राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) किंवा (क) मधील तत्त्वांना अमलात आणणारे सर्व कायदे खरोखरच या तरतुदीशी संबंध आहेत का, या प्रश्नावर न्यायालयीन चौकशी आणि पुनरावलोकनाच्या अधीन असतात . दुसर् या शब्दांत

सांगायचे तर ते खरेच कलम ३९ (ब) आणि (क) मधील तत्त्वांना अंमलात आणतात का, हा प्रश्न न्याय्य आहे.

132. **केशवानंद भारतीमध्ये** न्यायमूर्ती एच. आर. खन्ना यांनी पूर्वीच्या कलम ३१-सी चा दुसरा भाग रद्द करताना हा कायदा कलम ३९ (ब) आणि (क) मधील तत्त्वांची अंमलबजावणी करतो की नाही यावर न्यायालयीन पुनरावलोकन करण्याचे महत्त्व स्पष्ट केले. कायदा कलम ३९ (ब) च्या कक्षेत येतो की नाही हे ठरविण्याचा अंतिम अधिकार विधिमंडळाला देण्याबाबत ते विशेष साशंक होते. न्यायालयीन पुनरावलोकन वगळणे हे राज्यघटनेच्या मूलभूत रचनेचे उल्लंघन असल्याचे मानले गेले. न्यायमूर्ती खन्ना म्हणाले:

> (१४)कलम ३१-सी च्या दुसर् या भागात राष्ट्रीय विघटनाचे बीज आहे आणि ते खालील दोन कारणांवरून अवैध आहे.
>
> ३. **कलम १४, १९ आणि ३१ चे उल्लंघन करणारा कोणताही कायदा बनविण्याचा आणि आवश्यक घोषणा टाकून हल्ल्यापासून मुक्त करण्याचा अधिकार विधिमंडळाला देण्यात आला आहे.**कलम ३१-सी आणि त्याच्या दुसऱ्या भागामुळे राज्य विधिमंडळासह विधिमंडळाला महत्त्वाच्या बाबतीत घटनादुरुस्ती करण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे.
>
> ४. विधिमंडळाने बनवलेला कायदा कलम ३१-क मध्ये नमूद केलेल्या वस्तूंसाठी आहे की नाही हे ठरविण्याचा अंतिम अधिकार विधिमंडळाला देण्यात आला आहे. **अनुच्छेद ३१-क च्या दुसर् या भागाचा दोष असा आहे की कायदा जरी कलम ३१-सी मध्ये नमूद केलेल्या उद्देशासाठी नसला तरी विधिमंडळाने केलेली घोषणा एखाद्या पक्षाला कायदा हेतूसाठी नाही हे**

दर्शविण्यापासून प्रतिबंधित करते आणि कायदा खरोखरच त्या उद्देशासाठी आहे की नाही या प्रश्नात जाण्यापासून न्यायालयाला प्रतिबंधित करते. राज्य विधिमंडळासह विधिमंडळाने त्या मर्यादित न्यायालयीन पुनरावलोकनालाही वगळणे हे राज्यघटनेच्या मूळ रचनेवर आघात करणारे आहे. कलम ३१ -सी चा दुसरा भाग कलम ३६८ अन्वये दुरुस्ती करण्याच्या अनुज्ञेय मर्यादेच्या पलीकडे जातो.

133. केशवानंद भारतीमधील **कलम ३१-क चा दुसरा भाग रद्द करण्याचा या न्यायालयाचा उद्देश** असा आहे की, कलम ३१-सी द्वारे वाचविण्याचा प्रयत्न केला जाणारा कायदा खरोखरच कलम ३९ (ब) किंवा (क) मध्ये नमूद केलेल्या तत्त्वांशी थेट आणि वाजवी संबंध आहे की नाही याची न्यायालयीन चौकशी करू शकते. जसे प्रकरण असू शकते. या संदर्भात केशवानंद भारतीतील न्यायमूर्ती मॅथ्यू यांची निरीक्षणे उद्बोधक आहेत.

> "१७७९[...] न्यायालयाला कायद्याचे खरे स्वरूप आणि चारित्र्य तसेच त्याची रचना आणि त्याद्वारे हाताळले जाणारे विषय-विषय आणि त्याचे उद्दिष्ट आणि व्याप्ती तपासावी लागेल. ही घोषणा केवळ दिखावा होती आणि कायद्याचा खरा हेतू कलम ३९ (ब) आणि (क) मधील मार्गदर्शक तत्त्वे सुरक्षित करण्याच्या दिशेने राज्याच्या धोरणाची अंमलबजावणी करण्याखेरीज इतर काही उद्दिष्टांची पूर्तता करणे हा आहे, असा निष्कर्ष न्यायालयाने काढला, तर ही घोषणा कलम १४ चे उल्लंघन करणारी त्यातील कोणतीही तरतूद रद्द करण्यास न्यायालयाला अडथळा ठरणार नाही, १९ किंवा ३१. **दुसर् या शब्दांत, राज्याच्या धोरणाला अंमलात आणण्यासाठी पारित केलेला कायदा जर वस्तुतः अनधिकृत हेतू साध्य करण्यासाठी असेल, तर न्यायालयाला घोषणेने निर्माण केलेला बुरखा**

फाडण्याचा आणि कायद्याच्या वास्तविक स्वरूपानुसार निर्णय घेण्याचा अधिकार असेल."

(जोर दिला आहे)

134. केशवानंद भारतीतील **निर्णय लक्षात घेता**, कलम ३९ (ब) किंवा (क) मध्ये नमूद केलेल्या तत्त्वांशी या कायद्याचा संबंध आहे किंवा त्याची अंमलबजावणी करण्याचा प्रयत्न आहे, अशी कायद्यातील घोषणा न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधीन आहे, असे या न्यायालयाने सातत्याने सिद्ध केले आहे. एखादा कायदा कलम ३१-सी च्या कक्षेत आहे की नाही हे ठरविण्यासाठी, कलम ३९ (ब) आणि (क) मधील कायदा आणि तत्त्वे यांच्यात थेट आणि वाजवी संबंध आहे की नाही हे ठरविण्यासाठी न्यायालय कायद्याचे स्वरूप आणि चरित्र तपासू शकते . अशा तपासणीत असे काही संबंध नसल्याचे दिसून आल्यास कायद्याला कलम ३१-सी चे संरक्षण मिळणार नाही. 'कायद्याचे खरे स्वरूप पाहण्यासाठी न्यायालय बुरखाही फाडू शकते', असे मत या न्यायालयाने नोंदवले आहे. कायद्याचा उद्देश केवळ दिखावा होता आणि खरा उद्देश कलम ३९ (ब) आणि (क) मध्ये नमूद केलेल्या तत्त्वांशी सुसंगत नाही, असा निष्कर्ष न्यायालयाने काढला तर कलम ३१-सी आकर्षित होणार नाही आणि कायद्याची वैधता कलम ३१-सी पासून स्वतंत्रपणे तपासावी लागेल.

135. कलम ३१ सी द्वारे वाचविल्या जाणाऱ्या कायद्याचा परिणाम लक्षणीय आहे, असे म्हणता येणार नाही. या 'सेफ हार्बर'चा परिणाम सरन्यायाधीश वाय. व्ही. चंद्रचूड यांनी **मिनर्व्हा मिलमधील बहुसंख्य न्यायाधीशांच्या बाजूने बोलताना स्पष्टपणे सांगितला.**कलम १४ आणि १९ अन्वये कायद्याला आव्हानापासून संरक्षण मिळाल्याच्या परिणामांची माहिती देताना या न्यायालयाने म्हटले:

> "६१. कलम १४ आणि १९ मध्ये कोणतेही काल्पनिक अधिकार दिलेले नाहीत. ते लोकशाहीच्या योग्य आणि प्रभावी कामकाजासाठी प्राथमिक असलेले अधिकार प्रदान करतात. मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक जाहीरनाम्यातून स्पष्ट होते की, त्यांना सार्वत्रिकमानले जाते. सभ्य जगातील अनेक देशांनी आपल्या नागरिकांना मानवी स्वातंत्र्य मिळेल या आशेने आणि विश्वासाने आपले सार्वभौमत्व सोडले आहे. आणि त्यांनी मानवी स्वातंत्र्याशी संबंधित बाबींवर परदेशी न्यायाधिकरणांच्या निर्णयांना आणि आदेशांना बांधील राहणे पसंत केले. **विधिमंडळांना जे कायदे संमत करण्याचे अधिकार आहेत, त्यासंदर्भात कलम १४ आणि १९ अंमलात आणले तर कलम ३२ चे प्राण वाहून जातील.**
>
> ७४. आपल्या राज्यघटनेतील तीन कलमे आणि केवळ तीन, स्वातंत्र्याचा स्वर्ग ज्यात टागोरांना आपला देश जागृत करायचा होता आणि अनिर्बंध सत्तेच्या गर्तेत उभा आहे. ते म्हणजे कलम १४, १९ आणि २१. **कलम ३१-सी ने त्या सुवर्णत्रिकोणाच्या दोन बाजू काढून टाकल्या आहेत, ज्यामुळे या देशातील जनतेला मूलभूत हक्कांच्या शिस्तीद्वारे समतावादी युगाची सुरुवात करून, म्हणजेच स्वातंत्र्य आणि समानतेच्या अधिकारांवर गदा न येता, व्यक्तीची प्रतिष्ठा राखण्यास मदत होईल अशी हमी दिली आहे.**
>
> (जोर दिला आहे)

136. वरील बाबी लक्षात घेता, या न्यायालयाने कलम ३९ (ब) च्या विवेचनाचा पहिला परिणाम अनुच्छेद ३१-सी च्या संरक्षणाची पूर्वअट म्हणून त्याच्या पुनरावलोकनाच्या भूमिकेशी जोडलेला आहे. एखाद्या कायद्याचा कलम ३९ (ब) च्या तत्त्वांशी थेट आणि वाजवी संबंध आहे का, या प्रश्नाचा न्यायालयीन आढावा हे न्यायालय घेऊ शकते, त्यामुळे या तरतुदीचा अर्थ केवळ विधिमंडळावर सोडता येणार नाही. या न्यायालयाने तरतुदीची रचना केली पाहिजे, जी विधिमंडळाला कोणत्याही कायद्याला प्रशासकीय तत्त्वाशिवाय कलम ३९ (ब) च्या कक्षेत समाविष्ट करण्याचा पूर्ण अधिकार देत नाही.

ब. <u>अनुच्छेद ३९ (ब) मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून</u>

137. कलम ३१-क चे संरक्षण मिळविण्याची पूर्वअट म्हणून कलम ३९ (ब) मधून आलेला अनोखा परिणाम वर सविस्तर पणे सांगितला आहे. मात्र, 'राज्यधोरण निर्देशक तत्त्वे'या अध्यायाचा एक भाग म्हणून या तरतुदीला राज्यघटनेतही विशेष स्थान आहे.

138. राज्यघटनेच्या चौथ्या अध्यायाचे शीर्षक 'राज्याच्या धोरणाची निर्देशक तत्त्वे'असे असून त्यात कलम ३६ ते ५१ आहे. अध्याय 4 चा पूर्वमजकूर कलम ३७ मध्ये असू शकतो, जो खालीलप्रमाणे आहे:

> "३७. **या भागामध्ये समाविष्ट तत्त्वांचा वापर.**- या भागामध्ये असलेल्या तरतुदी **कोणत्याही न्यायालयाद्वारे अंमलात आणल्या**

जाणार नाहीत, परंतु त्यामध्ये नमूद केलेली तत्त्वे देशाच्या **कारभारात मूलभूत आहेत आणि** कायदे बनविताना **ही तत्त्वे लागू करणे हे राज्याचे कर्तव्य** असेल.

139. कलम ३७ च्या मजकुरावरून अध्याय ४ मधील तरतुदींविषयी तीन प्रमुख तत्त्वे ओळखता येतात. पहिली गोष्ट म्हणजे घटनेतील मूलभूत अधिकार आणि इतर तरतुदींप्रमाणे ते कोणत्याही न्यायालयाकडून 'अंमलबजावणीयोग्य'नसतील. दुसर्या शब्दांत, निर्देशक तत्त्वाचे उल्लंघन कायदेशीर दाव्यास आधार देऊ शकत नाही. दुसरे म्हणजे तरतुदींमध्ये नमूद केलेली तत्त्वे देशाच्या कारभारासाठी मूलभूत आहेत. तिसरे म्हणजे कायदे करताना ही तत्त्वे लागू करणे हे 'राज्याचे कर्तव्य'आहे. ही तत्त्वे चौथ्या अध्यायाच्या संदर्भात 'मूलभूत'या शब्दाचा अर्थ काय आणि ही तत्त्वे अंमलात आणणे हे राज्याचे कर्तव्य कायदेशीर आहे की निव्वळ नैतिक कर्तव्य आहे, याविषयी प्रश्न उपस्थित करतात. हे निःसंशय सत्य आहे की कलम ३७निर्देशकतत्त्वांनान्यायालयीन अंमलबजावणीपासून मुक्त करते. तथापि, यापैकी बर् याच तत्त्वांच्या अंमलबजावणीसाठी वित्तीय संसाधनांची आवश्यकता असते आणि अशा प्रकारे त्यांची पूर्तता न केल्याबद्दल तात्काळ उत्तरदायित्व एखाद्या नवोदित देशावर ओझे टाकले असते या समजुतीवर अशी अंमलबजावणी न करणे अवलंबून आहे. या तत्त्वांच्या अन्याय्यतेमुळे त्यांचे महत्त्व कमी होत नाही आणि

न्यायालयीन माध्यमांद्वारे त्यांची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी होत नसतानाही ते महत्त्वपूर्ण राहतात.[117]

140. अनुच्छेद ३८ ते ५१ असलेल्या उर्वरित अध्यायात निर्देशक तत्त्वे तयार करणारी तत्त्वे सांगितली आहेत. समान कामासाठी समान वेतनापासून ते ग्रामपंचायतींच्या संघटनेपर्यंत कामाची माणुसकीपूर्ण परिस्थिती आणि प्रसूती सवलतीपर्यंत ही तत्त्वे आहेत. प्रारंभी, १९५० ते १९६० च्या दरम्यान, या न्यायालयाच्या न्यायशास्त्राने असे मत प्रतिबिंबित केले की न्यायालयांच्या निर्णय प्रक्रियेत मार्गदर्शक तत्त्वांची कोणतीही भूमिका नसते - ते थेट अंमलबजावणीयोग्य नसतात, कायद्यांच्या विवेचनात भूमिका बजावत नाहीत आणि कोणत्याही प्रकारे मूलभूत अधिकारांचे दुरूस्त किंवा अर्थ लावण्यासाठी वापरले जाऊ शकत नाहीत . न्यायालयीन चौकशीच्या कक्षेबाहेर असलेल्या विधिमंडळ आणि कार्यपालिकेला दिलेल्या सूचना म्हणून त्याकडे पाहिले जात होते. उदाहरणार्थ, मद्रास राज्य विरुद्ध चंपाकन दोराईजन या खटल्यातील या न्यायालयाच्या सुरुवातीच्या निकालात [118] मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन केल्याच्या आरोपाचे औचित्य म्हणून निर्देशक तत्त्वांचा वापर

---

117 Ashok Kumar Thakur v Union of India (2008) 6 SCC 1 [173] : 2008 INSC 473

118 [1951] 1 SCR 525 : AIR 1951 SC 226 [15] : 1951 INSC 26

करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या युक्तिवादांना कोणतेही वजन देण्यास नकार देण्यात आला. या प्रकरणात तत्कालीन मद्रास राज्याने राज्यघटनेच्या कलम ४६ चा वापर करून जातीनिहाय सकारात्मक कृती धोरणांचे समर्थन करण्याचा प्रयत्न केला.[119]या न्यायालयाच्या सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने (न्यायमूर्ती एस. आर. दास यांच्यामार्फत बोलताना) हे युक्तिवाद फेटाळून लावले आणि असे मत व्यक्त केले:

> "१५. [...]राज्याच्या धोरणाची निर्देशक तत्त्वे, जी कलम ३७ द्वारे न्यायालयाने स्पष्टपणे अंमलात आणता येत नाहीत, भाग ३ मध्ये आढळलेल्या तरतुदींना मागे टाकू शकत नाहीत ज्या इतर तरतुदी असूनही, अनुच्छेद ३२ अंतर्गत योग्य रिट, आदेश किंवा निर्देशांद्वारे स्पष्टपणे लागू केल्या जातात. मूलभूत हक्कांचा अध्याय पवित्र आहे आणि भाग ३ मधील योग्य लेखात दिलेल्या मर्यादेखेरीज कोणत्याही कायदेविषयक किंवा कार्यकारी अधिनियमाने किंवा आदेशाद्वारे तो संपुष्टात आणण्यास उत्तरदायी नाही.**राज्याच्या धोरणाची निर्देशक तत्त्वे मूलभूत हक्कांच्या अध्यायाशी सुसंगत आणि सहाय्यक म्हणून चालवावी लागतात. आमच्या मते भाग ३ आणि ४ मध्ये आढळलेल्या तरतुदी समजून घेण्याचा हाच योग्य मार्ग आहे.** [...]"
>
> (जोर दिला आहे)

141. असेच मत प्रख्यात घटनाअभ्यासक एच. एम. सीरवाई यांनी 'कॉन्स्टिट्यूशनल लॉ ऑफ इंडिया'या ग्रंथात मांडले आहे.[120]न्यायालयाच्या घटनात्मक निर्णयात निर्देशक

---

119 Article 46, Constitution of India: "The State shall promote with special care the educational and economic interests of the weaker sections of the people, and, in particular, of the Scheduled Castes and the Scheduled Tribes, and shall protect them from social injustice and all forms of exploitation."

120 HM Seervai, Constitutional Law of India, Vol 2 (4th ed, Universal Law Publishing 2002) 1934–40.

तत्त्वांची भूमिका नसते आणि ती विधिमंडळ आणि कार्यपालिकेला केवळ उपदेश असतात, असे मत सीरवई यांनी मांडले आहे. त्यांच्या मते, मार्गदर्शक तत्त्वांच्या संदर्भात सरकारला जबाबदार धरणारी एकमेव संस्था म्हणजे मतदार आणि न्यायालयांनी या क्षेत्रापासून दूर राहणे आवश्यक आहे. जर कायद्याची ही भूमिका खरी असेल, तर या न्यायालयाने कलम ३९ (ब) चा अर्थ लावणे टाळावे आणि स्वतःचा अर्थ लावण्याचे काम विधिमंडळावर (आणि मतदारांवर) सोपवावे, या प्रतिवादींच्या युक्तिवादात काही तथ्य असेल. तथापि, निर्देशक तत्त्वांच्या भूमिकेसंदर्भात या न्यायालयाचे न्यायशास्त्र लक्षणीयरीत्या विकसित झाले आहे आणि विविध प्रकारच्या न्यायालयीन चौकशीमध्ये निर्देशक तत्त्वांची बांधणी महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावते.

142. मोहम्मद**हनीफ कुरेशी विरुद्ध बिहार राज्य या खटल्यात या न्यायालयाचा दृष्टिकोन बदलण्याची सुरुवातीची चिन्हे दिसत होती.**[121]या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की निर्देशक तत्त्वे आणि मूलभूत अधिकारांचा सामंजस्याने अर्थ लावण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. तथापि, या न्यायालयाने मूलभूत अधिकारांचा अर्थ लावण्याच्या बाबतीत मार्गदर्शक तत्त्वांना पुढील भूमिका देण्यास टाळाटाळ केली. मार्गदर्शक तत्त्वांची भूमिका मूलभूत हक्कांच्या अधीन ठेवण्यात आली. या न्यायालयाने असे मत स्वीकारले की सरकारने निःसंशयपणे मार्गदर्शक तत्त्वांना चालना देणारे कायदे

121 [1959] 1 SCR 629: 1957 SCC OnLine SC 17 [12]

तयार केले पाहिजेत, परंतु भाग ३ मधील मूलभूत अधिकार, स्वायत्तपणे व्याख्या केले गेले आहेत, या प्रयत्नांवर अडथळे म्हणून काम करत राहतील. अशीच निरीक्षणे या न्यायालयाने **गोलक नाथ विरुद्धपंजाब**[122] राज्य या खटल्यातही व्यक्त केली आणि मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत अधिकारांच्या सामंजस्यपूर्ण बांधणीच्या युगात प्रवेश केला.

143. त्यानंतर केशवानंद भारती **आणि** मिनर्व्हा मिलमधील **ऐतिहासिक निर्णयांमध्ये** मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यांच्यातील सामंजस्याचे वाचन आणि परस्परसंबंध यावर या न्यायालयाचा आग्रह अधिक दृढ झाला. **मिनर्वा मिलमध्ये** या न्यायालयाने (सरन्यायाधीश वाय. व्ही. चंद्रचूड यांच्यामार्फत बोलताना) ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन यांचा हवाला देत म्हटले की, राज्यघटनेचा भाग तिसरा आणि भाग चार ही "रथाची दोन चाके आहेत, एक दुसऱ्यापेक्षा कमी महत्वाची नाही". या न्यायालयाने खालील निरीक्षणे नोंदवली:

> "५६. भाग ३ आणि ४ हे एकत्रितपणे सामाजिक क्रांतीच्या बांधिलकीचा गाभा आहेत आणि ते एकत्रितपणे राज्यघटनेचा विवेक आहेत, या समजुतीचे महत्त्व भारतीय राज्यघटनेच्या योजनेच्या सखोल आकलनातून शोधावे लागेल. ग्रॅनव्हिल ऑस्टिनच्या निरीक्षणातून भाग तिसरा आणि चौथा रथाच्या दोन चाकांसारखा आहे, एक दुसऱ्यापेक्षा कमी महत्वाचा नाही, ही खरी स्थिती समोर येते. आपण एकाला स्नॅप करता आणि दुसरे त्याची कार्यक्षमता गमावेल. ते सामाजिक क्रांती साध्य करण्याच्या दुहेरी सूत्रासारखे आहेत, हाच आदर्श

---

122 [1967] 2 SCR 762: 1967 SCC OnLine SC 14 [16, 19] : 1967 INSC 45

राज्यघटनेच्या द्रष्ट्या संस्थापकांनी स्वत:समोर ठेवला आहे. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाले तर भारतीय राज्यघटना भाग ३ आणि ४ मधील समतोलाच्या पायावर आधारलेली आहे. **एकाला दुसऱ् यापेक्षा पूर्ण प्राधान्य देणे म्हणजे राज्यघटनेतील सलोखा बिघडवणे होय. मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यांच्यातील हा सुसंवाद आणि समतोल हे राज्यघटनेच्या मूलभूत रचनेचे अनिवार्य वैशिष्ट्य आहे.**

५७. [...] या अर्थाने भाग तिसरा आणि चौथा एकत्रितपणे आपल्या राज्यघटनेचा गाभा आहे आणि एकत्र येऊन त्याचा विवेक तयार करतो. या दोन भागांमधील समतोल बिघडवणारी कोणतीही गोष्ट आपल्या राज्यघटनेच्या मूलभूत रचनेतील एक आवश्यक घटक नष्ट करेल.

(जोर दिला आहे)

144. मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यांचा सामंजस्याने अर्थ लावणे बंधनकारक असलेल्या या निर्णयांच्या पार्श् वभूमीवर या न्यायालयाच्या न्यायशास्त्रात एक महत्त्वाचे तत्त्व उदयास येऊ लागले. मुलभूत हक्कांवर लादण्यात आलेल्या निर्बंधाच्या 'वाजवीपणा'वर निर्णय देताना न्यायालये मार्गदर्शक तत्त्वांवर अवलंबून राहू लागली. या न्यायालयाच्या उदाहरणाच्या ओळीतून याला दुजोरा मिळाला आहे.[123] कायद्याची ही स्थिती समजून घेण्यासाठी आपण अशाच एका प्रकरणातील निरीक्षणांचा पुनरुच्चार करू शकतो.

---

123 See Indian Handicrafts Emporium v. Union of India (2003) 7 SCC 589 : 2003 INSC 427; M.R.F. Ltd. v.Inspector, Kerala Govt (1998) 8 SCC 227 [13] : 1998 INSC 423; Workmen v. Meenakshi Mills Ltd. (1992) 3 SCC 336 [27] : 1992 INSC 164; Pathumma v. State of Kerala (1978) 2 SCC 1 : 1978 INSC 7

145. गुजरात विरुद्ध मिर्झापूर मोती कुरेशी कसाब जमात **या खटल्यात** [124] सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने मोहम्मद हनीफ कुरेशी प्रकरणात दिलेल्या अनेक प्रश्नांचा फेरविचार केला. विशेष म्हणजे आपल्या घटनात्मक व्यवस्थेत मार्गदर्शक तत्त्वांनी बजावलेल्या भूमिकेबद्दल, विशेषत: मूलभूत हक्कांबाबत त्यांच्या भूमिकेबाबत योग्य भूमिका मांडण्याची संधी या न्यायालयाला मिळाली होती. कलम १९ (१) (जी) ने दिलेल्या मूलभूत अधिकारावर लादलेल्या निर्बंधाची तर्कसंगतता प्रस्थापित करण्यासाठी निर्देशक तत्त्वाची अंमलबजावणी वैध आधार मानली जाऊ शकत नाही, या मोहम्मद हनीफ कुरेशी यांच्या मतापासून न्यायालयाने माघार घेतली. या मुद्दावरील अनेक प्रकरणांचा आढावा घेतल्यानंतर या न्यायालयाने (सरन्यायाधीश लाहोटी यांच्यामार्फत बोलताना) खालील अटींमध्ये कायदा तयार केला.

> "४१. [....] मूलभूत अधिकारांवर लादण्यात आलेल्या निर्बंधांची तर्कसंगतता ठरविण्यासाठी संबंधित विचार केवळ अनुच्छेद १९ मध्ये किंवा घटनेच्या भाग ३ मध्ये सांगितल्याप्रमाणे नाहीत: भाग ४ मध्ये सांगितलेली मार्गदर्शक तत्त्वे देखील प्रासंगिक आहेत. कायदेविषयक कायद्यांची घटनात्मक वैधता ठरविताना बदलत्या वस्तुस्थितीचा आणि राज्याच्या धोरणाचा, ज्यात आक्षेपार्ह कायद्यात प्रतिबिंबित झालेल्या धोरणाचाही विचार करावा लागतो आणि त्याला न्यायालयांनी महत्त्व दिले पाहिजे. **मार्गदर्शक तत्त्वे मिळविण्याच्या उद्देशाने कोणत्याही मूलभूत अधिकारावर घातलेले निर्बंध वाजवी मानले जातील आणि**

---

124 [2005] Supp. 4 SCR 582: (2005) 8 SCC 534 : 2005 INSC 525

म्हणूनच ते दोन मर्यादांच्या अधीन असतील: एक, ते मूलभूत अधिकाराशी स्पष्ट पणे विसंगत नाही आणि दुसरे म्हणजे, ते घटनेच्या भाग ११ अध्याय १ अंतर्गत कायदा करणार् या विधिमंडळाच्या वैधानिक क्षमतेत लागू केले गेले आहे.

...

४७ [...]आपण वर उल्लेख केलेल्या निर्णयांची मालिका आणि मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत हक्क यांच्यातील संबंधांच्या विकासाचे तीन टप्पे तयार करणार् या निर्णयांची मालिका निःसंशयपणे असे मानते की, **अधिकार आणि निर्बंध यांच्या परस्परसंबंधाचा अर्थ लावताना भाग ३ (मूलभूत हक्क) आणि भाग ४ (मार्गदर्शक तत्त्वे) एकत्र वाचावे लागतील. कलम १९ (१) मध्ये सूचीबद्ध अधिकारांवर जे निर्बंध घातले जाऊ शकतात ते केवळ कलम १९ (२) ते १९ (६) च्या अधीन नाहीत; राज्याच्या धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांवरील अध्यायात समाविष्ट तरतुदीदेखील कार्यान्वित केल्या जाऊ शकतात आणि मूलभूत अधिकारांवर घातलेल्या निर्बंधांची तर्कसंगतता ठरविण्याच्या हेतूने त्यावर अवलंबून राहू शकतात.**

146. त्याचप्रमाणे, मार्गदर्शक तत्त्वे आणि मूलभूत अधिकार कडे 'पूरक आणि पूरक'म्हणून पाहणे बंधनकारक करणारे वरील न्यायशास्त्र लक्षात घेता, मूलभूत अधिकारांचा अर्थ लावण्यातही मार्गदर्शक तत्त्वांनी भूमिका घेतली आहे. **थॉमस**[125] आणि **अशोक कुमार ठाकूर विरुद्ध भारत सरकार या खटल्यातील निर्णयाचा संदर्भ देता येईल,**[126]जिथे या न्यायालयाने मार्गदर्शक तत्त्वांच्या प्रकाशात कलम १४ अन्वये समानतेच्या अधिकाराचा अर्थ लावला. त्याचप्रमाणे **बंधुआ मुक्ती मोर्चा**

125 [1976] 1 SCR 906: (1976) 2 SCC 310 : 1975 INSC 224

126 [2008] 4 SCR 1: (2008) 6 SCC 1 : 2008 INSC 473

वि.युनियन ऑफ इंडिया[127] आणि **ओल्गा टेलिस विरुद्ध मुंबई म्युनिसिपल कॉर्पोरेशन.या**[128] न्यायालयाने विविध मार्गदर्शक तत्त्वांच्या प्रकाशात अनुच्छेद २१ चा अर्थ विस्तारित केला आणि असे म्हटले की ही तत्त्वे "मूलभूत अधिकारांचा अर्थ आणि सामग्री समजून घेण्यासाठी"मूलभूत आहेत.

147. थोडक्यात, या न्यायालयाच्या घटनात्मक विवेचनात मार्गदर्शक तत्त्वे अविभाज्य भूमिका बजावतात. **सर्वप्रथम**, मूलभूत अधिकारांचा अर्थ सामंजस्याने आणि या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या प्रकाशात लावला पाहिजे. **दुसरं म्हणजे**ते मुलभूत हक्कांवरील वाजवी निर्बंधांचे चिन्हक म्हणून काम करतात. त्यामुळे या न्यायालयाच्या घटनात्मक निर्णयात मार्गदर्शक तत्त्वांची भूमिका लक्षात घेता कलम ३९ (ब) चा अर्थ लावण्याचे काम ते टाळू शकत नाही.

४. ऐतिहासिक संदर्भ: संविधान सभा वादविवाद

148. आपल्यासमोरील बहुतेक वकिलांनी कलम ३९ (ब) बद्दलची आपली समजूत पटवून देण्यासाठी संविधान सभेसमोरील चर्चेचा आधार घेण्याचा प्रयत्न केला आहे. संविधान सभेच्या सदस्यांच्या चर्चेतून दोन्ही बाजूंनी वेगवेगळे निष्कर्ष काढले आहेत. या युक्तिवादांवर तोडगा काढण्यासाठी आणि राज्यघटनेत कलम ३९ (ब) लागू करण्यामागचा हेतू समजून घेण्यासाठी आपण विधानसभेत या विषयाशी संबंधित असलेल्या वादविवादांचा आणि चर्चेचा आढावा घेऊ.

127[1984] 2 SCR 67 : (1984) 3 SCC 161 [10] : 1983 INSC 203

128 [1985] Supp. 2 SCR 51: (1985) 3 SCC 545 [33] : 1985 INSC 151

अ. <u>निर्देशक तत्त्वांच्या उद्देशाविषयी वाद विवाद</u>

149. ४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्यघटनेचा मसुदा सादर करण्याचा प्रस्ताव मांडला आणि संविधानाच्या मसुद्यातील विविध तरतुदींमागील हेतू आणि विचार स्पष्ट करणारे ऐतिहासिक भाषण केले. डॉ. आंबेडकर यांनी राज्यघटनेत मार्गदर्शक तत्त्वांचा समावेश करण्यामागचा हेतू स्पष्ट केला. ते आपल्या राज्यघटनेचे एक अनोखे वैशिष्ट्य आहे आणि अशा तत्त्वांना मूर्त रूप देणारी एकमेव दुसरी राज्यघटना आयर्लंडची आहे, असे ते म्हणाले. अशी तत्त्वे ही केवळ 'पवित्र घोषणा'असून त्यात कोणतेही बंधनकारक बळ नसते, ही टीका त्यांनी फेटाळून लावली. डॉ. आंबेडकर म्हणाले:

> जर असे म्हटले जात असेल की मार्गदर्शक तत्त्वांमागे कोणतेही कायदेशीर बळ नाही, तर मी ते मान्य करण्यास तयार आहे. <u>पण त्यांच्यात कुठल्याही प्रकारची बंधनकारक शक्ती नाही, हे मान्य करायला मी तयार नाही. तसेच ते निरुपयोगी आहेत हे मान्य करायलाही मी तयार नाही, कारण त्यांना कायद्याने बंधनकारक बळ नाही</u>.

150. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या मते ही मार्गदर्शक तत्त्वे भारत सरकार अधिनियम १९३५ अन्वये ब्रिटिश सरकारने वसाहतींच्या गव्हर्नर जनरल आणि गव्हर्नरांना जारी केलेल्या 'इंस्ट्रूमेंट ऑफ इन्स्ट्रक्शन्स'सारखीच आहेत. फरक एवढाच होता की मार्गदर्शक तत्त्वे विधिमंडळ आणि कार्यपालिका यांना सूचनांच्या स्वरूपात असतात. भविष्यातील सरकारे न्यायालयात अशा तत्त्वांच्या उल्लंघनासाठी

उत्तरदायी नसली तरी मतदारांसमोर ते उत्तरदायी आहेत हे जाणून ते या तत्त्वांचा आदर करतील, असे ते म्हणाले. डॉ. आंबेडकरांनी अशा सूचनांचे महत्त्व पुढील शब्दांत नमूद केले.

> मसुद्यात सुचवलेल्या सूचनांचा राज्यघटनेत समावेश करणे हे आणखी एका कारणास्तव न्याय्य ठरते. तयार करण्यात आलेल्या राज्यघटनेच्या मसुद्यात केवळ देशाच्या सरकारसाठी यंत्रणा उपलब्ध आहे. **काही देशांप्रमाणे कोणत्याही विशिष्ट पक्षाला सत्तेवर बसवणे ही काही चपराक नाही. व्यवस्थेला लोकशाहीची कसोटी पूर्ण करायची असेल तर सत्तेत कोण असावे, हे जनतेने ठरवायचे आहे. पण जो सत्ता काबीज करेल त्याला जे आवडेल ते करायला मोकळा होणार नाही. त्याचा वापर करताना त्याला निर्देशांच्या या साधनांचा आदर करावा लागेल ज्यांना निर्देशक तत्त्वे म्हणतात. तो त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही. त्यांच्या उल्लंघनाबद्दल त्याला न्यायालयात उत्तर द्यावे लागणार नाही. पण त्यांना निवडणुकीच्या वेळी मतदारांसमोर नक्कीच उत्तर द्यावे लागेल.** या मार्गदर्शक तत्त्वांचे किती मोठे मूल्य आहे, हे तेव्हाच अधिक चांगल्या प्रकारे लक्षात येईल, जेव्हा उजव्या शक्तीसत्ता काबीज करतील.
>
> (जोर दिला आहे)

151.१९ नोव्हेंबर १९४८ रोजी संविधान सभेने राज्यघटनेच्या मसुद्याच्या भाग ४ मधील काही तरतुदींवर चर्चा केली. दामोदर स्वरूप सेठ यांनी सध्याच्या राज्यघटनेच्या कलम ३८ शी सुसंगत असलेल्या कलम ३० चा मसुदा खालील शब्दांत तयार करण्यासाठी दुरुस्ती मांडली.

"सर, मी प्रस्ताव मांडतो की कलम ३० साठी खालील गोष्टी बदलल्या पाहिजेत:

"३०. लोकशाही **समाजवादी व्यवस्था प्रस्थापित करून व टिकवून जनतेच्या कल्याण, समृद्धी व प्रगतीला चालना देण्यासाठी राज्य प्रयत्नशील राहील** व त्या उद्देशाने राज्य आपले धोरण सुरक्षिततेच्या दिशेने निर्देशित करेल :-

1 दळणवळणाची महत्त्वाची साधने, पतपुरवठा आणि देवाणघेवाण, खनिज संसाधने आणि संसाधने, नैसर्गिक शक्ती आणि सामाजिकीकरणासाठी परिपक्व झालेल्या अशा इतर मोठ्या आर्थिक उद्योगांच्या सार्वजनिक मालकीकडे हस्तांतरण;*

2 सार्वजनिक सुविधांचे नगरपालिकाकरण;

3 सहकारतत्त्वावरील कृषी, पतपुरवठा व उद्योग संघटनांना प्रोत्साहन.

152. कलम ३० च्या मसुद्यात नमूद केलेली तत्त्वे अधिक स्पष्ट केली पाहिजेत आणि 'प्रस्थापित होणाऱ्या सामाजिक व्यवस्थेचे आर्थिक स्वरूप'याविषयी स्पष्ट संकेत दिले पाहिजेत, असे मत सेठ यांनी मांडले. या तरतुदीत 'लोकशाही समाजवादी व्यवस्था'प्रस्थापित करण्याचा आणि टिकवण्याचा प्रयत्न स्पष्टपणे नमूद केला पाहिजे, असे त्यांचे मत होते, जे त्यांच्या मते 'भांडवलशाही व्यवस्था'कमी करण्यासाठी आवश्यक होते:

"सर, ही दुरुस्ती सादर करण्यामागचे माझे कारण असे आहे की, मला असे वाटते की हा लेख शब्दबद्ध असल्याने काहीसा अनिश्चित आणि अस्पष्ट आहे आणि प्रस्थापित होणाऱ्या सामाजिक व्यवस्थेच्या आर्थिक स्वरूपाविषयी कोणतेही स्पष्ट संकेत देत नाही. आज आपण ज्या समाजात राहतो तो भांडवलशाही व्यवस्थेचा किंवा चारित्र्याचा आहे हे आपल्या सर्वांना माहित आहे आणि या समाजात शोषक आणि शोषित वर्ग हे दोन्ही एकत्र अस्तित्वात आहेत; आणि शोषक वर्ग हा साहजिकच वरचा कुत्रा आणि शोषित वर्ग म्हणजे अंडर-डॉग. अशा समाजात आपण स्पष्टपणे पाहतो की, शोषक वर्गापासून

समाजाला मुक्त केल्याशिवाय जनतेचे, कष्टकरी कोट्यवधींचे खरे कल्याण सुरक्षित किंवा संरक्षित होऊ शकत नाही आणि **ते तेव्हाच शक्य होऊ शकते जेव्हा आपण समाजवादी लोकशाही व्यवस्था प्रस्थापित करू आणि "उत्पादनाचे महत्त्वाचे साधन"सार्वजनिक मालकीकडे हस्तांतरित करू. दळणवळण, पतपुरवठा आणि देवाणघेवाण, खनिज संसाधने आणि नैसर्गिक ऊर्जेची संसाधने आणि सामाजिकीकरणासाठी परिपक्व झालेले असे इतर मोठे आर्थिक उद्योग;""सार्वजनिक सुविधांचे नगरपालिकाकरण"घडवून आणतात; आणि "सहकार तत्त्वावर कृषी, पतपुरवठा आणि उद्योग संघटनेला प्रोत्साहन".**

153. या प्रस्तावाला डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी दिलेला प्रतिसाद विशेष उद्बोधक आहे. त्यांनी या दुरुस्तीला विरोध केला आणि अशा सुधारणा प्रस्तावित करणाऱ्या सदस्यांमध्ये गैरसमज असल्याचे सांगितले. 'संसदीय लोकशाही'बरोबरच राज्यघटनेने 'आर्थिक लोकशाही'ही संकल्पना आदर्श म्हणून प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला, असे त्यांचे मत होते. मात्र, 'आर्थिक लोकशाही'चा हा आदर्श साध्य करण्याचे अनेक मार्ग आहेत - व्यक्तिवादापासून समाजवादापर्यंत आणि साम्यवादापर्यंत. डॉ. आंबेडकर नी खालीलप्रमाणे निरीक्षण नोंदवले:

> "…. मी म्हटल्याप्रमाणे आपली राज्यघटना ही एक यंत्रणा म्हणून संसदीय लोकशाही म्हणते. संसदीय लोकशाहीचा अर्थ 'एक माणूस, एक मत'असा होतो. आमचा अर्थ असाही आहे की, प्रत्येक सरकार आपल्या दैनंदिन व्यवहारात आणि ठराविक कालावधीच्या अखेरीस जेव्हा मतदारांना आणि मतदारांना सरकारने केलेल्या कामाचे मूल्यमापन करण्याची संधी दिली जाईल. आपण या राज्यघटनेत राजकीय लोकशाही प्रस्थापित करण्याचे कारण म्हणजे आपल्याला कोणत्याही प्रकारे कोणत्याही विशिष्ट लोकांची कायमची हुकूमशाही

प्रस्थापित करायची नाही. आपण राजकीय लोकशाही प्रस्थापित केली असली, तरी आपली आदर्श आर्थिक लोकशाही आपण चव्हाट्यावर आणली पाहिजे, अशीही इच्छा आहे. लोकांना येऊन सत्ता काबीज करता यावी यासाठी केवळ यंत्रणा उभी करायची नाही. जे सरकार स्थापन करतील त्यांच्यासमोर एक आदर्श ठेवण्याची ही राज्यघटनेची इच्छा आहे. ती कल्पना म्हणजे आर्थिक लोकशाही, ज्याचा मला प्रश्न आहे, त्याचा अर्थ मला समजतो, 'एक माणूस, एक मत'. **प्रश्न असा आहे की - आपण आर्थिक लोकशाही कशी आणायची याची आपल्याला काही निश्चित कल्पना आहे का ? आर्थिक लोकशाही आणता येते, असा लोकांचा विश्वास असण्याचे अनेक मार्ग आहेत; व्यक्तीवाद हा आर्थिक लोकशाहीचा सर्वोत्तम प्रकार मानणारे आहेत; आर्थिक लोकशाहीचा सर्वोत्तम प्रकार म्हणून समाजवादी राज्य असण्यावर विश्वास ठेवणारे आहेत; साम्यवादी विचार हा आर्थिक लोकशाहीचा सर्वात परिपूर्ण प्रकार मानणारे आहेत.**"

154. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, 'आर्थिक लोकशाही'साध्य करण्यासाठी कोणते आदर्श सर्वोत्तम मार्ग आहेत हे ठरविण्यासाठी विविध आर्थिक विचारसरणींना पुरेशी जागा मिळावी आणि मतदारांना ठरवता यावे, हा यामागचा हेतू होता. हा हेतू लक्षात घेऊन निर्देशक तत्त्वांमध्ये वापरली जाणारी भाषा 'निश्चित किंवा कठोर'नव्हती. ते म्हणाले:

आता आर्थिक लोकशाही आणण्याचे विविध मार्ग **आहेत, हे लक्षात घेऊन आपण जी भाषा वापरली आहे, त्या भाषेत, मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये निश्चित किंवा कठोर नसलेली गोष्ट मुद्दाम मांडली आहे. आर्थिक लोकशाहीच्या आदर्शापर्यंत पोचण्यासंदर्भात, आपापल्या परीने प्रयत्न करण्यासाठी, आर्थिक लोकशाहीपर्यंत पोहोचण्याचा हा सर्वोत्तम मार्ग आहे,** ज्या पद्धतीने काम करायचे आहे, त्या

पद्धतीने वागण्याची पूर्ण संधी आहे, हे मतदारांना पटवून देण्यासाठी आपण विविध विचारसरणीच्या लोकांना पुरेशी जागा सोडली आहे.

महोदय, म्हणूनच भाग ४ मधील लेखांची भाषा या मसुदा समितीने ज्या पद्धतीने सोडणे योग्य वाटले त्यात शिल्लक राहिले आहे. **जी गोष्ट कठोर नसते, जी मूलतः बदलत असते आणि परिस्थिती आणि काळाचा विचार करून बदलत राहिली पाहिजे, त्याला निश्चित, कठोर स्वरूप देऊन काहीच उपयोग नाही. त्यामुळे मार्गदर्शक तत्त्वांना किंमत नाही, असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. माझ्या मते, मार्गदर्शक तत्त्वांना खूप महत्त्व आहे, कारण ते आपला आदर्श आर्थिक लोकशाही आहे असे नमूद करतात.** [..]

मला असे वाटते की, या प्रश्नावर उद्विग्न झालेल्या मित्रांनी मी आत्ताच जे सांगितले आहे ते लक्षात घेतले तर **हे संविधान तयार करण्यामागचा आमचा हेतू खरोखरच दुहेरी आहे - (१) राजकीय लोकशाहीचे स्वरूप ठरविणे, आणि (२) आपला आदर्श आर्थिक लोकशाही आहे हे ठरविणे आणि प्रत्येक सरकार काहीही असो, ते सत्तेत आहे, आर्थिक लोकशाही आणण्यासाठी प्रयत्न करेल, बहुतेक सदस्य ज्या गैरसमजुतीखाली काम करत आहेत, त्यातील बरेच से गैरसमज दूर होतील."**

155. राज्यघटनेच्या मसुदा १ मध्ये 'भारत हा धर्मनिरपेक्ष, संघराज्य, समाजवादी संघ असेल'या वाक्याचा समावेश करण्याच्या प्राध्यापक के. टी. शहा यांच्या प्रस्तावाला डॉ. आंबेडकरांनी दिलेल्या प्रतिसादातूनही[129] लक्षात येते. डॉ. आंबेडकर यांनी दुहेरी उत्तर देत या प्रस्तावाला विरोध केला. सर्वप्रथम, संविधान ही विशिष्ट राजकीय पक्ष, सामाजिक संघटनेची रचना किंवा आर्थिक धोरण स्थापित करण्याची यंत्रणा नाही, या भूमिकेचा त्यांनी पुनरुच्चार केला. सामाजिक आणि आर्थिक जीवन कसे

129 Constituent Assembly Debates, Vol VII (15th November 1948)

संघटित करायचे याविषयी असे धोरण आखणे म्हणजे लोकशाही नष्ट करणे आणि नागरिकांच्या गरजेनुसार सामाजिक संघटनेची पद्धत निवडण्याचे स्वातंत्र्य हिरावून घेणे ठरेल. अशा वेळी समाजवादी संघटना फायदेशीर मानली जात असली, तरी भावी पिढ्या वेगळ्या प्रकारची सामाजिक संघटना तयार करू शकतात, असे ते म्हणाले. दुसरे असे की, सध्याच्या कलम ३९ (ब) शी सुसंगत असलेल्या अनुच्छेद ३१ (२) सह अनेक मार्गदर्शक तत्त्वे त्यांच्या दिशेने आधीच "सामाजिकतावादी"आहेत आणि म्हणूनच ही दुरुस्ती 'अनावश्यक'आहे, हे त्यांनी मान्य केले. डॉ. आंबेडकरांची निरीक्षणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

'उपराष्ट्रपती महोदय, मला खेद आहे की, मी प्रोफेसर के. टी. शहा यांची दुरुस्ती स्वीकारू शकत नाही. थोडक्यात सांगितलेले माझे आक्षेप दोन आहेत. **सर्वप्रथम मी सभागृहासमोर मांडलेल्या प्रस्तावाच्या समर्थनार्थ मी माझ्या सुरुवातीच्या भाषणात म्हटल्याप्रमाणे राज्यघटना ही केवळ राज्याच्या विविध अंगांच्या कामकाजाचे नियमन करण्याच्या हेतूने केलेली यंत्रणा आहे. विशिष्ट सदस्य किंवा विशिष्ट पक्षना कार्यालयात बसवण्याची ही यंत्रणा नाही. राज्याचे धोरण काय असावे, सामाजिक व आर्थिक बाजूने समाजाचे संघटन कसे असावे, या बाबी जनतेने स्वत: वेळ व परिस्थितीनुसार ठरवायला हव्यात. राज्यघटनेतच ते मांडता येणार नाही, कारण यामुळे लोकशाही पूर्णपणे नष्ट होत आहे. राज्याची सामाजिक संघटना विशिष्ट रूप धारण करेल, असे राज्यघटनेत म्हटले असेल, तर माझ्या मते तुम्ही जनतेला कोणत्या सामाजिक संस्थेत राहायचे आहे हे ठरविण्याचे स्वातंत्र्य हिरावून घेत आहात. समाजाच्या भांडवलशाही संघटनेपेक्षा समाजाची समाजवादी संघटना चांगली आहे, असे बहुसंख्य जनतेला मानणे आज पूर्णपणे शक्य आहे. पण आजच्या किंवा**

उद्याच्या समाजवादी संघटनेपेक्षा चांगली अशी सामाजिक संघटना तयार करणे विचारी लोकांना पूर्णपणे शक्य होईल. त्यामुळे राज्यघटनेने जनतेला एका विशिष्ट स्वरूपात जगण्यासाठी बांधून का ठेवावे आणि ते स्वत:च ठरवण्याची जबाबदारी जनतेवर का सोडू नये, हे मला समजत नाही.या दुरुस्तीला विरोध होण्याचे हे एक कारण आहे.

दुसरं कारण म्हणजे ही दुरुस्ती निव्वळ फालतू आहे. माझे आदरणीय मित्र प्रा.शहा यांनी आपण राज्यघटनेत अंतर्भूत केलेल्या मूलभूत अधिकारांखेरीज **राज्याच्या धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांशी निगडित इतर कलमेही आपण आणली आहेत, ही वस्तुस्थिती ध्यानात घेतलेली दिसत नाही. माझ्या सन्माननीय मित्राने भाग ४ मधील कलमे वाचली तर त्याला आढळेल की विधिमंडळ आणि कार्यपालिका या दोघांनाही या घटनेने त्यांच्या धोरणाच्या स्वरूपाविषयी काही निश्चित जबाबदाऱ्यांखाली ठेवले आहे.**

[...]

मी प्रोफेसर शहा यांना विचारू इच्छितो की, ज्या मार्गदर्शक तत्त्वांकडे मी लक्ष वेधले आहे, ते जर त्यांच्या दिशेने आणि त्यांच्या आशयात समाजवादी नसतील, तर मला अधिक समाजवाद काय असू शकतो हे समजत नाही."

(जोर दिला आहे)

ब. <u>कलम ३९ (ब) च्या मजकुराविषयी वाद विवाद</u>

156. २२ नोव्हेंबर १९४८ रोजी संविधान सभेने सध्याच्या राज्यघटनेच्या कलम ३९ शी सुसंगत असलेल्या घटनेच्या कलम ३१ मधील प्रस्तावित दुरुस्तीवर चर्चा केली. सध्याच्या राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) शी सुसंगत असलेल्या घटनेच्या

मसुद्यातील कलम ३१ मधील खंड (२) खालीलप्रमाणे बदलण्यात यावे, असा प्रस्ताव प्राध्यापक के. टी. शहा यांनी मांडला.

"मिस्टर व्हाईस प्रेसिडेंट, सर, मी विनंती करतो:

कलम ३१ च्या खंड (२) साठी खालील बाबी बदलण्यात याव्यात.

(२) खाणी व खनिज संपत्ती, जंगले, नद्या व वाहते पाणी तसेच देशाच्या किनाऱ्यावरील समुद्राच्या आकारातील देशाच्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीची **मालकी, नियंत्रण व व्यवस्थापन सामूहिकरित्या देशाकडे असेल व ते राज्याद्वारे** समाजाच्या वतीने शोषले जाईल व विकसित केले जाईल संसदेच्या अधिनियमाद्वारे प्रत्येक प्रकरणात तरतूद केल्याप्रमाणे केंद्र किंवा प्रांतीय सरकारे किंवा स्थानिक प्रशासकीय प्राधिकरण किंवा वैधानिक महामंडळाद्वारे प्रतिनिधित्व केले जाते.'

(जोर दिला आहे)

157. तत्कालीन अस्तित्वात असलेल्या स्वरूपातील हे कलम कोणत्याही अर्थाला कारणीभूत ठरू शकते, असा युक्तिवाद प्राध्यापक शहा यांनी केला आणि या कलमाला अस्पष्टपणे शब्दबद्ध केले तर ते आपले उद्दिष्ट साध्य करण्यात अपयशी ठरेल आणि "देशाचा योग्य विकास किंवा संपत्तीचे न्याय्य पुनर्वितरण किंवा सामाजिक न्यायाचे न्याय्य प्रमाण आणेल, अशी भीती व्यक्त केली. फक्त एक पोकळ स्वप्न."त्यामुळे सध्याच्या कलमाच्या जागी वर काढलेल्या मसुद्यातील तरतुदीचा समावेश करावा, अशी सूचना त्यांनी केली.

158. पर्यायी कलमात वर्णिलेल्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या बाबतीत कोणत्याही मानवाने त्यांच्या निर्मितीला कोणतेही मूल्य दिले नाही, या प्रस्तावाबद्दल वाद होऊ शकत नाही, असे प्राध्यापक शहा यांचे मत होते स्वत:च्या श्रमाने. त्यामुळे ती 'निसर्गाची देणगी'असून ती सामूहिकरित्या सर्व लोकांची असावीत, असे आवाहन करण्यात आले. त्यांचा विकास करायचा असेल तर तो समाजाच्या बाजूने आणि बाजूने असायला हवा, असे ते म्हणाले. त्यांच्या मते केवळ 'स्वत:साठी नफा'मागणाऱ्या 'खाजगी मक्तेदारी'कडून अशा संसाधनांच्या वापराला त्यांनी कडाडून विरोध केला. त्यांनी खालीलप्रमाणे नमूद केले:

> अशा नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे उत्पादन समाजाच्या कल्याणासाठी कितीही उपयुक्त, महत्त्वाचे किंवा आवश्यक असले, तरी केवळ स्वत:साठी नफा कमावणाऱ्यांची, खाजगी मक्तेदारांची निर्मिती किंवा उपस्थिती हा माझ्या मते समाजाविरुद्ध, एकूणच देशाच्या दीर्घकालीन हिताच्या विरोधात गुन्हा आहे, अजन्मी पिढ्यांच्या विरोधात, आपल्यापैकी जे लोक खाजगी मालमत्तेच्या आदर्शात आणि नफ्याच्या हेतूमध्ये जसे च्या तसे बुडालेले आहेत, त्यांना पूर्णपणे जाणीव होताना दिसत नाही.
>
> माझ्या दुरुस्तीत ज्या संसाधनांचा उल्लेख करण्यात आला आहे, त्यात कोणाच्याही मालकीहक्काने कोणतेही मूल्य किंवा उपयुक्तता निर्माण होत नाही, एवढेच नव्हे, तर खरे मूल्य नेहमीच समाजाच्या सामायिक प्रयत्नांमुळे, अशा प्रकारचे कोणतेही विशिष्ट हितसंबंध किंवा संसाधने मौल्यवान बनविण्यासाठी जाणार् या सामाजिक परिस्थितीमुळे येते.

159. थोडक्यात, खाणी, खनिज संपत्ती आणि इतर नैसर्गिक संसाधनांसारख्या नैसर्गिक संसाधनांची अंतिम मालकी, थेट व्यवस्थापन, आचरण आणि विकास केवळ राज्याच्या हातात असावा, असे प्राध्यापक शहा यांचे मत होते. त्यांनी खालीलप्रमाणे मत व्यक्त केले:

> "खाणी आणि खनिज संपत्ती घ्या. खाण आणि खनिज संपत्ती, जसे की सर्वांना माहित आहे, एक थकाऊ मालमत्ता आहे, - वाया जाणारी मालमत्ता. दुर्दैवाने, या समाजाचे रक्षण आणि योग्य संरक्षण आणि देखभाल करण्याऐवजी त्यांचा वापर अत्यंत किफायतशीर आणि किफायतशीर पद्धतीने होण्याऐवजी वैयक्तिक नफा मागणाऱ्या सवलतधारक आणि खाजगी मक्तेदारीदारांकडे सोपविण्यात आला आहे, जेणेकरून त्यांच्या शोषणावर आपले नियंत्रण राहणार नाही, खरे तर ते जवळजवळ गुन्हेगारी पद्धतीने वापरले जातात, जेणेकरून खाणी संपुष्टात आल्या किंवा युगानुयुगे साठवलेली संपत्ती संपली तर काय होईल याची पर्वा न करता ते स्वत:साठी त्यांच्यावर जास्तीत जास्त नफा मिळवू शकतील.
>
> म्हणून मी सुचवतो की, या खाणींच्या आणि खनिज संपत्तीच्या वापरात गुंतलेल्या खाजगी नफा-साधकांचे दीर्घकालीन हितसंबंध आपण करू देऊ नये, या खाणी आणि खनिज संपत्तीचा योग्य वापर करण्यावर केवळ आपली औद्योगिक स्थितीअवलंबून नाही, तर या देशाचे औद्योगिकीकरण करण्याच्या आपल्या सर्व महत्त्वाकांक्षा, आशा आणि स्वप्ने अवलंबून आहेत, इतकेच नव्हे, तर बरेच काही, देशाच्या संरक्षण आणि सुरक्षेवरही अवलंबून असते. म्हणूनच मी पुन्हा सांगतो की, देशाची खनिज संपत्ती खाजगी हातात न सोडता येईल, स्वत:च्या फायद्यासाठी वापरली जाऊ शकते, हेरफेर केली जाऊ शकत नाही,

शोषली जाऊ शकत नाही, थकवता येणार नाही, याची जाणीव या क्षणीही झाली नाही, तर तो समाज आणि त्याच्या जन्मलेल्या पिढ्यांविरुद्धगुन्हा ठरेल.

त्यामुळे या साधनसंपत्तीची अंतिम मालकी, प्रत्यक्ष व्यवस्थापन, आचरण आणि विकास केवळ राज्य किंवा राज्याचे एजंट, राज्याचे प्रतिनिधी किंवा प्रांत, नगरपालिकायांसारख्या राज्याच्या जीवसृष्टीच्या हाती च असू शकतो, हे या राज्यघटनेत स्पष्टपणे मांडण्याची वेळ आली आहे. किंवा वैधानिक महामंडळे.

माझ्या मताच्या समर्थनार्थ आणखी एक युक्तिवाद येथे मांडला जाऊ शकतो. त्यांच्या स्वभावानुसार या संसाधनांचा मक्तेदारी झाल्याशिवाय आर्थिक किंवा कार्यक्षमतेने वापर करता येणार नाही. कुठल्या ना कुठल्या स्वरूपात त्यांचा एकाधिकारशाही पद्धतीने विकास करावा लागतो. आता मक्तेदारी जोपर्यंत खाजगी हातात राहते आणि खाजगी नफ्यासाठी चालवली जाते तोपर्यंत त्यांच्यावर नेहमीच अविश्वास ठेवला जातो. जर त्यांची मक्तेदारी करायची असेल, जसे की ते अनिवार्यपणे असणे आवश्यक आहे, तर ते राज्याच्या मालकीचे, व्यवस्थापित आणि कार्य करणारे असणे तितकेच चांगले आहे.

160. प्राध्यापक शहा म्हणाले की, मसुद्यातील तरतुदीमध्ये केवळ अस्पष्ट राज्य नियंत्रणाची तरतूद करण्यात आली आहे, जी "सर्वसामान्यांच्या हिताची उपसेवा करण्यासाठी"जनादेशाच्या स्वरूपात आहे. संसाधनांच्या 'योग्य, सामाजिक आणि पूर्णपणे फायदेशीर वापरा'ची सकारात्मक हमी मिळण्यासाठी त्यांची मालकी, नियंत्रण आणि व्यवस्थापन जनतेच्या हातात असणे आवश्यक आहे, असे मत त्यांनी व्यक्त केले . त्यांनी नमूद केले:

"मूळ कलमाप्रमाणे केवळ त्यांच्यावर एक प्रकारचे अस्पष्ट राज्य नियंत्रण ठेवणे पुरेसे नाही; **केवळ असे म्हणणे पुरेसे नाही की त्यांचा उपयोग "सर्वसामान्यांच्या**

भल्यासाठी केला जाऊ शकतो", ज्याचा प्रत्येक शब्द अस्पष्ट, अपरिभाषित आणि अनिर्वचनीय आहे आणि कोणत्याही न्यायालयात,हुशार, सक्षम वकिलांद्वारे कोणत्याही न्यायाधिकरणासमोर अशा अर्थाने मोडून काढण्यास सक्षम आहे, जेणेकरून ड्राफ्ट्समनच्या हेतूपासून पूर्णपणे विभक्त होईल, मी सभागृहासमोर मांडण्याचा प्रयत्न करीत असल्याने ड्राफ्ट्समनचा असा काही तरी हेतू होता असे गृहित धरून**. त्यांच्या योग्य, सामाजिक आणि पूर्णपणे फायदेशीर वापराची अधिक सकारात्मक हमी आपल्याला मिळायला हवी; आणि ते तेव्हाच साध्य होऊ शकते जेव्हा त्यांची मालकी, नियंत्रण आणि व्यवस्थापन सार्वजनिक हातात असेल.**

त्यामुळे तात्कालिक संपत्तीचा, औद्योगिकीकरणाची, राष्ट्रीय संरक्षणाची आणि सामाजिक न्यायाची गरज या सर्व बाबींचा विचार करून मी या सभागृहाला माझ्या दुरुस्तीवर सकारात्मक विचार करण्यासाठी आमंत्रित करण्यास प्रवृत्त केले आहे, म्हणजे या संसाधनांवर राज्य किंवा त्याच्या प्रतिनिधींनी योग्य पूर्ण मालकी, पूर्ण नियंत्रण आणि थेट व्यवस्थापन केल्याशिवाय आपण आपली सर्व स्वप्ने जत्रेत पूर्ण करू शकणार नाही, कार्यक्षम, किफायतशीर मार्ग जो मला या मार्गाने साध्य करायचा आहे."

(जोर दिला आहे)

161. शेवटी समारोप करण्यापूर्वी प्राध्यापक के. टी. शहा यांनी स्पष्ट केले की, त्यांच्या प्रस्तावित दुरुस्तीत जाणीवपूर्वक संसाधनांच्या यादीत 'जमीन'चा समावेश करण्यात आलेला नाही, कारण "अलीकडच्या वर्षांत जमीनमालकांना वगळण्यासाठी - जमीनदारांना वगळण्यासाठी आणि जमीन ताब्यात घेण्यासाठी जे विविध उपाय अवलंबले गेले आहेत, त्यात आपोआपच या देशाची शेतजमीन

किंवा शेतीयोग्य जमीन सामूहिकरित्या देशाची आहे, असा प्रस्ताव समाविष्ट होईल, आणि त्याचा उपयोग आणि विकास त्याच्या फायद्यासाठी व्हायला हवा."

162. शिब्बनलाल सक्सेना यांनी मांडलेल्या सुधारणांचे समर्थन केले.के. टी. शहा कलम ३१ (२) चा मसुदा तयार करणार आहेत. प्रस्तावित सुधारणांमुळे थोडक्यात आपल्या राज्याची व्यवस्था 'समाजवादी'असावी, असे सुचवले आहे, असे मत त्यांनी व्यक्त केले. आंबेडकरांनी किमान त्या सुधारणांचा आत्मा राज्यघटनेत कुठेतरी समाविष्ट करावा, असे आवाहन त्यांनी केले. कलम ३१ (२) मध्ये प्रस्तावित केलेल्या दुरुस्तीच्या विशिष्ट संदर्भात, त्यांनी असे मत व्यक्त केले की ही संकल्पना "खूप व्यापक"आहे, जेणेकरून अर्थव्यवस्थेची कोणतीही व्यवस्था त्यावर आधारित असू शकते. सक्सेना यांच्या म्हणण्यानुसार, सध्याच्या स्वरूपातील या कलमामुळे भविष्यातील संसदांना त्यांच्या आवडीचा आर्थिक आराखडा तयार करण्याचा मार्ग मोकळा झाला आहे. मात्र, देशातील महत्त्वाचे उद्योग राज्याच्या मालकीचे असतील, असे किमान मार्गदर्शक तत्त्व असले पाहिजे, असे त्यांचे मत होते. त्यांनी नमूद केले:

> आता ,"समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीची मालकी व नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी वाटले जावे"हा सिद्धांत एका अत्यंत महत्त्वाच्या तत्त्वाचा अतिशय व्यापक विवेचन आहे. ही संकल्पना इतकी सामान्य आहे की अर्थव्यवस्थेची कोणतीही व्यवस्था त्यावर आधारित असू शकते. त्यावर समाजवादी अर्थव्यवस्थेची अशी व्यवस्था उभी करता येईल जिथे देशातील सर्व

संसाधने राज्याच्या मालकीची असतील आणि ती संपूर्ण समाजाच्या कल्याणासाठी वापरली जातील. पण पुढच्या संसदेतील बहुमतही पुढे येऊन रुझवेल्ट यांनी विकसित केलेला न्यू डील ही सर्वोत्तम व्यवस्था आहे आणि ती स्वीकारली पाहिजे, असे म्हणू शकते. हे कलम भविष्यातील कोणत्याही संसदेला त्यांच्या आवडीची सर्वोत्तम योजना तयार करण्याचा मार्ग मोकळा करते. परंतु मला वैयक्तिकरित्या असे वाटते की आपण आज किमान देशातील प्रमुख उद्योग राज्याच्या मालकीचे असतील असे नमूद केले पाहिजे.

[...]

महत्त्वाच्या उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण केले जाईल आणि त्याचा उपयोग प्रामुख्याने राष्ट्राच्या गरजा भागविण्यासाठी केला जाईल, असे राज्यघटनेतच नमूद केल्याशिवाय आपण मोठ्या विश्वासघाताचे दोषी ठरू. हे तत्त्व आज अंमलात आणायचे नसले, तरी प्रमुख उद्योग राज्याच्या मालकीचे असतील, या मार्गदर्शक तत्त्वांविषयी आपण या कलम (२) मध्ये नमूद केले पाहिजे. म्हणजे काँग्रेसच्या मते देशातील भौतिक संसाधनांचे वाटप करण्याची सर्वोत्तम पद्धत आहे. त्यामुळे प्राध्यापक शहा यांच्या दुरुस्तीने केवळ या मूलभूत तत्त्वाकडे लक्ष वेधले आहे, असे मला वाटते.

163. प्रोफेसर के. टी. शहा यांच्या प्रस्तावित सुधारणांच्या मजकुराशी श्री. जदुबंस सहाय असहमत होते कारण ते 'शिथिल शब्दबद्ध'होते, असे त्यांचे मत होते. मात्र, आपण या दुरुस्तीमागील तत्त्वे आणि भावनेच्या बाजूने असल्याचे त्यांनी स्पष्ट केले . त्यांच्या मते संविधान सभेने 'उत्पादनाची साधने'आणि नैसर्गिक किंवा भौतिक संसाधने ही समाजाची आणि त्याद्वारे राज्याची असतील, हे किमान निर्देशक तत्त्वाच्या स्वरूपात घटनेत समाविष्ट करण्याचे टाळायला नको होते. उत्पादनाची

सर्व साधने आणि देशाची 'निसर्गाची देणगी'ही राज्याची किंवा समाजाची असावी, हे अंतिम ध्येय असले पाहिजे, असे आवाहन त्यांनी केले. त्यांनी मत व्यक्त केले:

"... पण सभागृहाच्या माहितीसाठी मी सांगू शकतो की, त्यांच्या दुरुस्तीला कारणीभूत असलेल्या तत्त्वांचा विचार केला तर मी त्यांचे समर्थन करतो. त्याच्या भावनेलाही मी पाठिंबा देतो. प्रत्येक देशात एकदाच बैठक घेणारी ही महनीय सभा उत्पादनाची साधने आणि देशातील नैसर्गिक किंवा भौतिक संसाधने समाजाची आणि त्याद्वारे राज्याच्या मालकीची असतील, हे या लेखात स्पष्टपणे आणि धाडसाने समाविष्ट करण्यास उत्सुक का नाहीत, हे मला समजत नाही. मला हे समजत नाही, जरी आपण त्यांची छाननी केली तर बहुसंख्य सुधारणा प्रोफेसर शहा यांच्या दुरुस्तीमागील तत्त्वांच्या बाजूने आढळतील. इथला बहुसंख्य पक्ष असलेला काँग्रेस या गोष्टीवर दबाव आणत नाही, हे मला समजत नाही.

"... **शेवटी हे एक मार्गदर्शक तत्त्व आहे. देशातील भांडवलदारांना आणि मोठमोठ्या पर्सना खाणी आणि खनिजांवर काम करण्याची संधी मिळू नये म्हणून मी तुम्हाला त्याचा समावेश करण्यास सांगत नाही. हे केवळ मार्गदर्शक तत्त्व आहे. उत्पादनाची सर्व साधने आणि निसर्गाची देणगी जी या विशाल देशाची आहे, ती राज्याची किंवा समाजाची असावी, हे आपण आपले ध्येय ठेवणार नाही का?**मला माफ करा, सर, भांडवलदारांनी असा गोंधळ घातला आहे की तुम्ही असे बोललात तर ते उत्पादन बंद करतील. मला माहित आहे की इथले बहुसंख्य मित्र भांडवलदारांनी उभ्या केलेल्या या बोगीला विचलित होणार नाहीत, कारण उत्पादन हे समाजाच्या कल्याणासाठी नाही. ते भांडवलदारांच्या कल्याणासाठी आहे. ते नफ्यासाठी उत्पादन करतात. या सभागृहातील माननीय सदस्यांना माझ्यापेक्षा चांगले ठाऊक आहे की ते नफ्यासाठी उत्पादन करतात आणि जोपर्यंत ते नफा कमवतील तोपर्यंत ते उत्पादन करत राहतील आणि

नसेल तर करणार नाहीत. त्यामुळे आपण या घोषणेपासून विचलित होता कामा नये. ...

महोदय, या अध्यायात आणि विशेषतः या **लेखात आपण असे सुचवणार नाही का की शेवटी आपण त्यांचे राष्ट्रीयीकरण केले पाहिजे, हेच राष्ट्राचे ध्येय आहे, राष्ट्राचे ध्येय आहे का?] ...]"**

(जोर दिला आहे)

164. एस. नागप्पा यांनी कलम ३१ च्या कलम (२) आणि (३) मधील विद्यमान मजकुराचे समर्थन केले आणि ते "गरीब माणसाच्या"फायद्यासाठी असल्याचे मानले. या कलमाचा मसुदा अधिक स्पष्ट भाषेत तयार केला असता तर बरे झाले असते, पण ते भविष्यातील आशेचा किरण असल्याचे मत त्यांनी व्यक्त केले. त्यांच्या मते जोपर्यंत ही कलमे उभी होती, तोपर्यंत "भारतात भांडवलशाही फुलण्याची शक्यता नव्हती". त्यांनीही 'उद्योग आणि उत्पादनसाधनांचे राष्ट्रीयीकरण'करण्याच्या उद्दिष्टाला पाठिंबा दिला होता.

165. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी के. टी. शहा यांनी सुचविलेल्या सुधारणांना विरोध केला. त्यांच्या मते, मसुद्याच्या तरतुदीच्या भाषेत "व्यापक भाषा"वापरली गेली होती, ज्यात प्राध्यापक के. टी. शहा यांनी मांडलेल्या प्रस्तावांचा समावेश असू शकतो. त्यांनी खालीलप्रमाणे नमूद केले:

कलम ३१ च्या उपखंड (२) आणि (३) साठी स्वत:च्या कलमांची जागा घेण्याबाबत मी एवढेच सांगू इच्छितो की, प्राध्यापक शहा यांनी स्वत:च्या कलमांच्या जागी जे करायचे आहे, ते भाषेत करणे शक्य नाही, हे दाखवून दिले

असते, तर त्यांच्या दुरुस्तीचा विचार करण्यास मी तयार झालो असतो. **मला जेवढं दिसतं तेवढं मला वाटतं की मसुद्यात जी भाषा वापरली गेली आहे, ती अधिक व्यापक भाषा आहे ज्यात प्रोफेसर शहा यांनी मांडलेल्या विशिष्ट प्रस्तावांचाही समावेश आहे आणि म्हणूनच ठराविक हेतूने जाणीवपूर्वक सामान्य भाषेत तयार करण्यात आलेल्या कलमांसाठी या मर्यादित विशिष्ट कलमांची जागा घेण्याची मला गरज वाटत नाही.**त्यामुळे त्यांच्या दुसऱ्या आणि तिसऱ्या दुरुस्तीला माझा विरोध आहे.

166. अखेर या तरतुदीत सुधारणा करण्याच्या प्रस्तावावर मतदान घेण्यात आले. ही तरतूद बदलण्याचा प्रस्ताव नकारात्मक होता आणि त्यामुळे तो सध्याच्या स्वरूपात मांडण्यात आला.

c. <u>संविधान सभेतील चर्चेतील निष्कर्ष</u>

167. वरील चर्चेतून जी तत्त्वे समोर येतात, ती मांडण्यापूर्वी दोन बाबी लक्षात घ्यायला हव्यात.

168. पहिली गोष्ट म्हणजे, संविधान सभेतील वादविवाद आणि चर्चा घटनात्मक विवेचनात मर्यादित हेतू साध्य करतात. संविधान सभेतील वादविवाद आणि चर्चेचा आढावा घेतल्यास राज्यघटनेतील विविध तरतुदी लागू करण्यामागची तत्त्वे आणि हेतू स्पष्ट होण्यास मदत होऊ शकते. तथापि, ही तत्त्वे तरतुदीच्या अर्थावर नियंत्रण ठेवत नाहीत.[130]या न्यायालयाने राज्यघटनेतील तरतुदींचा अर्थ बदलत्या काळ, मूल्ये आणि सद्यपरिस्थितीत बदलत्या आर्थिक प्राधान्यक्रमांच्या अनुषंगाने लावला पाहिजे. संविधान हा जिवंत दस्तऐवज आहे. राज्यघटनेच्या निर्मात्यांचे

---

130 S.R. Chaudhuri v. State of Punjab (2001) 7 SCC 126 : 2001 INSC 373

विचार आणि विचार अनादि काळ गोठून ठेवता येत नाहीत. या न्यायालयाच्या घटनापीठाने **के.एस.पुट्टास्वामी विरुद्ध भारत सरकार,**[131]राज्यघटना या देशातील सव्वाशे कोटींहून अधिक नागरिकांच्या जीवनावर नियंत्रण ठेवते आणि वेगवेगळ्या वेळी समाजाच्या बदलत्या गरजा भागविण्यासाठी त्याचा अर्थ लावला गेला पाहिजे. या न्यायालयाने आमच्यापैकी एकाच्या (न्यायमूर्ती डी. वाय. चंद्रचूड) माध्यमातून बोलताना म्हटले:

> "१३०.आता, हे न्यायालय राज्यघटनेचा अर्थ लावताना घटनात्मक हमी आणि तरतुदींचा मजकूर फाउंडर्सना जे वाटले होते ते गोठवणार का? राज्यघटनेचा मसुदा तयार करून तो ऐतिहासिक संदर्भात स्वीकारला गेला. **फाउंडर फादर्सची दृष्टी येथे आणि इतरत्र अत्याचार आणि प्रतिष्ठेचे उल्लंघन सहन करणार् यांच्या दु:खाच्या इतिहासाने समृद्ध झाली. असे असले तरी समकालीन समाजाला भेडसावणार् या अनेक समस्या अत्यंत विक्षिप्त ड्राफ्टर्सच्या मनात उपस्थित राहिल्या नसत्या, याबद्दल वाद घालणे अवघड आहे. वर्तमानासह कोणत्याही पिढीला उपायांवर मक्तेदारी असू शकत नाही किंवा भविष्याचा अंदाज घेण्याच्या क्षमतेवर विश्वास असू शकत नाही. जसजसा समाज विकसित होत जातो, तसतसा घटनात्मक सिद्धांतही विकसित व्हायला हवा. ... "**
>
> (जोर दिला आहे)

169. दुसरे असे की, जेव्हा राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी कलम ३९ (ब) आणि इतर मार्गदर्शक तत्त्वांच्या व्याप्तीवर चर्चा केली, तेव्हा कलम ३१ सी अंतर्गत सुरक्षित बंदराची तरतूद अस्तित्वात नव्हती. या निकालात आधी चर्चा केल्याप्रमाणे कलम

---

131 [2017] 10 SCR 569: (2017) 10 SCC 1 [476] : 2017 INSC 1235

३१-सी वीस वर्षांनंतर १९७१ मध्ये राज्यघटनेच्या पंचविसाव्या दुरुस्तीद्वारे मांडण्यात आले. त्यामुळे कलम ३९ (ब) च्या व्याप्तीबाबत संविधान सभेमध्ये झालेली चर्चा या तरतुदीकडे इतर कोणत्याही मार्गदर्शक तत्त्वाप्रमाणे (भविष्यातील सरकारांसाठी महत्त्वाकांक्षी तत्त्व) पाहण्यापुरतीच मर्यादित होती. डॉ. आंबेडकरांनी ४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी आपल्या भाषणात नमूद केले होते की कलम ३९ (ब) सह मार्गदर्शक तत्त्वे कार्यकारी आणि विधिमंडळाला "त्यांनी त्यांचे अधिकार कसे वापरावे"याबद्दल सूचना आहेत. या चर्चेच्या वेळी, आपल्या राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी असा विचार केला नव्हता की कलम ३९ (ब) च्या तत्त्वांशी संबंध असलेल्या कायद्याला कलम १४,१९ आणि राज्यघटनेच्या पूर्वीच्या अनुच्छेद ३१ मधील भाग ३ अधिकारांअंतर्गत आव्हानापासून संरक्षण मिळेल. त्यामुळे कलम ३१ क असलेल्या सध्याच्या राज्यघटनेच्या संदर्भात कलम ३९ (ब) चा अर्थ लावताना संविधान सभेतील चर्चेतून अतिव्यापक निष्कर्ष काढताना सावध गिरी बाळगली पाहिजे.

170. या दोन सूचना लक्षात घेऊन संविधान सभेमध्ये निर्देशक तत्त्वांच्या स्वरूपाविषयी झालेल्या चर्चेतून खालील निष्कर्ष काढता येतील.

अ. डॉ. आंबेडकरांनी ४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी केलेल्या ऐतिहासिक भाषणात असे दिसून येते की, सध्याच्या कलम ३९ (ब) सह मार्गदर्शक तत्त्वे ही कार्यपालिका आणि विधिमंडळाला मार्गदर्शक तत्त्वे किंवा 'सूचना'समजली जात होती.

कायद्याने त्यांची अंमलबजावणी होणार नसली, तरी निवडणुकांच्या वेळी त्यांच्यातील मूल्यांना महत्त्व प्राप्त होईल आणि मतदार भविष्यातील सरकारांना जबाबदार धरतील, असे मानले जात होते. संविधान सभेतील कलम ३९ (ब) चा हा हेतू आपल्या घटनात्मक रचनेतील सध्याच्या भूमिकांपेक्षा बराच वेगळा आहे - कलम ३१ सी ची पूर्वअट म्हणून आणि बहुतेकदा घटनेच्या भाग ३ मधील अधिकारांचा अर्थ लावण्याचे साधन म्हणून;

ब राज्यघटनेतील भावी सरकारांसाठी विशिष्ट प्रकारची सामाजिक रचना किंवा आर्थिक धोरण स्पष्टपणे ठरविण्याच्या कोणत्याही प्रस्तावावर डॉ. आंबेडकरांचा आक्षेप असल्याचे संविधान सभेतील चर्चेतून दिसून येते.त्यांनी नमूद केले की निर्देशक तत्त्वांसह राज्यघटनेचा हेतू एका प्रकारच्या सरकार किंवा आर्थिक रचनेला दुसर् या प्रकारापेक्षा प्राधान्य देण्याचा नव्हता तर त्याऐवजी केवळ 'आर्थिक लोकशाही'चा आदर्श मांडला होता;

क 'आर्थिक लोकशाही'ही संकल्पना एकाच आर्थिक किंवा राजकीय विचारसरणीत शोधण्याचा डॉ. आंबेडकरांचा हेतू नव्हता. त्याऐवजी भविष्यातील सरकारे आणि मतदार समाजाच्या गरजांना साजेशी सामाजिक-आर्थिक रचना ओळखतील, असा विश्वास होता. मतदारांचे मन वळवणे

आणि 'आर्थिक लोकशाही'चा आदर्श साध्य करण्याचा 'सर्वोत्तम मार्ग'ठरविणे हे भावी पिढ्यांवर सोपवायचे होते; आणि

ड के. टी. शहा, दामोदर सेठ यांच्यासारख्या सदस्यांनी 'सामाजिकतावादी'विचारांचा अधिकाधिक समावेश करण्याची मागणी केली, तेव्हा डॉ. आंबेडकरांची प्रतिक्रिया नेहमीच अशी होती की, अशी तत्त्वे अस्तित्वात असल्याने व्यापक शब्दांच्या तरतुदींच्या कक्षेत सामावून घेता येतील. आर्थिक रचनेचा उल्लेख करण्याच्या अशा प्रस्तावांना डॉ. आंबेडकरांनी विरोध तर केलाच, पण वर चर्चा केलेल्या सर्व उदाहरणांमध्ये सुधारणांच्या मसुद्यावर मतदान झाले तेव्हा ते बहुमताने नकारात्मकही झाले.

171. आता आपण सध्याच्या कलम ३९ (ब) शी सुसंगत असलेल्या कलम ३१ (२) मध्ये प्राध्यापक के. टी. शहा यांनी सुचविलेल्या दुरुस्तीच्या विश्लेषणाकडे वळू. वर चर्चा केल्याप्रमाणे प्राध्यापक शहा यांनी या लेखाच्या जागी खालील तरतुदी करण्याचा प्रयत्न केला.

> (२) खाणी व खनिज संपत्ती, जंगले, नद्या व वाहते पाणी तसेच देशाच्या किनाऱ्यावरील समुद्राच्या आकारातील नैसर्गिक साधनसंपत्तीचीमालकी, नियंत्रण व व्यवस्थापन **एकत्रितपणे देशाकडे असेल व ते राज्याद्वारे** समाजाच्या वतीने शोषले जाईल व विकसित केले जाईल संसदेच्या अधिनियमाद्वारे प्रत्येक प्रकरणात तरतूद केल्याप्रमाणे केंद्र किंवा प्रांतीय सरकारे किंवा स्थानिक प्रशासकीय प्राधिकरण किंवा वैधानिक महामंडळाद्वारे प्रतिनिधित्व केले जाते.'

172. कलम ३१ (२) मधील प्रस्तावित दुरुस्तीत तरतुदीची भाषा अधिक विशिष्ट करण्याचा आणि 'समाजवादी'आर्थिक व्यवस्था तयार करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. या तरतुदीत समाविष्ट करण्यात येणाऱ्या नैसर्गिक संसाधनांची यादी नमूद केली आहे आणि हे संसाधन राज्याच्या ताब्यात दिले जाईल जे समाजाच्या वतीने त्यांचे शोषण करतील, असेही स्पष्टपणे नमूद केले आहे. विद्यमान तरतुदीला विरोध असा होता की यामुळे भविष्यातील संसदांना महत्त्वाच्या उद्योगांची मालकी राज्याच्या मालकीची असेल असे ठरविण्याऐवजी त्यांच्या आवडीचा आर्थिक आराखडा तयार करण्याची मुभा देण्यात आली.

173. याआधीच्या चर्चेत आपल्या मताला अनुसरून पुन्हा एकदा डॉ. आंबेडकरांनी 'समाजवादी'आर्थिक व्यवस्थेची वैशिष्ट्ये ठरविण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या या दुरुस्तीला विरोध केला. तथापि, त्यांचे अचूक उत्तर महत्त्वपूर्ण होते - त्यांनी नमूद केले की प्रस्तावित दुरुस्ती आधीच विद्यमान तरतुदीच्या "व्यापक भाषे"ने व्यापलेली आहे. हा प्रतिसाद आमच्यासमोर अपीलकर्ते आणि प्रतिवादींच्या वकिलांच्या युक्तिवादाच्या केंद्रस्थानी राहिला आहे.

174. वरिष्ठ वकील उत्तरा बब्बर म्हणाल्या की, दुरुस्तीतील कीवर्ड 'निहित'आहे. प्रस्तावित दुरुस्ती सध्याच्या तरतुदीपेक्षा वेगळी आहे, कारण त्यात काही नैसर्गिक संसाधने, जी अन्यथा खाजगी मालकीची असू शकतात, राज्यात हस्तांतरित करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे, असा युक्तिवाद त्यांनी केला. त्यांच्या मते, घटना

सभेने ही दुरुस्ती फेटाळून लावल्याने असे सूचित होते की विद्यमान तरतुदीमध्ये राज्यातील संसाधनांच्या 'हस्तांतरणा'चा समावेश नाही, तर केवळ राज्याच्या मालकीच्या आणि नियंत्रित संसाधनांच्या वितरणाशी संबंधित आहे. प्रस्तावित दुरुस्तीचा समावेश आधीपासूनच या तरतुदीत करण्यात आला आहे, या डॉ. आंबेडकर यांच्या विधानाबाबत त्या म्हणाल्या की, प्रस्तावित दुरुस्तीत नमूद केलेली नैसर्गिक संसाधने सध्याच्या कलमात समाविष्ट आहेत, एवढ्यापुरतेच हे मर्यादित आहे. राज्यात अशा संसाधनांच्या हस्तांतरणाबाबत कोणतीही चर्चा होत नसल्याने आंबेडकरांच्या प्रतिक्रियेचा असा अर्थ लावता येणार नाही, असा युक्तिवाद त्यांनी केला.

175. दुसरीकडे, तुषार मेहता भारताचे सॉलिसिटर जनरल आणि पश्चिम बंगाल राज्याचे वरिष्ठ वकील राकेश द्विवेदी यांनी युक्तिवाद केला की प्रस्तावित दुरुस्तीवर डॉ. आंबेडकरांनी दिलेला प्रतिसाद हे दर्शवितो की या कलमात खाजगी मालकीची संसाधने हस्तांतरित करणे किंवा अधिग्रहण करणे देखील समाविष्ट आहे. त्यांच्या मते, खाजगी मालकीच्या संसाधनांसह सर्व प्रकारच्या संसाधनांचा समावेश करण्यासाठी ही तरतूद जाणीवपूर्वक विस्तृत शब्दात तयार करण्यात आली होती. भविष्यातील सरकारे त्या वेळच्या आर्थिक प्राधान्यक्रमानुसार आणि गतिशीलतेनुसार ती घडवू शकतील, यासाठी ही तरतूद व्यापक पणे शब्दबद्ध ठेवण्याचा विचार होता.

176. आमच्या मते, डॉ. आंबेडकरांनी प्रस्तावित दुरुस्तीवर घेतलेल्या आक्षेपाचा अर्थ मार्गदर्शक तत्त्वांच्या स्वरूपाविषयीची त्यांची पूर्वीची निरीक्षणे आणि राज्यघटनेतील कठोर 'आर्थिक रचना'ठरविण्याच्या कोणत्याही प्रयत्नांना त्यांनी घेतलेला तीव्र आक्षेप लक्षात घेता घेतला पाहिजे. वर चर्चा केलेल्या भाग चारच्या समाजवादी दिशेविषयी भाष्य केले असले तरी मार्गदर्शक तत्त्वांमध्ये कोणत्याही विशिष्ट आर्थिक विचारसरणीला स्थान देण्यास आपला विरोध असल्याचे डॉ. आंबेडकरांचे स्पष्ट मत होते. घटनात्मक वाटाघाटींमध्ये पराभूत होणार् या वैचारिक विरोधकांना सामावून घेण्यासाठी रचनाकारांकडून मार्गदर्शक तत्त्वांचा एक साधन म्हणून वापर केला जात असल्याच्या पार्श् वभूमीवर ही टिप्पणी समजू शकते. मार्गदर्शक तत्त्वे ही न्याय्य नसलेली उपदेश म्हणून समजली जात असल्याने, विविध विचारांना सामावून घेण्यासाठी आणि चर्चा खंडित होऊ नये याची खात्री करण्यासाठी रचनाकारांनी अनेकदा त्यांच्या मजकुरात धोरणात्मक सवलती दिल्या.

177. मात्र, कलम ३९ (ब) हे न्याय्य नसलेल्या निर्देशाच्या पलीकडे गेले आहे, हे लक्षात घेता राज्यघटनेचा कठोर आर्थिक रचनेला लादणाऱ्या पद्धतीने अर्थ लावू नये, या डॉ. आंबेडकरांच्या पूर्वसूचनेकडे आपण लक्ष दिले पाहिजे. हे तत्त्व लक्षात घेऊन कलम ३९ (ब) मधील प्रस्तावित दुरुस्तीला डॉ. आंबेडकरांनी दिलेल्या प्रतिक्रियेचा अर्थ असा काढता येणार नाही की या तरतुदीत *सर्व* खाजगी मालमत्तेचा समावेश आहे आणि खाजगी मालकीचे सार्वजनिक मालकीत रूपांतर करण्याचा कोणताही

कायदा त्याच्या कक्षेत येईल. काही विशिष्ट प्रकरणांमध्ये नद्या आणि समुद्रासह नैसर्गिक संसाधने 'सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी'राज्याच्या ताब्यात **दिली जाऊ शकतात**, असे या प्रतिसादातून दिसून येते.

178. हा ऐतिहासिक संदर्भ लक्षात घेऊन, या न्यायालयाने कालांतराने या तरतुदीचा कसा अर्थ लावला आहे, ज्यात सध्याच्या संदर्भात प्रश्नउपस्थित करण्यात आलेल्या निर्णयांचा ही समावेश आहे, हे आपण आता तपासून पाहू.

५. कलम ३९ (ब) चा अर्थ ज्यावर शंका घेण्यात आली आहे

179. या संदर्भाचे मूळ रंगनाथ रेड्डी **येथील या न्यायालयाच्या निकालात दडलेले आहे.**या न्यायालयाच्या सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने कर्नाटक कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेज (अधिग्रहण) कायदा, १९७६ च्या घटनात्मकतेवर निर्णय दिला, ज्यात राज्याद्वारे खाजगी कंत्राटी गाड्यांच्या अधिग्रहणाशी संबंधित होते. खासगी कंत्राटी गाड्या सार्वजनिक हिताला हानीकारक पद्धतीने चालविल्या जात असल्याने आणि गाड्यांचे राष्ट्रीयीकरण केल्यास गैरवापर थांबेल आणि चांगल्या सुविधा उपलब्ध होतील, असे विधिमंडळाचे मत होते. हा कायदा कलम ३९ (ब) आणि (क) मधील तत्त्वांच्या अनुषंगाने आहे आणि अशा प्रकारे अनुच्छेद ३१-सी द्वारे संरक्षित आहे, असे सांगणारा जाहीरनामा होता. कर्नाटक उच्च न्यायालयाने हा कायदा कलम ३१-

सी द्वारे संरक्षित नसल्यासह विविध कारणांवरून घटनाबाह्य ठरवत रद्द बातल ठरवला.

180. या निकालात आधी नमूद केल्याप्रमाणे, न्यायमूर्ती उंटवालिया यांनी लिहिलेल्या बहुमताच्या निर्णयाने कायद्याची घटनात्मक वैधता कायम ठेवली, परंतु हा कायदा कलम ३९ (बी) च्या अनुषंगाने आहे का आणि अशा प्रकारे अनुच्छेद ३१ सी द्वारे संरक्षित आहे की नाही या प्रश्नावर चर्चा केली नाही. तथापि, न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी (स्वत: आणि इतर दोन न्यायाधीशांच्या वतीने) लिहिलेल्या सहमतीच्या मतात कलम ३९ (ब) च्या रूपरेषेवर चर्चा केली गेली आणि असे मानले गेले की कलम ३१-सी द्वारे कायदा वाचविला गेला. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी अनुच्छेद ३९ (बी) संदर्भातील प्रश्न खालील शब्दांत तयार केले:

> "५०. [...]
>
> २. सार्वजनिक सुविधांच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या संदर्भात कलम ३९ (ब) आणि (क) मधील "मार्गदर्शक तत्त्वा"चे व्यापक वातावरण आणि पुरोगामी व्याप्ती काय आहे?
>
> २ (अ). खाजगी मालमत्तेचा ताबा घेऊन राज्याची मक्तेदारी ही कलम ३९ (ब) च्या चौकटीत राहून सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीच्या मालकीहक्काचे वितरण आणि नियंत्रण ची कार्यपद्धती असू शकते का?
>
> २(ब) वितरण आणि राष्ट्रीयीकरण विरोधी आहे की अतिव्यापक?

2 (क) "भौतिक संसाधने"या शब्दाचा अर्थ काय आहे? खाजगी बसेस ही समाजाची भौतिक संपत्ती मानता येईल का?

181. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर म्हणाले की, या तरतुदीमागचा उद्देश "सामाजिक व्यवस्थेच्या पुनर्रचनेला"परवानगी देणे हा आहे आणि तरतुदीतील प्रत्येक शब्द या "सामाजिक मिशन"मध्ये योगदान देतो. या तरतुदीचे कर्मकांडाने बांधकाम केल्यास हा हेतू कमकुवत होईल, असा इशारा त्यांनी दिला. ते म्हणाले:

> "८०. [...] **मुख्य शब्द "वितरण"आहे आणि लेखाच्या प्रतिभेला, जर आपण असे म्हणू शकलो तर, आर्थिक व्यवस्थेच्या पुनर्रचनेचा मूळ हेतू पूर्ण होतो म्हणून त्याला पूर्ण खेळ दिल्याशिवाय राहू शकत नाही.** लेखातील प्रत्येक शब्दाची धोरणात्मक भूमिका आहे आणि संपूर्ण लेख एक सामाजिक मिशन आहे. यात समाजाच्या संपूर्ण भौतिक साधनसंपत्तीचा समावेश होतो. अशा संसाधनांचे वाटप करणे हे त्याचे काम आहे. सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्कृष्ट वितरण करणे हे त्याचे ध्येय आहे. अशा वितरणाद्वारे मालकी आणि नियंत्रणाची पुनर्रचना केली जाते.
>
> ८३. दोन निष्कर्ष आपल्याला सर्वोत्कृष्ट वाटतात. भाग ४, विशेषत: कलम ३९ (ब) आणि (क) **हा आर्थिक आणि सामाजिक व्यवस्थेच्या परिवर्तनाचा संदेश देणारा राज्याला भविष्यकालीन आदेश आहे.** सर्वप्रथम, अशा बदलासाठी व्यवस्थेच्या सर्व कायदेशीर संस्था: विधिमंडळ, न्यायपालिका आणि प्रशासकीय यंत्रणा यांनी एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. दुसरं आणि परिणामी, भौतिक गरजा आणि प्रचंड प्रमाणात असमानता या संदर्भात राज्यघटनेच्या उच्च उद्देशाशी म्हणजेच सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाप्रती निष्ठा ठेवल्याने न्यायालयाला आशावादी दूरदृष्टीने वापरल्या जाणार् या गरोदर शब्दांना व्यापक अर्थ लावण्यास भाग पाडते, तरतुदीला प्रेरणा देणाऱ्या उद्दिष्टांच्या विरोधाभासात

त्यांचा अर्थ मर्यादित ठेवू नये. कर्मकांडबांधणीच्या माध्यमातून राज्यघटनेप्रती फरिसाई असणे म्हणजे संस्थापकांच्या गतिमान श्रद्धेचा सामाजिक-आध्यात्मिक जोर कमकुवत करणे होय.

(जोर दिला आहे)

182. कलम ३९ (ब) मध्ये मोटार वाहनांच्या राष्ट्रीयीकरणाचा समावेश आहे, असे नमूद करताना न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांना "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्याचा अर्थ लावण्याची संधी मिळाली. थोडक्यात, न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी "भौतिक संसाधने"या शब्दाचा अर्थ नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित , खाजगी आणि सार्वजनिक अशा सर्व संसाधनांसह "सर्व राष्ट्रीय संपत्ती"कव्हर करण्यासाठी केला. न्यायमूर्ती अय्यर यांच्या मते एकमेव पात्रता म्हणजे संसाधनाने "भौतिक गरजा भागविल्या पाहिजेत". व्यक्ती ही समाजाची सदस्य असते आणि त्यामुळे त्या व्यक्तीची सर्व संसाधने 'समुदाया'चा भाग असतात, असा दृष्टिकोन त्यांनी स्वीकारला. न्यायमूर्ती अय्यर यांच्या मते, जर खासगी मालकीच्या संसाधनांना कलम ३९ (ब) च्या कक्षेतून वगळले गेले तर ते तरतुदीचा मूळ हेतू नष्ट करेल, जे संपत्तीचे पुनर्वितरण आहे. तसेच केवळ खासगी 'उत्पादनाची साधने'च नव्हे, तर 'खाजगी संसाधने'यांचाही कलम ३९ (ब) च्या कक्षेत समावेश आहे, असेही त्यांनी स्पष्ट केले. ही निरीक्षणे या न्यायालयासमोरील वादाच्या केंद्रस्थानी आहेत आणि 'समाजाच्या भौतिक संसाधनां'च्या या विवेचनाच्या अचूकतेला याचिकाकर्त्यांनी आमच्यासमोर आव्हान दिले आहे. ही निरीक्षणे खाली दिली आहेत.

"८१."संसाधने"ही एक व्यापक अभिव्यक्ती आहे आणि केवळ रोख संसाधनेच नव्हे तर कर्ज घेण्याची क्षमता (क्रेडिट संसाधने) देखील समाविष्ट करते. ब्लॅक्स लीगल डिक्शनरीमध्ये दिलेला त्याचा अर्थ असा आहे:

"पैसा किंवा कोणतीही मालमत्ता ज्याचे पुरवठ्यात रूपांतर केले जाऊ शकते; पैसा किंवा पुरवठा उभारण्याचे साधन; संपत्ती उभी करण्याची किंवा आवश्यक गरजा पुरविण्याची क्षमता; कोणत्याही प्रकारची साधने किंवा क्षमता उपलब्ध आहे."

आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या पुनर्रचनेच्या संदर्भात समुदायाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये केवळ नैसर्गिक संसाधनेच नव्हे, तर भौतिक गरजा भागविण्याचे सर्व खाजगी आणि सार्वजनिक स्त्रोत, केवळ सार्वजनिक संपत्ती नव्हे तर सर्व राष्ट्रीय संपत्तीचा समावेश आहे. भौतिक जगात मूल्यकिंवा वापराची प्रत्येक गोष्ट भौतिक संसाधने आहे आणि व्यक्ती समाजाचा सदस्य असल्याने त्याची संसाधने समुदायाचा भाग आहेत. कलम ३९ (ब) च्या कुंडलीतून खाजगी संसाधनांची मालकी वगळणे म्हणजे समाजवादी मार्गाने पुनर्वितरणाचा मूळ हेतू चव्हाट्यावर आणणे होय.मालमत्तेचे सरंजामशाही आणि भांडवलशाही बालेकिल्ले मोडीत काढण्याच्या जाणीवपूर्वक रचनेसह राज्याला दिलेल्या निर्देशाचा अर्थ असा लावला पाहिजे की केवळ अशा हेतूशी शत्रुत्व असणे म्हणजे उत्पादनाची खाजगी साधने किंवा उत्पादनाच्या साधनांमधून उत्पादित वस्तू वगळणे या अर्थासाठी आदरातिथ्य असू शकते. **श्री ए. के. सेन हे मान्य करतात की उत्पादनाच्या खाजगी साधनांचा समावेश "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये"केला जातो परंतु काही आश्चर्यकारक तर्काने उत्पादित वस्तू वगळल्या जातात. कार फॅक्टरी ही जर मटेरियल रिसोर्स असेल, तर कार का बनवली जात नाही?**रॅंडम हाऊस डिक्शनरीनुसार "सामग्री"सर्व सांसारिक गोष्टींचा समावेश करू शकते आणि "संसाधने""एखाद्या देशाची सामूहिक संपत्ती किंवा संपत्ती तयार करण्याचे साधन: पैसा किंवा कोणतीही मालमत्ता

ज्याचे रूपांतर पैशाच्या मालमत्तेत केले जाऊ शकते". **कलम ३९ (ब) हे बसेस लावण्यासाठी पुरेसे आहे, असा निष्कर्ष काढण्यासाठी आणखी युक्तिवादाची गरज नाही. मोटार वाहने ऑपरेटर्सच्या भौतिक संसाधनांचा एक भाग आहेत."**

(जोर दिला आहे)

183. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी आपल्या मतानुसार कलम ३९ (ब) चा पुढचा भाग म्हणजे "वितरण"हा शब्द. अधिक स्पष्टपणे, "राष्ट्रीयीकरण"हा "वितरणाचा"एक प्रकार समजला जाऊ शकतो की नाही हे मत शोधते जे "सामान्य भल्याला"उपयोजित करते. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर म्हणाले की, या शब्दाचा संकुचित अर्थ लावता येणार नाही. 'वितरण'या शब्दाच्या शब्दकोशाच्या व्याख्येचा उल्लेख केल्यावर असे लक्षात आले की, संसाधनांचे राष्ट्रीयीकरण, ज्यात प्रामुख्याने खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रांमधील उद्योग/ सेवा/ युटिलिटीजचे वर्गीकरण आणि वाटप करणे समाविष्ट आहे , हा एक प्रकारचा 'वितरण'आहे. शिवाय, राष्ट्रीयीकरण ही 'समाजाच्या भल्यासाठी'असलेली वितरणात्मक प्रक्रिया मानली गेली आहे. ही निरीक्षणे खाली दिली आहेत.

"८२.राष्ट्रीयीकरणाचा वितरणाशी संबंध असू शकतो का, हा पुढचा प्रश्न आहे. आपण या संकल्पनेला संकुचित किंवा प्रशस्त अर्थ द्यावा का? निःसंशयपणे, उत्तरार्ध, इतक्या स्पष्ट आणि बोलक्या कारणांमुळे. अगदी सोप्या शब्दकोशाच्या अर्थातही "वाटप"करणे म्हणजे "वाटप, वर्गांमध्ये किंवा गटांमध्ये विभागणे"आणि "वितरण"म्हणजे "व्यवस्था, वर्गीकरण, स्थान, स्वभाव, विभागणी, वस्तू, प्रमाण किंवा तत्सम ज्या प्रकारे वस्तू, प्रमाण किंवा तत्सम

विभागणी केली जाते किंवा विभागली जाते; संपूर्ण समुदायात वस्तू विखुरण्याची प्रणाली". (पहा रॅंडम हाऊस डिक्शनरी). **राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रांमध्ये विशिष्ट उद्योग किंवा सेवा किंवा युटिलिटीज किंवा वस्तूंचे वर्गीकरण आणि वाटप करणे म्हणजे त्या संसाधनांचे वितरण करणे होय. वाहतुकीच्या राष्ट्रीयीकरणाला समाजाच्या भल्यासाठी वितरणात्मक प्रक्रिया मानण्यात सामाजिक भान असलेल्या अर्थतज्ज्ञांना फारशी अडचण येणार नाही. आपल्या योजनेतील राष्ट्रीयीकरणाच्या संकल्पनेचा आपण निषेध करू शकत नाही कारण कलम ३९ (ब) त्यात समाविष्ट नाही. टेकओव्हरची विशिष्ट योजना राबवायची की नाही, हा सार्वजनिक धोरणाचा विषय विधिमंडळाच्या शहाणपणावर सोडला जातो.**

184. कलम ३९ (ब) च्या विवेचनावर परिणाम करणारा पुढचा निर्णय **भीमसिंगजी आहेत.**या न्यायालयाच्या पाच न्यायाधीशांच्या घटनापीठाने नागरी जमीन (कमाल मर्यादा व नियमन) अधिनियम १९७६ च्या घटनात्मकतेवर निर्णय दिला. शहरी वस्त्यांमधील रिकाम्या जमिनीवर कमाल मर्यादा घालण्याची आणि काहीच्या हाती नागरी जमिनीचे केंद्रीकरण होऊ नये म्हणून कमाल मर्यादेपेक्षा जास्त भूसंपादन करण्याची तरतूद या कायद्यात करण्यात आली होती. चंद्रचूड, न्यायमूर्ती भगवती, न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर आणि न्यायमूर्ती सेन यांनी चार न्यायाधीशांच्या बहुमताने म्हटले की, हा कायदा कलम ३९ (ब) आणि (क) मध्ये नमूद केलेल्या तत्त्वांना लागू करतो आणि अशा प्रकारे कलम ३१-सी द्वारे संरक्षित आहे. प्रारंभी, जेव्हा निकाल सुनावला गेला तेव्हा सरन्यायाधीश वाय. व्ही. चंद्रचूड (स्वत: साठी आणि न्यायमूर्ती भगवती) यांनी सविस्तर कारणे सांगितली आहेत. अखेर सरन्यायाधीश

वाय. व्ही. चंद्रचूड (स्वत:साठी आणि न्यायमूर्ती भगवती) यांनी एक आदेश जारी केला की, न्यायमूर्ती कृष्ण अय्यर यांच्या मतात नमूद केलेल्या कारणांशी विद्वान न्यायाधीश सहमत आहेत.[132]हा कायदा कलम ३९ (ब) आणि (क) च्या अनुषंगाने आहे का, या प्रश्नावर न्यायमूर्ती सेन यांनी बहुमताशी सहमती दर्शविली, परंतु इतर काही बाबींवर असहमती दर्शविली. न्यायमूर्ती तुळजापूरकर यांनी हा कायदा घटनाबाह्य ठरवत कलम ३९ (ब) व (क) मधील तत्त्वांना अनुच्छेद ३१ क ने वाचविण्यासाठी लागू केलेला नाही, असे मत नोंदवले.

185. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी लिहिलेल्या बहुमताच्या मतानुसार शहरी जमिनीचे केंद्रीकरण काही मोजक्या लोकांच्या हातात देण्यास अडथळा आणणारा आणि समन्यायी वाटपसुनिश्चित करणारा कायदा कलम ३९ (ब) आणि (क) च्या कक्षेत येतो. ते म्हणाले:

> "१०. [...]**राज्यघटनेतील कलम ३९ (ब) व (क) हे थेट आकर्षित झाले असून समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीचे पुरेपूर शोषण करण्यासाठी नागरी जमिनीचे सर्वसामान्यांच्या हितासाठी वाटप होणे आवश्यक आहे, यात शंका नाही. देश औद्योगिकीकरणाच्या माध्यमातून अस्तित्वाची लढाई लढत असताना अशा जमिनीचा औद्योगिक कारणांसाठी जास्तीत जास्त वापर करण्यास नागरी जमिनी खाजगी हातात देणे ही एक प्रभावी बाब आहे, हेही एक कुख्यात सत्य आहे.** प्रदीर्घ शीर्षकात आणि वैधानिक योजनेत नमूद केल्याप्रमाणे कायद्याचे उद्दिष्ट राज्यघटनेच्या भाग चारची अंमलबजावणी आहे, असा निष्कर्ष काढण्यासाठी युक्तिवादाची गरज नाही. देशाच्या कारभारात राज्यधोरणाची

132Maharao Sahib Shri Bhim Singhji v. Union of India(1986) 4 SCC 615

मार्गदर्शक तत्त्वे सर्वोपरि आणि मूलभूत असल्याने कलम ३९ (ब) आणि (क) मध्ये परिकल्पित वितरणात्मक न्यायाची भारताने स्वीकारलेल्या समाजवादी प्रजासत्ताकाच्या विकास प्रक्रियेत महत्त्वाची भूमिका आहे. [...]

११. **कलम ३९ हे घटनात्मक वास्तव असेल तर मोठ्या प्रमाणात रिकाम्या जागा ताब्यात घेणे ही राष्ट्रीय गरज आहे. त्या आर्थिक व्यवस्थेने घडवून आणलेल्या आर्थिक व्यवस्थेपेक्षा आणि समाजाच्या सांस्कृतिक विकासापेक्षा कायदा कधीच वरचा असू शकत नाही. (मार्क्स)**। त्यामुळे आर्थिक न्यायाने सूचित केलेल्या सामाजिक व्यवस्थेची भाषा करणारे राज्यघटनेचे कलम ३८ प्रत्यक्षात आणायचे असेल, तर कायद्याने प्रभावीपणे प्रतिसाद दिला पाहिजे आणि संस्थापकांनी कल्पिलेल्या परिवर्तनाच्या गरजा पूर्ण केल्या पाहिजेत. [...]"

186. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी रंगनाथ रेड्डी **प्रकरणी दिलेल्या निर्णयाचा दाखला दिला नसला**,तरी रंगनाथ**रेड्डी तील कलम ३९ (ब) वरील त्यांच्या निरीक्षणांचा संदर्भ देण्यास मदत होईल अशी काही निरीक्षणे त्यांनी मांडली.**दुसर् या खाजगी मालकाच्या फायद्यासाठी राज्याने खाजगी संसाधनांचे अधिग्रहण करणे कलम ३९ (ब) च्या योजनेत नाही, असे निरीक्षण त्यांनी नोंदवले. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांच्या मते, काही परिस्थितीत खाजगी उद्योगही सर्वसामान्यांच्या हिताची सेवा करू शकतो आणि काही व्यवसाय आणि उद्योग खाजगी हातात राहू शकतात , "आपल्या बहुलवादी अर्थव्यवस्थेच्या संक्रमणकालीन अवस्थेत".

"१६-**ए. [...]**इतर खाजगी मालकांची बदली करून काही खाजगी मालकांकडून लाभ घेणे बंधनकारक नाही आणि कधीही होऊ शकत नाही. सार्वजनिक सत्तेच्या भ्रष्ट वापराची प्रचलित विकृती न्यायालयाला गृहीत धरता येणार नाही,

अन्यथा तोच आरोप न्यायालयावर केला जाईल. "उद्योग"ची विस्तृत व्याख्या किंवा 'कोणतीही व्यक्ती'आणि "कोणताही हेतू"यासारख्या सामान्य शब्दांचा वापर केल्याने संपूर्ण कलम केवळ सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी आणि कलम ३९ (ब) आणि (क) चे बिल भरण्याचा सार्वजनिक हेतू मान्य असेल या अस्पष्ट मुख्य आधारापासून मुक्त होऊ शकत नाही. खाजगी उद्योगही राष्ट्रीय गरजेसाठी असू शकतो आणि सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी असू शकतो. अगदी मेडिकल क्लिनिक, लीगल एड ब्युरो, इंजिनीअरिंग कन्सल्टंटचे ऑफिस, खासगी ॲम्ब्युलन्स गॅरेज, फार्मासिस्टचे दुकान किंवा अगदी अंत्यसंस्कारगृह देखील सार्वजनिक उपयोगिता असू शकते. लोकांसाठी व्यवसाय, समुदायाच्या सेवेतील व्यापार आणि देशाच्या विकासाच्या धोरणात्मक क्षेत्रातील उद्योग हे आपल्या बहुलवादी अर्थव्यवस्थेच्या संक्रमणकालीन अवस्थेत खाजगी हातात असू शकतात. अशा खाजगी उद्योगांना किंवा व्यावसायिकांना देण्यात आलेल्या जमिनींचा निषेध का करावा? टचस्टोन हा सार्वजनिक हेतू, समाजहित आणि तत्सम निकष आहे. सत्तेचा वापर एखाद्या खासगी उद्योगपतीच्या फायद्यासाठी किंवा घराणेशाहीसाठी केला जात असेल, तर तिरकस कायद्याला न्यायालयीन जलमय स्वरूप प्राप्त होईल. संभाव्य भ्रष्टाचार, घराणेशाही, संरक्षण, राजकीय दबाव, मैत्रीपूर्ण दबाव किंवा भ्रष्ट हेतू असे गृहीत धरणे अयोग्य आहे. [...]"

187. कलम ३९ (ब) च्या विवेचनाशी संबंधित पुढचा निर्णय म्हणजे **संजीव कोक** हा या न्यायालयाच्या पाच न्यायमूर्तींच्या घटनापीठाचा निर्णय. या निकालात आधी नमूद केल्याप्रमाणे, या प्रकरणातील या न्यायालयाच्या निरीक्षणांवर आमच्यासमोरील संदर्भ आदेशात विशेष शंका घेण्यात आली आहे. हे न्यायालय कोकिंग कोळसा खाणी (राष्ट्रीयीकरण) अधिनियम, १९७२ च्या घटनात्मकतेवर निर्णय देत होते, ज्यात कोकिंग कोळसा खाणी आणि त्यांच्या कोकिंग ओव्हन प्लांटच्या

अधिग्रहणाची तरतूद होती. या कोकिंग ओव्हन प्लांटव्यतिरिक्त याचिकाकर्त्यांसारख्या स्वतंत्र व्यक्तींच्या मालकीच्या बारा कोकिंग ओव्हन प्लांटचेही या कायद्यांतर्गत राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले. इतर कोकिंग ओव्हन प्लांटचे राष्ट्रीयीकरण केले जात नसल्याने हा कायदा कलम १४ चे उल्लंघन करतो, असा युक्तिवाद याचिकाकर्त्यांनी केला. भारत सरकारने कायद्याच्या गुणवत्तेच्या आधारावर या कायद्याचा बचाव केला आणि असा युक्तिवाद केला की हा कायदा कलम ३१-सी द्वारे संरक्षित आहे कारण तो अनुच्छेद ३९ (बी) मधील तत्त्वांना लागू करतो. विधिमंडळाच्या म्हणण्यानुसार, कोकिंग कोळसा खाणी आणि कोक ओव्हन प्रकल्पांच्या राष्ट्रीयीकरणाची तरतूद करणारा कायदा "लोह आणि पोलाद उद्योगाच्या वाढत्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी आणि त्याच्याशी संबंधित किंवा प्रासंगिक बाबींसाठी आवश्यक असलेल्या कोकिंग कोळशाच्या संसाधनांचे संरक्षण, संवर्धन आणि वैज्ञानिक विकासास प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने अशा खाणी आणि प्रकल्पांची पुनर्रचना आणि पुनर्रचना करण्याच्या उद्देशाने"होता.

188. या प्रकरणातील याचिकाकर्त्यांच्या वकिलांनी असा युक्तिवाद केला की, कलम १४ मधील व्यापक समतावादी तत्त्वाचे उल्लंघन करणारा कायदा कलम ३९ (ब) मध्ये नमूद केलेल्या तत्त्वांची अंमलबजावणी करणारा मानला जाऊ शकत नाही. हा युक्तिवाद पुढे नेण्यासाठी वकिलांनी मिनर्व्हा मिल्समध्ये न्यायमूर्ती भगवती यांनी आपल्या असहमतीच्या मतात केलेल्या निरीक्षणांचा आधार घेतला, ज्यात विद्वान

न्यायाधीशांनी ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे कलम ३९ (ब) मधील दुरुस्तीची घटनात्मकता कायम ठेवली. थोडक्यात न्यायमूर्ती भगवती यांनी असे निरीक्षण नोंदवले होते की, जेव्हा एखादा कायदा मार्गदर्शक तत्त्वाला अमलात आणतो, तेव्हा असा कायदा नेहमीच "वास्तविक आणि मूलभूत"समानतेच्या तत्त्वाशी सुसंगत असतो, जरी तो समानतेच्या औपचारिकतावादी सैद्धांतिक दृष्टिकोनाशी विसंगत असला तरीही. हा युक्तिवाद न्यायालयाने फेटाळून लावला आणि असे म्हटले गेले की जर निर्देशक तत्त्वाला पुढे नेण्याचा कायदा भेदभावरहित किंवा वाजवी वर्गीकरणावर आधारित असणे आवश्यक असेल तर अनुच्छेद 31-सी मध्ये कोणताही हेतू शिल्लक नाही. ते स्वतःच वैध असेल. म्हणूनच मार्गदर्शक तत्त्वाला चालना देण्यासाठी तयार केलेला कायदा, कायद्यासमोरील समानतेच्या औपचारिकतावादी आणि सैद्धांतिक दृष्टिकोनाशी विसंगत असला, तरी व्यापक समतावादी तत्त्व आणि सर्वांसाठी सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाचे घटनात्मक ध्येय पुढे नेईल, असे मानले गेले. जर हा कायदा मार्गदर्शक तत्त्वांच्या व्यापक समतावादाचा उद्देश असेल तर कलम १४ अंतर्गत आव्हानापासून कायद्याचे संरक्षण करण्यासाठी कलम ३१ -सी घेण्यात आले.[133]

189. हा कायदा कलम ३९ (ब) लागू करतो का, या प्रश्नावर याचिकाकर्त्यांच्या वकिलांनी असा युक्तिवाद केला की, खाजगी पक्षांच्या मालकीची कोळसा खाण किंवा कोक

133 Sanjeev Coke[16, 17].

ओव्हन प्रकल्प "समुदायाची भौतिक संसाधने"बनू शकत नाही. 'समाजाची भौतिक संसाधने'म्हणून पात्र ठरण्यासाठी साधनसंपत्तीची मालकी राज्याकडे असणे आवश्यक आहे, असा आग्रह धरण्यात आला. हा कायदा खाजगी पक्षांच्या कोकिंग कोळसा खाणी आणि कोक ओव्हन प्रकल्पांच्या राज्याद्वारे अधिग्रहणासाठी कायदा मानला जाऊ शकतो परंतु कलम ३९ (बी) मधील तत्त्वे सुरक्षित करण्याच्या दिशेने हा कायदा नाही. कलम ३९ (ब) मधील कीवर्ड "वितरित"आहे आणि भौतिक संसाधने वितरित करण्यापूर्वी प्रथम राज्याने संपादन करणे आवश्यक आहे, असा युक्तिवाद करण्यात आला. अधिग्रहणाची तरतूद करणारा कायदा हा वितरणाचा कायदा मानला जाऊ शकत नाही, असा आग्रह धरण्यात आला.

190. हा युक्तिवाद या न्यायालयाने (न्यायमूर्ती चिनप्पा रेड्डी यांच्यामार्फत बोलताना) फेटाळून लावला. "समुदायाची भौतिक संसाधने"या शब्दाचा अर्थ समाजासाठी संपत्ती निर्माण करण्यास सक्षम असलेल्या सर्व गोष्टी आहेत आणि केवळ सार्वजनिक मालकीच्या संसाधनांपुरते मर्यादित असू शकत नाहीत, असे निरीक्षण न्यायालयाने नोंदवले. शिवाय, "समाजवादी"प्रजासत्ताक स्थापन करण्याच्या घटनात्मक ध्येयाच्या संदर्भात हे शब्द समजून घेतले पाहिजेत, जे नेहमीच मार्गदर्शक तत्त्वांवरील अध्यायाचे ध्येय राहिले आहे. शिवाय, "वितरण"या शब्दाला संकुचित बांधकाम देता येणार नाही आणि त्यात "संपत्तीचे खाजगी मालकीतून

सार्वजनिक मालकीत रूपांतर"समाविष्ट आहे, असे मानले गेले. या निरीक्षणांच्या समर्थनार्थ न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी **रंगनाथ रेड्डी** मध्ये लिहिलेल्या मतातील निरीक्षणांचा आधार या न्यायालयाने घेतला. "समुदायाची भौतिक संसाधने"आणि "वितरण"या वाक्यांशांच्या अर्थावरील हे निष्कर्ष आपल्यासमोरील संदर्भाच्या केंद्रस्थानी आहेत आणि खाली पूर्णपणे पुनरुत्पादित केले आहेत.

"१९[...]

"समुदायाची भौतिक संसाधने"या शब्दाचा अर्थ समाजासाठी संपत्ती निर्माण करण्यास सक्षम असलेल्या सर्व गोष्टीचा आहे. सेन यांनी सुचविल्याप्रमाणे अभिव्यक्तीचा इतक्या संकुचित पद्धतीने अर्थ लावणे आणि ते सार्वजनिक मालकीच्या भौतिक संसाधनांपुरते मर्यादित ठेवणे आणि खाजगी मालकीची भौतिक संसाधने वगळणे असे कोणतेही वॉरंट नाही. अभिव्यक्तीमध्ये कोणतेही द्वंद्व नसते.सार्वभौम , समाजवादी, धर्मनिरपेक्ष, लोकशाही प्रजासत्ताक स्थापन करण्याच्या घटनात्मक ध्येयाच्या संदर्भात हे शब्द समजून घेतले पाहिजेत. राज्यघटनेत उशीरा दुरुस्ती करून 'समाजवादी'हा शब्द प्रस्तावनेत समाविष्ट करण्यात आला असला, तरी समाजवाद हेच नेहमीच ध्येय राहिले आहे, हे राज्याच्या धोरणनिर्देशक तत्त्वांवरून स्पष्ट होते. ही दुरुस्ती केवळ निकडीवर भर देण्यासाठी होती. राष्ट्रीय उत्पादक संपत्तीची मालकी, नियंत्रण व वितरण समाजाच्या हितासाठी व वापरासाठी करणे आणि स्वार्थासाठी संसाधनांचा गैरवापर करण्याची व्यवस्था नाकारणे हेच समाजवाद आहे आणि कलम ३९ (ब) मधील शब्द आणि विचार परंतु सर्व समाजवादी लेखकांनी सामान्यत: स्पष्ट केलेल्या समाजवादाच्या परिचित भाषेचे आणि तत्त्वज्ञानाचे प्रतिबिंब उमटवतात.

[...]

आपण त्याकडे अशा दृष्टीनेही पाहू शकतो. हिमाचल प्रदेश राज्याकडे अफाट वनसंपदा आहे किंवा बिहार राज्याकडे अफाट खनिज संपत्ती आहे, असे आपण म्हणतो तेव्हा त्याचा अर्थ असा होत नाही की हिमाचल प्रदेश आणि बिहार या राज्यांच्या सरकारांकडे वन आणि खनिज संपत्ती आहे; आमचा अर्थ असा आहे की दोन्ही राज्यांच्या प्रदेशात अफाट जंगल आणि खनिज संपत्ती आहे, मग ती संपत्ती संपूर्ण लोकांच्या मालकीची असो किंवा व्यक्तींच्या मालकीची असो. पुन्हा जेव्हा आपण म्हणतो की, दिल्लीतील एखादा विशिष्ट भाग बंगाली, पंजाबी किंवा दक्षिण भारतीय भाग आहे, तेव्हा त्याचा अर्थ असा नाही की तो भाग बंगाली, पंजाबी किंवा दक्षिण भारतीयांच्या मालकीचा आहे तर त्या भागात मोठ्या संख्येने बंगाली, पंजाबी किंवा दक्षिण भारतीय राहतात. कलम ३९ (ब) जेव्हा समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचा संदर्भ देते तेव्हा ते केवळ संपूर्ण समुदायाच्या मालकीच्या संसाधनांचा संदर्भ देत नाही तर ते समुदायाच्या वैयक्तिक सदस्यांच्या मालकीच्या संसाधनांचा देखील संदर्भ देते. समुदायाची संसाधने म्हणजे केवळ सार्वजनिक संसाधने नव्हे तर त्यात खाजगी संसाधनांचाही समावेश आहे. कलम ३९ (ब) मध्ये वापरला जाणारा "वितरण"हा शब्द ज्या मर्यादित अर्थाने वापरला जातो, तो वापरला जातो, म्हणजे केवळ व्यक्तींना किरकोळ वितरण या अर्थाने वापरला जातो, हे आपल्याला समजत नाही. प्रदेशांमधील वितरण, उद्योगांमधील वितरण, वर्गांमधील वितरण आणि सार्वजनिक, खाजगी आणि संयुक्त क्षेत्रांमधील वितरण अशा वितरणाच्या सर्व पद्धती आणि पद्धती ंचा व्यापक अर्थाने वापर केला जातो. अनुच्छेद ३९ (ब) द्वारे परिकल्पित केलेल्या वितरणात *संपत्तीचे खाजगी मालकीतून सार्वजनिक मालकीमध्ये रूपांतर करणे आवश्यक आहे आणि ते आधीच सार्वजनिक मालकीच्या मालमत्तेपुरते मर्यादित नाही.* श्री सेन यांच्या युक्तिवादाला कर्नाटक राज्यातील कृष्णा अय्यर, जे. **विरुद्ध रंगनाथ रेड्डी यांच्या निरीक्षणांनी चांगले उत्तर दिले आहे.**

191. याव्यतिरिक्त, या न्यायालयाने असेही म्हटले आहे की कलम ३९ (बी) आकर्षित होईल की नाही या प्रश्नाशी संपूर्ण उद्योगाचे नव्हे तर उद्योगाच्या केवळ एका भागाचे राष्ट्रीयीकरण केले जात आहे. सार्वजनिक, खाजगी आणि संयुक्त क्षेत्रांमधील वितरण आणि राष्ट्रीयीकरणाच्या कोणत्याही योजनेची व्याप्ती आणि व्याप्ती हे मूलत: राज्याच्या धोरणाचे विषय आहेत जे न्यायालयीन पुनरावलोकनासाठी स्वाभाविकपणे अयोग्य विषय आहेत, असे मत व्यक्त करण्यात आले.

192. कलम ३९ (ब) चा अर्थ आणि आशय यावर चर्चा करणारा आणि मूळ संदर्भ आदेशात नमूद केलेला या न्यायालयाचा पुढचा निर्णय म्हणजे **अबू कावर बाई.रंगनाथ रेड्डी यांच्याप्रमाणेच** परिवहन सेवेच्या राष्ट्रीयीकरणाशी निगडित हे आणखी एक प्रकरण आहे. अशा परिस्थितीत टप्प्याटप्प्याने वाहतूक उद्योगाचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा प्रयत्न करणाऱ्या तामिळनाडू राज्य वाहक व कंत्राटी गाड्या (अधिग्रहण) कायदा १९७३ च्या घटनात्मकतेला आव्हान देण्यात आले होते. परिवहन सेवा आणि ऑपरेटर्सच्या मालमत्तेचा काही भाग राज्याने कायद्यांतर्गत अधिग्रहित केला होता. मद्रास उच्च न्यायालयाने हा कायदा कलम ३१ (२) चे उल्लंघन करणारा आणि कलम ३१ सी मधील संरक्षक छत्राबाहेरचा असल्याचे घोषित केले.

193. या न्यायालयाच्या घटनापीठाने (न्यायमूर्ती फजल अली यांच्यामार्फत बोलताना) कायद्याची घटनात्मकता कायम ठेवली. या कायद्याने कलम ३९ (ब) आणि (क)

मधील तत्त्वांना अमलात आणले आणि अशा प्रकारे कलम ३१-सी लागू केल्यामुळे कलम ३१ (२) अंतर्गत आव्हानापासून वाचले, असे या न्यायालयाने म्हटले आहे. या निष्कर्षापर्यंत पोहोचण्यासाठी **रंगनाथ रेड्डी**आणि **संजीव कोक** यांच्या निर्णयांचा आधार घेण्यात आला. उत्पादनाची साधने, प्रमुख उद्योग, खाणी, खनिजे, सार्वजनिक उपयोगिता आणि सेवा हळूहळू सार्वजनिक मालकी, व्यवस्थापन आणि नियंत्रणाखाली घेतल्या जाऊ शकतात या सैद्धांतिक महत्त्वाकांक्षेवर कलम ३१-सी समाविष्ट करण्याचे कारण असल्याचे या न्यायालयाने म्हटले आहे. समतामूलक समाजा च्या उभारणीचे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी राष्ट्रीयीकरण आवश्यक असल्याचे मत व्यक्त करण्यात आले.[134]

194. वाहने आणि कार्यशाळांसह संपूर्ण परिवहन सेवेचे राष्ट्रीयीकरण केल्याने कोणतेही सार्वजनिक हित साधले जात नाही आणि काही लोकांच्या हातात संपत्तीचे केंद्रीकरण रोखले जात नाही, असा युक्तिवाद या न्यायालयासमोर करण्यात आला. शिवाय, वाहने, अवजारे, अवजारे आणि कार्यशाळा ताब्यात घेण्याचा विचार कलम ३९ (ब) नुसार केला गेला नाही, कारण त्या जंगम मालमत्ता आहेत, भौतिक संसाधने नाहीत, असा युक्तिवाद करण्यात आला. या न्यायालयाने हा युक्तिवाद फेटाळून लावला. **रंगनाथ रेड्डी येथील निर्णयाचा आधार घेत,** जिथे कर्नाटक राज्यातील असाच कायदा या न्यायालयाने कायम ठेवला होता, असे म्हटले गेले

134 Abu Kavur Bai[29-31].

होते की सार्वजनिक सदस्यांना वाजवी दरात जलद वाहतूक प्रदान करण्यासाठी आणि खाजगी ऑपरेटर्सकडून होणारा गैरवापर रोखण्यासाठी राज्याने गाड्यांचे राष्ट्रीयीकरण केले आहे.एक महत्त्वाचा सार्वजनिक हेतू.[135]या न्यायालयाने विविध शब्दकोशातील व्याख्या आणि संजीव कोक मधील या न्यायालयाच्या निरीक्षणांचा आधार घेतला आणि असे म्हटले की कलम ३९ (ब) द्वारे वापरली जाणारी "भौतिक संसाधने"ही संज्ञा जंगम आणि स्थावर अशा दोन्ही मालमत्तांचा समावेश करण्यासाठी पुरेशी विस्तृत आहे.[136]

195. शेवटी, या न्यायालयाने या युक्तिवादाकडे लक्ष वेधले की कायद्यात संहिताबद्ध केलेल्या राष्ट्रीयीकरण धोरणात 'वितरणा'ची कल्पना नाही, कारण ताब्यात घेतलेली मालमत्ता समाजातील विविध सदस्यांना त्यांच्या फायद्यासाठी वितरित केली जात नाही. या न्यायालयाने आपल्या आधीच्या निरीक्षणांच्या अनुषंगाने हा युक्तिवाद फेटाळून लावला. 'वितरण'या शब्दाच्या व्याख्येचा संदर्भ देत, 'वितरण'ला संकुचित बांधकाम देऊ नये, ज्यामुळे कलम ३९ (ब) चा हेतू नष्ट होईल, असे मत व्यक्त करण्यात आले. परिवहन सेवेचे राष्ट्रीयीकरण 'वितरण'च्या कक्षेत येते, असे निरीक्षण या न्यायालयाने नोंदवले आणि म्हटले:

> "९२.त्यामुळे वर उल्लेखकेलेल्या शब्दकोशांमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे 'वितरण'या शब्दाने केलेल्या व्यवहारांची विस्तृत श्रेणी लक्षात घेता 'वितरण'या शब्दाचा

135Abu Kavur Bai[74, 75].

136Abu Kavur Bai[78-83].

निव्वळ शाब्दिक अर्थाने अर्थ लावणे योग्य ठरणार नाही, जेणेकरून केवळ एका विशिष्ट प्रकारची किंवा विशिष्ट व्यक्तींची विभागणी होईल. विभागणी, वाटप, वाटप, वर्गीकरण, हे शब्द स्पष्टपणे 'वितरण'या शब्दाच्या व्यापक कक्षेत येतात. **त्यामुळे कलम ३९ (ब) मध्ये वापरल्या गेलेल्या 'वितरण'या शब्दात वितरणाच्या व्यापक-आधारित संकल्पनेचे विविध पैलू, पैलू, पद्धती आणि पारिभाषिक शब्दांचा समावेश असेल. दुसर् या शब्दांत सांगायचे झाले तर 'वितरण'या शब्दाचा अर्थ असा नाही की एखाद्याची मालमत्ता ताब्यात घ्यावी आणि इतरांना वाटली जावी जसे की जमीन सुधारणा जिथे मोठ्या जमीनदारांकडून जमिनी काढून भूमिहीन मजुरांना दिल्या जातात किंवा त्यासाठी विविध शहरी आणि ग्रामीण कमाल मर्यादा कायदे आहेत. वितरणाच्या साधनांपैकी हा एकच मार्ग आहे पण एकमेव मोड नाही.** तात्कालिक प्रकरणात, जसे आपण आधीच नमूद केले आहे, वितरण निःसंशयपणे वेगळ्या आकारात असले तरी तेथे आहे. ऑपरेटर्सबद्दल बोलायचे झाले तर ते प्रामुख्याने प्रचंड नफा कमावून प्रेरित होते आणि ज्या गावांमध्ये किंवा प्रवासी रहदारी कमी आहे किंवा ट्रॅक अवघड आहे अशा ठिकाणी जाण्यास ते टाळाटाळ करतात. यामुळे साहजिकच समाजातील गोरगरीबाची मोठी गैरसोय झाली आणि त्यांना वाहतुकीने शहरे किंवा इतर भागात जाण्याची सुविधा नाकारण्यात आली. **वाहतुकीचे तसेच युनिट्सचे राष्ट्रीयीकरण केल्यास वाहने राज्याच्या सर्वात दूरच्या कोपऱ्यात जाऊन शक्य तितक्या खोलात प्रवेश करू शकतील आणि चांगल्या आणि जलद आणि अधिक प्रभावी सुविधा प्रदान करू शकतील. हे निःसंशयपणे लोकांच्या सामान्य हिताचे वितरण असेल आणि कलम** ३९ **च्या खंड (ब) द्वारे स्पष्टपणे समाविष्ट केले जाईल."**

196. रंगनाथ रेड्डी, संजीव**कोक आणि** अबू कावर बाई **यांनी सांगितलेली वरील तत्त्वे** राज्याद्वारे काही संसाधनांचे राष्ट्रीयीकरण किंवा संपादनाशी संबंधित निर्णयांमध्ये

अनुसरण केली गेली आहेत. या संसाधनांमध्ये विद्युत ऊर्जा [**तिनसुखियाइलेक्ट्रिक सप्लाय कंपनी लिमिटेड विरुद्ध आसाम राज्य**[137] आणि **महाराष्ट्रराज्य वीज मंडळ विरुद्ध ठाणे इलेक्ट्रिक सप्लाय कंपनी**] **यांचा समावेश आहे.**[138]), दुर्दम्य वनस्पती [**आसाम सिलिमॅनाइट लिमिटेड विरुद्ध भारत सरकार**[139]] आणि जमीन [**बसंतीबाई खेतान**]. संक्षिप्ततेच्या हितासाठी, आम्ही या प्रत्येक निर्णयातील निष्कर्षांचा पुनरुच्चार करणार नाही. मात्र, **रंगनाथ रेड्डी**, **संजीव कोक** आणि **अबू कावर बाई** यांनी दोन व्यापक पैलूंवर घेतलेल्या मताला अनुसरून हे निर्णय घेण्यात आले.*पहिली गोष्ट म्हणजे*, 'समुदायाची भौतिक संसाधने'या वाक्यात खाजगी मालकीची संसाधने समाविष्ट आहेत आणि ती राज्याच्या मालकीच्या संसाधनांपुरती मर्यादित असू शकत नाहीत. *दुसरं म्हणजे* या खाजगी संसाधनांचं राष्ट्रीयीकरण किंवा राज्यातहस्तांतरण हे "वितरण"या अभिव्यक्तीत मोडतं आणि सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी काम करतं.

197. या न्यायालयाच्या घटनापीठाने कलम ३९ (ब) चा अर्थ शोधून काढलेला आणखी एक महत्त्वाचा निर्णय म्हणजे **नैसर्गिक संसाधनांचेवाटप, २०१२ चा विशेष संदर्भ क्रमांक १.**[140]वर चर्चा केलेल्या निर्णयांप्रमाणे, हे असे प्रकरण नव्हते जिथे एखाद्या कायद्याचे संरक्षण करण्यासाठी कलम ३१-सी चे संरक्षण मागितले गेले होते,

137 [1989] 2 SCR 544 : (1989) 3 SCC 709 : 1989 INSC 128

138 1989] 2 SCR 518 : (1989) 3 SCC 616 : 1989 INSC 127

139 [1990] 1 SCR 983 : (1992) Supp 1 SCC 692 : 1990 INSC 89

140 [2012] 9 SCR 311 : (2012) 10 SCC 1 : 2012 INSC 428

त्याऐवजी, कलम ३९ (बी) चा आधार या न्यायालयाने कायदा आहे की नाही हे निर्धारित करण्यासाठी केला होता नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे विशिष्ट पद्धतीने वाटप करण्याचा घटनात्मक आदेश. स्पेक्ट्रम वाटपाबाबत या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने केलेली निरीक्षणे लक्षात घेऊन राष्ट्रपतींनी या न्यायालयाचा संदर्भ दिला. नैसर्गिक साधनसंपत्तीची विल्हेवाट लावण्यासाठी लिलाव हे एकमेव घटनात्मक दृष्ट्या मान्य साधन आहे का, हा या न्यायालयासमोरील मुख्य प्रश्न होता.

198. लिलावाला घटनात्मक आदेश म्हणून घोषित करणे अयोग्य ठरेल कारण यामुळे कलम ३९ (ब) मधील घटनात्मक तत्त्वांचा विपर्यास होईल, असे घटनापीठाने म्हटले आहे. कलम ३९ (ब) मध्ये नैसर्गिक संसाधनांच्या वितरणाच्या उद्देशावर 'निर्बंध'घालण्यात आला आहे, म्हणजेच असे वितरण "सामान्य हित"साध्य करण्यासाठी असणे आवश्यक आहे, असे या न्यायालयाने म्हटले आहे. शिवाय लिलावासारख्या वाटपाच्या केवळ एका पद्धतीपुरते मर्यादित न राहता 'वितरण'या शब्दाचा व्यापक अर्थ लावण्यात आला. या न्यायालयाने म्हटले:

> “११३. [...] "वितरण"नियंत्रित करणारे व्यापक आणि मूलभूत तत्त्व म्हणजे सामान्य हिताची प्रगती होय. पण त्या उद्दिष्टाच्या पूर्ततेसाठी राज्यघटनेने "वितरण"हा सामान्य शब्द वापरला आहे. वितरणाची व्यापक रूपरेषा असते आणि ती केवळ एका पद्धतीपुरती म्हणजेच लिलावापुरती मर्यादित असू शकत नाही. नैसर्गिक संसाधनांचे वितरण/वाटप करण्यासाठी उपलब्ध अशा सर्व

पद्धतींचा यात विचार करण्यात आला आहे, जे शेवटी "सामान्य हिताला"उपेक्षित करतात.

199. शिवाय, लिलाव हा महसूल वाढविण्याचा उत्तम मार्ग असला, तरी 'कॉमन गुड'ची पूर्तता करण्यासाठी महसूल वाढविणे हा नेहमीच सर्वोत्तम मार्ग नसतो, असे या न्यायालयाने म्हटले आहे. काही प्रकरणांमध्ये, या न्यायालयाच्या मते, विकासात्मक विचारांच्या तुलनेत महसुली विचार दुय्यम स्थान धारण करू शकतात. या न्यायालयाने म्हटले:

> 119. "कॉमन गुड"हा आदर्श सर्वांगीण पद्धतीने समजून घेतला पाहिजे आणि त्याचे कौतुक केले पाहिजे. हे उघड आहे की ज्या पद्धतीने सर्वसामान्यांचे हित साधले जाते ते कोणत्याही घटनात्मक निकषावर मोजले जाऊ शकते असे नाही - ते सरकारच्या आर्थिक आणि राजकीय तत्त्वज्ञानावर अवलंबून असेल. सर्वसामान्यांचे हित साधता येईल असा महसूल वाढवणे हा एकमेव मार्ग नाही. जेथे महसुलात वाढ करणे हा धोरणाचा उद्देश असतो, त्या वेळी त्या संसाधनाला सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम मार्ग मानले जाते, तेथे लिलाव ही एकमेव पद्धत नसली तरी एक श्रेयस्कर पद्धत असेल. जेथे महसुलात वाढ करणे हा वितरणाच्या धोरणाचा उद्देश नाही, तेथे लिलावाचा प्रश्नच उद्भवणार नाही. महसुली विचार विकासात्मक बाबींचा दुय्यम विचार केला जाऊ शकतो.
>
> 120. [...] आर्थिक तर्कशास्त्र हे सिद्ध करते की नैसर्गिक संसाधनांचे वाटप करणे हा सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी एकमेव मार्ग असू शकत नाही आणि कधीकधी तो सार्वजनिक हिताच्या विरोधात असू शकतो. त्यामुळे लिलावाद्वारे सर्व नैसर्गिक साधनसंपत्तीची विल्हेवाट लावणे हा घटनात्मक अधिकार नाही, यावर फारसा भर देण्याची गरज नाही.

200. विशेष म्हणजे, वरील प्रस्तावांवर पोहोचण्यासाठी या न्यायालयाने एल अबू कवुर बाई मधील निर्णय आणि रंगनाथ रेड्डी यांच्या निर्णयाचा आधार घेतला. थोडक्यात विशेष संदर्भ क्रमांक १ मधील निर्णय ात दोन गोष्टी केल्या आहेत. पहिली गोष्ट म्हणजे यात 'वितरण'चा व्यापक अर्थ सांगितला आहे आणि कलम ३९ (ब) नुसार वितरणाची कोणतीही एक पद्धत बंधनकारक नाही, असे म्हटले आहे. दुसरं म्हणजे, 'कॉमन गुड'या वाक्प्रचाराची व्यापक आयात व्हावी असा अर्थ लावतो आणि स्पष्ट करतो की , सरकारकडून मिळणारा महसूल हा सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी नेहमीच एकमेव मार्ग नसतो. महत्त्वाचे म्हणजे कलम १४ अन्वये आव्हान टाळण्यासाठी कलम ३९ (ब) लागू करण्यात आलेला हा निर्णय नसून कलम १४ मधील समानतेचा 'नकारात्मक'अधिकार आणि कलम ३९ (ब) मधील 'सकारात्मक'जनादेश ाच्या प्रकाशात नैसर्गिक संसाधनांच्या वितरणाविषयीच्या घटनात्मक जनादेशाचा अर्थ लावण्यासाठी हा निर्णय होता. एका अर्थाने, मूलभूत घटनात्मक तत्त्वे आणि आदेश समजून घेण्यासाठी मूलभूत अधिकार (अनुच्छेद १४) आणि निर्देशक तत्त्वे (अनुच्छेद ३९ (ब)) यांचा सामंजस्याने अर्थ लावण्याचे हे एक उदाहरण आहे.

201. या निर्णयांमधून समोर येणाऱ्या व्यापक उपदेशांचा सारांश असा देता येईल:

अ कलम ३९ (ब) मागचा उद्देश राज्याला 'अर्थव्यवस्थेची पुनर्रचना'करण्याची मुभा देणे हा आहे. काही हातांत संपत्तीचे केंद्रीकरण रोखणे हे लेखाचे उद्दिष्ट आहे;

ब "समुदायाची भौतिक संसाधने"हा शब्द समाजासाठी संपत्ती निर्माण करण्यास सक्षम असलेल्या गोष्टींना संदर्भित करतो आणि नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित, खाजगी आणि सार्वजनिक अशा सर्व संसाधनांचा समावेश करतो. व्यक्तीची संसाधने ही समुदायाची संसाधने आहेत आणि अशा प्रकारे, खाजगी मालकीची मालमत्ता वाक्यांशाद्वारे समाविष्ट केली जाते;

क खाजगी मालकीच्या संसाधनांचे राष्ट्रीयीकरण कलम ३९ (ब) आणि (क) लागू होऊ शकते. 'वितरण'या शब्दाला व्यापक बांधकाम दिले पाहिजे जेणेकरून राज्याने खाजगी संसाधनांच्या संपादनाचा समावेश करावा; आणि

ड वरील शिफारशींना पुढे नेणारे निर्णय रंगनाथ रेड्डी मधील न्यायमूर्ती कृष्ण अय्यर यांच्या निरीक्षणांमध्ये कलम ३९ (ब) चा अर्थ लावतात आणि त्यानंतर संजीव कोक आणि अबू कावर बाई मध्ये पुष्टी देतात.

202. वरील बाबी लक्षात घेता खालील प्रश्न या न्यायालयाच्या विचारार्थ येतात.

अ खाजगी मालकीची सर्व संसाधने 'समाजाच्या भौतिक संसाधनां'च्या कक्षेत येतात का?

ब राज्याने खाजगी संसाधनांचे संपादन करणे हे कलम ३९ (ब) द्वारे मान्यता प्राप्त वितरणाचे स्वरूप आहे का?

६. कलम ३९ (ब) च्या वरील विवेचनाची शुद्धता

203. कलम ३९ (ब) हे कायदेविषयक अधिकाराचे स्त्रोत नाही. या तरतुदीच्या कक्षेतून 'खाजगी मालकीची संसाधने'समाविष्ट करणे किंवा वगळणे यामुळे अशी संसाधने मिळविण्यासाठी कायदे करण्याच्या विधिमंडळाच्या अधिकारावर परिणाम होत नाही. काही विशिष्ट परिस्थितीत खाजगी संसाधने मिळविण्याचा अधिकार राज्यघटनेतील इतर तरतुदींमध्ये आढळतो, ज्यात प्रतिष्ठित क्षेत्राच्या सार्वभौम अधिकाराचा समावेश आहे. उदाहरणार्थ, मालमत्तेचे अधिग्रहण हा सातव्या अनुसूचीच्या सूची तीनच्या प्रविष्टि ४२ मधील समवर्ती यादी विषय आहे. शिवाय, जेथे एखादा कायदा कलम ३९ (ब) च्या कक्षेत येतो, तेथे तो कायदा केवळ घटनेच्या अनुच्छेद १४ आणि १९ अंतर्गत आव्हानापासून संरक्षित आहे. एखादा कायदा कलम ३९ (ब) च्या अनुषंगाने आणि कलम ३१ सी द्वारे संरक्षित असला तरी कलम ३००-अ सह राज्यघटनेच्या इतर तरतुदींनुसार त्याच्या घटनात्मकतेला आव्हान मिळण्याची शक्यता असते. त्याचप्रमाणे कलम ३९ (ब) च्या कक्षेबाहेर येणारा कायदा अजूनही वैध ठरू शकतो. कलम ३१ अ आणि ३१ ब अन्वये घटनेने दिलेले इतर सर्व लाभ आणि संरक्षण अशा कायद्याला लागू राहतील. हे लक्षात

घेऊन आपण कलम ३९ (ब) च्या वरील विवेचनाची शुद्धता निश्चित करण्याकडे वळतो, म्हणजेच सर्व खाजगी मालमत्ता कलम ३९ (ब) च्या कक्षेत येतात.

अ हे विवेचन कलम ३९ (ब) च्या मजकुराशी विसंगत आहे

204. कलम ३९ (ब) च्या मजकुरातून पाच महत्त्वाचे घटक समोर येतात, जे या निर्णयाच्या परिच्छेद २ मध्ये पुनरुत्पादित केले गेले आहेत. हे आहेत:

अ. ही तरतूद "मालकी आणि नियंत्रण"शी संबंधित आहे;

ब. "भौतिक संसाधनांची"मालकी आणि नियंत्रण तरतुदीद्वारे हाताळले जाते;

क. या तरतुदीमध्ये ज्या भौतिक संसाधनांचा समावेश आहे ती "समुदायाची"आहेत;

ड सुरक्षित करण्यासाठी राज्याचे धोरण निर्देशित केले पाहिजे

इ. अशा संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रणाचे "वितरण";

फ. वितरणाचा हेतू "सर्वसामान्यांच्या हिताची उत्तम सेवा करणे"हा असला पाहिजे.

205. खाजगी मालकीची संसाधने 'समाजाची भौतिक संसाधने'या वाक्याच्या कक्षेत येतात का, हा प्रश्न या न्यायालयासमोर आहे. 'समाजाची भौतिक संसाधने'या वाक्याची व्याख्या करण्यासाठी रंगनाथ रेड्डी, संजीव कोक आणि अबू कावरबाई या न्यायालयाने केलेल्या व्याख्यांकडे कायद्याचे शब्दकोश आणि कायदेविषयक शब्दकोश आपले लक्ष वेधतात. आमच्यासमोरील संदर्भात या निर्णयांवर शंका

घेण्यात आली आहे. अशा प्रकारे, वाक्यांशाचा योग्य अर्थ समजून घेण्यासाठी आपण शब्दांचा नव्याने विचार करणे आवश्यक आहे. आपण स्वतंत्रपणे 'सामग्री', 'संसाधने'आणि 'समुदाय'या शब्दांकडे पाहून सुरुवात करू शकतो.

206. ब्लॅक लॉ डिक्शनरीने 'संसाधने'या शब्दाची व्याख्या खालील शब्दांत केली आहे:

> "एखाद्या उपक्रमासाठी लागणारे उत्पादन किंवा अर्थव्यवस्थेचा घटक. मूलभूत संसाधने म्हणजे श्रम, जमीन आणि भांडवल. इतरांमध्ये माहिती, ऊर्जा, उद्योजकता, कौशल्य, वेळ आणि व्यवस्थापन यांचा समावेश असू शकतो.[141]

207. 'सामग्री'या शब्दाची व्याख्या अशी केली आहे:

> 1. " पदार्थाशी संबंधित किंवा संबंधित; भौतिक (भौतिक वस्तू)
> 2. परिणामी तथ्यांशी (भौतिक पुरावे) काही तार्किक संबंध असणे.
> 3. वस्तूच्या ज्ञानाचा परिणाम व्यक्तीच्या निर्णयक्षमतेवर होईल अशा स्वरूपाचे; अर्थपूर्ण; आवश्यक (दस्तऐवजाचे भौतिक बदल)."[142]

208. त्याचप्रमाणे 'कम्युनिटी'या शब्दाची व्याख्या खालील शब्दांत करण्यात आली आहे.

> "कुठलीही गोष्ट म्हणजे समाज; समान हित, समान भाषा, समान सरकार हा त्या समाजाचा पाया आहे जो कितीही व्यक्तींनी तयार केला आहे; अनेकांनी एकत्र येणे आणि दिलेल्या कायद्यानुसार आणि दिलेल्या कारणांसाठी एकत्र राहणे हा समाज घडवतो.[143]

141ब्लॅक लॉ डिक्शनरी, ८ वी आवृत्ती, दक्षिण आशियाई आवृत्ती, २०१५.

142ऐजन.

143 रामनाथियर, प्रगत कायदा शब्दकोश, तिसरी आवृत्ती., खंड तिसरा.

209. यापैकी कोणत्याही व्याख्येत 'खाजगी मालमत्ता'या तरतुदीतून वगळण्यात आल्याचे दिसून येत नाही. तथापि, खाजगी मालमत्ता 'समुदायाची भौतिक संसाधने'या वाक्यांशाचा भाग असू शकते असे मानणे आणि सर्व खाजगी मालमत्ता या वाक्याच्या जाळ्यात येते असे मानणे यात फरक आहे. येथेच रंगनाथ रेड्डी प्रकरणी न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी दिलेला निर्णय आणि परिणामी संजीव कोकमधील निरीक्षणे चुकतात. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी 'भौतिक गरजा'पूर्ण करणारी सर्व संसाधने या वाक्यात समाविष्ट आहेत आणि या संसाधनांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा सरकारचा कोणताही प्रयत्न कलम ३९ (ब) च्या कक्षेत असेल, असे मत व्यक्त केले. केवळ उत्पादनाची साधनेच नव्हे, तर अशा प्रकारे उत्पादित होणारा मालही या तरतुदीच्या कक्षेत येतो, असे त्यांनी स्पष्ट केले. रंगनाथ रेड्डी मध्ये त्यांनी जे उदाहरण दिले आहे ते अशा विवेचनाचे अकार्यक्षम स्वरूप दर्शवते. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी एका उदाहरणाद्वारे म्हटले की, कार तयार करणारे कारखाने केवळ कलम ३९ (ब) च्या जाळ्यात येत नाहीत, तर खाजगी मालकीच्या गाड्यादेखील या तरतुदीच्या कक्षेत येतात.[144]त्याचप्रमाणे संजीव कोकमध्येही जाळे पसरले आहे आणि या न्यायालयाने म्हटले आहे की, "समाजाची संपत्ती निर्माण करण्यास सक्षम असलेल्या सर्व गोष्टी"या वाक्याच्या कक्षेत येतात.

144 रंगनाथ रेड्डी[८१]

दोन्ही निर्णयांमध्ये असे दिसून आले की, व्यक्तीची सर्व संसाधने ही समाजाची संसाधने आहेत.

210. एखाद्या कायद्यातील कोणताही शब्द अधिशेष समजला जाऊ शकत नाही आणि तो निष्प्रभ ठरू शकत नाही, हा विवेचनाचा एक निश्चित नियम आहे. एखाद्या तरतुदीचा अर्थ लावताना तरतुदीत वापरलेल्या भाषेवर पूर्ण परिणाम द्यावा लागतो.[145]घटनात्मक विवेचनालाही हे तत्त्व तितकेच लागू आहे. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी संविधान सभेसमोर मांडलेल्या राज्यघटनेच्या मसुद्यातील तरतुदींवर सविस्तर चर्चा झाली. अनेकदा विधानसभेचे सदस्य विविध तरतुदींच्या पर्यायी शब्दांचा समावेश असलेल्या सुधारणा सुचवत असत. अंतिम मजकुरावर सदस्यांनी मतदान करण्यापूर्वी विधानसभेत यावर चर्चा झाली. या निकालात आधी नमूद केल्याप्रमाणे सध्याच्या कलम ३९ (ब) मधील मजकूरही चर्चेचा आणि चर्चेचा विषय होता. प्राध्यापक के. टी. शहा यांनी या तरतुदीला पर्यायी पर्याय देण्याची मागणी केली होती. सविस्तर चर्चेनंतर अखेर विधानसभेने या तरतुदीच्या सध्याच्या वाक्याच्या बाजूने मतदान केले. त्यामुळे लेखाचा अर्थ लावताना तरतुदीत वापरलेल्या विशिष्ट शब्दांकडे आपण दुर्लक्ष करू शकत नाही किंवा त्यांना निष्प्रभ ठरवू शकत नाही.

---

145 हरदीप सिंग वि. पंजाब राज्य[संपादन](२०१४) ३ एससीसी ९२ [४३-४४] : २०१४ आयएनएससी २१; रोहिताश कुमार विरुद्ध ओमप्रकाश शर्मा(२०१३) ११ एससीसी ४५१ [२७-२९] : २०१२ आयएनएससी ५०९

211. कलम ३९ (ब) चे विवेचन जे सर्व खाजगी मालमत्तेला "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्याच्या जाळ्यात ठेवते ते वाक्यांशाच्या तीन आवश्यकतांपैकी केवळ एक पूर्ण करते, म्हणजे संबंधित वस्तू 'संसाधन'असणे आवश्यक आहे. तथापि, ते "भौतिक"आणि "समुदायाचे"असणे आवश्यक आहे या पात्रतेकडे दुर्लक्ष करते. "भौतिक"आणि "समुदाय"या शब्दांचा वापर निरर्थक नाही. या अटीना ओटिओस बनवणाऱ्या तरतुदीचे बांधकाम आपण स्वीकारू शकत नाही. "समाजाचे"हे शब्द "व्यक्ती"पेक्षा वेगळे समजले पाहिजेत. जर कलम ३९ (ब) मध्ये एखाद्या व्यक्तीच्या मालकीच्या सर्व संसाधनांचा समावेश असेल, तर ते असे म्हणेल की "संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम प्रकारे वितरित केले जाते". त्याचप्रमाणे, जर ही तरतूद खाजगी मालकीची संसाधने वगळणार असेल तर ती "राज्याच्या संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण ..."असे म्हणेल त्याच्या सध्याच्या वाक्याऐवजी. "राज्याचे"ऐवजी "समुदायाचे"या शब्दाचा वापर काही खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश करण्याचा विशिष्ट हेतू दर्शवितो.

212. थोडक्यात, तरतुदीचा मजकूर सूचित करतो की सर्व खाजगी मालकीची संसाधने वाक्यांशाच्या कक्षेत येत नाहीत. तथापि, खाजगी मालकीची संसाधने वर्ग म्हणून वगळली जात नाहीत आणि काही खाजगी संसाधने समाविष्ट केली जाऊ शकतात. संबंधित संसाधन दोन पात्रता पूर्ण करणे आवश्यक आहे , म्हणजे ते

"भौतिक"संसाधन असले पाहिजे आणि ते "समुदायाचे"असणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारे, आपल्यासमोरील संदर्भातील निर्णय इतके चुकीचे आहेत की ते मानतात की एखाद्या व्यक्तीची "सर्व संसाधने"समुदायाचा भाग आहेत आणि म्हणूनच, सर्व खाजगी मालमत्ता "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्यांशाने व्यापलेली आहेत.

ब. हा अर्थ एखाद्या विशिष्ट आर्थिक विचारसरणीचे समर्थन करण्यासारखे आहे

213. कलम ३९ (ब) मध्ये सर्व खाजगी संसाधनांचे वितरण समाविष्ट आहे असे घोषित करणे म्हणजे आपल्या अर्थव्यवस्थेसाठी विशिष्ट आर्थिक विचारधारा आणि संरचनेचे समर्थन करण्यासारखे आहे. रंगनाथ रेड्डी प्रकरणी न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी दिलेला निर्णय, जो संजीवकोक आणि भीमसिंगजी यांच्या बाबतीत अनुसरला गेला होता, तो एका विशिष्ट आर्थिक विचारसरणीने प्रभावित होता. या निकालांमध्ये केलेल्या विविध निरीक्षणांवरून हे स्पष्ट होते. उदाहरणार्थ, रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी म्हटले आहे की, कलम ३९ (ब) हे "मालमत्तेचे सरंजामशाही आणि भांडवलशाही बालेकिल्ले नष्ट करण्याच्या हेतूने जाणीवपूर्वक राज्याला दिलेले नि र्देश "आहे.[146]भीमसिंगजी प्रकरणात न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी आपल्या निकालात कार्ल मार्क्सचा हवाला देत कलम ३९ ला घटनात्मक वास्तव बनविण्यासाठी मोठ्या प्रमाणात जमीन ताब्यात घेणे आवश्यक

146 रंगनाथ रेड्डी[८१].

असल्याचे निरीक्षण नोंदवले.[147]विशेष म्हणजे याच निर्णयात न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनीही अर्थव्यवस्थेच्या स्वरूपाविषयी आपले मत व्यक्त केले आणि आपली अर्थव्यवस्था "संक्रमणकालीन अवस्थेत आहे ... फॅबियन परिवर्तनातून जात आहे".[148]त्याचप्रमाणे, संजीवकोक मध्ये न्यायमूर्ती चिनप्पा रेड्डी म्हणतात की "कलम ३९ (ब) मधील शब्द आणि विचार परंतु सर्व समाजवादी लेखकांनी स्पष्ट केलेल्या समाजांच्या परिचित भाषा आणि तत्त्वज्ञानाचे प्रतिबिंबीत करतात".[149] थोडक्यात, या निकालांमध्ये स्वीकारलेल्या कलम ३९ (ब) चे विवेचन एका विशिष्ट आर्थिक विचारसरणीत रुजलेले आहे आणि राज्याद्वारे खाजगी मालमत्तेच्या संपादनास प्राधान्य देणारी आर्थिक रचना फायदेशीर आहे या विश्वासात आहे राष्ट्र।

214. विशेष म्हणजे न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर (रंगनाथ रेड्डीआणि भीमसिंगजी) आणि न्यायमूर्ती चिनप्पा रेड्डी (संजीव कोक) या दोघांनीही या आर्थिक विचारसरणीला पुढे नेण्यासाठी आधार म्हणून निर्मात्यांच्या दूरदृष्टीचा उल्लेख या तरतुदीचे मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून सातत्याने केला. मात्र, या निकालात आधी नमूद केल्याप्रमाणे राज्यघटनेचा मसुदा तयार करताना रचनाकारांची दृष्टी मांडण्याची नव्हती. भावी सरकारांसाठी विशिष्ट प्रकारची सामाजिक रचना किंवा आर्थिक

147 भीम सिंहजी [११]

148 [16 ए]; फॅबियनवाद म्हणजे एक ब्रिटिश समाजवादी सिद्धांत जो समाजवादी समाजात हळूहळू संक्रमणावर विश्वास ठेवतो आणि मार्क्सवादाच्या क्रांतिकारी सिद्धांतांना नाकारतो . [लैंब, पी. (२०२३, २८ नवंबर) फॅबियनवाद। एनसायक्लोपीडिया ब्रिटानिका। https://www.britannica.com/money/Fabianism] १४९

149 संजीव कोक[१९].

धोरण. संविधान सभेतील चर्चेतून डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांच्या दूरदृष्टीचे प्रतिबिंब उमटते. ते आपल्या घटनात्मक दृष्टीकोनात स्पष्ट होते. राज्यघटना आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यांनी त्यांची मूलभूत तत्त्वे स्पष्ट करताना एका सिद्धांताची व्याप्ती नाकारली. पुढील सरकारांना आर्थिक प्रशासनासाठी एक अशी रचना वापरता यावी आणि ती स्वीकारता यावी यासाठी राज्यघटना व्यापक शब्दांत तयार करण्यात आली होती, ज्यामुळे ती ज्या धोरणांसाठी मतदारांप्रती उत्तरदायित्व ची जबाबदारी घेईल, त्या धोरणांची पूर्तता होईल. डॉ. आंबेडकरांच्या मते, राज्यघटनेने एखाद्या विशिष्ट प्रकारच्या आर्थिक आणि सामाजिक संघटनेची तरतूद केली असेल तर ते लोकांना कोणत्या सामाजिक संघटनेत राहायचे आहे हे ठरविण्याचे स्वातंत्र्य हिरावून घेण्यासारखे ठरेल. आर्थिक लोकशाही ही समाजवाद किंवा भांडवलशाही सारख्या एका आर्थिक रचनेशी निगडित नसून ती 'कल्याणकारी राज्या'च्या आकांक्षाशी निगडित असते, असे मत त्यांनी अनेक प्रसंगी व्यक्त केले. त्यामुळे या न्यायालयाची भूमिका आर्थिक धोरण ठरविण्याची नाही, तर 'आर्थिक लोकशाही'चा पाया रचण्याचा निर्मात्यांचा हेतू सुलभ करण्याची आहे.

215. किंबहुना या भावनेमुळे आणि राज्यघटनेच्या सर्वसमावेशक स्वरूपामुळेच स्वातंत्र्यानंतर निवडून आलेल्या सरकारांना देशांतर्गत परिस्थिती, आंतरराष्ट्रीय गरजा आणि त्या वेळच्या राजकीय गरजांवर आधारित आर्थिक सुधारणा आणि धोरणे राबवण्याची मुभा मिळाली आहे. १९५० आणि १९६० च्या दशकात

स्वातंत्र्याच्या वेळी आपल्या प्रजासत्ताकाची सुरुवातीची आव्हाने लक्षात घेता सरकारचे लक्ष नियोजन, मिश्र अर्थव्यवस्था, अवजड उद्योग आणि आयात प्रतिस्थापन धोरणांवर होते. त्यानंतर १९६० आणि १९७० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात कथित 'समाजवादी'सुधारणा आणि धोरणांकडे कल वाढला. नव्वदच्या दशकापासून किंवा उदारीकरणाच्या काळापासून बाजाराधारित सुधारणांचे धोरण अवलंबण्याकडे कल वाढला आहे.[150]आज भारतीय अर्थव्यवस्था सार्वजनिक गुंतवणुकीच्या वर्चस्वातून सार्वजनिक आणि खाजगी गुंतवणुकीच्या सहअस्तित्वाकडे वळली आहे.[151]कृष्णा अय्यर यांच्या दृष्टिकोनातील तात्त्विक त्रुटी म्हणजे, खाजगी संसाधनांवर अधिकाधिक राज्याच्या नियंत्रणाची बाजू मांडणारा कठोर आर्थिक सिद्धांत घटनात्मक प्रशासनाचा एकमेव आधार होता.

216. भारताची आर्थिक वाटचाल दर्शवते की राज्यघटना आणि राज्यघटनेचे संरक्षक - मतदार - यांनी एका आर्थिक सिद्धांताला सत्याचे एकमेव भांडार म्हणून नियमितपणे नाकारले आहे. बहुपक्षीय 'आर्थिक लोकशाही'मध्ये सहभागी म्हणून 'पीपल्स ऑफ इंडिया'ने देशाच्या विकासाचे प्राधान्यक्रम आणि आव्हाने यांच्या आधारे विविध आर्थिक आणि सामाजिक धोरणे अवलंबिणाऱ्या सरकारांना निवडून दिले आहे. 'आर्थिक लोकशाही'प्रस्थापित करण्याची आणि निवडून आलेल्या सरकारच्या शहाणपणावर विश्वास ठेवण्याची आपल्या निर्मात्यांची दूरदृष्टी

150 राहुल डे, भारतातील आर्थिक धोरणाचा इतिहास: संकट, युती आणि आकस्मिकता, २०२३ (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस).

151 अर्थ मंत्रालय (आर्थिक व्यवहार विभाग), भारत सरकार, भारतीय अर्थव्यवस्था : एक आढावा, जानेवारी २०२४.

भारताच्या अर्थव्यवस्थेच्या उच्च विकास दराचा कणा आहे, ज्यामुळे भारत जगातील सर्वात वेगाने वाढणारी अर्थव्यवस्था बनला आहे.[152]राज्याने खाजगी मालमत्तेचे संपादन हेच अंतिम ध्येय मानणारा एकच आर्थिक सिद्धांत लादून या घटनात्मक दृष्टीकोनाला छेद देणे म्हणजे आपल्या घटनात्मक चौकटीच्या रचनेला आणि तत्त्वांना चपराक लावणारी ठरेल.

क. हे विवेचन मालमत्तेच्या अधिकाराशी विसंगत आहे

217. कलम १९ (१) (एफ) आणि कलम ३१ अन्वये मालमत्तेच्या अधिकाराचा मूलभूत हक्क म्हणून राज्यघटनेत समावेश करण्यात आला. त्यानंतर संविधान (४४ वी दुरुस्ती) अधिनियम, १९७८ द्वारे राज्यघटनेच्या भाग ३ मधून मालमत्तेचा अधिकार वगळण्यात आला. तथापि, सुधारित आवृत्ती समाविष्ट केली गेली आणि कलम ३०० ए अंतर्गत मालमत्तेचा अधिकार घटनात्मकदृष्ट्या संरक्षित आहे.[153]यापुढे मूलभूत अधिकाराच्या स्वरूपात नसले तरी ही तरतूद घटनात्मक आणि मानवी हक्क म्हणून ओळखली गेली आहे.[154]

218. कोलकाता महानगरपालिकेतील या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने [155] न्यायमूर्ती पी. एस. नरसिम्हा यांच्यामार्फत बोलताना कलम ३००-अ ची व्याप्ती

---

152 अर्थ मंत्रालय (आर्थिक व्यवहार विभाग), भारत सरकार, आर्थिक सर्वेक्षण 2023-24, जुलै 2024.

153 राज्यघटनेच्या कलम ३०० अ : "कायद्याच्या अधिकाराशिवाय व्यक्तींना मालमत्तेपासून वंचित ठेवता कामा नये. - कायद्याच्या अधिकाराशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला त्याच्या मालमत्तेपासून वंचित ठेवता येणार नाही.

154 चंदीगड हाऊसिंग बोर्ड विरुद्ध मेजर जनरल देविंदर सिंग(२००७) ९ एससीसी ६, २००७ आयएनएससी २९१; लछमन दास बनाम जगत राम(२००७) १० एससीसी ४४८; विद्या देवी वि. हिमाचल प्रदेश राज्य(२०२०) २ एससीसी ५६९ : २०२० आयएनएससी २३

155 [२०२४] ५ एससीआर ८३१: २०२४ आयएनएससी ४३५

आणि आशय आणि खाजगी मालमत्तेसंदर्भातील घटनात्मक दृष्टीकोनावर चर्चा करण्याची संधी मिळाली. या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की, प्रक्रियात्मक सुरक्षा उपायांचे पालन केल्याशिवाय केवळ नुकसान भरपाई देणे राज्याने सक्तीचे अधिग्रहण करणे योग्य ठरणार नाही. मालमत्तेच्या घटनात्मक अधिकाराचे "वसाहतोत्तर वाचन" (अ) अधिग्रहण सार्वजनिक हेतूसाठी असणे या दुहेरी अटींपुरते मर्यादित राहू शकत नाही, असे निदर्शनास आले; आणि (ब) नुकसान भरपाई देणे, आणि अधिक अर्थपूर्ण सादरीकरणांना मार्ग देणे आवश्यक आहे. या न्यायालयाने म्हटले:

> 25. ४४ व्या घटनादुरुस्तीनंतर मालमत्तेचा अधिकार राज्यघटनेच्या भाग ३ वरून भाग १२ पर्यंत गेला हे खरे असले तरी मनमानी अधिग्रहण, घाईगडबडीत निर्णय घेणे आणि अन्यायकारक निवारण यंत्रणा यांच्याविरोधात भक्कम सुरक्षा कवच आहे. [...] घटनात्मक संरक्षण हे न्याय्य मोबदल्याच्या आदेशापुरते संकुचित होते, असे मानणे म्हणजे मजकुराचे अवाजवी वाचन ठरेल आणि आपण म्हणू, संविधानाच्या समतावादी भावनेला आक्षेपार्ह म्हणू.
>
> २६. सक्तीच्या अधिग्रहणांबाबतची घटनात्मक चर्चा आतापर्यंत 'प्रतिष्ठित क्षेत्राच्या सत्ते'त रुजली आहे. त्या अधिसूचनेतही अधिग्रहण सार्वजनिक हेतूने असणे आणि संपादनाच्या बदल्यात मोबदला देणे या दुहेरी अटी बंधनकारक करण्यात आल्या होत्या. [...]
>
> राज्यघटनेचे वसाहतोत्तर वाचन केवळ या घटकांपुरते मर्यादित राहू शकत नाही. मालमत्तेच्या घटनात्मक अधिकाराच्या द्विआधारी वाचनामुळे अधिक अर्थपूर्ण सादरीकरणांना मार्ग मिळाला पाहिजे, जिथे मालमत्तेच्या मोठ्या अधिकाराकडे

उप-अधिकारांचा समावेश म्हणून पाहिले जाते, प्रत्येकाचे एक वेगळे चरित्र आहे परंतु संपूर्ण तयार करण्यासाठी एकमेकांशी जोडलेले आहे. हे उपहक्क एकमेकांत गुंफले जातात आणि परिणामी, राज्याची कृती किंवा खाजगी मालमत्तेच्या वंचिततेला कारणीभूत ठरणारा कायदा या घटनात्मक जाळ्याच्या विरोधात मोजला गेला पाहिजे, केवळ एक किंवा अनेक धागे नव्हे.

219. कलम ३००-अ अन्वये मालमत्तेच्या अधिकाराकडे खालील उप-अधिकारांचा समावेश म्हणून पाहिले जाऊ शकते जे अनुसरण केलेली प्रक्रिया न्याय्य, न्याय्य आणि वाजवी आहे याची खात्री करतात:

> “२७ .[...] १) व्यक्तीला त्याची मालमत्ता मिळवायची आहे हे कळविणे राज्याचे कर्तव्य - लक्षात घेण्याचा अधिकार, २) अधिग्रहणावरील हरकती ऐकणे - सुनावणीचा अधिकार, ३) त्या व्यक्तीला त्याच्या संपादनाच्या निर्णयाची माहिती देणे - तर्कसंगत निर्णयाचा अधिकार, ४) संपादन सार्वजनिक हेतूने आहे हे दर्शविणे राज्याचे कर्तव्य - केवळ सार्वजनिक हेतूसाठी संपादन करण्याचे कर्तव्य, ५) पुनर्वसन आणि पुनर्वसन करण्याचे राज्याचे कर्तव्य - पुनर्वसन किंवा योग्य नुकसान भरपाईचा अधिकार, ६) संपादनाची प्रक्रिया कार्यक्षमतेने आणि कार्यवाहीच्या विहित कालमर्यादेत पार पाडण्याचे राज्याचे कर्तव्य - कार्यक्षम आणि जलद प्रक्रियेचा अधिकार, आणि ७) हस्तांतरणाकडे नेणाऱ्या कार्यवाहीचा अंतिम निष्कर्ष – निष्कर्षाचा अधिकार."

220. कलम ३१ सी च्या संरक्षणासाठी पूर्वसूचना म्हणून आणि महत्वाकांक्षी मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून कलम ३९ (बी) चे स्पष्टीकरण खाजगी मालमत्तेच्या घटनात्मक मान्यतेच्या विरोधात असू शकत नाही. सर्व खाजगी मालमत्ता "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्यांशाने व्यापलेली आहे आणि अंतिम उद्दीष्ट खाजगी संसाधनांवर

राज्याचे नियंत्रण आहे असे मानणे वर तपशीलवार घटनात्मक संरक्षणाशी विसंगत ठरेल.

ड. संसाधनाची 'भौतिकता'आणि 'सामुदायिक घटक'निश्चित करणे

221. सर्व खाजगी मालमत्तेचा समावेश कलम ३९ (ब) च्या कक्षेत करण्याची तरतूद करणारे कलम ३९ (ब) चे बांधकाम चुकीचे आहे हे आम्ही वर सिद्ध केले आहे. तथापि, खाजगी मालमत्तेचा वर्ग म्हणून समावेश करण्यास कोणतेही बंधन नाही आणि खाजगी मालकीचे संसाधन जर 'भौतिक संसाधन'आणि 'समुदायाचे'असण्याच्या पात्रतेची पूर्तता करत असेल तर ती तरतुदीच्या जाळ्यात येऊ शकते. "समुदायाची भौतिक संसाधने"म्हणजे एकतर नैसर्गिक संसाधने (जी राष्ट्राची आहेत) किंवा ती संसाधने जी मोठ्या अर्थाने समुदायाची आहेत असे म्हणता येईल, जरी ते खाजगी हातात असले तरी ते विद्वान ज्येष्ठ वकील झाल अंध्यारूजिना यांच्या मांडणीशी आम्ही सहमत आहोत.

222. खाजगी मालकीच्या संसाधनाची भौतिकता आणि त्यात सामुदायिक घटक आहे की नाही हे पोकळीमध्ये निश्चित केले जाऊ शकत नाही आणि केस-दर-केस आधारावर ओळखले जाणे आवश्यक आहे. मूलभूत संदर्भ आदेश, कोणत्याही विशिष्ट संसाधनांवर किंवा कायद्यासाठी कलम ३९ (बी) च्या उपयुक्ततेचे मूल्यांकन न करता, रंगनाथ रेड्डी आणि संजीव कोक मधील स्पष्टीकरणाची सत्यता तपासण्यापुरते आमचे कार्य मर्यादित करतात. म्हणूनच, एखाद्या विशिष्ट खाजगी

मालकीचे संसाधन कक्षेत येते की नाही हे ठरविण्यासाठी आपण केवळ मार्गदर्शक तत्त्वांची रूपरेषा आखू शकतो

अ तरतुदीची. संसाधन हे 'समाजाचे भौतिक संसाधन'आहे की नाही हे ठरवताना खालील बाबी लक्षात घेतल्या जाऊ शकतात:

ब संसाधनाचे स्वरूप आणि त्याची अंगभूत वैशिष्ट्ये;

क संसाधनाचा समाजाच्या कल्याणावर होणारा परिणाम; संसाधनांची कमतरता; आणि

ड अशी साधनसंपत्ती खाजगी मालकांच्या हातात केंद्रित होण्याचे परिणाम.

223.संसाधनांचे विविध प्रकार आहेत, जे खाजगी मालकीचे असू शकतात आणि नैसर्गिकरित्या पर्यावरणआणि / किंवा समुदायाच्या कल्याणावर परिणाम करतात. अशी संसाधने कलम ३९ (ब) च्या जाळ्यात येतात. उदाहरणार्थ, जंगले, तलाव, नाजूक क्षेत्रे, पाणथळ जागा आणि साधनसंपत्ती असलेल्या जमिनींवर खाजगी मालकी असू शकते. त्याचप्रमाणे स्पेक्ट्रम, एअरवेव्ह, नैसर्गिक वायू, खाणी आणि खनिजे यासारखी दुर्मिळ आणि मर्यादित संसाधने कधीकधी खाजगी नियंत्रणाखाली असू शकतात. तथापि, या संसाधनांचे चरित्र टिकवून ठेवण्यात

समुदायाला महत्त्वपूर्ण स्वारस्य असल्याने ते "समुदायाची भौतिक संसाधने"या अभिव्यक्तीच्या कक्षेत येतात.

224.अशा संसाधनांचा 'समुदाय'घटक अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेण्यासाठी आपण या न्यायालयाने सुसंगत पद्धतीने विकसित केलेल्या पब्लिक ट्रस्ट डॉक्ट्रिनचा संदर्भ घेऊ शकतो. [156]या सिद्धांतात अशी तरतूद आहे की राज्याचे सर्व नैसर्गिक संसाधने जनतेचे विश्वस्त म्हणून आहेत आणि ट्रस्टच्या स्वरूपाशी सुसंगत पद्धतीने त्यांच्याशी व्यवहार केला पाहिजे. एम. सी. मेहता विरुद्ध कमलनाथ या खटल्यातील या न्यायालयाच्या दोन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाच्या निर्णयाने हा सिद्धांत भारतीय न्यायशास्त्रात मांडला [157] गेला. न्यायमूर्ती कुलदीप सिंग यांच्यामार्फत बोलताना न्यायालयाने म्हटले की, "हवा, समुद्र, पाणी आणि जंगले"यासारख्या काही संसाधनांना एकूणच लोकांसाठी इतके महत्त्व आहे की त्यांना खाजगी मालकीचा विषय बनविणे अन्यायकारक ठरेल या तत्त्वात हा सिद्धांत रुजलेला आहे. या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की हा सिद्धांत सरकारला व्यावसायिक फायद्यासाठी त्यांच्या वापरास परवानगी देण्याऐवजी सामान्य जनतेच्या आनंदासाठी संसाधनांचे संरक्षण करणे बंधनकारक करतो. विशेष

---

156 एम.सी. मेहता विरुद्ध कमलनाथ(१९९७) १ एससीसी ३८८ : १९९६ आयएनएससी १४८२; एम.आय. बिल्डर्स (प्रायव्हेट) लिमिटेड विरुद्ध राधेश्यामसाहू(१९९९) ६ एससीसी ४६४ : १९९६ आयएनएससी १४८२; फोमेंटो रिसॉर्ट्स अँड हॉटेल्स लिमिटेड विरुद्ध मिंगुएल मार्टिन्स(२००९) ३ एससीसी ५७१ : २००९ आयएनएससी ३९; बुद्धिजीवी मंच वि. ए.पी. राज्य.(२००६) ३ एससीसी ५४९ : २००६ आयएनएससी १०१; वेदांता लिमिटेड विरुद्ध तमिळनाडू राज्य, २०२४ आयएनएससी १७५

157 [१९९६] सुप १० एससीआर १२: (१९९७) १ एससीसी ३८८ [२२-२५] : १९९६ आयएनएससी १४८२

म्हणजे याचा अर्थ असा नाही की राज्य अशा संसाधनांचे वितरण करू शकत नाही, कधीकधी खाजगी संस्थांनाही नाही, उलट अशा संसाधनांचे वितरण करताना सार्वजनिक हिताला हानी पोहोचणारी कोणतीही कारवाई होणार नाही याची काळजी घेण्यासाठी राज्य सार्वजनिक विश्वासाच्या तत्त्वांशी सुसंगत कार्य करण्यास बांधील आहे.[158]

225. या न्यायालयाच्या घटनापीठाने वरील विशेष संदर्भ क्रमांक १ मध्ये सार्वजनिक विश्वस्त सिद्धांताचा हवा, समुद्र, पाणी आणि जंगल यांसारख्या संसाधनांच्या पलीकडे जाऊन स्पेक्ट्रमसारख्या इतर संसाधनांचा समावेश केला आहे, ज्यात समुदाय किंवा सार्वजनिक घटक देखील आहेत, असे निरीक्षण नोंदवले होते. या न्यायालयाच्या घटनापीठाने कलम ३९ (ब) चा आधार घेत असे म्हटले आहे की, अशा संसाधनांचा कोणताही भाग खाजगी शोषणासाठी मोठ्या, दान, देणगी किंवा देणगी म्हणून वापरला जाऊ शकत नाही. राज्याचा महसूल मिळविणे किंवा "सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम उपसेवा करणे"या स्वरूपाचा विचार असू शकतो. खाजगी नागरिकांचा एक गट दुसर् या खाजगी नागरिकांच्या किंमतीवर समृद्ध होऊ शकत नाही, कारण अशी संसाधने संपूर्ण समाजाच्या मालकीची आहेत, असा विचार या न्यायालयाने मांडला.

ई. या तरतुदीमध्ये राज्यातील खाजगी संसाधनांचे 'हस्तांतरण'समाविष्ट असू शकते

158 सेंटर फॉर पब्लिक इंटरेस्ट लिटिगेशन वि. भारत संघ(२०१२) ३ एससीसी १ [७४-७८] : २०१२ आयएनएससी ६८

226.न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी रंगनाथ रेड्डी मध्ये केलेले आणि संजीव कोकमध्ये अनुसरण केलेले वाइड नेट हे कायद्याचे योग्य स्थान नाही, असा युक्तिवाद याचिकाकर्त्यांचे अभ्यासू वकील जाल अंध्यारुजिना आणि समीर पारेख यांनी केला आहे. तथापि, आम्ही वर म्हटल्याप्रमाणे, त्या दोघांनीही मान्य केले की काही प्रकरणांमध्ये, खाजगी मालकीची संसाधने कलम ३९ (बी) द्वारे समाविष्ट केली जाऊ शकतात. दुसरीकडे, उत्तरा बब्बर, विद्वान वरिष्ठ वकील यांच्यासारखे इतर वकील असा युक्तिवाद करतात की खाजगी मालकीचे संसाधन कधीही कलम ३९ (बी) च्या कक्षेत येऊ शकत नाही. "समाजाची भौतिक संसाधने"या वाक्याऐवजी राज्याने संबंधित संसाधनांचे "वितरण"सुरक्षित केले पाहिजे या तरतुदीच्या आवश्यकतेत ते या समजुतीचा आधार घेतात. त्यांचा असा युक्तिवाद आहे की राज्यात केवळ खाजगी संसाधन हस्तांतरित करणे म्हणजे "वितरण"नाही आणि म्हणूनच ते कलम ३९ (बी) च्या जाळ्यात येऊ शकत नाही. दुसर् या शब्दांत, त्यांनी आग्रह केला की राज्याद्वारे खाजगी मालकीच्या संसाधनांचे अधिग्रहण ही कलम ३९ (बी) च्या अंमलबजावणीची पूर्वअट आहे आणि अधिग्रहणानंतर होणारी वितरणाची प्रक्रियाच या तरतुदीद्वारे समाविष्ट केली जाते.

227.'वितरण'या शब्दाचा असा संकुचित अर्थ आपण स्वीकारू शकत नाही. खाजगी संसाधनांचे अधिग्रहण 'वितरण'या शब्दाच्या कक्षेत येते का, या मर्यादित प्रश्नावर या न्यायालयाच्या मागील निर्णयांमध्ये नमूद केलेल्या तत्त्वांशी आम्ही सहमत

आहोत. या शब्दाचा व्यापक अर्थ आहे. वितरण तुटपुंजे असू शकते किंवा संसाधन सरकारी एजन्सी किंवा नियंत्रित खाजगी एजन्सीच्या नियंत्रणात ठेवले जाऊ शकते, जोपर्यंत फायदे सामान्य हित म्हणून लोकांपर्यंत पोहोचत नाहीत. या न्यायालयाने इन रे नॅचरल रिसोर्सेसमध्ये नमूद केल्याप्रमाणे, कलम ३९ (ब) मध्ये केवळ वितरणाच्या उद्देशावर निर्बंध घालण्यात आले आहेत, म्हणजे ते 'सामान्य हिता'ची सेवा करणे असावे. मात्र, वितरणाच्या पद्धतीवर कोणतेही बंधन नाही.

228. काही प्रकरणांमध्ये, केवळ सरकारच्या हातात संसाधन सोपविण्याने 'सामान्य भले'साध्य होते, तर काही प्रकरणांमध्ये, हे उद्दीष्ट साध्य करण्यासाठी खाजगी कंपन्यांमध्ये संसाधनाचे वाटप केले जाऊ शकते. उदाहरणार्थ, एक मोठा खाजगी मालकीचा तलाव अधिग्रहित केला जाऊ शकतो आणि तो तलाव संरक्षित करण्यासाठी सरकारी एजन्सी किंवा सहकारी संस्थेच्या नियंत्रणाखाली ठेवला जाऊ शकतो. त्याचप्रमाणे, स्पेक्ट्रमच्या भौतिक संसाधनांचा लिलाव सर्वात जास्त बोली लावणार् याला केला जाऊ शकतो जो खाजगी कंपनी असू शकतो, जो नंतर स्पेक्ट्रमचा वापर त्यांच्या तंत्रज्ञानासह सर्वसामान्यांच्या हितासाठी करेल. न्यायालयीन चौकशीच्या कक्षेबाहेर येणारे हे आर्थिक आणि सामाजिक धोरणाचे प्रश्न आहेत. वर म्हटल्याप्रमाणे, या न्यायालयाने घटनात्मक विवेचन करताना आर्थिक धोरणाच्या कक्षेत जाऊ नये किंवा एखाद्या विशिष्ट आर्थिक विचारसरणीचे समर्थन करू नये. 'वितरण'या शब्दात खाजगी साधनसंपत्तीचे हस्तांतरण समाविष्ट

होऊ शकत नाही, असे मानणे म्हणजे न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर सिद्धांताप्रमाणेच त्रुटीत पडणे म्हणजे आर्थिक व सामाजिक धोरणाला प्राधान्य देणे होय.

इ. निष्कर्ष

229. थोडक्यात, या न्यायालयाने आपल्यासमोरील संदर्भाला दिलेली उत्तरे पुढील शब्दांत थोडक्यात सांगता येतील.

अ केशवनंदात कलम ३१ सी जेवढ्या प्रमाणात कायम ठेवण्यात आले

ब भारती विरुद्ध भारत सरकार लागू आहे; रंगनाथ रेड्डी यांच्या बहुमताच्या निकालाने न्यायमूर्ती कृष्णा यांनी केलेल्या निरीक्षणांपासून स्वत:ला स्पष्टपणे दूर ठेवले अय्यर (अल्पसंख्याकांच्या वतीने बोलताना) कलम ३९ (ब) च्या विवेचनावर. त्यामुळे याचे समसमान खंडपीठ संजीव कोक येथील न्यायालयाने अल्पसंख्याकांच्या मतावर अवलंबून राहून चूक केली;

क 'समाजाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये'खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश होतो, असे मफतलाल मधील एका वाक्याचे निरीक्षण निकालाच्या गुणोत्तराचा भाग नाही.त्यामुळे ते या न्यायालयाला बंधनकारक नाही;

ड कलम ३९ (ब) मध्ये वापरण्यात आलेल्या 'समुदायाची भौतिक संसाधने'या वाक्यात खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश आहे का, हा थेट प्रश्न या खंडपीठाला विचारण्यात आला आहे. सैद्धांतिकदृष्ट्या, उत्तर होय, वाक्यांशात

खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश असू शकतो. मात्र, न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात लिहिलेल्या अल्पसंख्याक निकालात अवलंबलेल्या व्यापक मताशी हे न्यायालय सहमत नाही आणि त्यानंतर संजीव कोक प्रकरणात या न्यायालयाने त्यावर विश्वास ठेवला आहे.एखाद्या व्यक्तीच्या मालकीचे प्रत्येक संसाधन केवळ 'भौतिक गरजा'पूर्ण करते म्हणून 'समाजाचे भौतिक संसाधन'मानले जाऊ शकत नाही;

ई संबंधित संसाधन अनुच्छेद ३९ (ब) च्या कक्षेत येते की नाही याबद्दलची चौकशी संदर्भ-विशिष्ट असावी आणि संसाधनाचे स्वरूप आणि त्याची वैशिष्ट्ये यासारख्या घटकांच्या संपूर्ण यादीच्या अधीन असणे आवश्यक आहे; समाजाच्या कल्याणावर संसाधनाचा परिणाम; संसाधनांची कमतरता; आणि असे संसाधन खाजगी कंपन्यांच्या हातात केंद्रित होण्याचे परिणाम. या न्यायालयाने विकसित केलेला पब्लिक ट्रस्ट सिद्धांत "समुदायाचे भौतिक संसाधन"या वाक्यांशाच्या कक्षेत येणारी संसाधने ओळखण्यास देखील मदत करू शकतो; आणि

फ 'वितरण'या शब्दाचा व्यापक अर्थ आहे. वितरणाचे जे विविध प्रकार राज्याला स्वीकारता येतील ते सविस्तर सांगता येणार नाहीत. तथापि, यात संबंधित संसाधने राज्यातील हस्तांतरित करणे किंवा राष्ट्रीयीकरण चा समावेश असू

शकतो. विशिष्ट प्रकरणात, वितरण 'सर्वसामान्यांचे भले करते'की नाही हे न्यायालयाने निश्चित केले पाहिजे.

230. संदर्भाचे उत्तर वरील शब्दांत दिले आहे. ही प्रकरणे योग्य खंडपीठासमोर ठेवण्यासाठी सरन्यायाधीशांकडून प्रशासकीय सूचना घेण्याचे निर्देश रजिस्ट्रीला दिले जातात.

नागरत्ना, न्या.

सामग्री सारणी*

1. प्रस्तावना : ३

2. नऊ न्यायाधीशांच्या खंडपीठाकडे प्रश्नांचा संदर्भ : ५

3. री: पहिला अंक : १०

4. भारतीय राज्यघटना : एक जिवंत वृक्ष : ११

5. री: दुसरा अंक : २०

6. सादरीकरण: २०

7. वरील निरीक्षणांबद्दल माझे मत : २७

8. १९५० ते १९९१ : नियोजनबद्ध अर्थव्यवस्था ते उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण ("एलपीजी"): ३१

9. दुसर् या अंकाकडे परत जा: ४२

10. विस्ताराची ठिकाणे : ५६

11. कलम ३७, ३८ आणि ३९ (ब) आणि (क) : ५८

12. कलम ३७ : ६०

13. कलम ३८ : ६४

14. कलम ३९ : ६५

15. मालकी आणि नियंत्रण: ६९

16. भौतिक संसाधने: ७०

17. समाजाचे : ७१

18. त्यामुळे सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम वाटप: ८८

19. कॉमन गुड: ९१

20. रंगनाथ रेड्डी: १०३

21. भीमसिंहजी : १०९

22. संजीव कोक: १११

23. अबू कावर बाई : ११५

24. बसंतीबाई : ११७

25. मफतलाल : १२३

26. निष्कर्षाचा सारांश: १२५

27. विद्वानांनी काढलेल्या निष्कर्षांबद्दल माझी मते सरन्यायाधीश : १३२

* संपादन टीप : मूळ निर्णयानुसार न्यायदान.

प्रस्तावना:

महान अमेरिकन न्यायमूर्तींपैकी एक न्यायमूर्ती बेंजामिन एन. कार्डोझो यांनी त्यांच्या "द नेचर ऑफ ज्युडिशियल प्रोसेस, १९३२ "या पुस्तकात लिहिले:

> "बाकीच्या माणसांना व्यापून टाकणाऱ्या महालहरी आणि प्रवाह त्यांच्या मार्गात मागे वळून न्यायमूर्तींना पार करत नाहीत."

१.१ घटनात्मक कायद्याच्या क्षेत्रात देशातील सामाजिक-आर्थिक घडामोडींच्या अनुषंगाने राज्यघटनेचे पुरोगामी आणि गतिमान विवेचन प्रबळ असले पाहिजे. भारतीय राज्यघटनेसारख्या सेंद्रिय मजकुराला बदलत्या काळाला आवश्यक असणारे लवचिक विवेचन करायला हवे. देशातील अर्थव्यवस्थेच्या घडामोडींना अनुसरून आणि भारतातील जनतेच्या हितासाठी राज्यानेच त्यांचे पुनरुज्जीवन केले असताना राज्याने अवलंबिलेल्या समाजवादी धोरणाचे कॅनोनीकरण होऊ शकत नाही किंवा लेसेज फेअर इकॉनॉमिक्ससारखी तत्त्वे दुर्लक्षित करता येणार नाहीत. सरन्यायाधीश अर्ल वॉरेन यांचे हे विधान आपल्या न्यायालयीन विवेकाची आठवण करून देणारे आहे: (फॉर्च्युन, नोव्हेंबर १९५५)

"आमचे न्यायाधीश भिक्षू किंवा शास्त्रज्ञ नाहीत, तर आपल्या राष्ट्रीय जीवनाच्या जिवंत प्रवाहात सहभागी आहेत, एकीकडे कठोरता आणि दुसरीकडे निराकारतेच्या धोक्यांदरम्यान कायदा चालवतात. आपल्या व्यवस्थेला सैद्धांतिक पेच नाही तर एकच सतत समस्या भेडसावत आहे: स्वातंत्र्याची कधीही न बदलणारी तत्त्वे सतत बदलणाऱ्या परिस्थितीत कशी लागू करावीत.

१.२ १९९१ सालापासून भारतात अवलंबिलेले उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरणाची तत्त्वे, अर्थव्यवस्थेतील सुधारणा आणि गेल्या तीन दशकांत झालेले संरचनात्मक बदल भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतरच्या दशकांमध्ये अवलंबलेल्या सामाजिक-आर्थिक धोरणांच्या विरोधात आरसा दाखवू शकतात का? परिणामी, राज्यघटनेचा अर्थ राज्याच्या धोरणांशी सुसंगत असा अर्थ लावणाऱ्या या न्यायालयाचे निकाल म्हणजे 'राज्यघटनेच्या व्यापक आणि लवचिक भावनेचा अवमान'मानता येईल का आणि आज टीका होत असलेल्या या निर्णयांच्या लेखकांना धक्का बसेल का?

१.३ माननीय सरन्यायाधीश डॉ. धनंजय यांनी लिहिलेले अभ्यासपूर्ण आणि सर्वसमावेशक मत मी वाचले आहे वाय. चंद्रचूड यांनी या नऊ न्यायाधीशांच्या खंडपीठाकडे पाठवलेल्या प्रश्नांवर. विद्वान बंधू धुलिया, जे. यांनी मांडलेले मतही मी वाचले आहे.विद्वान सरन्यायाधीशांच्या निर्णयाच्या अक्षरशः भावनेने मला काही मुद्द्यांवर त्यांच्या मताशी सहमत होऊन स्वतंत्र

मत लिहिण्यास प्रवृत्त केले आहे, तर इतर काही बाबींवर माझे स्वत:चे मत मांडले आहे, जे विद्वान बंधू धुलिया, जे.च्या मतांना ही माझी प्रतिक्रिया आहे.

१.४ "खाजगी मालकीच्या भौतिक संसाधनांची"मालकी आणि नियंत्रण "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये"कसे रूपांतरित होते जेणेकरून सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम वितरण होईल? हा माझ्या मताचा जोर आहे.

नऊ न्यायाधीशांच्या खंडपीठाकडे प्रश्नांचा संदर्भ :

२. विचारार्थ प्रश्नांच्या संदर्भाचे मूळ या न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने मालमत्ता मालक संघविरुद्ध महाराष्ट्र राज्य , (१९९६) ४ एससीसी ४९ ("प्रॉपर्टी ओनर्स असोसिएशन") या खटल्यात दिलेल्या ०१.०५.१९९६ च्या आदेशावरून शोधता येईल. या आदेशानंतर याच प्रकरणात या न्यायालयाच्या पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने २१.०३.२००१ रोजी दिलेला आदेश (संबंधित प्रकरणांसह १९९२ चा एसएलपी (सी) क्र.५३०२); जे तात्काळ संदर्भासाठी खालीलप्रमाणे काढले आहे:

> या प्रकरणांमध्ये महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास अधिनियम, १९७६ मध्ये समाविष्ट करण्यात आलेल्या अध्याय-८ च्या घटनात्मक वैधतेचे मुख्य आव्हान आहे, ज्यात इतर गोष्टींबरोबरच जागेचे मासिक भाडे शंभरपट भरून काही मालमत्तांचे अधिग्रहण करण्याची तरतूद करण्यात आली आहे. या दुरुस्तीद्वारे त्या अधिनियमात कलम – १ अ देखील समाविष्ट करण्यात आले

होते आणि त्यात अशी घोषणा आहे की हा कायदा भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३९ च्या खंड (ब) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वांच्या सुरक्षिततेच्या दिशेने राज्याच्या धोरणास अंमलात आणण्यासाठी आहे. राज्यघटनेच्या कलम ३१ सी च्या अनुषंगाने राज्यघटनेच्या कलम १४ किंवा १९ चे उल्लंघन केल्याच्या कारणास्तव कायद्याच्या कोणत्याही भागाची वैधता मान्य नाही, असा राज्याचा युक्तिवाद होता.

या प्रकरणाची सुनावणी तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठासमोर झाली. केशवानंद भारती यांच्या खटल्यातील १९७३ (४) एससीसी २२५ मधील निर्णयानंतरच्या घटनांमुळे कलम ३१ सी टिकले नाही, असा युक्तिवाद याचिकाकर्त्यांच्या वतीने त्यावेळी करण्यात आला होता. पुनरुज्जीवनाचा सिद्धांत सामान्य कायद्यांप्रमाणेच घटनादुरुस्तीला लागू होत नाही आणि कलम ३१ क मध्ये सुधारणा करणाऱ्या ४२ व्या घटनादुरुस्तीचा एक भाग अवैध ठरविण्यात आला तेव्हा त्याचा परिणाम असुधारित कलम ३१ सी चे स्वयंचलित पुनरुज्जीवन होत नाही, असेही खंडपीठासमोर मांडण्यात आले.

वरील युक्तिवाद लक्षात घेता, १९९६ (४) एससीसी ४९ मध्ये १ मे १९९६ च्या आदेशाद्वारे हे प्रकरण या प्रकरणांच्या सुनावणीसाठी आणि निर्णय घेण्यासाठी कमीत कमी पाच न्यायाधीशांच्या मोठ्या खंडपीठाकडे पाठविण्यात आले.

या प्रकरणांमध्ये उद्भवणाऱ्या विविध मुद्द्यांवर आम्ही वकिलांचे सविस्तर म्हणणे ऐकून घेतले. विचारार्थ उपस्थित होणारा एक मुद्दा राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) च्या विवेचनाशी संबंधित आहे. कर्नाटक राज्यात आणि ए.एन.आर. इ. विरुद्ध श्री रंगनाथ रेड्डी आणि ए. एन. आर. इत्यादी. (१९७८) १ एससीआर ६४१कर्नाटक कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेज (अधिग्रहण) अधिनियम, १९७६ च्या वैधतेला आव्हान देण्यात आले आणि राज्य सरकार आंतरराज्य परवानग्यांचे प्रतिस्वाक्षरी केलेले भाग रस्ते परिवहन महामंडळाकडे

हस्तांतरित करू शकते का हा प्रश्न निर्माण झाला. त्या खटल्यात दोन निकाल देण्यात आले. कृष्णा यार, जे. स्वत:साठी आणि इतर दोन विद्वान न्यायमूर्तींनी उंटवालिया, जे. (ज्यांच्याशी इतर तीन न्यायमूर्तींनी सहमती दर्शविली) यांच्या निर्णयाशी सहमती दर्शवत घटनेच्या कलम ३९ (ब) चा अर्थ लावला आणि मग या निष्कर्षापर्यंत पोहोचले की या कायद्याचा कलम ३९ (ब) शी थेट संबंध आहे आणि कलम ३१ सी च्या आधारे त्याच्या वैधतेला कलम १४ किंवा १९ (१) (एफ) चे उल्लंघन केल्याच्या कारणास्तव आव्हान दिले जाऊ शकत नाही संविधान। उंटवालिया, जे. यांनी आपल्या निकालात म्हटले आहे की, "घटनेच्या कलम ३९ च्या कलम (ब) आणि (क) सह कलम ३१ सी च्या संदर्भात कोणतेही मत व्यक्त करणे आम्हाला आवश्यक वाटत नाही. आमचे विद्वान बंधू कृष्णा अय्यर, जे. यांनी विशेषतः या मुद्द्यावर एक वेगळा निर्णय तयार केला आहे. या संदर्भात त्यांनी आपल्या निर्णयात जे काही म्हटले आहे त्यासर्वांशी आपण सहमत आहोत असे समजू नये".

संजीव कोक मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी विरुद्ध भारत कोकिंग कोल लिमिटेड आणि एएनआर या प्रकरणात कलम ३९ (ब) चा अर्थ लावण्याची गरज पुन्हा निर्माण झाली. (१९८३) १ एससीआर १०००.कोकिंग कोळसा खाणी (राष्ट्रीयीकरण) कायदा, १९७२ आणि इतर दोन संबंधित कायद्यांची वैधता कायम ठेवताना घटनापीठाने रंगनाथ रेड्डी यांच्याप्रकरणात (सुप्रा) कृष्णा अय्यर, जे. यांनी सांगितलेल्या कलम ३९ (ब) चा अर्थ स्वीकारला. या विवेचनानंतर महाराष्ट्र राज्यातील या न्यायालयाचे खंडपीठ आणि ए.एन.आर.विरुद्ध बसंतीबाई मोहनलाल खेतान व ओ.आर.(१९८६) २ एससीसी ५१६.

रंगनाथ रेड्डी यांच्या प्रकरणात कृष्णा अय्यर, जे. यांनी कलम ३९ (ब) वर जो अर्थ लावला होता, त्याला बहुमताच्या निर्णयात विशेष संमती देण्यात आली

नव्हती परंतु संजीव कोक च्याप्रकरणात (सुप्रा) कृष्णा अय्यर, जे. यांच्या निकालातील निरीक्षणे पाळली गेली आहेत.

वकिलांचे सविस्तर म्हणणे ऐकून घेतल्यानंतर संजीव कोक यांच्या खटल्यात व्यक्त झालेल्या मतांचा पुनर्विचार करणे आवश्यक आहे, म्हणजे कलम ३९ (ब) चा अर्थ लक्षात घेता या प्रकरणांची सुनावणी कमीत कमी सात न्यायाधीशांच्या मोठ्या खंडपीठामार्फत होणे योग्य ठरेल, असे आमचे मत आहे.

योग्य आदेशासाठी ही कागदपत्रे माननीय सरन्यायाधीशांसमोर ठेवण्यात यावीत.

२.१ नंतर २०.०२.२००२ रोजी सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने हे प्रकरण मोठ्या खंडपीठाकडे वर्ग करण्याचा आदेश दिला. अशा प्रकारे ही प्रकरणे या नऊ न्यायाधीशांच्या खंडपीठासमोर आहेत. संदर्भ सुलभतेसाठी दिनांक २०.०२.२००२ चा आदेश खालीलप्रमाणे काढला आहे.

> संजीव कोक मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी विरुद्ध भारत कोकिंग कोल लिमिटेड आणि एएनआर या खटल्यात व्यक्त करण्यात आलेले मत या कारणास्तव पाच विद्वान न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने ही प्रकरणे सात विद्वान न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाकडे पाठवली आहेत. (१९८३ (१) एससीसी १४७) यावर विचार करणे आवश्यक होते.
>
> थोडक्यात सांगायचे झाले तर, प्रश्न राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) च्या अर्थाचा आहे जो समाजाच्या भौतिक संसाधनांच्या मालकी आणि नियंत्रणाच्या सार्वजनिक हितासाठी वितरणाबद्दल सांगतो. कर्नाटक राज्य विरुद्ध रंगनाथ रेड्डी आणि एन. आर. (१९७८ (१) एससीआर ६४१)असे दोन निकाल देण्यात आले. कृष्णा अय्यर, जे. यांनी स्वत:ची आणि इतर

दोन न्यायमूर्तींची बाजू मांडताना दिलेल्या निकालात असे मत व्यक्त करण्यात आले होते की, समुदायाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित, सार्वजनिक आणि खाजगी मालकीची सर्व संसाधने समाविष्ट आहेत. उंटवालिया,न्या. यांनी स्वत:च्या आणि इतर तीन न्यायमूर्तींच्या वतीने दिलेल्या दुसऱ्या निकालात कलम ३९ (ब) संदर्भात कोणतेही मत व्यक्त करणे आवश्यक वाटले नाही; कृष्णा अय्यर, न्या. यांनी कलम ३९ (ब) संदर्भात घेतलेल्या मताशी विद्वान न्यायमूर्तींनी सहमती दर्शविली नाही, असे बहुमताच्या निकालात स्पष्ट करण्यात आले.

रंगनाथ रेड्डी यांच्या बाबतीत कृष्णा अय्यर, न्या. यांनी घेतलेल्या मताला संजीव कोक (उपरोक्त) प्रकरणात घटनापीठाने दुजोरा दिला. आता आमच्यासमोर युक्तिवाद करताना भारत सरकार आणि महाराष्ट्र राज्याची बाजू मांडणारे विद्वान सॉलिसिटर जनरल यांनी मफतलाल इंडस्ट्रीज लिमिटेड विरुद्ध भारत सरकार(१९९७ (५) एससीसी ५३६) या खटल्यात नऊ विद्वान न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने दिलेल्या निकालाकडे आमचे लक्ष वेधले आहे. जीवन रेड्डी या स्वत:च्या आणि इतर चार न्यायमूर्तींच्या वतीने बोलताना जे. म्हणाले, "समुदायाची भौतिक संसाधने केवळ सार्वजनिक संसाधनांपुरती मर्यादित नसतात तर नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित, सार्वजनिक आणि खाजगी मालकीच्या सर्व संसाधनांचा समावेश करतात हे या न्यायालयाने वारंवार पुष्टी दिली आहे", आणि रंगनाथ रेड्डी, संजीव कोक आणि तामिळनाडू राज्य विरुद्ध एल.अबू कावुर बाई अँड ओर्स या प्रकरणांचा संदर्भ देण्यात आला. (१९८४ (१) एससीसी ५१५).

अनुच्छेद ३९ (ब) च्या या विवेचनाचा पुनर्विचार नऊ विद्वान न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने करणे आवश्यक आहे, असे आमचे मत आहे: कलमांतर्गत समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचा व्यापक दृष्टिकोन सामायिक करण्यात

आम्हाला काही अडचण आहे ३९ (ब) मध्ये खाजगी मालकीच्या गोष्टींचा समावेश आहे.

आय.आर.कोएल्हो विरुद्ध तामिळनाडू राज्य (१९९९ (७) एससीसी ५८०) या खटल्यात आणि आय.आर.कोएल्हो विरुद्ध तमिळनाडू राज्य (१९९९ (७) एससीसी ५८०) या खटल्यात जे आधीच नऊ विद्वान न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाकडे पाठविण्यात आले आहे, त्यात काही साम्य असल्याने या प्रकरणांची सुनावणी आय.आर.कोएल्हो यांच्या खटल्याच्या सुनावणीनंतर लगेचच नऊ विद्वान न्यायमूर्तींच्या खंडपीठामार्फत व्हायला हवी, असे आमचे मत आहे.

या प्रकरणाचे महत्त्व लक्षात घेता आणि आय.आर.कोएल्होतसेच या प्रकरणातही घटनात्मक मुद्दे गुंतलेले असल्याने पक्षकारांनी आठ आठवड्यांच्या आत युक्तिवाद दाखल करावा, असे आम्ही निर्देश देतो.

योग्य निर्देशांसाठी ही कागदपत्रे माननीय सरन्यायाधीशांसमोर ठेवली जातील.

वरील संदर्भआदेश कॅनव्हास प्रदान करतात ज्याच्या संदर्भात मुद्द्यांचा विचार आणि उत्तरे द्यावी लागतील. त्यामुळे अभ्यासू सरन्यायाधीशांनी सांगितलेल्या वस्तुस्थितीला आव्हान देणाऱ्या कायद्यातील तरतुदींच्या तुलनेत वादाच्या गुणवत्तेशी काहीही संबंध राहणार नाही.

२.२ विद्वान सरन्यायाधीशांनी आपल्या प्रस्तावित निर्णयात दोन व्यापक मुद्दे तयार केले आहेत आणि त्यांचा विचार केला आहे, जे खाली काढले आहेत:

"अ. मिनर्व्हा मिलमधील या न्यायालयाने ४२ व्या घटनादुरुस्तीद्वारे तरतुदीतील दुरुस्ती रद्द बातल ठरविल्यानंतर कलम ३१ सी (केशवानंद भारतीमध्ये कायम ठेवल्याप्रमाणे)राज्यघटनेत टिकते का?

ब. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात स्वीकारलेल्या आणि संजीव कोकमध्ये अनुसरलेल्या कलम ३९ (ब) च्या अर्थाचा पुनर्विचार होणे आवश्यक आहे. कलम ३९ (ब) मधील 'समुदायाची भौतिक संसाधने'या वाक्याचा अर्थ राज्याच्या नव्हे तर खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश करण्यासाठी केला जाऊ शकतो का?

पुन: पहिला अंक :

3. विद्वानांनी व्यक्त केलेल्या मताशी मी आदराने सहमत आहे पहिल्या मुद्यावर सरन्यायाधीश. मी या युक्तिवादाशी पूर्णपणे सहमत आहे की, संसदेचा हेतू "प्रतिस्थापन न करता रद्द"असा आहे, असे कोणतेही संकेत नसताना, संविधान (४२ वी) दुरुस्ती कायदा, १९७६ पूर्वी अस्तित्वात असलेला कलम ३१ सी चा मूळ मजकूर ही दुरुस्ती अमान्य झाल्यानंतर पुन्हा बहाल केला गेला पाहिजे. मिनर्व्हा मिल्स लिमिटेड विरुद्ध भारत सरकार,एआयआर १९८० एससी १७८९ ("मिनर्वा मिल्स") प्रकरणात, जेव्हा घटनात्मक तत्त्वांपासून विचलित झाल्यामुळे ही दुरुस्ती रद्द करण्यात आली, तेव्हा दुरुस्तीच्या अवैधतेच्या घोषणेनंतर आवश्यक तार्किक परिणाम म्हणजे त्या मूळ तत्त्वांकडे परत जाणे ज्यापासून दुरुस्ती विचलित झाली. हे कलम ३१ सी लागू करून आहे, ज्या प्रमाणात ते एच.एच.मध्ये कायम ठेवण्यात आले होते.केशवानंद भारती श्रीपादगलवारू विरुद्ध केरळ राज्य ,आकाशवाणी १९७३ एससी १४६१ ("केशवानंद भारती"). हे संविधानाच्या मूळ मजकुराकडे परत येण्याचे प्रतिनिधित्व करते, जे राज्यघटनेच्या मूलभूत रचनेशी सुसंगत आहे. परिणामी, ४२ व्या घटनादुरुस्तीचे कलम ४ अमान्य केल्यास आपोआपच सुधारित कलम ३१ सी ची पुनर्स्थापना होईल.

भारतीय राज्यघटना : एक जिवंत वृक्ष :

4. दुसरा मुद्दा हाताळण्याआधी मी आपल्या राज्यघटनेतील जिवंत वृक्ष सिद्धांताची प्रस्तावना करू इच्छितो.

४.१ समाजशास्त्राची शैक्षणिक शाखा औपचारिकरीत्या प्रस्थापित करणारे आणि सामान्यत: आधुनिक सामाजिक विज्ञानाचे प्रमुख शिल्पकार म्हणून उद्धृत केले जाणारे फ्रेंच समाजशास्त्रज्ञ एमिल डर्खिम यांनी समाजाची तुलना सजीवाशी केली. राज्यघटनेची निर्मिती समाजाला सुव्यवस्थेने वेठीस धरण्यासाठी करण्यात आली आहे, हे लक्षात घेता त्यांना वाढीस आणि परिवर्तनास सक्षम सजीव मानले जाणे तर्कसंगत आहे. त्यात राज्यघटनेला एक विकसित आणि सेंद्रिय साधन म्हणून समजून घेणे समाविष्ट आहे . जिवंत वृक्षसिद्धांतकारांच्या दृष्टीने संविधान निर्मितीच्या वेळी हेतू काय होता, हे फारसे महत्त्वाचे नाही. राज्यघटनेचा अर्थ त्यांच्या व्यापक क्षेत्रात अधिकार चा समावेश कसा करता येईल, हे सर्वात महत्त्वाचे आहे. राज्यघटनेतील आशय निश्चित करण्यात भूतकाळ महत्त्वाची पण अनन्य भूमिका बजावतो, असे या सिद्धांतातून दिसून येते. राज्यघटनेतील अधिकार आणि स्वातंत्र्य हे भूतकाळात रुजलेले आणि ऐतिहासिकदृष्ट्या निश्चित असले, तरी ते विशिष्ट ऐतिहासिक विसंगतींनी गोठलेले मानले जाऊ शकत नाहीत.

४.२ अमेरिकेचे माजी राष्ट्राध्यक्ष वूड्रो विल्सन यांच्या मते, "राज्यघटना हे एक वाहन असणे आवश्यक आहे. जीवन; की त्याचे सार हे राष्ट्राचे विचार आणि सवय आहे आणि म्हणूनच राष्ट्राचे जीवन बदलत असताना ते वाढले पाहिजे आणि विकसित झाले पाहिजे.

४.३ भारतात सजीव वृक्ष सिद्धांत मुख्यत्वे कॅनेडियन न्यायशास्त्रापासून प्रेरित आहे. न्यायालयीन नोंदीतील त्याचे मूळ १९३८ च्या फेडरल कोर्टाच्या निर्णयात दिसते, जिथे भारताचे तत्कालीन गव्हर्नर जनरल यांनी मध्य प्रांत आणि बेरार विक्री मोटार स्पिरिट अँड ल्युब्रिकेंट्स टॅक्सेशन ॲक्ट , १९३८ च्या घटनात्मकतेशी संबंधित एक प्रश्न न्यायालयाकडे पाठविला होता. या प्रश्नाचे उत्तर देण्यासाठी न्यायालय व्याख्या आणि बांधकामाच्या कोणत्या तोफांचा वापर करेल याचा विस्तार करताना सर मॉरिस ग्वायर सीजे म्हणाले की "शासनाची राज्यघटना ही एक जिवंत आणि सेंद्रिय गोष्ट आहे , सर्व साधनांपैकी कोणत्या साधनांचा सर्वात जास्त दावा आहे (ज्या प्रकारे ती शून्य होण्याऐवजी कार्यान्वित होते). फेडरल राज्यघटनेच्या बाबतीत, "व्यापक आणि उदारमतवादी भावनेने ज्यांना त्याचा अर्थ लावणे हे कर्तव्य आहे"त्यांना प्रेरित केले पाहिजे, परंतु ते "कोणत्याही हितासाठी कायद्याची भाषा वाढविण्यास किंवा विकृत करण्यास मोकळे नाहीत,"असे सर्वोच्च न्यायालयाने म्हटले आहे.

४.४ त्यानंतर, पश्चिम बंगाल राज्य विरुद्ध अन्वर अली सरकार, एआयआर १९५२ एससी ७५ ("अन्वर अली सरकार") या ऐतिहासिक निकालात या न्यायालयाने पश्चिम बंगाल विशेष न्यायालय कायदा, १९५० राज्यघटनेच्या कलम १४ चे उल्लंघन केल्याचा निर्वाळा देत रद्द बातल ठरवला. विवियन बोस न्या. यांनी एका वेगळ्या निर्णयात म्हटले आहे की, राज्यघटनेतील तरतुदीचा अर्थ "त्या कोणत्या पार्श्वभूमीतून उद्भवला याचा विचार न करता"केला जाऊ नये. न्यायमूर्ती बोस यांनी स्पष्ट केले की राज्यघटनेचा उत्तरोत्तर अर्थ "एखाद्या महान राष्ट्राला जीवन देण्यासाठी आणि त्याच्या अस्तित्वाची व्यवस्था करण्यासाठी"केला गेला पाहिजे, न की "टाकाऊ साधने"पुन्हा सुरू होईल. आपला इतिहास विसरणार् यांना त्याची पुनरावृत्ती करण्याची निंदा केली जाते, याची जाणीव ठेवून त्यांनी राज्यघटनेचा अर्थ केवळ ज्या ऐतिहासिक परिस्थितीत उदयास आला त्या परिस्थितीचा विचार न करता भविष्याची घड घडविण्याबरोबरच वर्तमानाला मार्गदर्शन करेल अशा पद्धतीने केला पाहिजे, यावर भर दिला. सजीव वृक्ष सिद्धांतात अंतर्भूत असलेले अनेक घटक समोर आणणाऱ्या न्यायमूर्ती बोस यांच्या अभ्यासपूर्ण निर्णयातील एक परिच्छेद उद्धृत करणे योग्य ठरेल:

> मी त्यांचा इतिहास पुसून टाकू शकत नाही आणि त्या काळातील विदारक भावना विचारातून वगळू शकत नाही. ते केवळ काही हस्तलिखिताप्रमाणे

स्थिर आणि लपलेले शब्द नाहीत, तर एखाद्या महान राष्ट्राला जीवदान देण्याच्या उद्देशाने आणि त्याच्या अस्तित्वाची व्यवस्था करण्याच्या हेतूने जिवंत ज्वाला आहेत, गतिशील अग्नीची जीभ आहे, भविष्याला घडवण्यासाठी तसेच वर्तमानाला मार्गदर्शन करण्यासाठी सामर्थ्यवान आहेत. बदलत्या जगाची बदलती परिस्थिती आणि बदलत्या गरजा आणि बदलत्या गरजा यांची वेळोवेळी पूर्तता करण्याइतपत राज्यघटना माझ्या मते लवचिक ठेवली पाहिजे.

४.५ जवळपास दोन दशकांनंतर केशवानंद भारतीमध्ये न्यायालयाने संसदेच्या सुधारित अधिकारांबाबत निर्णय घेण्यासाठी जिवंत रूपकाचा वापर केला. जोपर्यंत राज्यघटनेची मूलभूत रचना कायम आहे, तोपर्यंत संसद मूलभूत अधिकारांवर गदा आणण्यासाठीही राज्यघटनेत दुरुस्ती करू शकते, असे सर्वोच्च न्यायालयाने म्हटले आहे. या निष्कर्षापर्यंत पोहोचताना न्यायालयाने जिवंत राज्यघटनेच्या आकलनाच्या अनेक पुनरावृत्तींचा उल्लेख केला. त्यामुळे राज्यघटनेची लवचिकता सुनिश्चित करण्यासाठी संसदेची घटनात्मक सत्ता बळकट करण्याचे औचित्य जिवंत राज्यघटनेच्या रूपकात आढळले.

४.६ सुप्रीम कोर्ट ॲडव्होकेट्स-ऑन-रेकॉर्ड असोसिएशन विरुद्ध भारत सरकार, (१९९३) ४ एससीसी ४४१ ("सुप्रीम कोर्ट ॲडव्होकेट्स-ऑन-रेकॉर्ड असोसिएशन") या खटल्यात या न्यायालयाने न्यायव्यवस्थेच्या स्वातंत्र्यावर चर्चा करताना हे रूपक वापरले. या न्यायालयाने त्याला "सतत विकसित होत

जाणारा सेंद्रिय दस्तऐवज"म्हणण्याव्यतिरिक्त, भारतीय राज्यघटनेत जिवंत वृक्षरूपक खालीलप्रमाणे लागू केले:

> "राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी भारतात नैसर्गिक मर्यादेत वाढ आणि विस्तार करण्यास सक्षम एक जिवंत वृक्ष रोवला. तो जगतो आणि श्वास घेतो आणि देश ाच्या आणि लोकांच्या विकासाशी ताळमेळ साधण्यासाठी वाढण्यास सक्षम आहे.

४.७ शिवाय झी टेलिफिल्म्स लिमिटेड विरुद्ध भारत सरकार, आकाशवाणी २००५ एससी २६७७ ("झी टेलिफिल्म्स") या खटल्यात राज्यघटनेच्या कलम १२ अन्वये दिसणाऱ्या "राज्य"या शब्दाचे विस्तृत आकलन स्वीकारण्यासाठी जिवंत राज्यघटनेचे रूपक वापरले गेले. असे मानले गेले की घटना तयार करताना कलम १२ अंतर्गत "इतर प्राधिकरणे"हा शब्द समाविष्ट करण्यात आला होता ज्याचा उद्देश कायद्याखाली तयार केलेल्या आणि राज्याची कार्ये पार पाडणार् या अशा प्राधिकरणांच्या कृतींचा न्यायालयीन पुनरावलोकन करणे हा मर्यादित हेतू होता. खाजगी आणि सार्वजनिक यांच्यातील मतभेद काळानुरूप अस्पष्ट झाले होते आणि न्यायालयाने अशा बदलांची दखल घेतली पाहिजे. त्यामुळे सार्वजनिक-खाजगी द्वंद्वातील मार्जिनच्या सेंद्रिय धुंधळेपणाचा विचार करून खाजगी आणि सार्वजनिक यांच्यातील सातत्यातील विविध संस्थांच्या स्थितीचे पुनर्मूल्यांकन करण्याची गरज आहे, असा निष्कर्ष न्यायालयाने काढला. राज्यघटनेच्या प्रारंभी कायद्याची स्थिती

काय होती, याचा विचार न करता आपल्या संपूर्ण अनुभवाच्या प्रकाशात राज्यघटनेचा अर्थ लावावा, असे ठरविण्यात आले होते. राज्यघटना ही बदलत्या परिस्थितीनुसार बदल घडवून आणण्यास सक्षम असा 'सजीव'आहे.

४.८ पुट्टास्वामी (निवृत्त) विरुद्ध भारत सरकार, (२०१७) १० एससीसी १ ("पुट्टास्वामी") या खटल्यात या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की बहुतेक मूलभूत अधिकारांच्या वापरासाठी गोपनीयता आवश्यक आहे आणि म्हणूनच तो स्वतःच मूलभूत अधिकार मानला गेला पाहिजे. घटनात्मक तरतुदींचा एवढा विस्तृत अन्वयार्थ लावताना न्यायालयाने राज्यघटनेचे वर्णन 'जिवंत साधन'असे केले, जे त्याची निरंतर प्रासंगिकता सुनिश्चित करण्यासाठी पुरेसे लवचिक होते. बदलत्या गरजांच्या आधारे त्यातील तरतुदींचा योग्य अर्थ लावण्यासाठी राज्यघटना हा पवित्र जिवंत दस्तऐवज आहे, असे मत सर्वोच्च न्यायालयाने व्यक्त केले. या न्यायालयाने संविधान सभेला प्रेरणा देणार् या आणि भारतीय राज्यघटनेचे साकार स्वरूप देणाऱ्या अनेक गुणांनी युक्त "विक्षिप्त आत्म्याचा"उल्लेख केला.

४.९ राष्ट्रीय विधी सेवा प्राधिकरण विरुद्ध भारत सरकार, (२०१४) ५ एससीसी ४३८ अशा या न्यायालयाच्या इतर अनेक निर्णयांमध्येही जिवंत वृक्षाचे रूपक स्पष्ट होते;जोसेफ शाइन विरुद्धभारत सरकार, (२०१९) ३ एससीसी ३९; नवतेज जोहर विरुद्ध भारत सरकार, (२०१८) १० एससीसी १; अनुज गर्ग

विरुद्ध हॉटेल असोसिएशन ऑफ इंडिया, एआयआर २००८ एससी ६३; सचिव, संरक्षण मंत्रालय विरुद्ध बबितापुनिया, (२०२०) ७ एससीसी ४६९; लेफ्टनंट कोलोनॉल नितीशा आणि इतर विरुद्ध भारत सरकार, आकाशवाणी २०२१ एससी १७९७.

४.१०अशा प्रकारे, आपण पाहतो की वर्षानुवर्षे या न्यायालयाने विविध प्रकारच्या वादांच्या निर्णयात जिवंत रूपक वापरले आहे. जिवंत राज्यघटनेच्या रूपकाच्या विविध रूपांशी खेळताना न्यायालयाने सजीव वृक्षसिद्धांताच्या दोन प्रमुख घटकांवर सातत्याने भर दिला आहे- घटनात्मक वृक्षाच्या मुळाशी असलेली मूळ समजूत; आणि त्याच्या नैसर्गिक मर्यादेत वाढ आणि विकासाची शक्यता.

४.११मूळवाद आणि जिवंत राज्यघटना या दोन परस्परविरोधी सिद्धांतांमध्ये असा समतोल आहे. येल लॉ स्कूलचे प्राध्यापक डॉ. जॅक एम. बाल्किन यांचे म्हणणे आहे की, घटनात्मक विवेचनाची मूळ कल्पना अशी आहे की दुभाषकांनी घटनात्मक मजकुराच्या मूळ अर्थाशी आणि मजकुरामागील तत्त्वांशी विश्वासू असणे आवश्यक आहे. परंतु, ते सुचवतात, मूळ अर्थाशी निष्ठा बाळगण्यासाठी मूळ अपेक्षित अनुप्रयोगाशी निष्ठा आवश्यक नसते. म्हणून, मूळ अपेक्षित अनुप्रयोग हा मजकूर आणि तत्त्व कसे लागू करावे याचा केवळ पुरावा आहे. तो स्पष्ट करतो,

प्रत्येक पिढीवर आपापल्या वेळेत मजकूर आणि तत्त्व तयार करण्याची आणि त्याची अंमलबजावणी करण्याची जबाबदारी आहे. ते राजकीय संस्थाची उभारणी करून, कायदे संमत करून आणि न्यायालयीन आणि अन्यायिक अशा दोन्ही प्रकारची उदाहरणे निर्माण करून हे करतात. अशा प्रकारे, मजकूर आणि तत्त्वाची पद्धत ही फ्रेमवर्क ओरिजिनलिझमची एक आवृत्ती आहे आणि ती जिवंत घटनावादाकडे अनुज्ञेय घटनात्मक बांधणीची प्रक्रिया म्हणून पाहते.

४.१२राज्याच्या धोरणाच्या निर्देशक तत्त्वांचा अर्थ लावण्यासाठी ही कल्पना सर्वात उपयुक्त आहे असे मला वाटते. साहजिकच आपल्या राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी अत्यंत दूरदृष्टीच्या जोरावर स्वत:ला किंवा पुढच्या पिढ्यांना कोणत्याही एका आर्थिक विचारसरणीपुरते मर्यादित ठेवले नाही. किंबहुना सरकारने स्वीकारलेले आर्थिक तत्त्वज्ञान एका पिढीकडून दुसर् या पिढीकडे वेगाने जात असले, तरी आपल्या राज्यघटनेत आर्थिक लोकशाहीच्या आदर्शाला ठाम स्थान आहे, हे डॉ. आंबेडकरांच्या संविधान सभेतील भाषणांतून दिसून येते. संसदेने पाळावे असा कोणताही कडक आर्थिक आदेश राज्यघटनेत नाही; तथापि, मार्गदर्शक तत्त्वे अशी तत्त्वे किंवा उद्दिष्टे म्हणून कार्य करतात ज्याचा संसदेने प्रगतीच्या मार्गावर विचार केला पाहिजे.

४.१३कृष्णा अय्यर, जे. घटनात्मक, आर्थिक आणि सामाजिक संस्कृतीच्या पार्श्वभूमीवर "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांच्या"उभारणीवर निर्णय दिला ज्याने व्यापक प्रमाणात व्यक्तीपेक्षा राज्याला प्राधान्य दिले. वस्तुतः किंबहुना

४२ व्या घटनादुरुस्तीने राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेत 'समाजवादी'हा शब्द समाविष्ट केला होता. पुरेशी सावधगिरी बाळगून, मला हे लक्षात घ्यावे लागेल की "समाजवादी"हे "समाजवाद"पेक्षा पूर्णपणे वेगळे आहे, जे समाज आणि देशाच्या राजकीय अर्थव्यवस्थेचे संघटन करण्याचे आर्थिक धोरण आहे. संविधान सभेतील चर्चा आणि आर्थिक लोकशाहीच्या व्यापक सभागृहात एक वैध राज्यधोरण वाटणाऱ्या काळाची लाट अशा सर्व घटकांच्या आकलनावर आपण माजी न्यायमूर्तींना दोषी ठरवू शकतो का आणि केवळ विशिष्ट व्याख्यात्मक निष्कर्षापर्यंत पोचण्यासाठी त्यांच्यावर "अपमानाचा"आरोप करू शकतो का?

उत्तर: दुसरा अंक :

सादरीकरण:

5. कलम ३९ (ब) आणि अनुच्छेद ३१ सी मध्ये कलम १४ आणि १९ अन्वये दिलेल्या मूलभूत अधिकारांच्या विरोधात मार्गदर्शक तत्त्वांना प्राधान्य देण्यात आले आहे, असा युक्तिवाद मध्यस्थांच्या अभ्यासू वरिष्ठ वकील आणि अभ्यासू वकिलांनी केला. जोपर्यंत एखाद्या भौतिक संसाधनाचे रूपांतर "समुदायाचे भौतिक संसाधन"म्हणून होत नाही, तोपर्यंत त्या भौतिक संसाधनाची "मालकी आणि नियंत्रण"राज्याद्वारे वितरित केले जाऊ शकत नाही. की "भौतिक गरजा"आणि

"समुदायाची भौतिक संसाधने"यात फरक आहे. एखाद्या व्यक्तीची संसाधने समाजाच्या संसाधनांचा भाग असू शकत नाहीत. दुसर् या शब्दांत, केवळ एखादी व्यक्ती समुदायाची सदस्य आहे म्हणून, त्याच्या संसाधनांना समुदायाची संसाधने म्हणून समजू शकत नाही. "समुदायाची भौतिक संसाधने"समाजासाठी वस्तू आणि सेवा किंवा समुदायासाठी संपत्ती तयार करणे आवश्यक आहे. कर्नाटक राज्य विरुद्ध रंगनाथ रेड्डी,एआयआर १९७८ एससी २१५ ("रंगनाथ रेड्डी") मधील कृष्णा अय्यर, जे. यांचे मत आणि संजीवकोक मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी विरुद्ध भारत कोकिंग कोल लिमिटेड या खटल्याचा निकाल.(१९८३) १ एससीसी १४७ : आकाशवाणी १९८३ एससी २३९ ("संजीव कोक") राष्ट्रीयीकरणाच्या संदर्भात प्रविष्ट केले गेले होते आणि इतर संदर्भांमध्ये लागू केले जाऊ शकत नाही.

कलम ३९ (ब) हे समाजाच्या भौतिक संसाधनांच्या मालकीहक्काचे वितरण आणि नियंत्रणाशी संबंधित आहे, असेही नमूद करण्यात आले. हे राज्याद्वारे पुढील वितरणाच्या हेतूने खाजगी मालकीच्या भौतिक संसाधनांचे अधिग्रहण करण्याशी संबंधित नाही.

५.१ वकील आणि मध्यस्थांच्या वतीने युक्तिवाद चे नेतृत्व करताना विद्वान ॲटर्नी जनरल श्री आर. वेंकटरमणी म्हणाले की, कलम ३९ (ब) आणि (क) अन्वये "समुदायाची भौतिक संसाधने"या अभिव्यक्तीचे संकुचित वाचन होऊ शकत नाही. की या अभिव्यक्तीवर कोणतीही मर्यादा असू शकत नाही. पश्चिम

बंगाल सरकारची बाजू मांडणारे ज्येष्ठ वकील राकेश द्विवेदी यांनी युक्तिवाद केला की, "भौतिक संसाधने"या शब्दात केवळ वैयक्तिक वापरासाठी असलेल्या संसाधनांना वगळण्यात आले आहे; अन्यथा इतर सर्व संसाधने वरील अभिव्यक्तीच्या व्याप्ती आणि कक्षेत येतील. "समुदाय"या शब्दाची तुलना राज्य/सरकारशी करता येणार नाही. हा व्यापक आयातीचा शब्द आहे आणि त्यात सर्व नागरिकांचा समावेश आहे जे व्यक्तींचा समुदाय तयार करतील. त्याचप्रमाणे "सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्कृष्ट म्हणून वितरित केले गेलेले"या अभिव्यक्तीचा व्यापक अर्थ लावला पाहिजे. तसेच अनुच्छेद ३९ (ब) आणि (क) हे कलम ३८ च्या संदर्भात वाचले पाहिजे जे अनुच्छेद आर्थिक न्याय प्राप्त करण्यासाठी आहेत. श्री गोपाल शंकरनारायण यांनी असा युक्तिवाद केला की जर "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण"खाजगी मालकी वगळली तर कलम १९ अंतर्गत कोणतेही आव्हान राहणार नाही आणि कलम ३१ सी चे संरक्षण निरर्थक ठरेल.

५.२ दुसर् या मुद्द्याच्या संदर्भात विद्वान सरन्यायाधीशांनी परिच्छेद २०२ मध्ये या विषयावरील संबंधित निर्णयांची सविस्तर चर्चा करून खालील दोन प्रश्न उपस्थित केले आहेत.

अ खाजगी मालकीची सर्व संसाधने "समाजाच्या भौतिक संसाधनांच्या"कक्षेत येतात का?

ब राज्याने खाजगी संसाधनांचे अधिग्रहण करणे हे कलम ३९ (ब) द्वारे मान्यता प्राप्त वितरणाचे स्वरूप आहे का?

५.३ अनुच्छेद ३९ (ब) हा कायदेविषयक अधिकाराचा स्त्रोत नाही आणि काही विशिष्ट परिस्थितीत खाजगी संसाधने मिळविण्याचा अधिकार राज्यघटनेतील इतर तरतुदींमध्ये आढळतो, ज्यात राज्यघटनेच्या सातव्या अनुसूचीच्या प्रविष्टि ४२ - सूची ३ मध्ये समाविष्ट असलेल्या प्रतिष्ठित क्षेत्राच्या सार्वभौम अधिकाराचा समावेश आहे, असे विद्वान सरन्यायाधीशांचे निरीक्षण आहे. शिवाय एखादा कायदा कलम ३९ (ब) च्या अनुषंगाने आणि कलम ३१ सी द्वारे संरक्षित असला तरी कलम ३०० अ सह राज्यघटनेच्या इतर तरतुदींनुसार त्याच्या घटनात्मकतेला आव्हान मिळण्याची शक्यता असते.

५.४ वरील तत्त्वांच्या पार्श्‌ वभूमीवर सर्व खाजगी मालमत्ता कलम ३९ (ब) च्या कक्षेत येतात का, या प्रश्नाचा विचार करण्यात आला आहे. अनुच्छेद ३९ (ब) मधून उदयास आलेल्या पाच महत्त्वाच्या घटकांबाबत काही चपराक असू शकत नाही, परंतु खाजगी मालकीची संसाधने "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्याच्या कक्षेत येतात का, हा प्रश्न विचारात घेतला जातो. या अभिव्यक्तीच्या व्याख्येच्या संदर्भात असे लक्षात येते की, रंगनाथ रेड्डीतील कृष्णा अय्यर, जे. अशी चार मते; संजीव कोक खंडपीठातर्फे बोलताना चिन्नप्पा रेड्डी, जे. फजल अली, जे. तामिळनाडू राज्य विरुद्ध एल. अबू कावर

बाई, (१९८४) १ एससीसी ५१५ ("अबू कावुर बाई") आणि वेंकटरामय्या, जे. महाराष्ट्र राज्य विरुद्ध बसंतीबाई मोहनलालखेतान, (१९८६) २ एससीसी ५१६ ("बसंतीबाई") या खंडपीठातर्फे बोलत आहेत . म्हणूनच, विद्वान सरन्यायाधीशांच्या प्रस्तावित निर्णयात "भौतिक", "संसाधने"आणि "समुदाय"या शब्दांच्या अर्थाचा स्वतंत्रपणे विचार केला जातो आणि असा निष्कर्ष काढला जातो की कोणत्याही व्याख्येत असे सूचित केले जात नाही की वाक्यांश तरतुदीतून "खाजगी मालमत्ता"वगळतो. तथापि, खालील दोन प्रस्तावांमध्ये फरक करण्याचा प्रयत्न केला जातो : "खाजगी मालमत्ता"एकीकडे "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्यांशाचा भाग असू शकते आणि दुसरीकडे "सर्व खाजगी मालमत्ता "वाक्यांशाच्या जाळ्यात येतात.

५.५ रंगनाथ रेड्डीमधील कृष्णा अय्यर, जे. यांचे मत आणि त्यानंतर चिन्नप्पा रेड्डी, जे. यांनी संजीव कोकमध्ये केलेली निरीक्षणे चुकीची ठरल्याचे विद्वान सरन्यायाधीशांच्या निदर्शनास आले आहे, कारण या निकालांनी "भौतिक गरजा"पूर्ण करणारी सर्व संसाधने या वाक्याने व्यापलेली आहेत असे मानून जाळे पसरले. संजीव कोक प्रकरणात 'समाजाची संपत्ती निर्माण करण्यास सक्षम असलेल्या सर्व गोष्टी'या वाक्याच्या कक्षेत येतात, असे निरीक्षण या

न्यायालयाने नोंदवले. दुसर् या शब्दांत, व्यक्तींची सर्व संसाधने परिणामी समाजाची संसाधने आहेत.

५.६ राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) चा अर्थ लावताना विद्वान सरन्यायाधीशांनी असे मत व्यक्त केले आहे की, जर कलम ३९ (ब) मध्ये एखाद्या व्यक्तीच्या मालकीच्या सर्व संसाधनांचा समावेश करायचा असेल तर ते असे म्हणेल की "संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम प्रकारे वितरित केले जाते". त्याचप्रमाणे, जर ही तरतूद खाजगी मालकीची संसाधने वगळायची असेल तर ती "मालकी"सांगेल आणि राज्याच्या संसाधनांवर नियंत्रण.... त्याच्या सध्याच्या वाक्याऐवजी. "राज्याचे"ऐवजी "समुदायाचे"या शब्दाचा वापर काही खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश करण्याचा विशिष्ट हेतू दर्शवितो. त्यामुळे खाजगी मालकीची सर्व संसाधने या वाक्याच्या कक्षेत येत नाहीत, असे मत व्यक्त केले जाते. तथापि, खाजगी मालकीची संसाधने वर्ग म्हणून वगळली जात नाहीत आणि काही खाजगी संसाधने समाविष्ट केली जाऊ शकतात. अर्थात, ते "भौतिक"स्त्रोत असले पाहिजेत आणि ते "समुदायाचे"असले पाहिजेत. म्हणूनच, विद्वान सरन्यायाधीशांच्या मते, संदर्भ आदेशात शंका घेतलेले निर्णय इतके चुकीचे आहेत की ते मानतात की एखाद्या व्यक्तीची "सर्व संसाधने"समुदायाचा भाग

आहेत आणि म्हणूनच, सर्व खाजगी मालमत्ता "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्यांशाने व्यापली जातात.

५.७ वरील चर्चेला माझा पुन्हा विरोध नाही, पण त्यानंतर विद्वान सरन्यायाधीशांचे निरीक्षण असे आहे की, रंगनाथ रेड्डीमध्ये कृष्णा अय्यर, जे. आणि संजीव कोकमध्येचिनप्पा रेड्डी, जे. यांनी दिलेले विवेचन आपल्या अर्थव्यवस्थेच्या एका विशिष्ट आर्थिक विचारसरणीचे आणि रचनेचे समर्थन करते. वस्तुत: रंगनाथ रेड्डीआणि भीमसिंगजी विरुद्ध भारत सरकार,आकाशवाणी १९८१ एससी २३४ ("भीमसिंगजी") आणि संजीव कोकमधील चिनप्पा रेड्डी, जे. या निर्णयांचे लेखक एका विशिष्ट आर्थिक विचारसरणीने प्रभावित होते, ज्याने राज्याद्वारे खाजगी मालमत्तेचे अधिग्रहण करणे राष्ट्रासाठी फायदेशीर ठरण्याला प्राधान्य दिले. या दोन न्यायमूर्तींनी आपल्या आर्थिक विचारसरणीला पुढे नेण्याचा आधार म्हणून संविधान निर्मात्यांच्या दूरदृष्टीचा उल्लेख या तरतुदीचे मार्गदर्शक तत्त्व म्हणून सातत्याने केला.

५.८ या उलट भारतातील आर्थिक लोकशाही समाजवाद किंवा भांडवलशाही सारख्या एका आर्थिक रचनेशी निगडित नसून कल्याणकारी राज्याच्या आकांक्षाशी निगडित आहे, असे प्रतिपादन विद्वान सरन्यायाधीशांनी डॉ. आंबेडकरांना उद्धृत करून केले आहे. त्यामुळे या न्यायालयाची भूमिका आर्थिक धोरण ठरविण्याची नसून, 'आर्थिक लोकशाही'चा पाया रचण्याचा

निर्मात्यांचा हेतू सुलभ करणे आहे, असे मत सरन्यायाधीशांनी व्यक्त केले. कृष्णा अय्यर सिद्धांत राज्यघटनेच्या व्यापक आणि लवचिक भावनेला हानी पोहोचवणारा आहे. दुसर् या अंकाच्या पहिल्या प्रश्नावरील हा निष्कर्ष आहे.

वरील निरीक्षणांबद्दल माझे मत :

५.९ सुरुवातीच्या आव्हानांपासून उदारीकरण आणि बाजार -आधारित सुधारणांच्या दिशेने आणि सार्वजनिक गुंतवणुकीच्या वर्चस्वापासून सार्वजनिक आणि खाजगी गुंतवणुकीच्या सहअस्तित्वापर्यंत भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या कायापालटाचा विचार करताना विद्वान सरन्यायाधीशांनी असे निरीक्षण नोंदवले आहे की "कृष्णा अय्यर दृष्टिकोनातील सैद्धांतिक त्रुटी कठोर आर्थिक सिद्धांताला अनुसरून होती, जे घटनात्मक प्रशासनाचा एकमेव आधार म्हणून खाजगी संसाधनांवर अधिकअधिक राज्य नियंत्रणाची वकालत करते. ... राज्याकडून खाजगी मालमत्तेचे अधिग्रहण हे अंतिम ध्येय मानणारा एकच आर्थिक सिद्धांत आपल्या घटनात्मक चौकटीच्या रचनेला आणि तत्त्वांना कमकुवत करेल. कृष्णा अय्यर, जे. यांच्यावरील वरील टिप्पणी माझ्या मते अयोग्य आणि अन्यायकारक आहे.

५.१०भावी पिढीतील न्यायिक बांधव भूतकाळातील बांधवांच्या निर्णयांकडे कसे पाहतात, हा चिंतेचा विषय आहे, बहुधा त्यांनी ज्या काळात आपली कर्तव्ये

पार पाडली आणि त्या काळात राज्याने राबविलेली आणि घटनात्मक संस्कृतीचा भाग बनलेली सामाजिक-आर्थिक धोरणे याकडे दुर्लक्ष करून. केवळ जागतिकीकरण, उदारीकरण आणि खाजगीकरणाकडे राज्याच्या आर्थिक धोरणांमध्ये आमूलाग्र बदल झाल्यामुळे, ज्याला "१९९१ च्या सुधारणा"असे म्हटले जाते, जे आजही चालू आहे, यामुळे पूर्वीच्या या न्यायालयातील न्यायाधीशांना "राज्यघटनेची अवहेलना"म्हणून संबोधले जाऊ शकत नाही.

५.११ सुरुवातीलाच मी असे म्हणू शकतो की, नंतरच्या काळात या न्यायालयाकडून येणारी अशी निरीक्षणे भूतकाळातील निर्णयांवर आणि त्यांच्या लेखकांवर भारतीय राज्यघटनेचा अवमान करणारे ठरवून त्यावर मते व्यक्त करण्याच्या पद्धतीत विसंगती निर्माण करतात आणि त्यामुळे ते सर्वोच्च न्यायालयाचे न्यायाधीश म्हणून आपल्या पदाच्या शपथेवर खरे उतरले नसतील असा अर्थ निघतो. मी असे म्हणू शकतो की, राज्यघटनेच्या अंमलबजावणीनंतर आणि भारत प्रजासत्ताक बनून अनेक दशके उलटून गेल्यानंतर, राज्यघटनेचा परिवर्तनकारी प्रभाव केवळ केंद्र, राज्य किंवा स्थानिक पातळीवरील देशातील प्रशासनावरच खोल आणि व्यापक झाला नाही तर त्याचा भारतीय न्यायव्यवस्थेवर होणारा परिणाम हा देखील भारतीय घटनात्मक विकासाचा एक महत्त्वपूर्ण पैलू आहे. परिणामी, राज्यघटनेची मूलभूत वैशिष्ट्ये यासह

प्रस्तावना, मूलभूत हक्क, राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे, अधिकारांचे विभाजन, न्यायिक पुनरावलोकन आणि न्यायपालिकेचे स्वातंत्र्य यामुळे शासन आणि न्यायपालिका या दोन्हींवर परिणाम झाला आहे. राज्यधोरण निर्देशक तत्त्वांमध्ये नमूद केलेल्या राज्यघटनेची उद्दिष्टे लक्षात घेऊन संसदने आणि राज्य विधिमंडळांनी अशा उद्दिष्टांची पूर्तता करण्यासाठी कायदे केले आहेत आणि आपल्या प्रजासत्ताक राज्याच्या स्थापनेपासून राज्यघटनेच्या निर्मात्यांची दूरदृष्टी तसेच भारतीयाचे परिवर्तनकारी स्वरूप लक्षात घेता अशा कायद्याच्या शुद्धतेचा विचार करणे हे या न्यायालयाचे कर्तव्य आहे राज्यघटना आणि धोरणकर्त्यांचा हेतू आणि कायदा . वरील पार्श् वभूमीवर या न्यायालयाचे न्यायाधीश गेली अनेक दशके घटनात्मक मुद्द्यांवर निर्णय देत आहेत. अर्थात कोणतीही विशिष्ट विचारसरणी स्थिर नसते आणि काळाची गरज आणि विशेषत: भारतीय अर्थव्यवस्थेवर होणारा जागतिक परिणाम लक्षात घेऊन राज्याकडून बदल घडवून आणले जातात. बदलत्या काळाला साजेसे वातावरण निर्माण करण्याच्या अशा प्रयत्नांचे अर्थातच राज्यघटनेचा आणि कायद्यांचा योग्य अर्थ लावून न्यायव्यवस्थेनेही कौतुक करायला हवे . पण तत्कालीन सोव्हिएत युनियनमधील पेरेस्त्रोइकाप्रमाणे या देशाच्या अर्थव्यवस्थेत आमूलाग्र बदल झाल्याने माझ्या मते मागील दशकांतील निकालांनी किंवा त्या खटल्यांचा निकाल देणाऱ्या न्यायमूर्तींनी "राज्यघटनेची

अवहेलना"केली असे म्हणता येणार नाही. याचे उत्तर हे आहे की, या न्यायालयाने, विशेषत: भारतीय न्यायव्यवस्थेने, भूतकाळातील न्यायाधीशांची निंदा न करता भूतकाळातील शहाणपणाचा तोच भाग निवडला आहे, जो भूतकाळाच्या शहाणपणाचा एक भाग निवडून, काळाच्या नव्या आव्हानांना सामोरे जाण्याची जबाबदारी आहे. भावी पिढीतील न्यायमूर्तींनी हीच प्रथा पाळू नये, असे मी म्हणतो. मी म्हणतो की भारताच्या सर्वोच्च न्यायालयाची संस्था वैयक्तिक न्यायाधीशांपेक्षा महान आहे, जे या महान भारताच्या इतिहासाच्या विविध टप्प्यांवर केवळ त्याचा एक भाग आहेत! त्यामुळे प्रस्तावित निकालातील विद्वान सरन्यायाधीशांच्या निरीक्षणांशी मी सहमत नाही. असे मी खालील कथनासाठी म्हणतो.

१९५० ते १९९१: नियोजनबद्ध अर्थव्यवस्था ते उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण ("एलपीजी"):

६ वसाहतवादी राजवटीतून मुक्ती मिळविणाऱ्या अनेक देशांप्रमाणेच स्वतंत्र भारतासमोरचे तात्कालिक काम तेथील जनतेला दारिद्र्यातून बाहेर काढणे आणि आपली अर्थव्यवस्था पद्धतशीरपणे संघटित करणे हे होते. त्यादृष्टीने, भारताने मिश्र अर्थव्यवस्थेचे मॉडेल स्वीकारले ज्यात सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही क्षेत्रे एकत्र राहू शकतील. कमांड इकॉनॉमीकडे वळून, भारतीय राज्याने आर्थिक नियोजनाच्या माध्यमातून संसाधने आणि विकासातील आंतर-प्रादेशिक विषमतेवर विजय

मिळविण्याचा प्रयत्न केला, हा दृष्टिकोन संसाधनांच्या अकार्यक्षम वाटपाऐवजी संसाधनांचे शाश्वत परिवर्तन आणि राष्ट्रीय हिताच्या योजनांची अंमलबजावणी करण्यात यशस्वी ठरला होता.

६.१ प्रभावशाली उद्योगपतींनी सुचवलेली मुंबई योजना, १९४८ चा औद्योगिक धोरण ठराव आणि जवळजवळ प्रत्येक राजकीय पक्षाने सामायिक केलेली राज्याची अतिव्यापक दृष्टी यामुळे भारत सरकारच्या सुरुवातीच्या काळात अवजड उद्योगांच्या उभारणीत आणि अर्थव्यवस्था व संसाधनांचे नियंत्रक म्हणून प्रभावी भूमिका बजावली. परिणामी, देशी उद्योगांना संरक्षण देण्याच्या उद्देशाने बाजारपेठेचे केवळ कडक नियमन केले गेले नाही तर सार्वजनिक क्षेत्राने देखील राज्याचे हस्तक्षेप आणि नियम म्हणून प्रकट केले.

६.२ ही बाब लक्षात घेऊन पहिले पंतप्रधान जवाहरलाल नेहरू यांच्या नेतृत्वाखाली पंचवार्षिक योजनांचे साधनसामुग्रीवाटप, अंमलबजावणी आणि मूल्यमापन यासह नियोजनाच्या संपूर्ण श्रेणीवर देखरेख ठेवण्यासाठी १९५० मध्ये नियोजन आयोगाची स्थापना करण्यात आली. १९५१ मध्ये अन्नधान्याच्या आयातीवरील परकीय साठ्याचे मोठ्या प्रमाणात नुकसान झाल्याने भारताच्या पहिल्या पंचवार्षिक योजनेत कृषी उत्पादन वाढविण्यासाठी शेती आणि सिंचनावर भर देण्यात आला. अर्थव्यवस्थेचा विकासदर २.१ टक्क्यांऐवजी ३.६ टक्के असल्याने काही अभ्यासक हे यश मानतात. त्यानंतर

लगेचच १९५६ मध्ये सुरू करण्यात आलेल्या दुसऱ्या योजनेत अवजड उद्योग आणि भांडवली वस्तूंवर लक्ष केंद्रित करून अत्यंत आवश्यक जलद औद्योगिकीकरण आणि स्वावलंबनासाठी तुटीच्या वित्तपुरवठ्याकडे एक स्वीकार्य साधन म्हणून पाहिले गेले. औद्योगिक धोरण ठराव १९५६ च्या जोडीने दुसऱ्या योजनेने सार्वजनिक क्षेत्राचा विकास सुरू केला आणि परवाना राजसुरू केले. १९५६ मध्ये संसदेने मंजूर केलेल्या या ठरावात समाजाची समाजवादी पद्धत प्रस्थापित करणे हे राष्ट्रीय उद्दिष्ट मानले गेले आणि उद्योगांचे तीन गटात वर्गीकरण करण्यात आले.

अनुसूची अ : जे उद्योग केवळ सार्वजनिक क्षेत्रात असावेत. हे मूलभूत आणि सामरिक महत्त्वाचे उद्योग होते;

अनुसूची ब : जे उद्योग उत्तरोत्तर राज्यमालकीचे होणार होते आणि राज्य सामान्यत: नवीन उद्योग स्थापन करेल परंतु ज्यामध्ये खाजगी उद्योगांनी केवळ राज्याच्या प्रयत्नांना पूरक म्हणून अपेक्षा केली जाईल; आणि

अनुसूची क : उरलेले सर्व उद्योग आणि त्यांचा भविष्यातील विकास हा सर्वसाधारणपणे खाजगी क्षेत्राच्या पुढाकारावर व विकासावर सोपविण्यात आला. तथापि, ते राज्यासाठी खुले ठेवण्यात आले होते आणि खाजगी क्षेत्र अद्याप परवाना राजच्या अधीन होते.

या अतिविस्ताराच्या राज्याच्या नियंत्रणामुळे खाजगी क्षेत्रावर अवलंबून न राहता किंवा वाटाघाटी न करता किंवा स्पर्धा न करता मोठ्या प्रमाणात प्रकल्प हाती घेणे शक्य झाले. भाक्रा-नांगल धरण, हिराकुंड धरण इ. तसेच राउरकेला, भिलाई आणि दुर्गापूर येथील पोलाद प्रकल्पांना राज्याने "आधुनिक भारताची मंदिरे"म्हणून मान्यता दिली.

६.३ तथापि, अर्थव्यवस्थेचा अदृश्य हात आणि खाजगी क्षेत्राच्या उद्यमशील वृत्तीला आळा घालण्याचा मोठा धोका हा होता की आर्थिक धोरणाने भारताला राखीव ठेवले आणि निर्धारित उद्योगांपुरते मर्यादित ठेवले आणि नवीन तंत्रज्ञान, नावीन्य आणि क्षेत्रांकडे दुर्लक्ष केले जे बदलत असले तरी नोकरशाहीच्या क्षितिजावर नव्हते. दुसरीकडे, निधीही शेतीपासून मोठ्या प्रमाणात दूर वळविण्यात आला, ज्यामुळे अन्नधान्याचा तुटवडा निर्माण झाला आणि महागाई वाढली. शिवाय, राज्याला अन्नधान्य आयात करणे भाग पडले ज्यामुळे परकीय चलनाचा साठा कमी झाला.

६.४ पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांच्या नेतृत्त्वाखाली भारत सरकारला खात्री पटली की कृषी क्षेत्रात केंद्रीकृत नियोजन आणि किंमत नियंत्रणावरील आपले घट्ट धागेदोरे शिथिल करून त्याऐवजी तांत्रिक विकासावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. हरितक्रांती नंतर आणि किमान आधारभूत किंमत व्यवस्था

लागू झाल्यानंतर भारत अन्न-निर्भर आणि स्वावलंबी बनला तेव्हा नियोजन आयोगाची भूमिका कमी करण्यात आली.

६.५ १९६० च्या उत्तरार्धात १९६५ च्या भीषण दुष्काळामुळे अन्नधान्याची आयात वाढली आणि परिणामी देयक संतुलनाचे संकट वाढले. त्याला प्रत्युत्तर म्हणून जून १९६६ मध्ये भारत सरकारने भारतीय रुपयाचे ५७ टक्क्यांनी अवमूल्यन केले, ज्यामुळे महागाई वाढली आणि प्रत्यक्षात निर्यात ीला चालना देण्याचे उद्दिष्ट होते.

६.६ शासनाच्या नियोजन व आर्थिक धोरणाच्या नियंत्रणानुसार पतपुरवठ्याचे स्त्रोत विस्तारण्यासाठी व बँकिंग व्यवस्थेवर देखरेख ठेवण्यासाठी सरकारने २० जुलै १९६९ रोजी चौदा खासगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले. बँकिंग व्यवस्थेवर राज्याच्या नियंत्रणाद्वारे वित्तीय समावेशन आणि लहान शेतकर् यांना कर्ज उपलब्ध करून देण्याचे उद्दिष्ट साध्य केले जाऊ शकते, असे मानले गेले. तात्कालिक नफ्याचा हेतू आणि पतपात्रतेच्या अज्ञेयवादी असलेल्या बँकांनी "बँकिंग नसलेल्या"बँकांचे संचालन आणि विस्तार केला. मात्र, कालांतराने असे दिसून आले आहे की, मर्यादित स्पर्धा आणि खराब पतमूल्यांकनामुळे बँकिंग व्यवस्थेची कार्यक्षमता आणि आरोग्य धोक्यात आले आहे.

६.७ १९८० च्या सुमारास संरक्षणवादी धोरणांचे तोटे आणि बाजारप्रणीत अर्थव्यवस्थेच्या गुणवत्तेची जाणीव वाढू लागली होती. म्हणूनच सहाव्या पंचवार्षिक योजनेने भारतात आर्थिक उदारीकरणाची सुरुवात केली आणि अर्थव्यवस्थेची स्पर्धात्मकता वाढविण्याच्या उद्देशाने अनेक उपायांची रूपरेषा आखली. मोठ्या प्रमाणात किमतीवरील नियंत्रण हटविणे, आयात शुल्कात कपात करणे आणि लायसन्स राज संपुष्टात येण्याची सुरुवात या महत्त्वपूर्ण पावलांचा समावेश होता. भारत सरकार आणि सुझुकी या जपानी वाहन निर्मात्या कंपनीच्या संयुक्त उपक्रमाने १९५६ च्या धोरणापासून फारकत घेत १९८३ मध्ये पहिली मारुती कार असेंब्ली लाइन सुरू केली. त्यानंतरच्या काळात निर्यात आणि परकीय गुंतवणूक व भांडवली वस्तूंच्या उपयुक्ततेला चालना देण्याबरोबरच देशात माहिती तंत्रज्ञान आणि दूरसंचार क्रांती घडवून आणण्यासाठी मोठ्या प्रमाणावर प्रयत्न करण्यात आले.

६.८ १९५० ते १९८० च्या दशकाच्या उत्तरार्धापर्यंतच्या देशाच्या राजकीय अर्थव्यवस्थेने हे स्पष्ट केले होते की समाजवादी पॅटर्नवर आधारित एक सुसंस्कृत परंतु औद्योगिक समाजाचा मूलभूत राजकीय प्रवाह आणि वक्तृत्व आधुनिक जीवनशैली आणि भारतीयांच्या उद्योजकतेच्या भावनेच्या आशा पूर्ण करण्यात अपयशी ठरत आहे. १९८० च्या दशकाच्या मध्यात सुरू झालेल्या पाच तांत्रिक मोहिमा असूनही हे घडले आहे. उच्च परकीय कर्ज,

दुहेरी आकडी महागाई, अल्पमुदतीचे कर्ज परकीय चलन साठ्याच्या १४७ टक्क्यांपर्यंत पोहोचणे इत्यादी ंमुळे ८०च्या दशकातील तुटीचा खर्च १९८० च्या दशकाच्या अखेरीस भारताला सापडलेल्या व्यापक आर्थिक संकटावर प्रकाश टाकतो यात शंका नाही. या पार्श् वभूमीवर वाटाघाटी आणि धोरणात्मक सुधारणांच्या मालिकेदरम्यान पंतप्रधान पी. व्ही. नरसिंह राव यांनी ९ जुलै १९९१ रोजी देशाला उद्देशून अर्थव्यवस्थेला चालना देणारे आणि आधुनिक जागतिकीकरण झालेल्या जगात नेणारे दूरगामी बदल आणि सुधारणा घडवून आणण्याची गरज व्यक्त केली. अडचणी सांगताना ते म्हणाले:

> "... गेल्या अठरा महिन्यांपासून आर्थिक आघाडीवर मंदीचे सावट आहे. गेल्या दोन सरकारांनी महत्त्वाचे निर्णय घेण्यास स्थगिती दिली. आर्थिक स्थिती बिघडू देण्यात आली. बॅलन्स ऑफ पेमेंटचे संकट हाताळता येत नव्हते. अनिवासी भारतीय आणि परदेशी नेते भारताला कर्ज देण्यास अधिकाधिक टाळाटाळ करू लागले.
>
> परिणामी, भारताचा परकीय साठा प्रचंड कमी झाला आणि डिझेल, रॉकेल, खाद्यतेल, खते यांसारख्या जीवनावश्यक वस्तूंची आयात करण्यासाठी आपल्याकडे परकीय चलन नव्हते. याचा निव्वळ परिणाम असा झाला की, सत्तेत आल्यावर देशाची आर्थिक स्थिती भयावह बिकट झाली. ..."

६.९ १९९१ च्या नव्या औद्योगिक धोरणाने भारतीय उद्योगाला अकार्यक्षमता आणि स्पर्धात्मकतेत बांधून ठेवणाऱ्या बंधनांचा अंत केला. अर्थव्यवस्थेचे खुलेपण हळूहळू होत असताना, मक्तेदारी आणि प्रतिबंधात्मक व्यापार पद्धती शिथिल करण्यात आल्या ज्यामुळे बाजारातील खेळाडूंना सरकारच्या परवानगीशिवाय वाढू दिले गेले आणि बहुसंख्य होल्डिंग आणि पात्र परदेशी तांत्रिक करारांसह थेट परकीय गुंतवणुकीसाठी (एफडीआय) स्वयंचलित मंजुरी सह इतर अनेक उपायांची खात्री देण्यात आली. भारताचे तत्कालीन अर्थमंत्री डॉ. मनमोहन सिंग यांनी २४ जुलै १९९१ रोजी केलेले १९९१ चे अर्थसंकल्पीय भाषण हे भारतातील अनेक ओळखण्याजोगे वळण आहे, ज्यांनी व्हिक्टर ह्युगोचा अर्थ लावताना म्हटले होते की, "ज्या कल्पनेची वेळ आली आहे त्या कल्पनेला पृथ्वीवरील कोणतीही शक्ती रोखू शकत नाही."

६.१०त्यानंतर ज्या सुधारणा होणार होत्या, त्यांना भाषेत उदारीकरण, खाजगीकरण आणि जागतिकीकरण असे संबोधले गेले आहे. प्रत्यक्षात देशाने लायसन्स राज मोडीत काढणे, काही वर्षांनंतर एक सक्रिय निर्गुंतवणुकीची चौकट आणि अगदी उघडपणे जागतिकीकरण झालेल्या बाजारशक्तींना अर्थव्यवस्थेला दिशा दर्शविण्याची तयारी दर्शविली. या बाबीवर जास्त मेहनत घेण्याची गरज नाही.

६.११ आधुनिक बाजार अर्थव्यवस्थेसाठी भारताची क्षमता आणि राजकीय बांधिलकी पाहून आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधीने (आयएमएफ) आर्थिक स्थिरतेसाठी मदत केली. त्यानंतरच्या काही वर्षांत आयात उदारीकरण, काही क्षेत्रांमध्ये अनिर्बंध एफडीआयओघ, करसवलती, निर्यातीला प्रोत्साहन अशी अनेक धोरणे अवलंबली गेली जी काही दशकांपूर्वीच भारतातील अत्यंत प्रामाणिक हितचिंतकांना भारतीय अर्थव्यवस्थेच्या आणि सामाजिक रचनेच्या मूळ कल्पना आणि गाभ्याच्या विरोधात वाटली असती.

६.१२ आरोग्य किंवा विषमता निर्देशांकांची स्थिती घटनात्मक विवेचनासाठी मदत म्हणून वापरली जात नसली तरी, मला हेदेखील लक्षात घ्यावे लागेल की १९९१ च्या "एलपीजी धोरणा"मुळे केंद्र आणि राज्य सरकारांना राज्याच्या धोरण निर्देशक तत्त्वांमध्ये निर्धारित केलेल्या अनेक उद्दीष्टांची पूर्तता करण्यासाठी आवश्यक प्रेरणा प्रदान करण्याचे श्रेय दिले जाऊ शकते जे पूर्वी साध्य करणे कठीण होते.

६.१३ स्वातंत्र्योत्तर भारताच्या आर्थिक इतिहासात सुवर्णधागा म्हणजे विविध योजना, प्रकल्प आणि स्वप्नांच्या माध्यमातून प्रयोगशीलतेच्या माध्यमातून भारतातील लोकांच्या परिवर्तनशील सामाजिक-आर्थिक विकासावर लक्ष केंद्रित करणे. १९८० च्या दशकाच्या मध्यात एक टर्निंग पॉईंट होता जेव्हा नावीन्यपूर्णता, आधुनिकीकरण आणि विकासाच्या अनुषंगाने मार्गांची

आवश्यकता १९९१ च्या सुधारणांमध्ये आली जेव्हा देशाला परकीय चलन साठ्याची कमतरता भासत होती आणि परकीय कर्जे वाढत होती आणि देयक संतुलनाचे संकट होते. त्यानंतर लोककल्याणासाठी विविध योजना/ कार्यक्रम राबवण्याखेरीज मागे वळून पाहिले नाही, जे पूर्वी खऱ्या अर्थाने पात्र आणि पात्र नागरिकांपर्यंत पोहोचले नव्हते, हे सर्वज्ञात आहे.

६.१४१९६० च्या दशकाच्या उत्तरार्धात आणि १९८० च्या दशकाच्या सुरुवातीच्या काळात या न्यायालयाने राज्याच्या आर्थिक धोरणांवर भर दिला आणि आर्थिक धोरणांच्या यशस्वीतेसाठी न्यायालयीन आधार देण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे बँकांचे राष्ट्रीयीकरण, रस्ते वाहतुकीचे राष्ट्रीयीकरण, भूमी सुधारणा कायद्यात सुधारणा, नागरी जमीन कमाल कायदा, जमिनींचे अधिग्रहण, जमिनीची मुदत रद्द करणे इत्यादी बाबी या न्यायालयाने कायम ठेवल्या आणि त्याचवेळी घटनादुरुस्तीचे अधिकार ही कडक केले. हे केशवानंद भारतीमध्ये मजबूत आवाज मिळवलेल्या मूलभूत संरचना सिद्धांताच्या उत्क्रांतीमुळे होते आणि मिनर्व्हा मिल्स आणि वामन राव विरुद्धभारत सरकार, एआयआर १९८१ एससी २७१ ("वामन राव") मध्ये १९८० मध्ये आणि त्यानंतरच्या दशकांमध्ये अंमलात आणले गेले.

६.१५ऑगस्ट १९४७ मध्ये स्वातंत्र्य मिळाले आणि जानेवारी १९५० मध्ये प्रजासत्ताकाच्या सुरवातीला भारताची अवस्था किती बिकट होती, याकडे

दुर्लक्ष करता येणार नाही. त्यामुळे वसाहतवादी काळात निर्माण झालेली परिस्थिती पाहता राज्यघटनेतील तरतुदींनी भारतातील लोकांच्या सामाजिक-आर्थिक परिस्थितीत बदल घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला आहे. भारतीय अर्थव्यवस्थेचे खासगीकरण आणि उदारीकरणाकडे होणारे संक्रमण शेवटी भारतातील जनतेच्या कल्याणासाठी च आहे. स्वातंत्र्यानंतरच्या सुरुवातीच्या दशकांत सार्वजनिक क्षेत्रात झालेली प्रचंड भांडवली गुंतवणूक आणि त्यानंतरच्या दशकांत त्याचे चांगले परिणाम न होणे आणि निर्गुंतवणुकीकडे आणि खाजगीकरणाकडे वाटचाल हे सर्व घटनात्मक उद्दिष्टे साध्य करण्याचे प्रयोग आहेत जे स्थिर आहेत परंतु ते साध्य करण्याचा मार्ग काळाच्या ओघात बदलू शकतो. वरील पार्श् वभूमीवर निकाल लिहिणाऱ्या न्यायमूर्तींकडे भारतीय राज्यघटनेची अवहेलना करणारे म्हणून पाहण्यापेक्षा या न्यायालयाच्या निर्णयांकडे पाहिले पाहिजे.

दुसर् या अंकाकडे परत जा:

7. विद्वान सरन्यायाधीशांची पुढील निरीक्षणे अशी आहेत की "तथापि, खाजगी मालमत्तेचा वर्ग म्हणून समावेश करण्यास कोणतेही बंधन नाही आणि जर खाजगी मालकीचे संसाधन "भौतिक संसाधन"आणि "समुदायाचे"होण्याच्या पात्रतेची पूर्तता करत असेल तर ते तरतुदीच्या जाळ्यात येऊ शकते. अशा प्रकारे, "समुदायाची भौतिक संसाधने"म्हणजे एकतर नैसर्गिक संसाधने (जी राष्ट्राची

आहेत) किंवा ती संसाधने जी मोठ्या अर्थाने समुदायाची आहेत असे म्हणता येईल, जरी ते खाजगी हातात असले तरी ते योग्य नाही", ही श्री. झाल अंध्यारूजिना यांची मांडणी आहे.

७.१ एखादी विशिष्ट खाजगी मालकीची संसाधने अनुच्छेद ३९ (ब) च्या कक्षेत येतात की नाही हे ठरविण्यासाठी, विद्वान सरन्यायाधीशांनी "समुदायाचे भौतिक संसाधन"म्हणून समान बनविण्यासाठी काही घटक निश्चित केले आहेत,जसे की:

अ संसाधनाचे स्वरूप आणि अंगभूत वैशिष्ट्ये;

ब समाजाच्या कल्याणावर संसाधनाचा परिणाम;

क संसाधनांची कमतरता; आणि

ड अशी साधनसंपत्ती खाजगी मालकांच्या हातात केंद्रित होण्याचे परिणाम.

७.२ साधनसंपत्तीच्या चारित्र्यात समाजाला महत्त्वाचा रस असू शकतो आणि ते खाजगी हातात टिकून राहिल्यास ते "समुदायाची भौतिक संसाधने"या अभिव्यक्तीच्या कक्षेत येतील, ही एक अभिनव चाचणी आहे. पब्लिक ट्रस्ट डॉक्ट्रिनवर अवलंबून राहून विद्वान सरन्यायाधीशांनी असे निरीक्षण नोंदवले आहे की, हा सिद्धांत सरकारला सामान्य जनतेच्या उपभोगासाठी संसाधनांचे संरक्षण करणे बंधनकारक करतो, जसे की, जंगले, खनिज धारण करणारी जमीन इ. व्यावसायिक फायद्यासाठी वापरण्यास परवानगी देण्याऐवजी.

विशेष म्हणजे, याचा अर्थ असा नाही की राज्य अशा संसाधनांचे वितरण करू शकत नाही, कधीकधी खाजगी संस्थांनाही नाही, उलट अशा संसाधनांचे वितरण करताना, सार्वजनिक हितास हानिकारक अशी कोणतीही कारवाई होणार नाही याची खात्री करण्यासाठी राज्य सार्वजनिक विश्वासाच्या तत्त्वांशी सुसंगत कार्य करण्यास बांधील आहे (सेंटर फॉरपब्लिक इंटरेस्ट लिटिगेशन विरुद्ध भारत सरकार, (२०१२) ३ एससीसी १, परिच्छेद ७४-७८ ("सेंटर फॉर पब्लिक इंटरेस्ट लिटिगेशन")) ही विद्वान सरन्यायाधीशांची निरीक्षणे आहेत.

७.३ रिलायन्सला अभ्यासू सरन्यायाधीशांनी २०१२ च्या विशेष संदर्भ क्रमांक ("नैसर्गिक संसाधन वाटप") वर ठेवले आहे, ज्याचा अहवाल (२०१२) १० एससीसी १ मध्ये देण्यात आला आहे, ज्यामध्ये असे दिसून आले आहे की पब्लिक ट्रस्ट डॉक्ट्रिनने हवा, समुद्र, पाणी आणि जंगल यासारख्या संसाधनांच्या पलीकडे जाऊन स्पेक्ट्रमसारख्या इतर संसाधनांचा समावेश केला आहे ज्यात समुदाय किंवा सार्वजनिक घटक देखील आहेत. की अशा साधनसंपत्तीचा कोणताही भाग खाजगी शोषणासाठी मोठेपणा, दान, देणगी किंवा देणगी म्हणून वाया जाऊ शकत नाही. खाजगी नागरिकांचा एक संच दुसर् या खाजगी नागरिकांच्या किंमतीवर समृद्ध होऊ शकत नाही, कारण अशी संसाधने संपूर्ण समाजाच्या मालकीची असतात.

७.४ राज्यातील खाजगी संसाधनांचे "हस्तांतरण"करण्याच्या पैलूवर, श्री. झाल अंध्यारुजिना आणि श्री. समीर पारेख तसेच सुश्री उत्तरा बब्बर, विद्वान वरिष्ठ वकील यांच्या युक्तिवादाचा दाखला देताना, विद्वान सरन्यायाधीशांनी असे मत व्यक्त केले आहे की खाजगी मालकीच्या संसाधनांचे अधिग्रहण ही कलम ३९ (ब) च्या अंमलबजावणीची पूर्वअट आहे आणि केवळ संपादनानंतर होणारी वितरणाची प्रक्रिया या तरतुदीमध्ये समाविष्ट आहे, "वितरण"या शब्दाचा संकुचित अर्थ आहे. नैसर्गिक साधनसंपत्तीवाटपाचा उल्लेख करताना असे दिसून येते की, कलम ३९ (ब) मध्ये केवळ वितरणाच्या उद्देशावर निर्बंध घालण्यात आले आहेत, म्हणजेच ते "सामान्य हिताच्या"उपेक्षित असणे आवश्यक आहे. मात्र, वितरणाच्या पद्धतीवर कोणतेही बंधन नाही. की या न्यायालयाने घटनात्मक विवेचन करताना आर्थिक धोरणाच्या कक्षेत जाऊ नये किंवा एखाद्या विशिष्ट आर्थिक विचारसरणीचे समर्थन करू नये. "वितरण"हा शब्द खाजगी साधनसंपत्तीच्या हस्तांतरणाचा समावेश करू शकत नाही असे मानणे म्हणजे कृष्णा अय्यर, न्या.च्या सिद्धांतासारख्याच त्रुटीत पडणे म्हणजे आर्थिक आणि सामाजिक धोरणाला प्राधान्य देणे होय. शेवटी परिच्छेद २२९ मध्ये विद्वान सरन्यायाधीशांनी खालील निष्कर्ष काढले आहेत:

२२९. थोडक्यात, या न्यायालयाने आपल्यासमोरील संदर्भाला दिलेली उत्तरे पुढील शब्दांत थोडक्यात सांगता येतील.

अ केशवानंद भारती विरुद्ध केशवानंद भारती या खटल्यात कलम ३१ सी जेवढे कायम ठेवण्यात आले. भारत संघ लागू आहे.

ब रंगनाथ रेड्डी यांच्या बहुमताच्या निकालाने कलम ३९ (ब) च्या विवेचनाबाबत न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर (अल्पसंख्यांक न्यायाधीशांच्या वतीने बोलताना) यांनी केलेल्या निरीक्षणांपासून स्वतःला स्पष्टपणे दूर ठेवले. त्यामुळे संजीव कोक येथील या न्यायालयाच्या समसमान खंडपीठाने न्यायालयीन शिस्तीचे उल्लंघन करून अल्पसंख्याकांच्या मतावर अवलंबून राहून चूक केली.

क समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीत खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश होतो, हे मफतलालमधील एका वाक्याचे निरीक्षण निर्णयाच्या गुणोत्तराचा भाग नाही. त्यामुळे ते या न्यायालयाला बंधनकारक नाही.

ड कलम ३९ (ब) मध्ये वापरण्यात आलेल्या 'समुदायाची भौतिक संसाधने'या वाक्यात खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश आहे का, हा थेट प्रश्न या खंडपीठाला विचारण्यात आला आहे. सैद्धांतिकदृष्ट्या, उत्तर होय, वाक्यांशात खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश असू शकतो. मात्र, न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात लिहिलेल्या अल्पसंख्याक निकालात स्वीकारलेल्या व्यापक मताशी हे न्यायालय सहमत नाही आणि त्यानंतर संजीव कोक प्रकरणात या न्यायालयाने त्यावर विश्वास ठेवला आहे.एखाद्या व्यक्तीच्या मालकीचे प्रत्येक संसाधन केवळ

'भौतिक गरजा'पूर्ण करते म्हणून ते 'समाजाचे भौतिक संसाधन'मानले जाऊ शकत नाही.

ई संबंधित संसाधन अनुच्छेद ३९ (ब) च्या कक्षेत येते की नाही याबद्दलची चौकशी संदर्भ-विशिष्ट असावी आणि संसाधनाचे स्वरूप आणि त्याची वैशिष्ट्ये यासारख्या घटकांच्या संपूर्ण यादीच्या अधीन असणे आवश्यक आहे; समाजाच्या कल्याणावर संसाधनाचा परिणाम; संसाधनांची कमतरता; आणि असे संसाधन खाजगी कंपन्यांच्या हातात केंद्रित होण्याचे परिणाम. या न्यायालयाने विकसित केलेला पब्लिक ट्रस्ट सिद्धांत "समुदायाचे भौतिक संसाधन"या वाक्यांशाच्या कक्षेत येणाऱ्या ओळख संसाधनांना देखील मदत करू शकतो.

फ 'वितरण'या शब्दाचा व्यापक अर्थ आहे. वितरणाचे जे विविध प्रकार राज्याला स्वीकारता येतील ते सविस्तर सांगता येणार नाहीत. तथापि, यात संबंधित संसाधने राज्यातील हस्तांतरित करणे किंवा राष्ट्रीयीकरनाचा समावेश असू शकतो. विशिष्ट प्रकरणात, वितरण आहे की नाही हे न्यायालयाने निश्चित केले पाहिजे 'सर्वसामान्यांचे भले होते'.

७.५ माझे मत वरील निष्कर्षांच्या उपपरिच्छेद (ड), (ई) आणि (फ) मधील निष्कर्षाशी संबंधित आहे, तर मी उप-परिच्छेद (अ) शी पूर्णपणे सहमत आहे आणि या निर्णयाच्या गुणवत्तेवर रंगनाथ रेड्डी, संजीवकोक, अबू कावर बाई आणि बसंतीबाई या न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयांवर मला काही निरीक्षणे करायची आहेत.

1 उपपरिच्छेद (ड) मध्ये सैद्धांतिकदृष्ट्या "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्यात खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश असू शकतो असे मानताना, एखाद्या व्यक्तीच्या मालकीच्या प्रत्येक संसाधनाला केवळ "भौतिक गरजा"पूर्ण करतात म्हणून "समुदायाचे भौतिक संसाधन"मानले जाऊ शकत नाही असे मत व्यक्त केले आहे.

2 उपपरिच्छेद (ई) मध्ये एखादे संसाधन कलम ३९ (ब) च्या कक्षेत येते का, या प्रश्नाचा विचार करताना विचारात घ्यावयाच्या घटकांची मांडणी करण्यात आली आहे.

3 उपपरिच्छेद (फ) मध्ये असे दिसून आले आहे की राज्यातील संबंधित संसाधनांचे हस्तांतरण किंवा राष्ट्रीयीकरण "वितरण"या शब्दाच्या अर्थांतर्गत समाविष्ट आहे ज्याचा व्यापक अर्थ आहे आणि तो विविध रूपे घेऊ शकतो.

७.६ वरील निष्कर्षांवर माझे तात्कालिक उत्तर असे आहे की "भौतिक संसाधने"प्रथमतः दोन मूलभूत श्रेणींमध्ये विभागली जाऊ शकतात: (१) सरकारी मालकीची संसाधने आणि, (२) खाजगी मालकीची संसाधने. राज्याच्या मालकीची सर्व संसाधने, म्हणजे राज्याची असलेली संसाधने ही मूलत: "समुदायाची भौतिक संसाधने"आहेत जी राज्याद्वारे सार्वजनिक विश्वासात ठेवली जातात याबद्दल कोणतेही विरोधी मत असू शकत नाही. राज्य आपल्या सामाजिक-आर्थिक धोरणानुसार आणि घटनेच्या कलम ३९ (ब) च्या उद्दिष्टाशी सुसंगत कायद्यानुसार त्याचे वितरण करू शकते. तथापि, खाजगी मालकांच्या मालकीच्या "भौतिक संसाधनां"च्या बाबतीत, अशी संसाधने "समुदायाची भौतिक संसाधने"म्हणून कशी पात्र ठरतात? माझ्या

मते, चौकशी केवळ संसाधन आणि त्याच्या वैशिष्ट्यांशी संबंधित नाही; समाजाच्या कल्याणावर संसाधनाचा परिणाम; संसाधनांची कमतरता; आणि असे संसाधन खाजगी कंपन्यांच्या हातात केंद्रित होण्याचे परिणाम. माझ्या मते, खाजगी मालकीचे भौतिक संसाधन हे समाजाचे भौतिक संसाधन आहे की नाही याचा विचार करताना या एकमेव घटकांचा विचार करावा लागणार नाही. माझ्या मते, खाजगी मालकीच्या भौतिक संसाधनाचे रूपांतर केले जाऊ शकते आणि खरोखरच "समुदायाच्या भौतिक संसाधनाचा"दर्जा प्राप्त केला जाऊ शकतो. खाजगी व्यक्तींच्या मालकीची भौतिक संसाधने कोणती आहेत जी भौतिक संसाधने असू शकतात समाज? एखाद्या व्यक्तीचे कपडे, दैनंदिन वापरातील घरगुती वस्तू जसे फर्निचर, वैयक्तिक दागिने, स्वयंपाकघरातील वस्तू आणि अशा इतर वस्तूंचा समावेश त्यामध्ये केला जाणार नाही. अभ्यासू ज्येष्ठ वकील राकेश द्विवेदी यांनी सादर केलेल्या दैनंदिन गरजेच्या आणि वापराच्या या लेखांचा समावेश आहे. ती संसाधने आहेत यात शंका नाही परंतु अनुच्छेद ३९ (ब) च्या अर्थांतर्गत "भौतिक"संसाधने नाहीत. तथापि, स्थावर मालमत्तेसारख्या खाजगी मालकीची इतर प्रकारची संसाधने असू शकतात, जी "भौतिक संसाधने"बनू शकतात. माझ्या मते "समुदायाचे"या अभिव्यक्तीमध्ये त्या सर्व खाजगी मालकीच्या "भौतिक संसाधने"समाविष्ट असतील ज्यांना वैयक्तिक प्रभाव

वगळून "समुदायाची भौतिक संसाधने"म्हणून रूपांतरित करण्याची क्षमता आहे. ब्लॅक लॉ डिक्शनरी, नवव्या आवृत्तीनुसार, "वैयक्तिक प्रभाव"या शब्दाचा अर्थ वैयक्तिक चारित्र्याच्या वस्तू म्हणून परिभाषित केला जातो. पी. रामनाथ अय्यर यांच्या प्रगत कायदा शब्दकोश, खंड ३, ६ व्या आवृत्तीमध्ये "वैयक्तिक परिणाम"म्हणजे दैनंदिन गरजा भागविण्यासाठी आवश्यक असलेल्या गोष्टी अशी व्याख्या करण्यात आली आहे परंतु त्यात दागिन्यांचा समावेश नाही. याचा अर्थ सामान्यत: त्या व्यक्तीबद्दल परिधान केलेली किंवा वाहून नेलेली किंवा त्या व्यक्तीशी संबंधित नामनिर्देशित वस्तू अशी मूर्त मालमत्ता, मालकाच्या व्यक्तीशी कमी-अधिक जिव्हाळ्याचा संबंध असलेली मालमत्ता किंवा प.पू. महाराजाराणा हेमंत सिंहजी विरुद्ध सीआयटी, (१९७६) १ एससीसी ९९६, ९९९, ९९९ अन्वये त्या व्यक्तीकडे असलेली अशी मूर्त मालमत्ता, पॅरा १२.

७.७ अशा प्रकारे, "वैयक्तिक प्रभाव"चा भाग म्हणून लेख तयार करण्यासाठी, लेख मालकाच्या व्यक्तीशी संबंधित असणे आवश्यक आहे, मालकाशी कमी-अधिक प्रमाणात जिव्हाळ्याचे संबंध असणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारे, कोणत्याही खाजगी मालकीच्या "भौतिक संसाधने""समुदायाचे भौतिक संसाधन"म्हणून रूपांतरित केले जाऊ शकतात. हे कसे होईल? मुळात चार वेगवेगळ्या पद्धतींनी, म्हणजे (१) राष्ट्रीयीकरणाने; (२) संपादनाद्वारे; (३)

संबंधित संसाधन राज्याकडे हस्तांतरित करून, विशिष्ट कायद्यांतर्गत कायद्याच्या अंमलबजावणीद्वारे आणि (४) भौतिक संसाधनाच्या मालकाने देणगी किंवा देणगीद्वारे अशा संसाधनाचे "समुदायाच्या भौतिक संसाधनात"रूपांतर करणे, धर्मादाय देणगी, अनुदान किंवा समर्पणची निर्मिती करणे जेणेकरून उपरोक्त भौतिक संसाधन समाजासाठी उपयुक्त ठरेल आणि सर्वसामान्यांच्या हितासाठी वापरले जाईल किंवा वितरित केले जाईल. या पैलूवर मी नंतर चर्चा करेन.

७.८ शिवाय, "वितरण"या शब्दाचा व्यापक अर्थ आहे यात शंका नाही परंतु, माझ्या मते, हे केवळ "समुदायाचे भौतिक संसाधन"आहे जे अनुच्छेद ३९ (बी) अंतर्गत वितरणाचा विषय असू शकते ज्यात "वैयक्तिक परिणाम"वगळले जातात. दुसर् या शब्दांत, खाजगी व्यक्तींच्या मालकी आणि नियंत्रणाखालील भौतिक संसाधनांचे वितरण राज्याद्वारे केले जाऊ शकत नाही जोपर्यंत उपरोक्त संसाधने प्रथम "समुदायाची भौतिक संसाधने"म्हणून रूपांतरित केली जात नाहीत. माझ्या मते, सार्वजनिक/सरकारी मालकीची संसाधने ही "समुदायाची भौतिक संसाधने"आहेत आणि विद्वान सरन्यायाधीशांनी योग्यरित्या निरीक्षण केल्याप्रमाणे, सार्वजनिक ट्रस्ट सिद्धांत अशा संसाधनांना लागू होतो. दुसरं म्हणजे, अशा "समाजाच्या भौतिक संसाधनांचं"सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी

उत्तम प्रकारे वाटप करता येईल. वरील दुहेरी अटींची पूर्तता झाली तरच कलम ३९ (ब) चे उद्दिष्ट किंवा उद्दिष्ट साध्य होईल.

७.९ दुसर् या शब्दांत, जोपर्यंत भौतिक संसाधनांची खाजगी मालकी आणि नियंत्रण "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये"रूपांतरित किंवा रूपांतरित होत नाही, तोपर्यंत राज्याद्वारे उपरोक्त संसाधनांचे वितरण होऊ शकत नाही. जेव्हा खाजगी मालकीच्या भौतिक संसाधनांचे रूपांतर "समुदायाची भौतिक संसाधने"म्हणून केले जाते तेव्हाच राज्याला सामान्य हितासाठी त्यांचे वितरण करण्याचा अधिकार प्राप्त होतो. अन्यथा, राज्य केवळ एका मालकाकडून खाजगी मालकीचे भौतिक संसाधन हस्तांतरित करेल, "अ"दुसर् या व्यक्तीकडे हस्तांतरित करेल, प्रथम "समुदायाचे भौतिक संसाधन"न बनवता "ब"म्हणेल, जे माझ्या मते, संविधान निर्मात्यांचा हेतू नाही आणि अनुच्छेद ३९ (बी) अंतर्गत ही कल्पना देखील नाही.

७.१०शिवाय, "वितरण"हा शब्द केवळ राज्यातील खाजगी मालकीच्या भौतिक संसाधनांच्या राष्ट्रीयीकरणावर सोपविण्यापुरता थांबण्याची गरज नाही. या संसाधनांचे सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी अधिक वाटप झाले तरच कलम ३९ (ब) चे उद्दिष्ट व उद्दिष्ट साध्य होऊ शकेल . तथापि, काही परिस्थितींमध्ये, संसाधनाचे स्वरूप आणि त्याची वैशिष्ट्ये किंवा संसाधनांची कमतरता किंवा साध्य करावयाचे विशिष्ट धोरण यावर अवलंबून , राज्याला हे संसाधन

प्रत्यक्षात नागरिकांमध्ये वितरित न करता ते राज्याकडे टिकवून ठेवण्यास आणि त्याचा वापर सामान्य हितासाठी म्हणजेच सार्वजनिक हितासाठी करण्यास प्रवृत्त केले जाऊ शकते. अशा परिस्थितीत, राज्य अशा खाजगी मालकीची संसाधने स्वतःकडे ठेवेल, एकतर राष्ट्रीयीकरणाद्वारे किंवा अधिग्रहणाद्वारे किंवा कायद्याच्या अंमलबजावणीद्वारे संबंधित संसाधने राज्यात हस्तांतरित करून. त्यामुळे वितरण हे सर्व बाबतीत "प्रत्यक्ष वितरण"असू शकत नाही, म्हणजे "समाजाचे भौतिक साधन"नागरिकांच्या हाती सोपवून. परंतु अशी संसाधने राज्याच्या मालकीखाली आणि नियंत्रणाखाली रहावीत की नाही हे राज्याच्या धोरणाने ठरविल्याशिवाय केवळ खाजगी संसाधने अधिक काहीही न करता हस्तांतरित करणे हे सर्व बाबतीत "वितरण"ठरणार नाही. तोपर्यंत सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी राज्याने जनतेच्या विश्वासात तेच ठेवले पाहिजे. मी वरील बाबींचा सविस्तर विवेचन करीन.

8. विद्वान सरन्यायाधीशांच्या प्रस्तावित निर्णयात मांडलेला दृष्टीकोन काही महत्त्वाच्या वजावटींवर अवलंबून आहे, ज्या खालीलप्रमाणे आहेत:

1 त्यामुळे राज्यघटनेच्या निर्मात्यांना एक कठोर सामाजिक-आर्थिक व्यवस्था लादायची नव्हती ज्याअंतर्गत सर्व खाजगी मालमत्ता राज्याकडे हस्तांतरित

होऊ शकतील आणि खाजगी मालकीचे सार्वजनिक मालकीत रूपांतर करण्याचा कोणताही कायदा कलम ३९ (ब) च्या कक्षेत येईल.

2 ते म्हणजे, कलम ३९ (ब) च्या मजकुरात खालील पाच भिन्न घटकाचा उल्लेख आहे, त्यापैकी प्रत्येक कायदा या तरतुदीच्या कक्षेत येण्यासाठी समाधानी असणे आवश्यक आहे आणि त्याअंतर्गत नमूद केलेल्या आदर्शाची प्रगती मानली जाणे आवश्यक आहे:

अ तरतुदी "मालकी"आणि "नियंत्रण"शी संबंधित आहेत;

ब "मालकी"आणि "नियंत्रण""भौतिक संसाधनांवर"आहे;

क या तरतुदीमध्ये ज्या भौतिक संसाधनांचा समावेश आहे ती "समुदायाची"आहेत;

ड अशा संसाधनांच्या मालकीचे आणि नियंत्रणाचे "वितरण"सुरक्षित करण्यासाठी राज्याचे धोरण निर्देशित केले पाहिजे;

ई वितरणाचा हेतू "सर्वसामान्यांच्या हिताची उत्तम सेवा करणे"हा असला पाहिजे.

3 सर्व खाजगी मालमत्तेला "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्याच्या छत्रछायेखाली आणणारे कलम ३९ (ब) चे विवेचन केवळ एका आवश्यक घटकाचे समाधान करते, ते म्हणजे संबंधित वस्तू "संसाधन"आहेत. ही संसाधने "भौतिक"आणि "समुदायाची"असणे आवश्यक आहे या महत्त्वपूर्ण पात्रतेकडे हा दृष्टीकोन दुर्लक्ष करतो.

4 तरतुदीची भाषा सूचित करते की सर्व खाजगी मालकीची संसाधने "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्यांशाच्या कक्षेत येत नाहीत. तथापि, खाजगी संसाधने स्पष्टपणे वगळली जात नाहीत आणि काही खाजगी मालकीच्या मालमत्ता खरोखरच समाविष्ट केल्या जाऊ शकतात. या कक्षेत येण्यासाठी, संसाधनाने दोन आवश्यक पात्रता पूर्ण करणे आवश्यक आहे: ते "भौतिक"संसाधन आणि "समुदायाचे"दोन्ही असणे आवश्यक आहे. परिणामी, या नऊ न्यायाधीशांच्या खंडपीठासमोर प्रश्न विचारण्यात आलेले निकाल सदोष आहेत कारण ते असे ठामपणे सांगतात की व्यक्तींच्या मालकीची "सर्व संसाधने"नैसर्गिकरित्या समुदायाचा भाग आहेत आणि अशा प्रकारे सर्व खाजगी मालमत्तेचा समावेश "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांच्या"कक्षेत होतो.

5 एखादे विशिष्ट संसाधन अनुच्छेद ३९ (ब) च्या कक्षेत येते की नाही, याचे मूल्यमापन संदर्भ-विशिष्ट पद्धतीने केले पाहिजे, जे संपूर्ण विचारांच्या संचाद्वारे निर्देशित केले गेले पाहिजे. यामध्ये संसाधनाचे स्वरूप आणि वैशिष्ट्ये, त्याचा समाजाच्या कल्याणावर होणारा परिणाम, त्याची कमतरता आणि अशा साधनसंपत्तीचे खाजगी संस्थांच्या हातात केंद्रित होण्याचे परिणाम यांचा समावेश आहे. शिवाय, या न्यायालयाने विकसित केलेला पब्लिक ट्रस्ट

डॉक्ट्रिन देखील "समुदायाची भौतिक संसाधने"म्हणून पात्र असलेल्या संसाधनांची ओळख पटविण्यासाठी उद्बोधक आणि मार्गदर्शक ठरू शकतो.

6 "वितरण"या शब्दाचा व्यापक आणि विस्तृत अर्थ आहे . वितरणाच्या ज्या विविध पद्धती राज्य स्वीकारू शकते त्यांची संपूर्ण गणना करता येत नाही , परंतु त्यामध्ये राज्यातील संबंधित संसाधनांचे हस्तांतरण, संसाधनांचे अधिग्रहण किंवा राष्ट्रीयीकरण यांचा समावेश असू शकतो.

विस्ताराची ठिकाणे:

9. सर्व खाजगी मालकीची संसाधने "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्याच्या कक्षेत येत नाहीत या निरीक्षणाच्या संदर्भात विद्वान सरन्यायाधीशांनी सुचविलेल्या निर्णयाशी मी सहमत आहे. कलम ३९ (ब) मधील पाच घटकांच्या ओळखीसंदर्भात प्रस्तावित निर्णयाशीही मी सहमत आहे. तथापि, मला प्रस्तावित निर्णयाबद्दल तपशीलवार सांगावे लागेल, खाजगी संसाधन "यापैकी एक"म्हणून कसे पात्र ठरते यातील कायदेशीर फरकावर. समाज"आणि नंतर अशा साधनसंपत्तीचे वितरण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी कसे केले जाते. याच महत्त्वाच्या मुद्द्यावर मी माझं स्वतंत्र मत लिहिलं आहे.

९.१ माझ्या मते, एखाद्या संसाधनाचे सर्वसामान्यांच्या हितासाठी अशा प्रकारे वितरण करण्याची मूलभूत अट म्हणजे प्रथम त्या संसाधनाला समाजाच्या

सामूहिक कार्यक्षेत्रात आणणे, ज्यामुळे ते "समुदायाचे भौतिक संसाधन"बनते.

९.२ राज्याच्या मालकीचे आणि / किंवा नियंत्रित सार्वजनिक संसाधन नैसर्गिकरित्या समुदायाच्या सामूहिक कार्यक्षेत्राचा भाग आहे, परंतु एक खाजगी संसाधन जे भौतिक संसाधन आहे ते अधिग्रहण, राष्ट्रीयीकरण किंवा कायद्याच्या अंमलबजावणीसह विविध यंत्रणांद्वारे या पूलमध्ये आणले जाऊ शकते. खाजगी भौतिक संसाधनाचे वितरण करण्याचे कार्य मात्र अशा प्राथमिक चरणांपासून अलिप्तपणे पुढे जाऊ शकत नाही जेणेकरून प्रथम अशा खाजगी भौतिक संसाधनांचा समुदायाच्या तलावात समावेश होईल. अशा प्रकारे, अधिग्रहण, राष्ट्रीयीकरण आणि कायद्याच्या अंमलबजावणीद्वारे हस्तांतरण ही अशा संसाधनांच्या वितरणाच्या पद्धती म्हणून संबोधण्याऐवजी खाजगी भौतिक संसाधन समुदायाच्या सामूहिक कार्यक्षेत्रात आणणार्या कृतींची उदाहरणे आहेत. हा महत्त्वाचा फरकच विस्ताराने सांगण्याची गरज आहे.

९.३ तात्कालिक संदर्भाच्या संदर्भात आणि राज्यघटनेच्या संबंधित कलमांच्या प्रकाशात हा भौतिक भेद का महत्त्वाचा ठरतो, याची सविस्तर चर्चा मी माझ्या मते करतो.

कलम ३७, ३८ आणि ३९ (ब) आणि (क) :

10. राज्यघटनेतील कलम ३७, ३८ व ३९ (ब) व (क) खालीलप्रमाणे :-

> ३७. या भागामध्ये समाविष्ट तत्त्वांचा वापर या भागामध्ये असलेल्या तरतुदी कोणत्याही न्यायालयाद्वारे अंमलात आणल्या जाणार नाहीत, परंतु त्यामध्ये नमूद केलेली तत्त्वे देशाच्या कारभारात मूलभूत आहेत आणि कायदे बनविताना ही तत्त्वे लागू करणे हे राज्याचे कर्तव्य असेल.
>
> ३८. लोककल्याणाच्या प्रचारासाठी सामाजिक व्यवस्था सुरक्षित करण्यासाठी राज्य.—(१) न्याय, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय अशा सामाजिक व्यवस्थेची माहिती राष्ट्रीय जीवनातील सर्व संस्थांना देईल अशा सामाजिक व्यवस्थेचे रक्षण व संरक्षण करून लोककल्याणाला चालना देण्याचा प्रयत्न राज्य करेल.
>
> (२) विशेषत: उत्पन्नातील विषमता कमी करण्यासाठी राज्य प्रयत्न करेल आणि केवळ व्यक्तींमध्येच नव्हे तर विविध क्षेत्रात राहणाऱ्या किंवा विविध व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांच्या गटांमधील स्थिती, सुविधा आणि संधींमधील विषमता दूर करण्याचा प्रयत्न करेल.
>
> ३९. राज्याने पाळावी लागणारी धोरणाची काही तत्त्वे.—विशेषत: राज्य आपले धोरण सुरक्षिततेच्या दिशेने निर्देशित करेल-
>
> xxxxxxxxxxx
>
> ब समुदायाच्या भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्कृष्ट म्हणून वितरित केले जाते;
>
> क आर्थिक व्यवस्थेच्या कारभारामुळे संपत्ती आणि उत्पादनाची साधने यांचे केंद्रीकरण सर्वसामान्यांना होणार नाही;"

पुढे जाण्यापूर्वी डॉ. आंबेडकरांनी सर्वसाधारणपणे दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या तरतुदींवरील चर्चेचे उत्तर पुढीलप्रमाणे काढणे उपयुक्त ठरेल.

जी गोष्ट कठोर नसते, जी मूलतः बदलत असते आणि परिस्थिती आणि काळाचा विचार करून बदलत राहिली पाहिजे, त्याला निश्चित, कठोर स्वरूप देऊन काहीच उपयोग नाही. त्यामुळे मार्गदर्शक तत्त्वांना किंमत नाही, असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. माझ्या मते, मार्गदर्शक तत्त्वांना खूप महत्त्व आहे, कारण ते आपला आदर्श आर्थिक लोकशाही आहे असे नमूद करतात. आपला आर्थिक आदर्श काय असावा किंवा आपली समाजव्यवस्था कशी असावी, याविषयी कोणतेही निर्देश न देता राज्यघटनेत दिलेल्या विविध यंत्रणांच्या माध्यमातून केवळ संसदीय शासनपद्धती स्थापन व्हावी, अशी आमची इच्छा नसल्याने आम्ही जाणीवपूर्वक मार्गदर्शक तत्त्वांचा आपल्या राज्यघटनेत समावेश केला. मला वाटते की या प्रश्नावर चिडलेल्या मित्रांनी मी आत्ताच जे सांगितले आहे ते लक्षात घेतले तर हे संविधान तयार करण्यामागचा आमचा हेतू खरोखरच दुहेरी आहे: (१) राजकीय लोकशाहीचे स्वरूप ठरविणे, आणि (२) आपला आदर्श आर्थिक लोकशाही आहे हे ठरविणे आणि प्रत्येक सरकार सत्तेत असले तरी ते ठरविणे, आर्थिक लोकशाही आणण्याचा प्रयत्न करू, बहुसंख्य सदस्य ज्या गैरसमजुतीखाली काम करत आहेत, त्यातील बरेच से गैरसमज दूर होतील. (संविधान सभा वादविवाद, खंड सातवा)"

(स्त्रोत : डॉ. सुभाष सी. कश्यप लिखित "भारतीय घटनात्म- ककायदा")

अनुच्छेद ३७:

१०.१कलम ३७ मध्ये म्हटले आहे की, घटनेच्या भाग-४ मधील तरतुदी (राज्यधोरण निर्देशक तत्त्वे) कोणत्याही न्यायालयाद्वारे अंमलात आणल्या जाणार नाहीत, परंतु त्यामध्ये नमूद केलेली तत्त्वे देशाच्या कारभारात मूलभूत आहेत आणि कायदे बनविताना ही तत्त्वे लागू करणे हे राज्याचे कर्तव्य

असेल. संविधान सभेचे सदस्य प्रा.के.टी.शहा यांनी मार्गदर्शक तत्त्वे अंमलात आणण्याची मागणी केली आणि त्यासाठी योग्य यंत्रणा तयार करण्याचा प्रस्ताव मांडला, परंतु ही सूचना फेटाळण्यात आली आणि कलम २९ चा मसुदा राज्यघटनेच्या कलम ३७ मध्ये जोडण्यात आला.

१०.२पश्चिम बंगाल राज्य विरुद्ध सुबोध गोपाल बोस, आकाशवाणी १९५४ एससी ९२ ("सुबोध गोपाल बोस") या खटल्यात या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की राज्याच्या धोरणाची निर्देशक तत्त्वे कोणत्याही न्यायालयाद्वारे न्याय्य किंवा लागू करण्यायोग्य नाहीत; तथापि, निर्देशक तत्त्वांच्या अनुषंगाने राज्यघटना आणि कायदे यांचा अर्थ लावणे न्यायालयांवर कर्तव्य आहे कारण अनुच्छेद ३७ अन्वये असे म्हटले गेले आहे की ते देशाच्या प्रशासनात मूलभूत आहेत. त्यामुळे राज्याच्या धोरणनिर्देशक तत्त्वांशी विसंगत असा कोणताही कायदा होऊ शकत नाही, मात्र भाग-४ मधील कलमे स्वत:हून न्यायालयात लागू करता येत नाहीत, असे मत व्यक्त करण्यात आले.

१०.३हे सर्वज्ञात आहे की राज्य धोरण निर्देशक तत्त्वे आयरिश राज्यघटनेतून घेतली गेली आहेत. आयरिश राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ४५ मध्ये अशी तरतूद आहे की सामाजिक धोरणाच्या तत्त्वांचा वापर कोणत्याही न्यायालयास दखलपात्र ठरणार नाही, ही तत्त्वे आयरिश राष्ट्रीय संसदेच्या सामान्य मार्गदर्शनासाठी आहेत. पुढे कायदे बनविताना सामाजिक धोरणाचा वापर विशेषत: आयरिश

राष्ट्रीय संसदेची काळजी असेल. त्याचप्रमाणे, भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३७ मध्ये असे म्हटले आहे की निर्देशक तत्त्वे कोणत्याही न्यायालयाद्वारे लागू केली जाणार नाहीत परंतु ती या देशाच्या कारभारात मूलभूत आहेत आणि कायदे बनविताना मार्गदर्शक तत्त्वे लागू करणे हे राज्याचे कर्तव्य असेल. तसेच, या न्यायालयाने निर्णय घेतलेल्या मिनर्व्हा मिल्सनेघटनेच्या निर्मात्यांच्या हेतूनुसार त्याचा अर्थ लावून या तरतुदीचा कायापालट केला आहे.

१०.४शिवाय, मूलभूत हक्क आणि राज्याच्या धोरणाची निर्देशक तत्त्वे यांच्याप्रमाणेच मूलभूत अधिकार अंमलबजावणीयोग्य आहेत , तर राज्यघटनेच्या भाग-३ चा अर्थ लावताना मार्गदर्शक तत्त्वांचा विचार करावा लागतो आणि ते अंमलबजावणीयोग्य नसतात, ही कायद्याची निश्चित स्थिती आहे. निर्देशक तत्त्वांचा उद्देश प्रामुख्याने योग्य राज्य कृतीद्वारे सामाजिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्य मिळविणे हा आहे. ते राज्यघटनेचे सामाजिक विवेक आहेत; ते भारतातील कल्याणकारी राज्य साध्य करण्यासाठी शोधलेली उद्दिष्टे आणि उद्दिष्टे आहेत. तथापि, मूलभूत हक्कांच्या उल्लंघनाच्या आव्हानाचा विचार करताना मार्गदर्शक तत्त्वांचा विचार केला जाऊ शकतो आणि जेव्हा मार्गदर्शक तत्त्वांद्वारे उद्दीष्टे किंवा उद्दीष्टे साध्य करण्यासाठी कलम १४, १५ किंवा १६ चे उल्लंघन होत असेल तरच मूलभूत अधिकारांचे उल्लंघन होत

असेल तरच, की उद्दिष्टे साध्य करण्याची साधने बंद करता येतील. अशा प्रकारे, मूलभूत अधिकारांचा अर्थ मार्गदर्शक तत्त्वांच्या प्रकाशात लावला पाहिजे आणि नंतरच्या, जेव्हा आणि जिथे शक्य असेल तेथे आधीचे वाचन केले पाहिजे. मूलभूत हक्क व मार्गदर्शक तत्त्वे एकमेकांना पूरक व पूरक असून भाग-३ मधील तरतुदींचा भाग-४ मधील राज्याच्या धोरणाच्या प्रस्तावनेचा व निर्देशक तत्त्वांचा अशा प्रकारे विचार करून अर्थ लावावा, असेही म्हटले आहे. असे म्हटले जाते की मूलभूत हक्क आणि राज्य धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे ही रथाची दोन चाके आहेत आणि जिलूभाई विरुद्ध गुजरात राज्य,आकाशवाणी १९९५ एससी १४२ ("जिलुभाई") अंतर्गत सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही ला सक्षम बनविण्यासाठी मदत करतात. महत्त्वाचे म्हणजे न्यायालयाने मार्गदर्शक तत्त्वांचा योग्य आणि अर्थपूर्ण अर्थ लावला पाहिजे जेणेकरून ते प्रस्तावनेतील उद्दिष्टांशी सुसंगत होतील.मफतलाल यांनी राज्यघटनेच्या अनुक्रमे भाग-३ आणि भाग-४ च्या संदर्भात वैयक्तिक अधिकारांसह राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक न्याय असे संविधान म्हटले आहे.

१०.५राज्यघटनेच्या अंमलबजावणीच्या सुरुवातीच्या काळात मूलभूत अधिकारांना प्राधान्य देण्यात आले असले, तरी मूलभूत अधिकारांचे उघड उल्लंघन होत असल्याच्या कारणावरून कायद्यांना आव्हान दिले जात असताना

न्यायालयांकडून मार्गदर्शक तत्त्वे देशाच्या कारभारासाठी मूलभूत मानली जात असल्याने न्यायालयीन विचारसरणीत स्पष्ट बदल झाला आहे.

अनुच्छेद ३८:

१०.६अनुच्छेद ३८ चा जोर हा आहे की सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय राष्ट्रीय जीवनातील सर्व संस्थांना सूचित करेल अशी सामाजिक व्यवस्था सुरक्षित आणि संरक्षित करून राज्याद्वारे लोकांच्या कल्याणास चालना देणे. कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी जे काही आहे, त्यापेक्षा ही भारतीय राज्य अधिक आहे, असे या कलमात नमूद करण्यात आले आहे. भारतीय राज्य एक कल्याणकारी राज्य असल्याने सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाचा पाठपुरावा करणे आवश्यक आहे जे राष्ट्रीय जीवनाच्या सर्व संस्थांना सूचित करणे आवश्यक आहे. कलम ३८ मधील खंड (१) सामान्य स्वरूपाचे असले, तरी संविधान (४४ वी दुरुस्ती) अधिनियम, १९७८ च्या कलम ९ ने २०.०६.१९७९ पासून समाविष्ट केलेले खंड (२) कलम ३८ च्या खंड (१) मधील आदर्शाच्या आशयाचे द्योतक आहे. कलम ३८ च्या खंड (२) मध्ये म्हटले आहे की, राज्ये विशेषत: उत्पन्नातील विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न करतील आणि केवळ व्यक्तींमध्येच नव्हे तर विविध क्षेत्रात राहणाऱ्या किंवा विविध व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांच्या गटांमधील स्थिती, सुविधा आणि संधींमधील विषमता दूर करण्याचा प्रयत्न करतील. समतावादी, सामाजिक,

आर्थिक आणि राजकीय लोकशाहीत मानवी प्रतिष्ठा वाढविण्यासाठी कलम ३८ मध्ये सामाजिक न्यायाची कल्पना आहे. हे कलम मूलत: सामाजिक आणि आर्थिक क्रांतीबद्दल बोलते जे भारतीय राज्यघटनेच्या परिवर्तनवादी दृष्टीकोनाचे उदाहरण आहे. राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेत नमूद केल्याप्रमाणे कल्याणकारी राज्य, न्याय्य "सामाजिक व्यवस्था"निर्माण करण्याची जबाबदारी राज्य घेते जिथे "न्याय - सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय"असेल आणि जेथे समता, समानता आणि भेदभाव रहित असेल तेथे "दर्जा आणि संधीची समानता"आणली जाईल. अशा प्रकारे, अनुच्छेद ३८ हे निर्देशक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीसाठी एक महत्त्वाचा दगड आहे.

अनुच्छेद ३९ :

११ कलम ३९ (ब) आणि (क) या संदर्भासाठी समर्पक आहेत. राज्यघटनेच्या मसुद्यात कलम ३९ हे कलम ३१ होते ज्यावर संविधान सभेने चर्चा केली आणि कलम ३१ च्या मसुद्याला राज्यघटनेचे कलम ३९ असे नाव देण्यात आले. वामन राव प्रकरणात न्यायालयाने विद्वान वाय. व्ही. चंद्रचूड, सी. जे. यांच्यामार्फत बोलताना असे निरीक्षण नोंदवले की, कलम ३९ मधील कलमांमध्ये मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत जी देशाच्या कल्याणासाठी आणि तेथील लोकांच्या कल्याणासाठी महत्त्वपूर्ण आहेत. कलम ३९ (ब) आणि (क) जे या प्रकरणाच्या हेतूंसाठी प्रासंगिक आहेत, असे म्हणतात की समुदायाच्या भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण

सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम प्रकारे वितरित केले जाईल याची खात्री करण्यासाठी राज्य आपले धोरण निर्देशित करेल; की आर्थिक व्यवस्थेच्या कारभारामुळे संपत्ती आणि उत्पादनाची साधने यांचे केंद्रीकरण सर्वसामान्यांना होत नाही. कलम ३९ (ब) मध्ये सर्वात महत्वाची अभिव्यक्ती म्हणजे "वितरण". समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीचे सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी उत्तम प्रकारे वाटप व्हायला हवे. समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीचे वितरण करण्याची जबाबदारी राज्याची आहे. सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी वितरण समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीचे असणे आवश्यक आहे. वितरणाचा विषय म्हणजे समाजाच्या भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण.

११.१ राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) आणि (क) चे मुख्य उद्दिष्ट देशात अहिंसक सामाजिक परिवर्तन घडवून आणण्यासाठी समतावादी सामाजिक व्यवस्था असलेल्या कल्याणकारी राज्याची निर्मिती करणे हे आहे. म्हणूनच राज्यघटनेच्या कलम ३७ मध्ये म्हटले आहे की, भाग ४ (राज्यधोरण निर्देशक तत्त्वे) मधील तरतुदी कोणत्याही न्यायालयाद्वारे अंमलात आणल्या जात नसल्या तरी त्यामध्ये नमूद केलेली तत्त्वे देशाच्या कारभारात मूलभूत आहेत आणि कायदे बनवताना ही तत्त्वे लागू करणे हे राज्याचे कर्तव्य असेल.

११.२ कलम ३९ (ब) आणि (क) सह राज्याच्या धोरणाची निर्देशक तत्त्वे न्याय्य नसली तरी सामाजिक व आर्थिक न्यायाकडे झुकलेली असली तरी प्रस्तावनेत

नमूद केल्याप्रमाणे कायदे बनवून त्यांची अंमलबजावणी करून साध्य करण्याचे राज्यघटनेचे ध्येय आहे. अशा प्रकारे कायद्यात नमूद केलेल्या धोरणाची अंमलबजावणी करण्यासाठी कलम ३९ (ब) आणि (क) सह राज्याच्या धोरण निर्देशक तत्त्वांची अंमलबजावणी कायदा व प्रशासकीय कारवाईद्वारे करावी लागते.

११.३ केशवानंद भारतीमध्ये असे दिसून आले की, राज्याची धोरण निर्देशक तत्त्वे आणि मूलभूत हक्क यांच्यात कोणताही विसंवाद नाही , कारण सामाजिक क्रांती घडवून आणणे आणि कल्याणकारी राज्याची स्थापना या एकाच ध्येयाच्या उद्देशाने ते एकमेकांना पूरक आहेत, ज्याची कल्पना प्रस्तावनेत सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही ला एक राष्ट्र बनविण्यासाठी करण्यात आली आहे. निर्देशक तत्त्वे ही घटनात्मक उद्दिष्टांचा गाभा असून ती एकमेकांना पूरक आहेत आणि कधीकधी त्यांचा उल्लेख "राज्यघटनेचा विवेक"म्हणून केला जातो.

११.४ समाजातील विषमता दूर करणे आणि न्याय्य व समान समाज प्राप्त करण्यासाठी समाजातील सदस्यांमध्ये संपत्तीचे न्याय्य वाटप करण्याचा प्रयत्न करणे ही या निर्देशांची उद्दिष्टे आहेत. एकप्रकारे, मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीची खात्री करण्यासाठी बनविलेला कायदा कल्याणकारी राज्यात वितरणात्मक न्याय प्राप्त करण्यासाठी आहे .हे उद्दिष्ट घटनेच्या

अनुच्छेद ३८ मध्ये समाविष्ट आहे ज्यात म्हटले आहे की राज्य शक्य तितक्या प्रभावीपणे सुरक्षित आणि संरक्षित करून लोकांच्या कल्याणास चालना देण्याचा प्रयत्न करेल, ज्या सामाजिक व्यवस्थेत न्याय - सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय - राष्ट्रीय जीवनाच्या सर्व संस्थांना सूचित करेल.

११.५कलम ३९ (ब) मध्ये असे म्हटले आहे की राज्य, विशेषत: आपले धोरण सुरक्षित करण्याच्या दिशेने निर्देशित करेल - समुदायाच्या भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम प्रकारे वितरित केले जाईल. हे निर्देशक तत्त्व अनुच्छेद ३९ (क) च्या संदर्भात वाचावे लागेल ज्यात म्हटले आहे की आर्थिक व्यवस्थेच्या कामकाजामुळे संपत्ती आणि उत्पादनाच्या साधनांचे सर्वसामान्यांना नुकसान होणार नाही याची खात्री करण्यासाठी राज्यने विशेषत: आपले धोरण निर्देशित करावे. म्हणून भारतीय राज्याने हे सुनिश्चित केले पाहिजे की समाजाच्या भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण अशा प्रकारे वितरित केले जाईल जेणेकरून काही लोकांच्या हातात संपत्ती आणि उत्पादनाची साधने यांचे केंद्रीकरण नष्ट करण्याच्या उद्देशाने सर्वसामान्यांच्या हिताची सेवा केली जाईल. अनुच्छेद ३९ (ब) मध्ये जे महत्वाचे आहे ते खालील अभिव्यक्तीआहेत ज्यावर चर्चा केली जाईल:

१ मालकी आणि नियंत्रण;

२ भौतिक संसाधने;

३ समाजाचे;

४ असे वाटले गेले; आणि

५ सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी उत्तम.

मालकी आणि नियंत्रण:

११.६वरील गोष्टींचे विश्लेषण करताना असे लक्षात येते की "मालकी आणि नियंत्रण"हा शब्द मोठ्या प्रमाणात वापरला जातो आणि त्याला व्यापक अर्थ देणे आवश्यक आहे, जरी "मालकी आणि नियंत्रण"हा शब्द कधीकधी भौतिक संसाधनाच्या तुलनेत ओव्हरलॅप होऊ शकतो. उदाहरणार्थ, एखाद्या व्यक्तीची एखाद्या भौतिक संसाधनावर मालकी आणि नियंत्रण असू शकते किंवा त्याची मालकी असू शकते परंतु त्यावर नियंत्रण असू शकत नाही; तर इतर वेळी, एखाद्या व्यक्तीचे भौतिक संसाधनावर नियंत्रण असते परंतु त्यावर मालकी नसते. त्यामुळे भौतिक साधनसंपत्तीची मालकी आणि नियंत्रण या दोन्ही संदर्भात शक्य तितका व्यापक अर्थ लावणे हा संविधान निर्मात्यांचा हेतू आहे.

भौतिक संसाधने:

११.७"भौतिक संसाधनां"बद्दल बोलायचे झाले तर, अभिव्यक्तीमध्ये केवळ मूर्तच नव्हे तर अमूर्त संसाधनांचाही समावेश असेल; नैसर्गिक किंवा भौतिक संसाधने तसेच मानवनिर्मित संसाधने आणि जंगम तसेच स्थावर मालमत्ता. तसेच वरील परिच्छेद ७.६ मध्ये चर्चा केल्याप्रमाणे व्यक्तीच्या वैयक्तिक परिणामांच्या संदर्भात "भौतिक संसाधने"काय नसतील याविषयीची चर्चा या चर्चेशी समर्पक आहे. शिवाय, माझ्या मते, "भौतिक संसाधने"या वाक्याला "समुदायाच्या"अभिव्यक्तीने प्रतिबंधित केले जाऊ शकत नाही कारण अभिव्यक्तीचा अर्थ समजून घेण्याचा संबंध आहे कारण त्यात सर्व खाजगी भौतिक संसाधने आणि खाजगी व्यक्तींच्या मालकी आणि / किंवा नियंत्रणाखाली समाविष्ट असतील. उदाहरणार्थ, भौतिक संसाधन खाजगी व्यक्तीच्या मालकीखाली असू शकते परंतु राज्याद्वारे नियंत्रित केले जाऊ शकते. त्याअनुषंगाने, संसाधन राज्याचे असू शकते परंतु एखाद्या खाजगी व्यक्तीद्वारे नियंत्रित केले जाऊ शकते, उदाहरणार्थ जेव्हा राज्याने अशा खाजगी व्यक्तीला त्या संसाधनावर नियंत्रण ठेवण्याचा विशेषाधिकार प्रदान केला आहे. थोडक्यात, एक उदाहरण खनिजांच्या खाणीच्या संदर्भात आहे, जेव्हा एखादी खाजगी व्यक्ती खाणीची मालक असू शकते परंतु राज्यघटनेच्या प्रविष्टि ५२ - सूची १ नुसार लागू करण्यात आलेल्या खाण व खनिज (विकास व नियमन) अधिनियम, १९५७ मधील तरतुदींनुसार राज्य

किंवा त्याची संस्था भाडेपट्ट्याद्वारे ते आपल्या नियंत्रणाखाली घेऊ शकते. त्याचप्रमाणे, खाण किंवा खनिज धारण करणारी जमीन राज्याच्या मालकीची असू शकते जी भाडेपट्ट्याद्वारे खाजगी व्यक्तीला दिली जाऊ शकते ज्यामध्ये खाणींचे नियंत्रण भाडेपट्ट्याच्या अटी आणि शर्तींच्या अधीन राहून खनिज संसाधनांच्या शोषणासाठी तात्पुरते भाडेकरूकडे सोपवले जाते. म्हणूनच, अशा सर्व प्रकरणांमध्ये, "भौतिक संसाधने"या अभिव्यक्तीमध्ये सार्वजनिक तसेच खाजगी दोन्ही संसाधनांचा समावेश असेल, म्हणजे जे राज्य किंवा कोणत्याही सार्वजनिक संस्थेच्या मालकी आणि नियंत्रणाखाली आहेत तसेच खाजगी व्यक्तीची मालकी आणि नियंत्रण आहेत.

समाजाचे:

११.८ अशा प्रकारे, भौतिक संसाधनांमध्ये सार्वजनिक आणि खाजगी दोन्ही संसाधनांचा समावेश असेल जे खाजगी व्यक्तींच्या मालकीचे असतील. परंतु जे वितरीत केले जाऊ शकते ते केवळ "समुदायाची भौतिक संसाधने"आहेत, खाजगी मालकीची भौतिक संसाधने नाहीत. याचा अर्थ असा की खाजगी व्यक्तींच्या भौतिक संसाधनांचे वाटप कलम ३९ (ब) अन्वये राज्याद्वारे केले जाऊ शकत नाही जोपर्यंत ते "समुदायाची भौतिक संसाधने"बनत नाहीत.

११.९ दुसर्या शब्दांत, सार्वजनिक संसाधनांव्यतिरिक्त, राज्यघटनेच्या कलम ३९ च्या खंड (ब) अंतर्गत खाजगी भौतिक संसाधनांचे ही वाटप करायचे असेल तर ते प्रथम "समुदायाची संसाधने"बनले पाहिजेत. याचे कारण असे आहे की केवळ "समुदायाची"भौतिक संसाधने च वितरित केली जाऊ शकतात ज्याचा अर्थ असा आहे की राज्याद्वारे खाजगी संसाधनांचे वितरण वगळले जाईल. याचा अर्थ असा की कलम ३९ च्या खंड (ब) अन्वये खाजगी संसाधनांचे वाटप करायचे असेल तर खाजगी संसाधने प्रथम "समुदायाची संसाधने"बनली पाहिजेत. खाजगी मालकीची भौतिक संसाधने "समाजाची भौतिक संसाधने"कशी बनतात? या प्रश्नाचे उत्तर खाजगी भौतिक संसाधनांना "समुदायाच्या संसाधनांमध्ये"रूपांतरित करण्यासाठी राज्याने अवलंबलेल्या कायदेशीर साधनांमध्ये दडलेले आहे. हे इतर गोष्टींबरोबरच खालील पाच प्रकारे असू शकते जे उदाहरणात्मक आहेत आणि संपूर्ण स्वरूपाचे नाहीत:

1 राष्ट्रीयीकरण करून;

2 संपादन करून;

3 राज्याच्या खाजगी संसाधनांचे हस्तांतरण करण्यासारख्या कायद्याच्या अंमलबजावणीद्वारे;

4 खाजगी व्यक्तींकडून भौतिक संसाधन खरेदी करून; आणि

5 भौतिक साधनसंपत्तीच्या मालकाने देणगी, देणगी, देणगी किंवा सार्वजनिक ट्रस्ट ची निर्मिती इत्यादींद्वारे समाजाचे भौतिक संसाधन म्हणून रूपांतरित करणे.

११.१०खाजगी भौतिक संसाधनांचे "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये"रूपांतर करण्यासाठी राज्याने अवलंबलेल्या पद्धतींमध्ये समान फरक काय आहे? वरील (१), (२) आणि (३) या तिन्ही साधनांमध्ये महत्त्वाचे म्हणजे जेव्हा राज्यात खाजगी संसाधनांचे राष्ट्रीयीकरण, अधिग्रहण किंवा हस्तांतरण करण्याच्या प्रक्रियेद्वारे काही कायदेशीर प्रक्रिया घडतात: पहिली प्रक्रिया म्हणजे खाजगी संसाधनांचे रूपांतर राज्याकडे हस्तांतरित करून समाजाच्या संसाधनांमध्ये करणे,आणि दुसरी प्रक्रिया म्हणजे या सामुदायिक संसाधनांचा वापर सर्वसामान्यांच्या हितासाठी वितरणाच्या हेतूने करणे. वितरण दोन प्रकारे होऊ शकते: पहिली, अंमलबजावणी करावयाच्या धोरणानुसार पात्र आणि पात्र व्यक्तींना प्रत्यक्ष वितरण. दुसरे म्हणजे, संसाधनांचे स्वरूप आणि इतर संबंधित घटकांचा विचार करून राज्य मालकी आणि / किंवा नियंत्रण राखू शकते. तिसरी प्रक्रिया अशी आहे की जेव्हा या संसाधनांचे खाजगी मालक समुदायाचे भौतिक संसाधन बनतात तेव्हा अशा भौतिक

संसाधनांवरील सर्व हक्क, मालकी हक्क आणि ताबा गमावल्यास त्यांना योग्य मोबदला दिला जातो".

११.११अशा प्रकारे, जेव्हा खाजगी व्यक्ती मालकीहक्कापासून तसेच त्यांच्या मालकीच्या किंवा त्यांच्या नियंत्रणाखाली असलेल्या भौतिक संसाधनांच्या नियंत्रणापासून इतके वंचित राहतात, तेव्हा त्यांना न्याय्य आणि न्याय्य भरपाई दिली पाहिजे. अन्यथा, खाजगी भौतिक संसाधनांचे "समुदायाच्या संसाधनांमध्ये"संभाषण करणे घटनेच्या कलम ३०० ए च्या विरुद्ध असेल ज्यात म्हटले आहे की कायद्याच्या अधिकाराशिवाय कोणत्याही व्यक्तीला त्याच्या मालमत्तेपासून वंचित ठेवले जाणार नाही. दुसर् या शब्दांत, एखाद्या व्यक्तीला केवळ कायद्याच्या अधिकाराद्वारे राज्याद्वारे त्याच्या मालमत्तेपासून वंचित ठेवले जाऊ शकते.

12. खाजगी मालकीच्या भौतिक संसाधनांचे रूपांतर समाजाच्या संसाधनांमध्ये कशा प्रकारे केले जाऊ शकते याबद्दल मी परिच्छेद ११.९ मध्ये चर्चा करीन.

१२.१काही खाजगी संसाधनांचे राष्ट्रीयीकरण कसे होते? हे संसदद्वारे किंवा राज्य विधिमंडळाद्वारे कायद्याच्या कायद्याद्वारे असू शकते.हे कायद्याद्वारे आहे. याचे एक उदाहरण रंगनाथ रेड्डी येथे आहे ज्यात कर्नाटक राज्याने कायद्याद्वारे राष्ट्रीयीकरणाद्वारे खाजगी मालकीच्या गाड्या आणि बसेस ताब्यात घेतल्या. राष्ट्रीयीकृत संसाधनांचा उपयोग राज्याने आपल्या विभागामार्फत किंवा

महामंडळामार्फत किंवा राज्य सरकारने निर्माण केलेल्या संस्था, जसे की सरकारी कंपनी, महामंडळ किंवा सोसायटी इत्यादींद्वारे सर्वसामान्यांच्या हितासाठी केला जाऊ शकतो. याचे उदाहरण रुस्तम कावसजीकूपर विरुद्ध भारत सरकार, ए.आइ.आर १९७० एससी ५६४ ए.आइ.आर("आरसी कूपर") या प्रकरणात आहे जिथे चौदा खाजगी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यात आले आणि त्या बँका राष्ट्रीयीकृत बँका म्हणून कार्यरत आहेत.

१२.२खाजगी भौतिक संसाधनांच्या अधिग्रहणाचा विचार केला तर अशा संसाधनांचे स्वरूप आणि अशा इतर घटकांचा विचार करून अधिग्रहणाचे विशिष्ट हेतू साध्य करण्यासाठी बनवलेल्या विशेष कायद्याद्वारे हे होऊ शकते. पर्यायाने, अधिग्रहण पूर्वीचा भूसंपादन कायदा, १८८४ ("एलए कायदा, १८८४") सारख्या अधिग्रहणाशी संबंधित प्रचलित किंवा विद्यमान कायद्यांनुसार केले जाऊ शकते, जे आता रद्द केले गेले आहे आणि भूसंपादन, पुनर्वसन आणि पुनर्वसनातील योग्य मोबदला आणि पारदर्शकतेचा अधिकार कायदा, २०१३ ("२०१३ कायदा") द्वारे बदलले गेले आहे. भूसंपादन जमीन किंवा इतर स्थावर मालमत्तेच्या संपादनाशी संबंधित संबंधित राज्य कायद्यांअंतर्गत देखील असू शकते. परंतु अधिग्रहणहे कायद्यानुसार सार्वजनिक हेतूने असावे.

१२.३महाजन,न्या. (तेव्हा विद्वान सरन्यायाधीश होते) बिहार राज्य विरुद्ध कामेश्वर सिंह, आकाशवाणी १९५२ एससी २५२ ("कामेश्वर सिंह") या खटल्यात या न्यायालयाच्या घटनापीठासाठी बोलत होते, त्यांनी असे निरीक्षण नोंदवले आहे:

> "सार्वजनिक हेतू"या वाक्याचा अर्थ विशिष्ट कायदा ज्या काळात केला जातो त्या काळाच्या भावनेनुसार घ्यावा लागतो.
>
> Xxx
>
> समाजाचे काय भले आहे, ज्यांच्या मताधिकाराने ते अस्तित्वात येते, याचे उत्तम न्यायाधीश विधिमंडळ आहे....

व्यापक दृष्टिकोनाचा अर्थ असा आहे की "सार्वजनिक हेतू"या अभिव्यक्तीला व्यापक अर्थ द्यावा लागेल.

१२.४राज्यघटनेत प्रतिबिंबित झालेल्या देशाच्या सामाजिक आणि राजकीय उत्क्रांतीच्या वास्तवाशी ही कायद्याने जुळवून घेतले पाहिजे. त्यामुळे राज्याच्या धोरण निर्देशक तत्त्वांनुसार जनतेच्या कल्याणाला चालना देणारी कोणतीही गोष्ट 'सार्वजनिक हेतू'मानली पाहिजे. त्यामुळे पूर्वी ज्याला आर्थिक न्याय म्हणून ओळखले जायचे, त्याला राज्याच्या धोरणाची निर्देशक तत्त्वे असे स्वरूप देण्यात आले आहे. त्यामुळे 'सार्वजनिक हेतू'आणि राज्यघटनेचा भाग चार यांचा संबंध समर्पक आहे.

१२.५एखाद्या कायद्याअंतर्गत सार्वजनिक हेतू प्रस्थापित झाला, तर तो सार्वजनिक हेतू तरतुदींमध्ये कसा राबवला जाईल, हा विषय संसद च्या आणि राज्य विधिमंडळाच्या शहाणपणावर सोडला जातो. ते राष्ट्रीयीकरणाद्वारे असेल,

संपादन करून असेल की बाजारभाव देऊन खाजगी मालकीचे कोणतेही भौतिक संसाधन खुल्या बाजारात विकत घ्यावे जेणेकरून ते वितरणाच्या हेतूने "समुदायाच्या भौतिक संसाधनात"रूपांतरित होईल, जेणेकरून समाजाची उत्तम सेवा होईल, हा विषय राज्याच्या अखत्यारीत आणि शहाणपणात आहे.

१२.६हे संपादन राज्याच्या हेतूने केले जाऊ शकते की संबंधित जमीन किंवा इतर स्थावर मालमत्तेचा सार्वजनिक हेतूसाठी वापर करणे जेणेकरून सर्वसामान्यांचे हित साधता येईल किंवा अधिग्रहित जमीन पात्र आणि पात्र व्यक्तींना राज्याद्वारे बांधण्यात येत असलेल्या घर-जागा किंवा घरांच्या स्वरूपात दिली जाऊ शकते. खाजगी संसाधने (जमीन किंवा इतर स्थावर मालमत्ता) समाजाची मालमत्ता बनून नंतर सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी वाटली जाण्याचे हे उदाहरण आहे. तथापि, जमीन अधिग्रहण एलए कायदा, १८९४ (आता रद्द) च्या तरतुदींनुसार विहित केलेल्या कठोरतेच्या अनुषंगाने किंवा लागू असलेल्या २०१३ च्या कायद्यानुसार असणे आवश्यक आहे, जसे की कलम ४ अंतर्गत प्राथमिक आणि अंतिम अधिसूचना (घोषणा) जारी करण्यासाठी विहित केलेल्या कालमर्यादेनुसार आणि १८९४ च्या कायद्याचे ६ आणि या कायद्याच्या कलम ५ अ अंतर्गत हरकतींची सुनावणी; कलम ११ व ११ अ अन्वये चौकशी करून पुरस्कार देणे व पुरस्कार दिल्यानंतर ताबा घेणे, अशा परिस्थितीत जमीन सर्व बंधनांपासून मुक्त राहून पूर्णपणे सरकारकडे राहील; जमीन गमावलेल्यांना मोबदला देणे व व्याज भरणे इ. ची गणना. एलए ॲक्ट १८९४ नुसार सार्वजनिक कारणाशिवाय कोणत्याही जमिनीचे अधिग्रहण करता येत नव्हते. कलम ३ (एफ) मध्ये "सार्वजनिक हेतू"खालीलप्रमाणे परिभाषित केला आहे:

"कलम ३. या अधिनियमात, विषयात किंवा संदर्भात काही विसंगत नसल्यास,

(च) सार्वजनिक हेतू या अभिव्यक्तीमध्ये हे समाविष्ट आहे-

1 गाव-स्थळांची तरतूद किंवा अस्तित्वात असलेल्या गाव-स्थळांचा विस्तार, नियोजनबद्ध विकास किंवा सुधारणा;

2 शहर किंवा ग्रामीण नियोजनासाठी जमिनीची तरतूद;

3 शासनाच्या कोणत्याही योजनेच्या किंवा धोरणाच्या अनुषंगाने सार्वजनिक निधीतून जमिनीच्या नियोजनबद्ध विकासासाठी जमिनीची तरतूद करणे आणि त्यानंतर नियोजनानुसार पुढील विकास साधण्याच्या उद्देशाने भाडेपट्ट्याने, नेमणुकीद्वारे किंवा सरसकट विक्रीद्वारे त्याची संपूर्ण किंवा अंशत: विल्हेवाट लावणे;

4 राज्याच्या मालकीच्या किंवा नियंत्रित महामंडळासाठी जमिनीची तरतूद;

5 गरीब किंवा भूमिहीन किंवा नैसर्गिक आपत्तीग्रस्त भागात राहणाऱ्या व्यक्तींना किंवा सरकार, कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरण किंवा राज्याच्या मालकीच्या किंवा नियंत्रित महामंडळाने हाती घेतलेल्या कोणत्याही योजनेच्या अंमलबजावणीमुळे विस्थापित किंवा प्रभावित व्यक्तींना निवासी कारणांसाठी जमिनीची तरतूद करणे;

6 सरकार पुरस्कृत शैक्षणिक, गृहनिर्माण, आरोग्य किंवा झोपडपट्टी निर्मूलन योजना राबविण्यासाठी जमिनीची तरतूद अशी कोणतीही योजना राबविण्यासाठी शासनाने स्थापन केलेले कोणतेही प्राधिकरण, किंवा योग्य सरकारच्या पूर्वपरवानगीने, स्थानिक प्राधिकरणाद्वारे, किंवा सोसायटी नोंदणी अधिनियम,

१८६० (१८६० चा २१) अन्वये नोंदणीकृत संस्था, किंवा कोणत्याही राज्यात सध्या अस्तित्वात असलेल्या सहकारी संस्थांशी संबंधित कोणत्याही कायद्याच्या अर्थांतर्गत सहकारी संस्था;

7 शासनाने प्रायोजित केलेल्या विकासाच्या इतर कोणत्याही योजनेसाठी किंवा स्थानिक प्राधिकरणाद्वारे योग्य सरकारच्या पूर्वपरवानगीने जमिनीची तरतूद करणे;

8 सार्वजनिक कार्यालय शोधण्यासाठी कोणत्याही परिसराची किंवा इमारतीची तरतूद,

पण त्यात कंपन्यांसाठी भूसंपादनाचा समावेश नाही.

या व्याख्येचे वाचन केल्यास स्थावर मालमत्ता कोणत्या सार्वजनिक कारणासाठी संपादित करता येईल, हे स्पष्ट होईल. हे अधिग्रहण सार्वजनिक हेतूने झाले तेव्हाच असे म्हणता येईल की हे संपादन एलए कायदा, १८९४ अन्वये करण्यात आले असले तरी ते या कायद्याच्या कक्षेत आणि कक्षेत होते. तसेच, काही राज्यांची "सार्वजनिक हेतू"ची स्वतःची व्याख्या आहे ज्यावर चर्चा करणे आवश्यक नाही.

१२.७तसेच २०१३ च्या कायद्यानुसार या कायद्याच्या कलम ११ व १९ नुसार भूसंपादन व कलम १५ अन्वये हरकतींची सुनावणी व कलम २३ अन्वये चौकशी करणे व कलम २५ अन्वये कोणत्या कालावधीत पारितोषिक दिले जाईल व कलम २७ नुसार मोबदला ठरविताना विचारात घ्यावयाच्या बाबी;

कलम ३८ आणि इतर तरतुदींनुसार ताबा घेण्याचा अधिकार, जमिनीचे अधिग्रहण त्यामध्ये नमूद केलेल्या गोष्टींनुसार आहे याची खात्री करणे. शिवाय, २०१३ च्या कायद्याच्या कलम २ मध्ये स्पष्टपणे म्हटले आहे की, जेव्हा योग्य सरकार सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांसह आणि सार्वजनिक हेतूसाठी स्वतःच्या वापरासाठी, धारण आणि नियंत्रणासाठी जमीन संपादित करते, तेव्हा त्यामध्ये खालील हेतूंचा समावेश असेल, उदा.

"२. अधिनियमाचा उपयोजनः- (१) भूसंपादन, नुकसान भरपाई, पुनर्वसन आणि पुनर्वसनाशी संबंधित या कायद्यातील तरतुदी लागू होतील, जेव्हा योग्य सरकार सार्वजनिक क्षेत्रातील उपक्रमांसह आणि सार्वजनिक हेतूसह स्वतःच्या वापरासाठी, धारण आणि नियंत्रणासाठी जमीन संपादित करेल आणि त्यात खालील हेतूंचा समावेश असेल, उदा.

अ केंद्रीय निमलष्करी दलांसह नौदल, लष्करी, हवाई दल आणि संघाच्या सशस्त्र दलांशी संबंधित धोरणात्मक हेतूंसाठी किंवा राष्ट्रीय सुरक्षा किंवा भारत किंवा राज्य पोलिसांच्या संरक्षणासाठी, लोकांच्या सुरक्षिततेसाठी महत्त्वपूर्ण असलेल्या कोणत्याही कार्यासाठी; किंवा

ब पायाभूत सुविधा प्रकल्पांसाठी, ज्यात खालील गोष्टींचा समावेश आहे, उदाः-

1 खाजगी रुग्णालये, खाजगी शैक्षणिक संस्था आणि खाजगी हॉटेल्स वगळून, २७ मार्च २०१२ च्या आर्थिक व्यवहार विभाग (पायाभूत सुविधा विभाग) क्रमांक १३/०६/२००९-आयएनएफ मध्ये भारत सरकारच्या अधिसूचनेत सूचीबद्ध केलेले सर्व क्रियाकलाप किंवा वस्तू;

2 कृषी प्रक्रिया, शेतीला निविष्ठांचा पुरवठा, वखार, शीतगृह सुविधा, शेती आणि दुग्धव्यवसाय, मत्स्यव्यवसाय आणि मांस प्रक्रिया यासारख्या संलग्न उपक्रमांसाठी

विपणन पायाभूत सुविधा, योग्य सरकारने किंवा शेतकरी सहकारी संस्थेने किंवा कायद्यानुसार स्थापन केलेल्या संस्थेद्वारे स्थापन केलेल्या किंवा मालकीच्या प्रकल्पांशी संबंधित प्रकल्प;

3 राष्ट्रीय उत्पादन धोरणात निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे औद्योगिक कॉरिडॉर किंवा खाण काम, राष्ट्रीय गुंतवणूक आणि उत्पादन क्षेत्रांसाठी प्रकल्प;

4 जलसंधारण व जलसंधारणाची रचना, स्वच्छता प्रकल्प;

5 शासकीय प्रशासित, शासकीय अनुदानित शैक्षणिक व शासकीय अनुदानित शैक्षणिक प्रकल्प व

6 संशोधन योजना किंवा संस्था;

7 क्रीडा, आरोग्य सेवा, पर्यटन, वाहतूक किंवा अंतराळ कार्यक्रमासाठी प्रकल्प;

8 केंद्र सरकारने यासंदर्भात अधिसूचित केलेल्या कोणत्याही पायाभूत सुविधा आणि अशी अधिसूचना संसदेत मांडल्यानंतर;

क प्रकल्पग्रस्त कुटुंबांसाठी प्रकल्प;

ड अशा उत्पन्न गटांसाठी, योग्य सरकारने वेळोवेळी निर्दिष्ट केल्याप्रमाणे गृहनिर्माण प्रकल्प;

ई नियोजनबद्ध विकासाचा प्रकल्प किंवा शहरी भागातील गावाची ठिकाणे किंवा कोणत्याही जागेची सुधारणा करणे किंवा ग्रामीण व शहरी भागातील दुर्बल घटकांसाठी निवासी कारणांसाठी जमिनीची तरतूद करणे;

फ गरीब किंवा भूमिहीन किंवा नैसर्गिक आपत्तीग्रस्त भागात राहणाऱ्या व्यक्तींना किंवा सरकार, कोणत्याही स्थानिक प्राधिकरण किंवा राज्याच्या मालकीच्या किंवा नियंत्रित महामंडळाने हाती घेतलेल्या कोणत्याही योजनेच्या अंमलबजावणीमुळे विस्थापित किंवा प्रभावित व्यक्तींना निवासी हेतूंसाठी प्रकल्प.

(२) भूसंपादन, संमती, मोबदला, पुनर्वसन व पुनर्वसनशी संबंधित या कायद्यातील तरतुदी देखील लागू होतील, जेव्हा योग्य सरकार खालील कारणांसाठी जमीन संपादित करेल, उदा.

अ सार्वजनिक खाजगी भागीदारी प्रकल्पांसाठी, जिथे जमिनीची मालकी सरकारकडे कायम आहे, उपकलम (१) (ब)मध्ये परिभाषित केल्यानुसार सार्वजनिक हेतूसाठी;

उपकलम (१) मध्ये परिभाषित केल्याप्रमाणे सार्वजनिक हेतूसाठी खाजगी कंपन्यांसाठी: परंतु अधिग्रहणाच्या बाबतीत- (१)खाजगी कंपन्या, कलम ३ च्या खंड (क) च्या उपखंड (१) आणि (५) मध्ये परिभाषित केल्याप्रमाणे बाधित कुटुंबांपैकी किमान ऐंशी टक्के कुटुंबांची पूर्वसंमती; आणि

(2) पब्लिक प्रायव्हेट पार्टनरशिप प्रकल्प, किमान सत्तर टक्के पूर्वसंमती. कलम ३ च्या खंड (क) च्या उपखंड (१) व (५) मध्ये परिभाषित केल्याप्रमाणे बाधित कुटुंबांची प्राप्ती योग्य शासनाने विहित केलेल्या प्रक्रियेद्वारे केली जाईल:

परंतु पुढे असे नमूद केले आहे की संमती मिळविण्याची प्रक्रिया कलम ४ मध्ये नमूद केलेल्या सामाजिक प्रभाव मूल्यांकन अभ्यासासह पार पाडली जाईल:

परंतु अशा अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये प्रचलित असलेल्या जमीन हस्तांतरणासंदर्भातील कोणत्याही कायद्याचे (अंतिम ठरलेल्या न्यायालयाच्या कोणत्याही आदेशाचे किंवा निर्णयासह) उल्लंघन करून अनुसूचित क्षेत्रात अधिग्रहणाद्वारे कोणतीही जमीन हस्तांतरित केली जाणार नाही.

(३) या अधिनियमांतर्गत पुनर्वसन व पुनर्वसन शी संबंधित तरतुदी खालील प्रकरणांमध्ये लागू होतील:- (अ) खाजगी कंपनी कलम ४६ मधील तरतुदींनुसार जमिनीच्या मालकाशी खाजगी वाटाघाटींद्वारे ग्रामीण भागात किंवा शहरी भागात अशा मर्यादेइतकी किंवा त्यापेक्षा जास्त जमीन खरेदी करते, जे योग्य सरकारने विहित केले आहे; (ब)एक खाजगी कंपनी सार्वजनिक हेतूसाठी अशा प्रकारे विहित

केलेल्या क्षेत्राचा काही भाग संपादित करण्यासाठी योग्य सरकारला विनंती करते: परंतु जर एखादी खाजगी कंपनी सार्वजनिक कारणासाठी जमिनीच्या अंशतः संपादनासाठी योग्य सरकारकडे विनंती करते, तर दुसर् या अनुसूचीअंतर्गत पुनर्वसन आणि पुनर्वसन हक्क संपूर्ण क्षेत्रासाठी लागू असतील ज्यात खाजगी कंपनीने खरेदी केलेल्या आणि संपूर्ण प्रकल्पासाठी सरकारने संपादित केलेल्या जमिनीचा समावेश असेल.

१२.८त्याचप्रमाणे, सर्वसामान्यांच्या हितासाठी पात्र व्यक्तींना वाटप करण्याच्या उद्देशाने खाजगी मालकांकडून जमीन संपादित करण्यास परवानगी देणारे राज्य कायदे आहेत. खाजगी मालकीची जमीन किंवा इतर स्थावर मालमत्तेची अधिग्रहण प्रक्रिया हे सुनिश्चित करते की ती शेवटी योग्य सरकारकडे आहे आणि खाजगी मालकीच्या भौतिक संसाधनाचे समुदायाचे भौतिक संसाधन म्हणून रूपांतर करते. आधीच नमूद केल्याप्रमाणे, अशी जमीन किंवा इतर स्थावर मालमत्तेचा वापर राज्य आणि त्याचे अधिकारी, एजन्सी आणि यंत्रणा द्वारे केला जाऊ शकतो जेणेकरून सर्वसामान्यांचे हित साधता येईल. पर्यायाने, संबंधित अधिग्रहण अधिनियम किंवा नगररचना अधिनियम किंवा शहर विकास प्राधिकरण अधिनियम इ. सारख्या भूसंपादनाची तरतूद असलेल्या इतर कोणत्याही कायद्याअंतर्गत ज्या सार्वजनिक हेतूसाठी अशी जमीन संपादित केली जाते त्या सार्वजनिक हेतूच्या स्वरूपाचा विचार करून राज्य पात्र व्यक्तींना या जमिनीचे वाटप करू शकते.

१२.९तथापि, संबंधित अधिनियमांतर्गत अपेक्षित सार्वजनिक हेतू समान हित साधणे हा असला पाहिजे. त्यामुळे स्थावर मालमत्तेचे संपादन ज्या सार्वजनिक हेतूने केले जाते, ते संबंधित कायद्यातील तरतुदींनुसार स्पष्टपणे प्रस्थापित होणे आवश्यक आहे. खाजगी स्थावर मालमत्तेच्या संपादनासाठी कोणताही विशेष कायदा सार्वजनिक हेतूसाठी असणे आवश्यक आहे जे शेवटी सामान्य हित साध्य करण्यासाठी आहे.

१२.१०जमीन किंवा इतर स्थावर मालमत्तेसारख्या खाजगी मालकीच्या भौतिक संसाधनांचा सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम वापर करण्याच्या हेतूने संपादन करण्याचा आणखी एक मार्ग म्हणजे तो राज्याकडे हस्तांतरित करणे. अशा खाजगी मालकीच्या जमिनी राज्यात कशा राहतात? ते संबंधितांच्या भूमी सुधारणा कायद्यांसारख्या कायद्याखाली असू शकते. राज्ये, नागरी जमीन कमाल मर्यादा कायदा (आता रद्द करण्यात आला आहे), इनाम निर्मूलन कायदा, ग्राम कार्यालये निर्मूलन कायदा, जमीन कालावधी आणि कमाल मर्यादा अधिनियम ज्याअंतर्गत पूर्वीच्या राज्यकर्त्यांनी खाजगी मालकीच्या किंवा विशिष्ट व्यक्तींना दिलेल्या जमिनी आणि म्हणूनच, खाजगी व्यक्तींच्या ताब्यात आणि नियंत्रणात, राज्य कायद्यांद्वारे अशा जमिनींवरील मालकी आणि नियंत्रण रद्द करणे , वर उल्लेख केलेला कायदा अंमलात आणून राज्याकडे असेल. उदाहरणार्थ, जर ठरलेल्या तारखेला जमीन

भाडेकरूंच्या ताब्यात आणि लागवडीखाली असेल, तर संबंधित भाडेकरूंनी व्यापलेल्या अशा जमिनी राज्याच्या ताब्यात जातील आणि अशा प्रकारे त्या समाजाची जमीन म्हणजेच "समुदायाचे भौतिक संसाधन"राज्यामध्ये हस्तांतरित होतील. त्यानंतर राज्य अशा जमिनींचे भोगवटा हक्क भाडेकरूंना किंवा इतर पात्र व्यक्तींना कायद्यानुसार म्हणजेच जमीन सुधारणा न्यायाधिकरणासमोर ठरलेल्या तारखेला किंवा संबंधित कायद्यात नमूद केल्याप्रमाणे भाडेकरू ंनी भाडेकरू सिद्ध करून देऊ शकते . भाडेकरूने भाडेकरूच्या पुराव्यावर भोगवटा हक्कांची नोंदणी करणे ही राज्यातील निहित जमिनीच्या वितरणाची एक पद्धत आहे जी राज्यात त्यांच्या हस्तांतरणावर समुदायाचे भौतिक संसाधन म्हणून रूपांतरित होते.

१२.११स्थावर मालमत्तेप्रमाणे अधिग्रहणाऐवजी मौल्यवान विचार करून अशी भौतिक संसाधने राज्यही विकत घेऊ शकते.

१२.१२दुसरी पद्धत म्हणजे स्थावर किंवा इतर मालमत्तेचा खाजगी मालक जेव्हा भौतिक संसाधनांवरील आपली मालकी आणि नियंत्रण "समुदायाचे भौतिक संसाधन"म्हणून रूपांतरित करतो तेव्हा देणगी किंवा अनुदान किंवा राज्याला दिलेली देणगी किंवा देणगी किंवा भेट वस्तू जेणेकरून सामुदायिक संसाधन म्हणून रूपांतरित केलेल्या भौतिक संसाधनाचा वापर मोठ्या प्रमाणात लोक किंवा राज्याद्वारे प्रत्येक प्रकरणाच्या अपरिहार्यतेनुसार केला जाईल आणि

राज्याचे धोरण[संपादन] पूर्वी खाजगी तलाव, कुरण/चराईक्षेत्रे, वनजमिनी इ. सार्वजनिक वापरासाठी देण्यात आल्या होत्या आणि म्हणूनच त्यांचे रूपांतर "समाजाचे भौतिक संसाधन"म्हणून केले जाईल.

१२.१३या सर्व घटनांमध्ये महत्त्वाची बाब म्हणजे खाजगी संसाधनांचे थेट "वितरण"केले जात नाही किंवा राज्याकडून इतर खाजगी व्यक्तींकडे सोपवले जात नाही. खाजगी संसाधने प्रथम राज्याने अवलंबिलेल्या पद्धतींद्वारे "समुदायाची संसाधने"बनतात एकतर राज्यामध्ये अशा संसाधनांचे राष्ट्रीयीकरण, संपादन किंवा हस्तांतरण करतात आणि एकदा ती राज्याकडे निहित संसाधने बनली की त्यांचे रूपांतर "समुदायाची भौतिक संसाधने"म्हणून होते. म्हणूनच, "भौतिक संसाधने"ही अभिव्यक्ती जरी खाजगी संसाधनांचा समावेश असली तरी शेवटी "समुदायाची भौतिक संसाधने"म्हणून रूपांतरित झाली पाहिजे. "समुदायाची भौतिक संसाधने"याचा अर्थ असा आहे की जेव्हा ते राज्याद्वारे वितरित केले जातात किंवा सार्वजनिक हेतूसाठी राज्याद्वारे राखले जातात तेव्हा मोठ्या प्रमाणात समुदायाला त्या संसाधनांचा लाभ घेण्याचा अधिकार असेल. दुसर् या शब्दांत, खाजगी व्यक्तींच्या खाजगी मालकीच्या किंवा नियंत्रित भौतिक संसाधने थेट "समुदायाची भौतिक संसाधने"मानली जाऊ शकत नाहीत.

१२.१४ 'समाजाच्या'या अभिव्यक्तीला त्याचा खरा अर्थ द्यायला हवा. याचे कारण हे केवळ समुदायाची भौतिक संसाधने आहेत जी राज्याद्वारे वितरित केली जाऊ शकतात, खाजगी मालकीची भौतिक संसाधने नाहीत.

म्हणून सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम म्हणून वितरित केले जाते:

१३ कलम ३९ च्या खंड (ब) चा पुढचा भाग म्हणजे "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचे "वितरण""सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम वाटप". त्यामुळे वितरण हे केवळ खाजगी भल्यासाठी न राहता 'सर्वसामान्यांच्या हितासाठी'व्हायला हवे. याचा अर्थ असा होईल की प्रथम, जे वितरित करायचे आहे ते "समुदायाची भौतिक संसाधने"आहेत, खाजगी व्यक्तींची भौतिक संसाधने नाहीत, आणि दुसरे म्हणजे, वितरण सामान्य हिताची सेवा करणे आवश्यक आहे, याचा अर्थ असा आहे की ते मोठ्या प्रमाणात जनतेच्या फायद्यासाठी आहे. त्यामुळे "कॉमन गुड"ची तुलना खाजगी हिताशी केली जाऊ शकत नाही ज्याचा अर्थ इतर खाजगी व्यक्तींना वितरित करणे आणि मोठ्या प्रमाणात जनतेला वितरित केले जात नाही, जोपर्यंत इतर खाजगी व्यक्तींना वितरण सामान्य हिताच्या हेतूने आणि सार्वजनिक हेतूने होत नाही.

१३.१अशा प्रकारे "वितरण"हा शब्द "सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम"म्हणून नेहमीच पात्र किंवा पात्र व्यक्तींना वाटप किंवा नेमणूक किंवा हस्तांतरणाचा

विचार करत नाही. उदाहरणार्थ, बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणावर केंद्र सरकार राष्ट्रीयीकृत बँका म्हणून बँकांवर नियंत्रण ठेवते. याव्यतिरिक्त, उदाहरणार्थ, बसेसच्या राष्ट्रीयीकरणावर, त्यांचा वापर सर्वसामान्यांच्या फायद्यासाठी केला जाऊ शकतो. राज्य च्या मालकीचा विभाग किंवा राज्याने निर्माण केलेले महामंडळ किंवा संस्था, जसे की सरकारी कंपनी, महामंडळ, सोसायटी इत्यादी. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक कारणासाठी संपादित केलेल्या जमिनीचा वापर राज्य सरकार सर्वसामान्यांच्या हितासाठी करू शकते आणि त्यावर मालकी आणि नियंत्रण राखून त्याचा वापर सर्वसामान्यांच्या हितासाठी करू शकते, हाही एक सार्वजनिक हेतू आहे. पर्यायाने सदर जमीन किंवा इतर स्थावर मालमत्तेचे वाटप, नेमणूक, हस्तांतरण, पात्र व पात्र व्यक्तींना कळविणे, मालकी हक्काचे वाटप व समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीवर नियंत्रण ठेवणे हे सर्वसामान्यांचे हित साधण्यासाठी साध्य केले जाते.

१३.२कायद्याच्या अंमलबजावणीमुळे राज्याकडे असलेल्या जमिनी किंवा इतर स्थावर मालमत्तेचा प्रश्न आहे, भोगवटा हक्क देण्यास पात्र असलेल्या व्यक्ती संबंधित कायद्यानुसार पूर्वीच्या भाडेकरू म्हणून निहित जमिनीच्या संदर्भात अर्ज करू शकतात आणि काही अटी व शर्तींवर लागवडीच्या उद्देशाने भोगवटा हक्कांची नोंदणी करण्याची मागणी करू शकतात. जमिनीच्या कोणत्याही तुकड्यासंदर्भात, अर्जदारास भोगवटा हक्क देता येणार नाही, अशा

परिस्थितीत राज्याकडे असलेली जमीन राज्य मालकीची जमीन बनेल आणि तिचा उपयोग पात्र आणि पात्र व्यक्तींना अनुदान , नेमणुका, वाटप किंवा वाहतुक करण्याच्या उद्देशाने केला जाऊ शकतो.

१३.३शिवाय, भौतिक साधनसंपत्तीचे खाजगी मालक जेव्हा राज्याला देणगी, देणगी किंवा देणगी देतात, तेव्हा अशा संसाधनांवरील त्यांची मालकी आणि नियंत्रण राज्याकडे असेल आणि राज्य अशा भौतिक संसाधनांचा र्वसामान्यांच्या हितासाठी सर्वोत्तम वापर करू शकेल. हेच वितरणाचे सार आहे.

सामान्य हित:

१३.४'कॉमन गुड'म्हणजे काय? याचा अर्थ असा की समाजाच्या भौतिक संसाधनांचे वाटप करताना एक अशी वस्तू असणे आवश्यक आहे जे साध्य केले गेले पाहिजे, जसे की काही लोकांच्या हातात संपत्ती आणि उत्पादनाच्या साधनांचे केंद्रीकरण होणार नाही जे अनुच्छेद ३९ च्या खंड (क) मधील एक मार्गदर्शक तत्त्व देखील आहे. उदाहरणार्थ, जर खाण पट्टा अशा प्रकारे भाडेपट्टा घेण्यास पात्र असलेल्या कोणत्याही व्यक्तीला द्यायचा असेल तर तो असणे आवश्यक आहे एखाद्या व्यक्तीला अन्यायकारकरित्या समृद्ध करण्याच्या हेतूने नाही म्हणून लिलाव करून योग्य प्रसिद्धी देण्यासारख्या

कायद्यानुसार केले जाते, कारण हे सामान्य हिताच्या कल्पनेच्या विरुद्ध असेल. त्यामुळे खासगी व्यक्तीच्या मालकीआणि नियंत्रणाखाली असलेली खाजगी संसाधने केवळ जनतेला वगळून दुसऱ्या खासगी व्यक्तींना हस्तांतरित करता येणार नाहीत. दुसर् या शब्दांत सांगायचे तर, खाजगी मालकीच्या भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण घेऊन ते निवडकपणे इतर खाजगी व्यक्तींकडे सोपवून त्याचे वितरण करण्यासाठी राज्य एजंट म्हणून काम करू शकत नाही. ते सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी वाटप नाही.

दुसरीकडे, असे एक उदाहरण देखील असू शकते जिथे केवळ विशिष्ट व्यक्ती / संस्था समुदायाच्या भौतिक संसाधनाच्या वितरणाचा दावा करण्याचा अधिकार असेल ज्या उद्देशासाठी आणि हेतूसाठी ते वितरित केले जाईल जे सामान्य हितासाठी असेल . हे "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांच्या"खाजगीकरणाच्या संदर्भात आहे जे विशेषत: १९९१ सालापासून भारतीय अर्थव्यवस्थेत सुधारणा सुरू करण्याच्या अलीकडील घटना आहे. तथापि, ज्या खाजगी व्यक्ती / संस्था समुदायाच्या भौतिक संसाधनांची मालकी आणि / किंवा नियंत्रण ठेवण्यास पात्र आहेत ते केवळ तेव्हाच करतील जेव्हा ते सामान्य हिताची सेवा करणार असेल. त्यामुळे खंड (ब) अन्वये काम करताना खंड (क) अन्वये दिलेले निर्देशही राज्याने लक्षात घेतले

पाहिजेत कारण समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीचे वितरण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी असावे आणि त्यातून संपत्ती व उत्पादनाची साधने सर्वसामान्यांच्या हितासाठी केंद्रित होऊ नयेत. दुसर् या शब्दांत सांगायचे झाले तर, जेथे उद्दिष्ट सर्वसामान्यांच्या हिताची सेवा करणे आहे, तेथे आपोआप अशा तरतुदी वगळल्या जातील ज्यामुळे संपत्ती आणि उत्पादनाची साधने सर्वसामान्यांच्या हितासाठी केंद्रित होतील.

१३.५कोल इंडिया लिमिटेड विरुद्ध सीसीआय, (२०२३) १० एससीसी ३४५, ("कोल इंडिया लिमिटेड") (ज्याचा मी सदस्य होतो) या प्रकरणात या न्यायालयाच्या तीन न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने नुकत्याच दिलेल्या निर्णयाचा संदर्भ दिला जाऊ शकतो. कोळसा खाणी (राष्ट्रीयीकरण) अधिनियम, १९७३ मधील तरतुदींनुसार अपीलकर्त्यांनी चालविलेल्या कोळसा खाणी स्पर्धा कायदा, २००२ च्या कक्षेबाहेर असतील, असा युक्तिवाद प्रामुख्याने करण्यात आला. हे होते कारण राष्ट्रीयीकरण कायद्यामागचा मूळ हेतू आणि धोरण कोळसा खाणी आणि कोळसा खाणींच्या कारभाराची मक्तेदारी केंद्र सरकार आणि त्यातील अपीलकर्त्यासारख्या त्याच्या एजन्सींच्या हातात असणे हा होता. राष्ट्रीयीकरण कायद्याने निर्माण केलेली ही मक्तेदारी असून हा कायदा नवव्या परिशिष्टात समाविष्ट करून राज्यघटनेच्या कलम ३१ ब चे संरक्षण देण्यात आले असून ही सामान्य मक्तेदारी नाही, असा युक्तिवाद करण्यात

आला. याच कारणास्तव राज्यावर "दुर्मिळ संसाधनांच्या वितरणाद्वारे""सामान्य हित "ही तत्त्वे लक्षात ठेवण्याची जबाबदारी सोपविण्यात आली आहे. कोळसा हा देशाच्या आर्थिक जीवनात सर्वाधिक महत्त्वाचा खनिज असल्याने सर्वसामान्यांचे हित साधण्यासाठी त्याचे समन्यायी वितरण करणे, हे कलम ३९ (ब) मधील निर्देश असल्याने राष्ट्रीयीकरण कायद्याच्या माध्यमातून कायदेशीरदृष्ट्या बंधनकारक मक्तेदारी निर्माण झाली, असे या खटल्यात नमूद करण्यात आले होते. त्यामुळे स्पर्धा कायदा अजूनही त्यातील अपीलकर्त्याला लागू होईल, हे पूर्णपणे अनाकलनीय ठरू शकते.

स्पर्धा कायदा अपीलकर्त्याला आणि सरकारचे सार्वभौम कार्य समाविष्ट असलेल्या सर्व सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्यांना लागू होतो, असे नमूद करून या न्यायालयाने परिच्छेद १०० मध्ये खालीलप्रमाणे निरीक्षण नोंदवले:

> १००. बेंथामाईट अर्थाने कलम ३९ (ब) मधील "सामान्य हित "या अभिव्यक्तीमध्ये जास्तीत जास्त लोकांचे सर्वोच्च हित साध्य करणे समाविष्ट आहे. 'कॉमन गुड'या शब्दांचा अर्थ काळ, जाणवलेल्या गरजा, भविष्यात राष्ट्राला कोणती दिशा घ्यायची आहे, विविध वर्गांची सामाजिक-आर्थिक स्थिती, कायदेशीर आणि मूलभूत अधिकार आणि स्वत: मार्गदर्शक तत्त्वे यावर अवलंबून असू शकते. सामान्य हिताच्या काळानुसार याचा सरळ सरळ अर्थ असा होतो की "अर्थशास्त्र"स्वत: साखळीत बांधलेले नाही, तर ती एक गतिशील संकल्पना आहे.

सामान्य हिताची प्राप्ती ही एका पिढीच्या कौतुकावर आणि समजूतदारपणावर अवलंबून असेल की आर्थिक सामान्य हित कसे चांगले साध्य केले जाते. खाजगी उद्योग आणि स्पर्धेला खतपाणी घालणाऱ्या आर्थिक धोरणात राज्याच्या हस्तक्षेपाचे धोरण अवलंबण्याचे फायदे आणि तोटे यांच्यातील वाद जवळजवळ संपुष्टात आला आहे. निर्भीड स्पर्धात्मक अर्थव्यवस्थेचे फायदे राष्ट्राला जाणवले आहेत. त्याला पार्श्वभूमी आहे. सन १९९१ मध्ये परकीय चलन साठ्याची बिकट स्थिती लक्षात घेऊन राष्ट्राला आपल्या आर्थिक धोरणाचा फेरविचार करण्यास भाग पाडण्यात आले. परमिट राज, ज्यात राज्याने आपल्या सर्व दुष्प्रवृत्तींसह आर्थिक क्रियाकलापांवर तीव्र नियंत्रण ठेवले होते, सुधारणांसाठी आरडाओरडा केला. १९९१ मध्ये झालेल्या अत्यंत उदारमतवादी सुधारणांमुळे राष्ट्राला आमूलाग्र बदल घडवून आणण्याचा मार्ग मोकळा झाला. राघवन समितीच्या अहवालात चर्चा केल्याप्रमाणे वेगवान आर्थिक विकास साधण्याच्या दिशेने गोष्टी पुढे सरकल्या. हा कायदा एक उपाय आहे ज्याचा हेतू तेच साध्य करणे आहे. सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपनीसाठी जी भूमिका आखण्यात आली होती, ती त्यांना त्यांची उपयुक्तता ओलांडण्याची किंवा त्यांच्या अनोख्या स्थानाचा गैरवापर करण्याची परवानगी देऊ शकली नाही. योग्य पद्धतीने केलेली निर्गुंतवणुकीचा उपाय मानला जात होता. मात्र, निर्गुंतवणुकीशिवाय सरकारी मक्तेदारी, सार्वजनिक क्षेत्रातील कंपन्या आणि सरकारी कंपन्यांनी नवे आर्थिक तत्त्वज्ञान आत्मसात करणे अपेक्षित होते. किंबहुना सरकारी मक्तेदारी, सरकारी कंपन्या आणि सार्वजनिक क्षेत्रातील घटकांना या कायद्याचे उल्लंघन करण्यास मोकळे सोडले तर या कायद्यात अंतर्भूत असलेली ही अभिनव कल्पना चव्हाट्यावर येईल. प्रजासत्ताक होऊन आता देश ५० वर्षांहून अधिक जुना झाला होता

आणि आता तो अर्भक राहिलेला नाही, तेव्हा आपल्या लोकांच्या गरजा चांगल्या प्रकारे जाणणाऱ्या संसदेला वाटले की निष्पक्ष स्पर्धेची संपूर्ण कल्पना रुजविण्याची वेळ आली आहे. स्पर्धाविरोधी करार टाळणे, वर्चस्ववादी पदाचा गैरवापर आणि संयोजनांचे नियमन करणे या कायद्यांतर्गत परिकल्पित मुक्त स्पर्धा सर्वसामान्यांच्या हिताच्या विरोधात आहे, असे म्हणता येईल का? सर्वसामान्यांचे भले कसे चांगले केले जाते, हे लोकशाही शासनपद्धतीतील लोकप्रतिनिधींना चांगल्या प्रकारे समजते. संसद जेव्हा कायदे बनवते, तेव्हा तिला अस्तित्वात असलेल्या सर्व कायद्यांची माहिती असते, हे तत्त्व आपण लक्षात घेतले पाहिजे. "कायदा"योग्य रितीने मांडला जाईल आणि न्याय्य पणे राबवला जाईल, दुसर् या शब्दांत सांगायचे तर सर्वसामान्यांच्या हिताशी सुसंगत असेल आणि त्याचे ध्येयही असेल."

शिवाय, या न्यायालयाने परिच्छेद ११८ ते १२२ मध्ये खालीलप्रमाणे निरीक्षण नोंदवले:

"११८. याचिकाकर्ते टी.एन. राज्यातील या न्यायालयाच्या निर्णयावर अवलंबून आहेत. वि. ल. अबू कवुर बाई, (१९८४) १ एससीसी ५१५ मक्तेदारी किंवा राष्ट्रीयीकरणाच्या योजनेमुळे सार्वजनिक हित साधले जाते. या प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयात परिवहन सेवेच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या प्रकरणाची सुनावणी सुरू होती . राष्ट्रीयीकरण कायद्याचा हेतू खरोखरच ताराप्रसाद सिंग विरुद्ध ताराप्रसाद सिंग या खटल्यात सांगितल्याप्रमाणे सर्वसामान्यांच्या हिताची सेवा करणे हा होता, या प्रस्तावाशी वाद होऊ शकत नाही. भारत संघ, (१९८०) ४ एससीसी १७९. राष्ट्रीयीकरण कायद्यांतर्गत हस्तांतरणाचा हेतू सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी संसाधनांचे वाटप करणे हा होता.

११९. किंबहुना ताराप्रसाद सिंह यांच्याबाबतीत कोळसा अमर्याद नसल्याबद्दल न्यायालयाने केलेली चिंता आणि परिच्छेद ३९ मध्ये व्यक्त करण्यात आलेल्या संसाधनांच्या सुज्ञ आणि नियोजनबद्ध संवर्धनाची गरज आपल्या लक्षात येऊ शकते. हे सर्व त्या वेळी घडले होते जेव्हा देशाला खाणींची स्थिती जशी होती तशीच वस्तूंच्या निवेदनात नमूद केल्याप्रमाणे होती, यात शंका नाही.

१२०.आम्ही अपीलकर्त्यांशी सहमत आहोत आणि कर्नाटक राज्य विरुद्ध रंगनाथ रेड्डी, (१९७७) ४ एससीसी ४७१ मध्ये या न्यायालयाने म्हटले आहे की "वितरण"हा व्यापक अर्थाचा शब्द आहे आणि तो घटनेच्या अनुच्छेद ३९ (बी) द्वारे समाविष्ट आहे. राष्ट्रीयीकरणाचा 'वितरण'या शब्दाशी संबंध नाही, हा युक्तिवाद हाताळताना न्यायालयाला तसे म्हणण्याची संधी होती, हे लक्षात घेतले पाहिजे.

१२१.वामन राव विरुद्ध भारत सरकार प्रकरणात या न्यायालयाचा निकाल. केंद्र सरकार, (१९८१) २ एससीसी ३६२ नुसार कलम ३९ (ब) आणि ३९ (क) लागू करण्यासाठी पारित केलेले कायदे कलम १४ चे उल्लंघन करणारे ठरू शकत नाहीत. कोणतेही भांडण होऊ शकत नाही. या प्रकरणात, अपीलकर्त्याने केलेल्या कारवाईच्या आधारे खटला हाताळण्याचे आवाहन केले जाते, जे राष्ट्रीयीकरण कायद्यांतर्गत त्याच्या अधिकारांवर आधारित सरकारी कंपनी आहे, संसदेने नंतर केलेल्या कायद्याच्या आधारे आव्हान दिले जात आहे, ज्याच्या वैधतेला प्रासंगिकपणे आव्हान दिले जात नाही.

१२२.कोळशाचे वाटप हे सर्वसामान्यांच्या हितासाठी आहे, असे समता विरुद्ध समथा या न्यायालयाने म्हटले आहे. आंध्र प्रदेश राज्य, (१९९७) ८ एससीसी १९१. सामान्य हिताचा आशय ही स्वत: एक स्थिर संकल्पना नाही. हे प्रकरण ज्या संदर्भात आणि ज्या काळात

न्यायालयाच्या विचारार्थ येते, त्यावरून त्याचा रंग येऊ शकतो. वितरणाच्या बाबतीत राज्याची मक्तेदारी असली तरी ती नव्या आर्थिक व्यवस्थेच्या कक्षेत यावी, असा संसदेचा हेतू असेल, तर राज्याची मक्तेदारी लागू केल्यास पूर्वीच्या राष्ट्रीयीकरण कायद्याने लागू केलेल्या सर्वसामान्यांच्या भल्यापासून दूर जाईल, या कारणास्तव न्यायालयाला ते सदोष वाटू शकत नाही, निःसंशयपणे, अधीन राहण्यात यशस्वी झाले. सरकारी कंपनीच्या माध्यमातून चालविली जाणारी राज्याची मक्तेदारी, अगदी मार्गदर्शक तत्त्वांमधील उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठीही कायद्याच्या कक्षेबाहेर जाईल, असे मानण्याचे कारण आम्हाला दिसत नाही.

शेवटी परिच्छेद १३० मध्ये या न्यायालयाने असे मत व्यक्त केले की, राष्ट्रीयीकरण कायद्याद्वारे शासित असल्याच्या कारणास्तव स्पर्धा कायदा त्यांना लागू होणार नाही, या त्यातील अपीलकर्त्यांच्या युक्तिवादात तथ्य नाही.

१३.६त्यामुळे कलम ३९ (ब) अन्वये समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीवर मालकी व नियंत्रण मिळविण्याच्या दृष्टीने राज्याकडून धोरणे आखली जाऊ शकतात, जेणेकरून सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्कृष्ट वितरण करता येईल. तथापि, वर चर्चा केल्याप्रमाणे हे केवळ कायद्याच्या मार्गाने नव्हे, तर सध्याच्या कायद्यांनुसार कार्य करून देखील असू शकते जे अनुच्छेद ३९ (ब) च्या अक्षरशः भावना असलेल्या धोरणाची कल्पना करेल. कलम ३९ (ब) च्या संदर्भात काही कायदा झाला असेल, तर घटनेच्या कलम ३१ क च्या

अनुषंगाने कलम १४ किंवा १९ च्या आधारे तो लादता येणार नाही. माझ्या मते, अनुच्छेद ३१ सी अंतर्गत ही बंदी इतर गोष्टींबरोबरच अनुच्छेद ३९ च्या खंड (क) चे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी आहे ज्यात असे म्हटले आहे की आर्थिक व्यवस्थेच्या कामकाजामुळे सामान्य नुकसानीसाठी उत्पादनाचे साधन म्हणून संपत्तीचे केंद्रीकरण होणार नाही. त्यामुळे या कलमातील खंड (ब) हे खंड (क) मधील शेवट साध्य करण्याचे साधन आहे. त्यामुळे कलम ३९ मधील खंड (ब) व (क) एकमेकांना पूरक व पूरक असल्याने राज्यघटनेच्या कलम ३१ क मध्ये स्पष्टपणे नमूद करण्यात आले आहे आणि म्हणूनच कलम ३९ (ब) व (क) ची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कायदा किंवा कायद्याच्या स्वरूपात असलेले कोणतेही धोरण कलम १४ व १९ अन्वये उपलब्ध असलेल्या आधारांच्या आधारे ठरवता येणार नाही. त्यामुळे कलम ३१ क मध्ये अशी तरतूद करण्यात आली आहे की, कलम ३९ च्या खंड (ब) आणि (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वांचे रक्षण करण्याच्या राज्याच्या धोरणास लागू करणारा असा कोणताही कायदा कलम १४ आणि १९ ने प्रदान केलेल्या कोणत्याही अधिकारांशी विसंगत किंवा हिरावून घेणारा किंवा संपुष्टात आणणारा आहे या कारणास्तव अवैध मानला जाणार नाही.

१३.७रंगनाथ रेड्डी मध्ये,कर्नाटक राज्याद्वारे कंत्राटी गाड्यांच्या राष्ट्रीयीकरणाचा कायदा कायम ठेवताना, उंटवालिया, न्या. यांच्यामार्फत बोलताना या

न्यायालयाने असे निरीक्षण नोंदवले की "वितरण करणे"म्हणजे "वाटप करणे, वर्गांमध्ये किंवा गटांमध्ये विभागणे आणि "वितरण"म्हणजे व्यवस्था, वर्गीकरण, स्थान, स्वभाव, विभाजन, ज्या प्रकारे वस्तू, प्रमाण किंवा तत्सम विभागणी किंवा विभाजन केले जाते; संपूर्ण समुदायात वस्तू विखुरण्याची प्रणाली". अशा प्रकारे, वाहतुकीचे राष्ट्रीयीकरण ही समुदायाच्या भल्यासाठी एक वितरण प्रक्रिया आहे जिथे राष्ट्रीयीकरणावर आर्थिक क्रियाकलाप चालविण्यासाठी राज्य किंवा त्याच्या यंत्रणा स्वत: वर घेतील.

१३.८संजीव कोक या न्यायालयाच्या पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने चिन्नप्पा रेड्डी यांच्यामार्फत बोलताना म्हटले की, कलम ३९ (ब) मधील "वितरण"हा शब्द व्यापक अर्थाने वापरला जातो जेणेकरून प्रदेशांमधील वितरण, उद्योगांमधील वितरण, वर्गांमधील वितरण आणि सार्वजनिक, खाजगी आणि संयुक्त क्षेत्रांमधील वितरण यासारख्या वितरणाच्या सर्व पद्धती आणि पद्धती ंचा विचार करता येईल. अनुच्छेद ३९ (ब) द्वारे परिकल्पित केलेल्या वितरणात संपत्तीचे खाजगी मालकीतून सार्वजनिक-मालकीमध्ये रूपांतर करणे आवश्यक आहे आणि ते आधीच सार्वजनिक मालकीच्या मालमत्तेपुरते मर्यादित नाही.

१३.९त्याचप्रमाणे मधुसूदन सिंग विरुद्ध भारत सरकार, (१९८४) २ एससीसी ३८१ ("मधुसूदन सिंह") या खटल्यात जमीन सुधारणांच्या उपाययोजना कायम

ठेवताना या न्यायालयाने (परिच्छेद २२ मध्ये) असे निरीक्षण नोंदवले की जमीनदारांकडून अतिरिक्त शेतजमीन श्रीमंत जमीनदार किंवा जमीनदारांच्या दयेवर असलेल्या गरीब पीडित भूमिहीन शेतकर् यांना वाटली जाऊ शकते. त्यामुळे अशा प्रकारच्या भूमिसुधारणा कायदे हे कलम ३९ (ब) मधील उद्दिष्टांना सुरक्षित ठेवण्यासाठी आणि अंमलात आणण्यासाठी होते, ज्याचा स्पष्ट हेतू आहे की, समाजाची भौतिक संसाधने, म्हणजे शेतजमीन, मोठ्या संख्येने जमिनीच्या शेतकर् यांना वितरित करणे, जेणेकरून विविध कायद्यांनुसार कायद्याच्या अंमलबजावणीद्वारे राज्यात असलेल्या अशा जमिनींवरील वरील लोकांचे सामान्य हित साधले जाईल.

१३.१०नैसर्गिक साधनसंपत्तीवाटपात लिलाव ही समाजाच्या भौतिक संसाधनांच्या वितरणाची पद्धत मानली जात असे. या न्यायालयाने म्हटले आहे की, "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचे"वितरण "सामान्य हितासाठी "असले पाहिजे जे कलम ३९ (बी) अंतर्गत एकमेव मार्गदर्शक घटक असले पाहिजे आणि कोणतेही धोरण "सामान्य हिताचे"कार्य करते की नाही हे तपासण्याचा टचस्टोन असावा. अवलंबलेल्या साधनांच्या बाबतीत, ते देखील कायद्यानुसार आणि कलम ३९ (ब) मध्ये नमूद केलेल्या तत्त्वांनुसार असावे. नैसर्गिक संसाधनांसह समाजाच्या भौतिक संसाधनांच्या वितरणाच्या विविध पद्धती असू शकतात आणि अशा प्रकरणांमध्ये ते कसे हाताळतील हे

कार्यकारी मंडळाच्या शहाणपणावर अवलंबून आहे, असेही न्यायालयाने नमूद केले. या निकालात या न्यायालयाने खालीलप्रमाणे निष्कर्ष काढला:

.. सर्व नैसर्गिक संसाधनांची विल्हेवाट लावण्यासाठी, सर्व क्षेत्रांमध्ये आणि सर्व परिस्थितीत महसुलात जास्तीत जास्त वाढ करणे हा एकमेव अनुज्ञेय विचार असू शकत नाही, म्हणून लिलावाद्वारे सर्व नैसर्गिक संसाधनांची विल्हेवाट लावणे स्पष्टपणे घटनात्मक आदेश नाही.

.. लिलाव हा घटनात्मक आदेश म्हणून वाचणे अमान्य ठरेल कारण अशा पद्धतीमुळे कलम ३९ (ब) मधील आणखी एका घटनात्मक तत्त्वाचा विपर्यास होऊ शकतो.

.. टू जी प्रकरणात नमूद केलेल्या "पब्लिक ट्रस्ट डॉक्ट्रिन "आणि "ट्रस्टीशिप"या दोन संकल्पनांपैकी सार्वजनिक विश्वास स्वीकारला जाऊ शकतो कारण सार्वजनिक ट्रस्टमध्ये उच्च दर्जाची न्यायालयीन छाननी आवश्यक आहे.

.. नैसर्गिक संसाधनांची विल्हेवाट लावण्याच्या पद्धतींची न्यायालयीन छाननी प्रत्येक प्रकरणातील वस्तुस्थिती आणि परिस्थितीवर अवलंबून असावी, समता आणि सामान्य हिताच्या तत्त्वांशी सुसंगत . तसे न

केल्यास न्यायालय, न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधिकाराचा वापर करून.

.. नैसर्गिक साधनसंपत्तीचे वाटप करताना समता आणि सार्वजनिक विश्वास या तत्त्वांच्या अनुषंगाने काम करणे आणि सार्वजनिक हिताला हानीकारक ठरेल अशी कोणतीही कृती होणार नाही याची काळजी घेणे राज्याला बंधनकारक आहे.

.. निरोगी स्पर्धा आणि समन्यायी वागणुकीला चालना देण्यासाठी नैसर्गिक साधनसंपत्तीच्या वितरणासह राज्याची कृती निष्पक्ष, वाजवी, भेदभावरहित, पारदर्शक, आडमुठेपणा, निःपक्षपाती, पक्षपात किंवा घराणेशाही न बाळगता असणे आवश्यक आहे. तर्कशुद्ध, कारणांसह माहिती देणारे आणि जनहिताने मार्गदर्शन करणारे इत्यादी निकषचे ते पालन केले पाहिजे आणि हे भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ चे आदेश आहे.

कलम ३९ (ब) किंवा (क) मधील उद्दिष्टांची कल्पना करणारे कोणतेही धोरण किंवा कायदा कलम १४ आणि १९ च्या आधारे न्यायालयात प्रश्नउपस्थित केला जाऊ शकत नाही, तरीही भेदभावपूर्ण किंवा मनमानी पद्धतीने या धोरणाची अंमलबजावणी केल्यास कलम १४

किंवा समानतेचे कलम लागू होऊ शकते. भेदभाव आणि मनमानी कलम १४ च्या मर्यादेच्या विरोधात असल्याने वितरणाची कृती जी मुळात प्रशासकीय कृती आहे, अशा प्रशासकीय कारवाईचा न्यायालयीन आढावा घेताना लागू असलेल्या संबंधित तत्त्वांच्या आधारे घटनात्मक कायद्यासमोर आव्हान दिले जाऊ शकते.

१३.११ कलम ३९ (ब) किंवा (क) मधील उद्दिष्टांवर कलम १४ आणि १९ च्या आधारे न्यायालयात प्रश्नउपस्थित केले जाऊ शकत नाही असे कोणतेही धोरण किंवा कायदा कल्पना करू शकतो, तरीही भेदभावपूर्ण किंवा मनमानी पद्धतीने या धोरणाची अंमलबजावणी केल्यास कलम १४ किंवा समानतेचे कलम लागू होऊ शकते. त्यामुळे कलम ३९ (ब) व (क) मधील उद्दिष्टे व उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या दृष्टीने एखाद्या धोरणाच्या किंवा कायद्याच्या शहाणपणावर किंवा अचूकतेवर राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३१ क अन्वये प्रश्नचिन्ह उपस्थित करता येत नसले, तरी कायद्याच्या अंमलबजावणीवर प्रश्नचिन्ह उपस्थित करण्यास ते अडथळा आणत नाही. न्यायालयासमोर धोरण भेदभाव आणि मनमानी कलम १४ च्या मर्यादेच्या विरोधात असल्याने वितरणाची सरकारी कृती जी मुळात प्रशासकीय कृती आहे, अशा प्रशासकीय कारवाईच्या न्यायालयीन पुनरावलोकनात लागू असलेल्या संबंधित तत्त्वांच्या आधारे घटनात्मक न्यायालयात आव्हान दिले जाऊ शकते.

संदर्भ क्रमात ज्या चार निर्णयांवर शंका आहे, त्यातील मतांवर मी आता चर्चा करणार आहे.

रंगनाथ रेड्डी:

14. या न्यायालयाच्या सात न्यायाधीशांच्या घटनापीठाने कर्नाटक कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेज (अधिग्रहण) कायदा, १९७६ (१९७६ चा कर्नाटक कायदा क्रमांक २१) ("कर्नाटक कायदा") च्या अचूकतेचा विचार केला, ज्याद्वारे व्यक्तींच्या खाजगी मालकीच्या सर्व खाजगी कंत्राटी गाड्यांचे अधिग्रहण करून राष्ट्रीयीकरण करण्याचा प्रयत्न केला गेला. उच्च न्यायालयाने सर्व रिट याचिका मंजूर करून हा कायदा घटनाबाह्य ठरवून रद्द बातल ठरवला होता. संबंधित परमिट असलेली वाहने व इतर सर्व मालमत्ता ज्या ऑपरेटर्सकडून ताब्यात घेण्यात आली, त्यांना परत देण्याचे निर्देश देण्यात आले होते. नंतरच्या काही कार्यवाहीमध्ये नुकसान निश्चितीसाठी काही परिणामी निर्देशही जारी करण्यात आले.

१४.१कर्नाटक राज्याने या न्यायालयात अपील दाखल केले होते. कंत्राटी गाड्यांच्या मालकांच्या वतीने मांडण्यात आलेला एक युक्तिवाद असा होता की, हे अधिग्रहण सार्वजनिक हेतूने करण्यात आलेले नाही आणि देण्यात आलेली नुकसान भरपाई पूर्णपणे भ्रामक आणि मनमानी आहे. दुसरा युक्तिवाद असा होता की कलम ३१ सी या कायद्याला आव्हान देण्यास

राज्यघटनेच्या कलम ३१ (२) चे उल्लंघन म्हणून प्रतिबंधित करीत नाही कारण कलम ३९ च्या खंड (ब) आणि (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वांचे संपादन आणि सुरक्षिततेचा हेतू यांच्यात वाजवी आणि भरीव संबंध नाही. सार्वजनिक हेतूचा मुद्दा विचारात घेता, विशेषत: केशवानंद भारतीच्या या न्यायालयाने मालमत्तेच्या संपादनाची तरतूद करणारा कोणताही कायदा सार्वजनिक हेतूने असावा आणि अधिग्रहणाचा कायदा सार्वजनिक हेतूसाठी आहे की नाही हा न्याय्य मुद्दा आहे, असे बहुसंख्य लोकांचे मत होते. विधिमंडळाचा हेतू प्रामुख्याने गोळा करावा लागतो. या कायद्याची उद्दिष्टे आणि कारणे आणि त्याची प्रस्तावना आणि कायद्यातील विविध तरतुदी , त्याचे संदर्भ आणि मांडणी आणि अधिग्रहणाचा हेतू राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३१ (२) च्या अर्थानुसार सार्वजनिक हेतूसाठी आहे की नाही हे निश्चित करणे आवश्यक आहे.

१४.२कर्नाटक कायद्यातील तरतुदींचा विचार करता असे निदर्शनास आले की, वस्तुतः कंत्राटी गाड्यांचे अधिग्रहण कर्नाटक राज्यातील कंत्राटी वाहतूक सेवेच्या राष्ट्रीयीकरणासाठी होते जे सार्वजनिक हेतूसाठी होते. प्राप्त मालमत्तेसाठी दिलेली नुकसान भरपाई किंवा रक्कम भ्रामक आहे का आणि म्हणूनच कलम ३१ (२) अन्वये मूलभूत अधिकाराचे उल्लंघन करते का, या प्रश्नावर असे निदर्शनास आले की, उपरोक्त कायद्यातील तरतुदींचा अर्थ

लावल्यास अशी निश्चित केलेली रक्कम भ्रामक किंवा मनमानी नव्हती. काही बाबतीत ते अपुरे असू शकते, पण राज्यघटनेच्या कलम ३१ (२) अन्वये कायद्याच्या घटनात्मकतेला आव्हान देण्याचा तो आधार असू शकत नाही.

१४.३अधिग्रहीत मालमत्तेचे संपादन आणि हस्तांतरण करण्याबाबत राज्य सरकार रस्ते परिवहन महामंडळाला वाहने चालविणे सक्षम करेल. या कायद्याची घटनात्मक वैधता कायम असल्याने उंटवालिया, न्या. यांच्या मार्फत बोलणाऱ्या बहुसंख्य लोकांना कलम ३९ च्या खंड (ब) व (क) सह कलम ३१ सी च्या संदर्भात कोणतेही मत व्यक्त करणे आवश्यक वाटले नाही. कृष्णा अय्यर, जे. यांनी विशेषत: या मुद्द्याशी निगडित स्वतंत्र मत तयार केले होते, परंतु बहुमताने कॅव्हेट जारी करून त्यांनी आपल्या निर्णयात जे काही सांगितले होते ते सर्व मान्य नसल्याचे नमूद केले. परिणामी, राज्य सरकारने दाखल केलेले अपील मंजूर झाले आणि कंत्राटी वाहन चालकांनी दाखल केलेल्या रिट याचिका अयशस्वी ठरल्या.

१४.४कृष्णा अय्यर, जे. स्वत:साठी आणि भगवती आणि जसवंतसिंग यांच्यावतीने जे. जे. यांनी निकालावर बहुमताशी सहमती दर्शवत स्वतंत्र मत लिहिले. हे मत आर्थिक कायद्याच्या घटनात्मकतेच्या तुलनेत न्यायालयीन दृष्टीकोनावर केंद्रित होते. राज्यघटनेची प्रस्तावना, अनुच्छेद ३८, ३९ (ब) व (क), ३१

आणि अनुच्छेद ३१ अ, ३१ ब व ३१ क यांचा समावेश असल्याचे निदर्शनास आले.

१४.५कर्नाटक कायदा सार्वजनिक हेतूला अनुसरून आहे का, या प्रश्नावर असे निदर्शनास आले की, सार्वजनिक संस्थेचा उद्देश, विधिमंडळासारख्या आपल्या अवयवांद्वारे समाजाद्वारे नियंत्रित आणि नियंत्रित असलेल्या सार्वजनिक शक्तीचा वापर करून जबाबदार पणे कार्यरत लोकांच्या फायद्यासाठी सार्वजनिक वाहतूक सेवा चालविणे आणि, कधीकधी, अगदी न्यायालय देखील उघडपणे सार्वजनिक हेतू असतो. सार्वजनिक हेतू साध्य करण्यासाठी विविध पर्याय असू शकतात, यावर पुढे चर्चा करण्यात आली. सार्वजनिक हेतू पूर्ण करण्यासाठी राज्य खुल्या बाजारात जाऊन जंगम आणि स्थावर वस्तू खरेदी करू शकते; किंवा सार्वजनिक हेतू पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक असलेल्या वस्तू एखाद्या खाजगी व्यक्तीच्या ताब्यात आणि मालकीतून अनिवार्यपणे मिळवू शकतात; संपादनाचा आधार घेण्याऐवजी मागणी करू शकते; ते कर्ज घेऊ शकते किंवा भाड्याने घेऊ शकते किंवा स्वत: उत्पादन किंवा उत्पादन करू शकते. ही सर्व पावले सार्वजनिक हेतू पूर्ण करण्यासाठी विविध पर्यायी माध्यमे आहेत.

१४.६कल्याणाभिमुख प्रशासन किंवा सार्वजनिक महामंडळ चालविण्यासाठी किंवा समुदायाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी राज्याला अनेक गोष्टींची आवश्यकता

असू शकते. सरकारी उद्दिष्टांप्रमाणे जनतेची सेवा करणे हा हेतू असेल, तर अशा सार्वजनिक हेतूसाठी जे काही उधळले जाते, ते व्यापक आणि विस्तारित चौकटीत मोडते. मालमत्तेचे हस्तांतरण आणि सार्वजनिक हेतू यांच्यातील संबंध जर आधीच्याला उत्तर देण्यास सक्षम असेल तर अस्तित्वात येणे आवश्यक आहे. दुसरीकडे, हेतू खाजगी किंवा बिगर-सार्वजनिक असेल, तर जो हात प्राप्त करतो किंवा आवश्यक आहे तो सरकार किंवा सार्वजनिक महामंडळ आहे, ही वस्तुस्थिती आपोआपच सार्वजनिक हेतू बनत नाही. शिवाय, सार्वजनिक हेतू सार्वजनिक गरजेपेक्षा खूप व्यापक आहे, जरी तातडीपेक्षा निव्वळ हेतू अधिक व्यापक आहे. कृष्णा अय्यर, न्या. यांच्या मते, "सार्वजनिक हेतू"हा उदारपणे अर्थ लावला पाहिजे आणि पुरोगामी विकासात्मक कार्यक्रमांच्या संदर्भात भारताच्या मिश्र अर्थव्यवस्थेत आणि सार्वजनिक क्षेत्राच्या विस्तारात सार्वजनिक हेतूच्या संकल्पनेवर समाजवादी न्यायशास्त्र किंवा भांडवलशाही कायदेशीर संस्कृती नियंत्रण ठेवू शकत नाही.

१४.७बहुमताच्या निर्णयाच्या परिच्छेद ३७ मध्ये असे स्पष्टपणे नमूद करण्यात आले आहे की "आम्ही कायद्याच्या वाजवी आणि सामंजस्यपूर्ण बांधणीद्वारे कायद्यावरील हल्ला मागे घेऊन गुणवत्तेनुसार कायद्याची घटनात्मक वैधता कायम ठेवली आहे, म्हणून आम्ही घटनेच्या कलम ३९ च्या खंड (ब) आणि (क) सह कलम ३१ सी च्या संदर्भात कोणतेही मत व्यक्त करणे आवश्यक

मानत नाही. आमचे विद्वान बंधू कृष्णा अय्यर, न्या. यांनी या मुद्द्याशी खास निगडित एक वेगळा निर्णय तयार केला आहे. यासंदर्भात त्यांनी आपल्या निर्णयात जे काही म्हटले आहे, त्यासर्वांशी आपण सहमत आहोत असे समजू नये. कृष्णा अय्यर,न्या. यांनी कर्नाटक राज्याने कंत्राटी गाड्यांचे राष्ट्रीयीकरण कायम ठेवण्याबाबत बहुमताशी सहमती दर्शवली असली, तरी त्यांनी स्वत:च्या, भगवती आणि जसवंत सिंग, जे.जे.च्या वतीने काही निरीक्षणे केवळ स्वतंत्र शब्द म्हणून मांडली. माझ्या मते हे निकालाचे गुणोत्तर मानता येणार नाही, तर त्या दशकांत त्यांना समजलेल्या घटनात्मक तत्त्वज्ञानाची अभिव्यक्ती मानता येणार नाही.

भीम सिंहजी:

15. भीमसिंगजी प्रकरणात वाय. व्ही. चंद्रचूड, मुन्या. यांच्या अध्यक्षतेखालील घटनापीठाने नागरी जमीन (कमाल मर्यादा आणि नियमन) कायदा, १९७६ चे कलम २७ (१) रद्द बातल ठरवत रिट याचिका फेटाळून लावल्या. स्वत:साठी आणि भगवती, न्या. यांच्यावतीने बहुमताचा निकाल लिहिताना विद्वान सरन्यायाधीशांनी असे निरीक्षण नोंदवले की, शहरी जमिनीचे काही व्यक्तींच्या हातात केंद्रीकरण होऊ नये आणि नागरी वस्त्यांमध्ये जमिनीचे समन्यायी वाटप करून सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी समन्यायी वाटप व्हावे, या हेतूने चॅलेंजाधीन कायदा संमत करण्यात आला आहे. 'कॉमन गुड'हे भिंतीवरील लिखाण असल्याने त्या

हेतूची पूर्तता न करणारी कोणतीही विल्हेवाट कायद्याच्या कक्षेबाहेर असेल आणि त्यामुळे विविध अर्थांनी क्षमतेचा अभाव असेल. विशेष म्हणजे आपल्या राज्यघटनेनुसार खाजगी मालमत्तेचे अधिग्रहण किंवा वाटप खाजगी कारणांसाठी करता येत नाही, असे निदर्शनास आले असले तरी उपरोक्त कायद्याच्या कलम २३ च्या स्पष्टीकरणाच्या खंड (ब) मध्ये परिभाषित केल्याप्रमाणे अतिरिक्त रिकाम्या जमिनीचे उद्योगाला वाटप करणे सामान्य हिताचे आहे अशा परिस्थितीत उपरोक्त कायद्याच्या कलम २३ च्या उपकलम (१) मध्ये समाविष्ट असलेल्या सक्षम अधिकाराचा वापर केला जाऊ शकतो. जादा जमिनीची विल्हेवाट लावण्याची प्रशासकीय चाचणी ही 'सामाजिक हिताची'असल्याने त्या हेतूची पूर्तता न करणाऱ्या कोणत्याही विशिष्ट प्रकरणात विल्हेवाट लावणे योजनेच्या आणि कायद्याच्या हेतूच्या विरोधात असल्याचे सांगून रद्द केले जाईल, असे निरीक्षण नोंदविण्यात आले.

१५.१कृष्णा अय्यर, न्या. विद्वान सरन्यायाधीशांच्या मताशी सहमती दर्शवत आणि तुळजापूरकर आणि ए. पी. सेन यांच्याशी असहमती दर्शवत म्हणाले की, रिकाम्या नागरी जमिनीवर कमाल मर्यादा निश्चित करणे, जादा जागा ताब्यात घेणे आणि प्राधान्यक्रमाच्या ठराविक आधारावर त्याचे वितरण करणे हा या कायद्याचा हेतू होता. "कॉमन गुड"हा वितरणाचा मार्गदर्शक घटक होता आणि सार्वजनिक उद्देश, राष्ट्रीय विकास आणि सामाजिक न्याय हा

वितरणाच्या धोरणाचा पाया होता. हे काही खाजगी मालकांकडून इतर खाजगी मालकांची बदली करून बाजूने घेणे बंधनकारक करण्यापेक्षा वेगळे आहे.

संजीव कोक:

१६. संजीव कोकप्रकरणात या न्यायालयाच्या घटनापीठाने त्यातील याचिकाकर्त्यांच्या कोकिंग ओव्हन प्लांटच्या राष्ट्रीयीकरणाच्या वैधतेचा विचार केला. या प्रकरणात कोकिंग कोळसा खाणी (राष्ट्रीयीकरण) कायदा, १९७२ ची वैधता राज्यघटनेच्या कलम ३१ सी च्या संरक्षणास पात्र होती. या प्रकरणात मिनर्व्हा मिलमधील भगवती, न्या. यांच्या निरीक्षणांचा आधार घेऊन त्याला "पूर्ण संमतीने"पूर्ण मान्यता देण्यात आली.

१६.१या प्रकरणात उपस्थित करण्यात आलेला एक युक्तिवाद असा होता की, कलम ३९ (ब) मधील "वितरण"या शब्दावर योग्य भर दिला तर भौतिक संसाधने ही संपूर्ण समाजाची, म्हणजे राज्याची किंवा जनतेची आहेत, ती सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम म्हणून वितरित करण्यापूर्वी अपरिहार्यपणे अनुसरण केली जाईल. केवळ राज्याच्या मालकीची असलेली भौतिक संसाधने राज्याद्वारे वितरित केली जाऊ शकतात, म्हणून असा युक्तिवाद केला गेला की भौतिक संसाधने वितरित करण्यापूर्वी प्रथम राज्याने

अधिग्रहित केली पाहिजेत. अधिग्रहणाची तरतूद करणारा कायदा हा वितरणाचा कायदा नव्हता. या न्यायालयाने श्री सेन यांचा युक्तिवाद मान्य केला नाही.श्री झाल अंध्यारुजिना यांचाही हाच युक्तिवाद आहे.

१६.२जेव्हा कलम ३९ (ब) समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचा संदर्भ देते, तेव्हा ते केवळ संपूर्ण समुदायाच्या मालकीच्या संसाधनांचा संदर्भ देत नाही तर ते समुदायाच्या वैयक्तिक सदस्याच्या मालकीच्या संसाधनांचा देखील संदर्भ देते, असे निरीक्षण या न्यायालयाने नोंदवले. समुदायाची संसाधने म्हणजे केवळ सार्वजनिक संसाधने नव्हे तर त्यात खाजगी संसाधनांचाही समावेश आहे.

१६.३कलम ३९ (ब) मध्ये वापरण्यात येणारा "वितरण"हा शब्द मर्यादित अर्थाने, म्हणजे केवळ व्यक्तींना किरकोळ वितरण या अर्थाने समजू शकत नाही, असेही निदर्शनास आले. प्रदेशांमधील वितरण, उद्योगांमधील वितरण, वर्गांमधील वितरण आणि सार्वजनिक, खाजगी आणि संयुक्त क्षेत्रांमधील वितरण अशा वितरणाच्या सर्व पद्धती आणि पद्धतीचा व्यापक अर्थाने वापर केला जातो. कलम ३९ (ब) मधील "वितरण"हा शब्द संपत्तीचे खाजगी मालकीतून सार्वजनिक मालकीमध्ये रूपांतर करतो आणि आधीच सार्वजनिक मालकीच्या मालमत्तेपुरता मर्यादित नाही. या संदर्भात वर

उल्लेखकेलेल्या रंगनाथ रेड्डी मधील कृष्णा अय्यर, जे. यांच्या निरीक्षणांवरही भर देण्यात आला.

१६.४पुढचा प्रश्न असा होता की, राष्ट्रीयीकरणाचा वितरणाशी संबंध असू शकतो का? 'वाहतुकीच्या राष्ट्रीयीकरणाला समाजाच्या भल्यासाठी वितरणात्मक प्रक्रिया मानण्यात सामाजिक भान असलेल्या अर्थतज्ज्ञांना फारशी अडचण येणार नाही', असे निरीक्षण नोंदविण्यात आले. त्यामुळे वाहतुकीचे राष्ट्रीयीकरण हा समाजाच्या भल्यासाठी वितरण प्रक्रियेचा एक भाग आहे, असे या प्रकरणातील निरीक्षणांतून स्पष्ट झाले. शेवटी, असे मानले गेले की "समुदायाची भौतिक संसाधने"ही अभिव्यक्ती केवळ नैसर्गिक संसाधनांपुरती मर्यादित नाही आणि ती लोकांच्या मालकीच्या संसाधनांपुरती मर्यादित नाही. याचा अर्थ नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित , सार्वजनिक आणि खाजगी मालकीच्या सर्व संसाधनांचा समावेश आहे. शेवटी, असे निदर्शनास आले की कोकिंग कोळसा खाणी (राष्ट्रीयीकरण) अधिनियम, १९७२ हा राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३९ (ब) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वांच्या सुरक्षिततेच्या दिशेने राज्याच्या धोरणाची अंमलबजावणी करणारा कायदा आहे आणि म्हणूनच, कलम ३१ सी अंतर्गत कलम १४ ने दिलेल्या मूलभूत अधिकाराचा अपमान केल्याच्या कारणास्तव हल्ल्यापासून मुक्त आहे. परिणामी संजीव कोक

मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनीने दाखल केलेल्या रिट याचिका एकमताने फेटाळण्यात आल्या.

१६.५या प्रकरणात घटनापीठाने कोकिंग कोळसा खाणी (राष्ट्रीयीकरण कायदा), १९७२ च्या वैधतेवर आपला निष्कर्ष काढला आणि तो कायम ठेवला, परंतु हे करताना परिच्छेद १० ते १४ मध्ये मिनर्व्हा मिलमधील या न्यायालयाच्या निर्णयासंदर्भात निरीक्षणे नोंदविण्यात आली. खरं तर, परिच्छेद १० खालीलप्रमाणे आहे: "मिनर्व्हा मिल्सच्या निर्णयाबद्दल आमच्या मनात काही गैरसमज आहेत जरी त्याचे दुर्मिळ सौंदर्य आणि प्रेरक वक्तृत्व असूनही ". माझ्या मते ही निरीक्षणे पूर्णपणे अनावश्यक होती कारण मिनर्वा मिल्समध्ये सरन्यायाधीश वाय. व्ही. चंद्रचूड यांनी लिहिलेल्या बहुमताच्या निकालात दाखविलेल्या उत्कृष्ट न्यायालयीन राज्यकर्तृत्वाकडे ते दुर्लक्ष करतात.मिनर्व्हा मिलआणिवामन राव यांच्या खटल्याची सुनावणी समकालीन पण सरन्यायाधीश वाय. व्ही. चंद्रचूड यांच्या अध्यक्षतेखालील वेगवेगळ्या खंडपीठांसमोर सुरू होती, हे लक्षात घेतले पाहिजे. रंगनाथ रेड्डीमध्ये कृष्णा अय्यर, जे. यांच्या स्वतंत्र मताची आयात आणि मिनर्व्हा मिलतसेचवामन राव मध्ये या मताला वेग येण्याची शक्यता लक्षात येताच तत्कालीन विद्वान सरन्यायाधीशांनी मे महिन्यात मिनर्व्हा मिलमधील निकालाचा ऑपरेटिव्ह भाग सुनावण्याची जबाबदारी स्वत:वर घेतली, १९८० आणि जुलै १९८०

मध्ये कारणे आणि वामन राव यांच्याखटल्याचा निकाल कृष्णा अय्यर, जे. ही वेगळी गोष्ट आहे की, भगवती, जे. यांनी मिनर्व्हा मिल्समध्ये अवलंबलेल्या अशा धोरणावर नाराजी व्यक्त केली आणि प्रत्यक्षात मिनर्वा मिल्स आणि वामन रावयांच्याबाबतीत समान स्वतंत्र निर्णय लिहिला, जरी अल्पसंख्याक मते असलेल्या काही क्षेत्रांमध्ये मुद्दे वेगळे असले तरी परस्परविरोधी होते. वामन रावमध्ये भगवती, जे.

१६.६ए. एन. सेन, न्या. यांनी मात्र मिनर्व्हामिलमधील निर्णयाचा फेरविचार या न्यायालयात प्रलंबित असल्याने त्यांनी या निर्णयावर चर्चा करणे आणि त्यावर कोणतेही निरीक्षण किंवा भाष्य करणे टाळले, असे मत व्यक्त केले.

अबू कावर बाई:

17. या प्रकरणात, तामिळनाडू स्टेज कॅरेज आणि कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेज (अधिग्रहण) कायदा, १९७३ कलम ३१ सी अंतर्गत घटनात्मक आणि संरक्षित मानला गेला कारण त्याने कलम ३९ (बी) आणि (सी) अंतर्गत निर्देशक तत्त्वे अंमलात आणली. चंद्रचूड यांच्या अध्यक्षतेखालील खंडपीठातर्फे बोलताना फजल अली, न्या. म्हणाले की, संजीव कोकमध्ये या न्यायालयाने असे मत व्यक्त केले होते की जिथे कलम ३१ सी येते तेथे कलम १४ बाहेर जाते आणि म्हणूनच कलम १४ ला कलम ३९ (ब) च्या तत्त्वात समाविष्ट मानण्यास वाव नाही.

१७.१परिच्छेद ७२ मध्ये, "सार्वजनिक हेतू"या शब्दाची चर्चा केली गेली आणि पृष्ठ ११०७ वर ब्लॅकलॉ डिक्शनरी (स्पेशल डिलक्स पाचवी आवृत्ती) चा संदर्भ देत असे दिसून आले की हा शब्द सरकारी हेतूचा समानार्थी आहे ज्याचा उद्देश सार्वजनिक आरोग्य, सुरक्षा, नैतिकता, सामान्य कल्याण, सुरक्षा, समृद्धी आणि राज्याचे नियंत्रण यांचा प्रचार करणे आहे. कलम ३९ (ब) मधील "समुदायाची भौतिक संसाधने"या अभिव्यक्तीवर चर्चा करताना असे दिसून आले की भौतिक संसाधनांचे वितरण करण्यापूर्वी राज्याने प्रथम संपादन केले पाहिजे आणि संपादनाची तरतूद करणारा कायदा हा वितरणाचा कायदा नाही हा श्री सेन यांचा युक्तिवाद कौतुकास्पद नाही.

माझ्या मते, अधिग्रहणासाठी सिद्ध करणारा कायदा म्हणजे वितरणाची तरतूद करणारा कायदा नव्हे तर सार्वजनिक हेतूसाठी तरतूद करणारा कायदा आहे ज्यासाठी स्थावर मालमत्तेचे अधिग्रहण केले जाऊ शकते. अधिग्रहीत स्थावर मालमत्ता राज्याकडे हस्तांतरित केल्यानंतरच ती मालमत्ता "समुदायाची भौतिक संसाधने"म्हणून वितरणासाठी उपलब्ध होईल. हे एकतर पात्र आणि पात्र नागरिकांना प्रत्यक्ष वितरणासाठी असू शकते किंवा सार्वजनिक विश्वास सिद्धांताच्या बळावर सार्वजनिक हेतूसाठी वापरण्यासाठी राज्याने टिकवून ठेवले पाहिजे.

१७.२राष्ट्रीयीकरणाच्या संदर्भात "वितरण"आणि "वितरण"या अभिव्यक्तीच्या विविध बारकावे यावरही चर्चा झाली आणि शेवटी असे मानले गेले की अधिग्रहणाद्वारे राज्य वाहक आणि कंत्राटी गाड्यांचे राष्ट्रीयीकरण अनुच्छेद ३९ (ब) आणि (क) या दुहेरी उद्दिष्टांची पूर्तता करते आणि त्यानुसार राज्याचे अपील मंजूर केले आणि मद्रास उच्च न्यायालयाचा निर्णय रद्द बातल ठरवला.

बसंतीबाई :

18. या प्रकरणात उच्च न्यायालयाने महाराष्ट्र गृहनिर्माण व क्षेत्र विकास अधिनियम , १९७६ (पुढे "म्हाडा") मधील उपकलम (३) व (४) रद्द ठरवून काही अनुषंगिक निर्देश दिलेल्या मुंबई उच्च न्यायालयाच्या निर्णयाची सत्यता ग्राह्य धरली . खटल्याच्या गुणवत्तेवर चर्चेत जाण्याची गरज नाही. तथापि, टचस्टोनवरील वरील तरतुदींच्या वैधतेचा विचार करताना घटनेच्या कलम १४ च्या सुरुवातीला, या न्यायालयाने निकालाच्या परिच्छेद १३ मध्ये असे निरीक्षण नोंदवले: "संजीव कोक मॅन्युफॅक्चरिंग कंपनी विरुद्ध भारत कोकिंगकोल लिमिटेड मधील निरीक्षण तूर्तास बाजूला ठेवून आम्ही युक्तिवादाची वैधता तपासू., (१९८३) १ एससीसी १४७ : एआईआर १९८३ एससी २३९ ". त्यानंतर केशवानंद भारतीआणि मिनर्व्हा मिलचा संदर्भ देण्यात आला.वरील दोन निर्णयांच्या आधारे असे निदर्शनास आले की, हा कायदा घटनेच्या कलम ३१ क द्वारे संरक्षित आहे की नाही याची खातरजमा करण्यासाठी, न्यायालयाला कायद्याच्या सर्व भागांचा अभ्यास करून कायद्याच्या

स्वरूपाबद्दल समाधान मानावे लागेल. कलम ३९ (ब) मधील वस्तूंचे रक्षण करण्यासाठी कायद्याचा हेतू आहे की नाही, हा प्रश्न विधिमंडळाच्या घोषणेवर अवलंबून नसून त्यातील मजकुरावर अवलंबून असतो. ज्या सार्वजनिक सुविधांशिवाय लोक तेथे राहू शकत नाहीत, तसेच कम्युनिटी सेंटर्स, शॉपिंग कॉम्प्लेक्स, उद्याने, रस्ते, गटारे, खेळाची मैदाने या सर्व नागरी जीवनासाठी आवश्यक आहेत आणि या सुविधा सर्वांना मिळत आहेत, अशा सार्वजनिक सोयी-सुविधांसाठी म्हाडाने जागा राखीव ठेवण्याची तरतूद केली आहे. हेही एक प्रकारचे वितरणच आहे, असे मत व्यक्त करण्यात आले. रंगनाथ रेड्डी यांचा संदर्भ देण्यात आला, ज्यात बस वाहतुकीचे राष्ट्रीयीकरण कलम ३९ (ब) मध्ये समाविष्ट आहे का हा प्रश्न हाताळला गेला आणि कृष्णा अय्यर, जे यांची निरीक्षणे खालीलप्रमाणे काढली गेली:

> 'राष्ट्रीयीकरणाचा वितरणाशी संबंध असू शकतो का, हा पुढचा प्रश्न आहे. आपण या संकल्पनेला संकुचित किंवा प्रशस्त अर्थ द्यावा का? निःसंशयपणे, उत्तरार्ध, इतक्या स्पष्ट आणि बोलक्या कारणांमुळे . अगदी सोप्या शब्दकोशाच्या अर्थातही 'वाटप'करणे म्हणजे 'वाटप, वर्गांमध्ये किंवा गटांमध्ये विभागणे'आणि 'वितरण'म्हणजे 'व्यवस्था, वर्गीकरण, स्थान, स्वभाव, विभागणी, वस्तू, प्रमाण किंवा तत्सम गोष्टींची विभागणी किंवा विभागणी करण्याची पद्धत; संपूर्ण समुदायात वस्तू पसरविण्याची प्रणाली' (पहा रँडम हाऊस शब्दकोश). राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या खाजगी आणि सार्वजनिक क्षेत्रांमध्ये विशिष्ट उद्योग

किंवा सेवा किंवा युटिलिटीज किंवा वस्तूंचे वर्गीकरण आणि वाटप करणे म्हणजे त्या संसाधनांचे वितरण करणे होय. वाहतुकीच्या राष्ट्रीयीकरणाला समाजाच्या भल्यासाठी वितरणात्मक प्रक्रिया मानण्यात सामाजिक भान असलेल्या अर्थतज्ज्ञांना फारशी अडचण येणार नाही. आपल्या योजनेतील राष्ट्रीयीकरणाच्या संकल्पनेचा आपण निषेध करू शकत नाही कारण कलम ३९ (ब) त्यात समाविष्ट नाही. अधिग्रहणाची विशिष्ट योजना राबवावी की नाही, हा सार्वजनिक धोरणाचा विषय विधिमंडळाच्या शहाणपणावर सोडला जातो.

दोन निष्कर्ष सर्वोत्कृष्ट ठरतात. भाग ४, विशेषत: कलम ३९ (ब) आणि (क) हा आर्थिक आणि सामाजिक व्यवस्थेच्या परिवर्तनाचा संदेश देणारा राज्याला भविष्यकालीन आदेश आहे. सर्वप्रथम, अशा बदलासाठी व्यवस्थेतील सर्व कायदेशीर संस्था - विधिमंडळ, न्यायपालिका आणि प्रशासकीय यंत्रणा यांनी एकत्रित प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. दुसरं आणि परिणामी, भौतिक गरजा आणि प्रचंड प्रमाणात असमानता या संदर्भात राज्यघटनेच्या उच्च उद्देशाशी म्हणजेच सामाजिक आणि आर्थिक न्यायाप्रती निष्ठा ठेवल्याने न्यायालयाला आशावादी दूरदृष्टीने वापरल्या जाणार् या गरोदर शब्दांना व्यापक अर्थ लावण्यास भाग पाडते, तरतुदीला प्रेरणा देणाऱ्या उद्दिष्टांच्या विरोधाभासात त्यांचा अर्थ मर्यादित ठेवू नये. कर्मकांडबांधणीच्या माध्यमातून राज्यघटनेप्रती फरिसाई असणे म्हणजे संस्थापकांच्या गतिमान श्रद्धेचा सामाजिक आध्यात्मिक जोर कमकुवत करणे होय.

न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांच्या निकालातील वरील भागच या न्यायालयाने या प्रकरणात ग्राह्य धरला. परिणामी, कलम ३९ (ब) मधील मार्गदर्शक तत्त्वाची

अंमलबजावणी करण्यासाठी म्हाडा लागू करण्यात आली आणि म्हणूनच कलम १४ चे उल्लंघन झाले असले तरी ते कलम ३१ सी द्वारे बरे केले गेले जे स्पष्टपणे या प्रकरणाकडे आकर्षित झाले.

१८.१ त्यामुळे राज्यघटनेच्या कलम ३१ सी लागू झाल्यामुळे म्हाडा आव्हानापासून सुरक्षित आहे आणि घटनेच्या कलम १४, १९ आणि ३१ अंतर्गत आव्हानापासून मुक्त असल्याचे निदर्शनास आले.

१८.२ राज्यघटनेच्या कलम २१ चा वापर करून जमीन कमाल ीचे कायदे, घरकुल उपलब्ध करून देण्यासाठी भूसंपादनाची तरतूद करणारे कायदे, नागरी मालमत्तेवर कमाल मर्यादा घालणारे कायदे इत्यादी रद्द करता येणार नाहीत, असेही नमूद करण्यात आले. त्यामुळे म्हाडाच्या कलम ४४ मधील उपकलम (३) व (४) घटनाबाह्य ठरवून अपील मंजूर करण्यात आल्याने उच्च न्यायालयाचा निर्णय रद्द करण्यात आला.

१८.३ बसंतीबाईंच्या निकालात महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे, प्रथमतः या खटल्याचा विचार कृष्णा अय्यर, जे. यांच्या निर्णयातील केवळ त्या भागाच्या प्रकाशात करण्यात आला होता, ज्यात वितरणाच्या पैलूचा विचार करण्यात आला होता आणि त्यात कृष्णा अय्यर, जे.च्या निर्णयाच्या इतर पैलूंवर चर्चा केली गेली नव्हती ज्यात खाजगी मालमत्तेची तुलना देखील "समुदायाची भौतिक

संसाधने"म्हणून केली जाऊ शकते का या प्रश्नाशी संबंधित होती. दुसरे म्हणजे म्हाडाची वैधता तपासण्यासाठी संजीव कोक येथील या न्यायालयाची निरीक्षणे बाजूला ठेवावीत, असे या निकालात स्पष्टपणे नमूद करण्यात आले आहे. बसंतीबाईतील निकालाचे लेखक आणि संजीव कोकमधील पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाचे सदस्य असलेले वेंकटरामय्या, जे. यांनी संजीव कोकमधीलचिनप्पा रेड्डी, जे. यांनी केलेल्या निरीक्षणांपासून तसेच रंगनाथ रेड्डीमधील कृष्णा अय्यर, जे. यांच्या इतर निरीक्षणांपासून स्वत:ला दूर ठेवले.

१८.४पण या सर्व प्रकरणांमध्ये समान गोष्ट म्हणजे रंगनाथ रेड्डी येथील कंत्राटी गाड्यांचे राष्ट्रीयीकरण, संजीव कोकमधील कोळसा खाणींचे राष्ट्रीयीकरण आणि म्हाडाअंतर्गत सार्वजनिक सुविधांसाठी जागा राखीव ठेवणे हे सर्व कलम ३९ (ब) च्या आधारे कायम ठेवण्यात आले आणि कलम ३१ सी च्या आधारे हल्ल्यापासून संरक्षण देण्यात आले.

१८.५कृष्णा अय्यर आणि चिनप्पा रेड्डी, न्या. यांनी राज्यघटनेच्या प्रस्तावनेतील "समाजवादी"या शब्दाच्या टचस्टोनवर आपल्या युक्तिवादाचे समर्थन केले, तर बसंतीबाईतील व्यंकटरामय्या, जे. यांनी संजीव कोकमध्ये चिनप्पा रेड्डी, जे. यांनी केलेल्या निरीक्षणांचा विचार करून कृष्णा अय्यर यांच्या स्वतंत्र मतातील काही ठराविक भागच निवडले, रंगनाथ रेड्डी मध्ये जे. त्यामुळे रंगनाथ रेड्डी यांच्यामधील अनेक निरीक्षणे आणि संजीव कोकमधील उपरोक्त

विद्वान न्यायमूर्तींनी त्यांच्या 'समाजवादी तत्त्वज्ञान ावर आणि समाजवादावर'केलेले कोणतेही निरीक्षण लक्षात न घेता कलम ३९ (ब) आणि कलम ३१ क यांच्या आधारे म्हाडाच्या वैधतेचा विचार करणे या न्यायालयाला शक्य झाले. बसंतीबाई हा १९८६ साली दिलेला निकाल आहे, जेव्हा समाजवादाचे माहेरघर असलेल्या सोव्हिएत सोशलिस्ट रिपब्लिक्स (यूएसएसआर) सारख्या देशातही पेरेस्त्रोइका होत होती आणि १९९१ च्या सुधारणांकडे नेणाऱ्या पाच तांत्रिक मोहिमांपासून भारतातही एका नव्या विचारसरणीची सुरुवात झाली होती, ज्याची चर्चा मी माझ्या मताच्या आधीच्या भागात केली आहे.

19. तिनसुखिया इलेक्ट्रिक सप्लाय कंपनी लिमिटेड विरुद्धआसाम राज्य, (१९८९) ३ एससीसी ७०९; आणि आसाम सिलिमॅनाइट लिमिटेड विरुद्धभारत सरकार, १९९२ सुप (१) एससीसी ६९२ या खटल्यात या न्यायालयाने रंगनाथ रेड्डी आणि संजीव कोक प्रकरणात यापूर्वी दिलेल्या निकालांचे अनुसरण केले.

मफतलाल :

20. मफतलाल मधील प्रकरणाचा संदर्भ म्हणजे करदात्याने असंवैधानिक किंवा बेकायदेशीर आकारणीमुळे केलेल्या परताव्याचा दावा होता. संयुक्त राज्य अमेरिका, कॅनडा, युनायटेड किंग्डम आणि ऑस्ट्रेलिया सारख्या देशांमध्ये मिळालेली घटनात्मक मूल्ये आणि राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३८ आणि ३९ मध्ये

परिकल्पित केल्याप्रमाणे "न्याय, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय"हे ध्येय निश्चित करणारी भारतीय राज्यघटना यांच्यातील फरकाबद्दल विद्वान ज्येष्ठ वकील श्री के परासरन यांनी केलेल्या युक्तिवादाच्या संदर्भात, विद्वान अहमदी, मुन्या. यांच्या अध्यक्षतेखालील आणि जीवन रेड्डी, न्या. यांच्या मार्फत परिच्छेद ८४ ते ८६ मध्ये बोलणाऱ्या या न्यायालयाच्या नऊ न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने काही निरीक्षणे नोंदवली. या संदर्भात रंगनाथ रेड्डी मधील कृष्णा अय्यर, जे. यांची निरीक्षणे काढली गेली, जी विचाराधीन संदर्भाला अतिशय अनुकूल आहेत आणि ती खालीलप्रमाणे आहेत:

> "घटनात्मक समस्यांचा अभ्यास सामाजिक-आर्थिक पोकळीमध्ये केला जाऊ शकत नाही, कारण सामाजिक-सांस्कृतिक बदल हे नवीन मूल्यांचे स्त्रोत आहेत आणि जुने कायदेशीर विचार बाजूला सारणे हा नवीन इक्विटी-लोडेड कायदेशीरतेच्या प्रक्रियेचा एक भाग आहे. ... आपल्या राज्यघटनेत नमूद केलेल्या कायद्याचे राज्य आपल्या सामाजिक मूल्यांना बदलून आपल्या सरंजामी मुळांना छेद देणारे, आपल्या जीवनावर आक्रमण करणारे आणि आपले नशीब घडविणार् या बदलाच्या गर्जना प्रवाहाशी सुसंगत असणे आवश्यक आहे.

वरील संदर्भातच अभिव्यक्तीचा संदर्भ देण्यात आला "समुदायाची भौतिक संसाधने"आणि अय्यर, जे. यांनी रंगनाथ रेड्डी आणि संजीव कोक आणि अबू कवुरबाई मध्ये केलेले प्रदर्शन. त्यामुळे त्या निरीक्षणांचा अर्थ भारतीय राज्यघटनेनुसार न्यायाच्या ध्येयावर या खटल्यात केलेल्या युक्तिवादाच्या

संदर्भातच काढता येईल. या संदर्भात असहमत मत लिहिणारे एस. सी. सेन, जे. यांची निरीक्षणे उद्बोधक आहेत. ते म्हणाले, 'सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सरकारने बेकायदेशीरपणे जे काही गोळा केले आहे, ते कायम ठेवण्यासाठी कलम ३९ हा आधार असू शकत नाही. सोप्या भाषेत सांगायचे तर, राज्याच्या धोरणाची निर्देशक तत्त्वे पौलाला पैसे देण्यासाठी पेत्राला लुटण्याचा सरकारला परवाना देत नाहीत."त्यांचे प्रेरक मूल्य आहे. त्यामुळे ती निरीक्षणे विकृत स्वरूपाची असली तरी माझ्या वरील चर्चेच्या दृष्टीने त्यांना प्रेरक मूल्य आहे.

21. कोलकाता महानगरपालिका विरुद्ध बिमल कुमार शाह, २०२४ आयएनएससी ४३५ ("बिमल कुमार शाह") प्रकरणात न्यायमूर्ती पी. एस. नरसिम्हा यांनी असे निरीक्षण नोंदवले आहे की "सर्व खाजगी मालमत्ता "समुदायाच्या भौतिक संसाधने"या वाक्यांशाने व्यापलेली आहे आणि अंतिम उद्दीष्ट खाजगी संसाधनांवर राज्याचे नियंत्रण आहे असे मानणे वरील तपशीलवार घटनात्मक संरक्षणाशी विसंगत ठरेल.

"निष्कर्षाचा सारांश:

22. वर केलेल्या प्रदीर्घ चर्चेचा विचार करता निष्कर्षांचा सारांश खालीलप्रमाणे असणे आवश्यक आहे.

1 भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३७, ३८ आणि ३९ हे राज्याच्या धोरण निर्देशक तत्त्वांचा भाग आहेत, त्यांचा अर्थ राज्याच्या बदलत्या आर्थिक

धोरणांचा विचार करून घ्यावा लागेल, कठोर पाणीबंद डब्यात न राहता. भारतातील लोकांच्या कल्याणासाठी आणि प्रगतीसाठी असलेल्या भारतीय सामाजिक-आर्थिक धोरणांमध्ये गतिमान बदलांचा विचार करून विवेचनाची लवचिकता आहे. वरील कलमांचा किंवा घटनेच्या इतर कोणत्याही तरतुदीचा अर्थ या न्यायालयाने ज्या कालखंडात न्यायदेताना केला होता, त्या कालखंडाच्या ऐतिहासिक पार्श् वभूमीवर पाहिले पाहिजे. एखाद्या विशिष्ट कालखंडात राज्याच्या सामाजिक-आर्थिक धोरणाशी सुसंगत आणि सुसंगत असे कोणतेही विवेचन योग्य आणि सुसंगत आढळले, केवळ काळानुसार राज्याची सामाजिक-आर्थिक धोरणे बदलली आहेत किंवा राज्याच्या विचारसरणीत आणि धोरणांमध्ये आमूलाग्र बदल झाला आहे म्हणून न्यायालयासह कोणत्याही विभागात नंतरच्या काळात टीका केली जाऊ शकत नाही.

2 राज्यघटनेतील कलम ३७ आणि ३८ हे कोणत्याही धोरणाच्या किंवा कायद्याच्या वैधतेचा विचार करताना न्यायालयांना लक्षात घ्यावे लागते जे राज्याच्या धोरणाच्या कोणत्याही मार्गदर्शक तत्त्वांना पुढे नेऊ इच्छितात.

3 कलम ३९ (ब) हे कलम ३९ (क) च्या संदर्भात वाचावे लागेल. कलम ३९ (ब) आणि (क) एकमेकांना पूरक व पूरक आहेत आणि त्यांचा अर्थ सायलोमध्ये काढता येणार नाही.

कलम ३९ (ब) मध्ये खालील पाच घटकांचा समावेश आहे,

1 मालकी आणि नियंत्रण;

2 भौतिक संसाधने;

3 समाजाचे;

4 असे वाटले गेले; आणि

5 सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी उत्तम.

1 "मालकी आणि नियंत्रण "या शब्दाला "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचे वितरण"या संदर्भात "सामान्य हिताची सेवा करण्यासाठी सर्वोत्तम "या संदर्भात व्यापक अर्थ दिला गेला पाहिजे.

2 "भौतिक संसाधने"प्रथम तः दोन मूलभूत श्रेणींमध्ये विभागली जाऊ शकतात, म्हणजे, (१) राज्याच्या मालकीची संसाधने जी राज्याच्या मालकीची आहेत जी मूलत: समुदायाची भौतिक संसाधने आहेत, राज्याद्वारे सार्वजनिक विश्वासात ठेवली जातात; आणि (२) खाजगी मालकीची संसाधने. तथापि, "भौतिक संसाधने"या अभिव्यक्तीमध्ये व्यक्तींचे "वैयक्तिक प्रभाव"किंवा "वैयक्तिक संबंध"समाविष्ट नाहीत, जसे की, कपडे किंवा कपडे, घरगुती वस्तू, वैयक्तिक दागिने आणि घरातील व्यक्तींशी संबंधित दैनंदिन वापराच्या इतर वस्तू आणि ज्या जिव्हाळ्याच्या आणि

वैयक्तिक स्वरूपाच्या आणि वापराच्या आहेत. "वैयक्तिक प्रभाव"वगळता, इतर सर्व खाजगी मालकीची संसाधने "भौतिक संसाधने"म्हणून समजली जाऊ शकतात.

अशा प्रकारे, सर्व संसाधने मग ती सार्वजनिक संसाधने असोत किंवा खाजगी मालकीची संसाधने असोत जी वर म्हटल्याप्रमाणे "भौतिक संसाधने"या अभिव्यक्तीच्या व्याप्ती आणि कक्षेत येतात.

3 खाजगी मालकीच्या "भौतिक संसाधने"इतर गोष्टींसह खालील पाच मार्गांनी "समुदायाची भौतिक संसाधने"म्हणून रूपांतरित केली जाऊ शकतात:

अ राष्ट्रीयीकरणाद्वारे, जे एकतर संसद ने किंवा राज्य विधिमंडळाने केलेल्या कायद्याद्वारे किंवा कायद्यानुसार इतर कोणत्याही मार्गाने असू शकते;

ब संपादनाद्वारे, जे राज्यघटनेच्या सातव्या अनुसूचीच्या प्रविष्टि ४२ - सूची ३ संदर्भात संसदने किंवा राज्य विधिमंडळाने केलेल्या विशेष कायद्याद्वारे असू शकते. पर्यायाने, अधिग्रहणाशी संबंधित विद्यमान संसदीय किंवा राज्य कायद्यांनुसार अधिग्रहण केले जाऊ शकते;

क कायद्याच्या अंमलबजावणीद्वारे, जसे की राज्यात खाजगी संसाधनांचे हस्तांतरण, जे जमीन सुधारणा, जमीन कालावधी, इनाम रद्द करणे, ग्राम कार्यालये किंवा इतर कोणत्याही कायद्याशी संबंधित कायद्यांद्वारे

असू शकते जेथे कायद्याच्या अंमलबजावणीद्वारे खाजगी भौतिक संसाधनांचे हस्तांतरण केले जाईल कायद्यानुसार राज्य किंवा इतर कोणत्याही मार्गाने;

ड राज्य, त्याच्या एजन्सी आणि यंत्रणांद्वारे खाजगी व्यक्तींकडून कायद्याला ज्ञात असलेल्या पद्धतीने भौतिक संसाधनखरेदी करून; आणि

ई भौतिक संसाधनाच्या खाजगी मालकाने देणगी, भेटवस्तू, देणगी किंवा सार्वजनिक ट्रस्ट ची निर्मिती किंवा कायद्यास ज्ञात असलेल्या इतर कोणत्याही मार्गाने आपल्या "भौतिक संसाधनांना""समुदायाचे भौतिक संसाधन"म्हणून रूपांतरित करणे.

4 वरील (अ) ते (ड) मध्ये मालमत्तेचा घटनात्मक हक्क असलेल्या कलम ३०० अ मधील तरतुदीचे पालन करणे आवश्यक आहे.

5 "समाजाच्या भौतिक संसाधनांचे""सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम वाटप"केले पाहिजे. वितरण दोन प्रकारे असू शकते:

सर्वप्रथम, सार्वजनिक हेतूसाठी आणि / किंवा सार्वजनिक वापरासाठी राज्याने स्वत: भौतिक संसाधने राखून ठेवणे; आणि

दुसरे म्हणजे, खाजगी मालकीची भौतिक संसाधने जेव्हा "समुदायाची भौतिक संसाधने"म्हणून रूपांतरित केली जातात तेव्हा लिलाव, अनुदान,

नेमणूक, वाटप, भाडेपट्टा, विक्री किंवा कायद्याला ज्ञात हस्तांतरणाच्या इतर कोणत्याही मार्गाने तात्पुरत्या किंवा कायमस्वरूपी हस्तांतरित करण्याच्या मार्गाद्वारे पात्र आणि पात्र व्यक्तींना वितरित केले जाऊ शकतात. अ

अ संसाधनाचे स्वरूप आणि त्याची अंगभूत वैशिष्ट्ये;

ब समाजाच्या कल्याणावर संसाधनाचा परिणाम;

क संसाधनांची कमतरता;

ड असे संसाधन खाजगी मालकांच्या हातात केंद्रित होण्याचे परिणाम;आणि

(ई) असे कोणतेही घटक.

6 "सामान्य हित"या शब्दाचा अर्थ इतर गोष्टींबरोबरच "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण "च्या वितरणामुळे संपत्ती आणि उत्पादनाची साधने मोजक्या लोकांच्या हातात केंद्रित होणार नाहीत जे कलम ३९ च्या खंड (सी) मधील मार्गदर्शक तत्त्व आहे. त्यामुळे "समाजाच्या भौतिक संसाधनांचे वाटप"घटनेच्या कलम ३९ च्या खंड (क) मधील मार्गदर्शक तत्त्वाचे उल्लंघन करू शकत नाही.

7. रंगनाथ रेड्डी येथील या न्यायालयाचा बहुमताचा निर्णय आणि अबू कावुर बाई येथील निकाल कंत्राटी गाड्या/राज्य गाडय़ांच्या राष्ट्रीयीकरणाशी संबंधित आहे जो या न्यायालयाने कायम ठेवला होता. संजीव कोक

प्रकरणात कोकिंग कोळसा खाणींचे राष्ट्रीयीकरण या न्यायालयाने कायम ठेवले होते. भीमसिंगजी आणि बसंतीबाई यांच्या बाबतीत अनुक्रमे नागरी जमीन कमाल कायद्यातील काही तरतुदी आणि म्हाडाच्या तरतुदी राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) च्या आधारे कायम ठेवण्यात आल्या.

मफतलाल येथील नऊ न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने रंगनाथ रेड्डी, अबू कवुर बाई इ. प्रकरणात या न्यायालयाच्या निकालांचा संदर्भ दिला, भारतीय राज्यघटनेने प्रस्तावनेत नमूद केल्याप्रमाणे भारतातील सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय देण्याची कल्पना केली आहे. हे ओबिटरच्या मार्गाने होते परंतु प्रेरक मूल्य होते.

विद्वान सरन्यायाधीशांनी काढलेल्या निष्कर्षांबद्दल माझे मत:

23. या न्यायालयासमोरील संदर्भासंदर्भात विद्वान सन्यायाधीशांनी काढलेल्या निष्कर्षांच्या उत्तरात माझी मते थोडक्यात खालीलप्रमाणे आहेत:

अ. केशवानंद भारती विरुद्ध भारत सरकार या खटल्यात कलम ३१ सी जेवढे कायम ठेवण्यात आले होते, तेवढ्या प्रमाणात ते कायम आहे.

माझं मत : मी सहमत आहे.

ब. रंगनाथ रेड्डी यांच्या बहुमताच्या निकालाने कलम ३९ (ब) च्या विवेचनाबाबत न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर (अल्पसंख्यांक न्यायाधीशांच्या वतीने बोलताना)

यांनी केलेल्या निरीक्षणांपासून स्वतःला स्पष्टपणे दूर ठेवले. त्यामुळे संजीव कोक येथील या न्यायालयाच्या समसमान खंडपीठाने न्यायालयीन शिस्तीचे उल्लंघन करून अल्पसंख्याकांच्या मतावर अवलंबून राहून चूक केली.

माझं मत : रंगनाथ रेड्डींमधला बहुमताचा निर्णय,कृष्णा अय्यर, जे. यांनी आपल्या स्वतंत्र मतात व्यक्त केलेल्या मतांशी सहमत नव्हता , यात शंका नाही. तथापि, संजीव कोक प्रकरणात पाच न्यायाधीशांच्या घटनापीठाने स्वतंत्रपणे कोकिंग कोळसा खाणी (राष्ट्रीयीकरण) कायदा, १९७२ या प्रकरणात आव्हान दिलेले समर्थन कायम ठेवले आणि हे करताना परिच्छेद १९ आणि २० मध्ये रंगनाथ रेड्डी मधील कृष्णा अय्यर, जे. यांच्या निरीक्षणांचा संदर्भ दिला आणि मिनर्व्हा मिलमधील बहुमताच्या निर्णयावर काही निरीक्षणे नोंदविली. मात्र, मिनर्वा मिलमधील या न्यायालयाच्या निर्णयावर ए. एन. सेन, जे. यांनी कोणतेही मत व्यक्त केले नाही.

विशेष म्हणजे रंगनाथ रेड्डीतसेच संजीव कोक मधील निकालांनी संबंधित राष्ट्रीयीकरण कायदा कायम ठेवला. त्यामुळे गुणवत्तेच्या आधारे संजीव कोक यांनी न्यायालयीन शिस्तीचे उल्लंघन केले, असे म्हणता येणार नाही. संजीव कोक प्रकरणात या न्यायालयाने केवळ रंगनाथ रेड्डीमधील कृष्णा अय्यर, जे. यांच्या मताच्या आधारे नव्हे तर राष्ट्रीयीकरण कायद्याच्या वैधतेच्या

आधारावर खटल्याचा निकाल दिला, हे विसरून चालणार नाही. त्यामुळे संजीव कोकहा या प्रकरणाच्या गुणवत्तेच्या दृष्टीने चांगला कायदा आहे.

क. "समाजाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये"खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश होतो, असे मफतलाल मधील एका वाक्याचे निरीक्षण निर्णयाच्या गुणोत्तराचा भाग नाही. त्यामुळे ते या न्यायालयाला बंधनकारक नाही.

माझं मत : हे ओबिटर असू शकतं पण त्याचं मोठं प्रेरक मूल्य आहे. वर केलेली चर्चा लक्षात घेता येईल.

ड. कलम ३९ (ब) मध्ये वापरण्यात आलेल्या "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्यात खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश आहे का, हा थेट प्रश्न या खंडपीठाला विचारण्यात आला आहे. सैद्धांतिकदृष्ट्या, उत्तर होय, वाक्यांशात खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश असू शकतो. मात्र, न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात लिहिलेल्या अल्पसंख्याक निकालात स्वीकारलेल्या व्यापक मताशी हे न्यायालय सहमत नाही आणि त्यानंतर संजीव कोक प्रकरणात या न्यायालयाने त्यावर विश्वास ठेवला आहे. एखाद्या व्यक्तीच्या मालकीचे प्रत्येक संसाधन केवळ "भौतिक गरजा"पूर्ण करते म्हणून "समुदायाचे भौतिक संसाधन"मानले जाऊ शकत नाही.

माझे मत : होय, वर सांगितल्याप्रमाणे "वैयक्तिक परिणाम"वगळता खाजगी मालकीची संसाधने "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्याच्या व्याप्ती आणि कक्षेत येऊ शकतात जर अशी संसाधने मी वर चर्चा केल्याप्रमाणे "समुदायाची संसाधने"म्हणून रूपांतरित होतील. पुन्हा सांगायचे तर, वरील परिच्छेद ७.६ मध्ये मी चर्चा केल्याप्रमाणे त्यात वैयक्तिक परिणामांचा समावेश नसेल.

माझ्या वरील चर्चेच्या अनुषंगाने मला असे वाटते की एखाद्या व्यक्तीच्या मालकीच्या प्रत्येक संसाधनाला "समाजाचे भौतिक संसाधन"मानले जाऊ शकते की नाही हा वाद स्पष्ट होतो.

ई. संबंधित संसाधन अनुच्छेद ३९ (ब) च्या कक्षेत येते की नाही याबद्दलची चौकशी संदर्भ-विशिष्ट असावी आणि संसाधनाचे स्वरूप आणि त्याची वैशिष्ट्ये यासारख्या घटकांच्या संपूर्ण यादीच्या अधीन असणे आवश्यक आहे; समाजाच्या कल्याणावर संसाधनाचा परिणाम; संसाधनांची कमतरता; आणि असे संसाधन खाजगी कंपन्यांच्या हातात केंद्रित होण्याचे परिणाम. या न्यायालयाने विकसित केलेला पब्लिक ट्रस्ट डॉक्ट्रिन "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्यांशाच्या कक्षेत येणारी संसाधने ओळखण्यास देखील मदत करू शकतो.

माझं मत : मी सहमत आहे. याव्यतिरिक्त, खाजगी मालकीच्या भौतिक संसाधनांचे रूपांतर "समुदायाचे भौतिक संसाधन"म्हणून कसे केले जाऊ शकते याबद्दल मी माझ्या चर्चेचा आणि निष्कर्षाचा पुनरुच्चार करतो.

फ "वितरण"या शब्दाचा व्यापक अर्थ आहे. वितरणाचे जे विविध प्रकार राज्याला स्वीकारता येतील ते सविस्तर सांगता येणार नाहीत. तथापि, यात संबंधित संसाधने राज्यातील हस्तांतरित करणे किंवा राष्ट्रीयीकरनाचा समावेश असू शकतो. विशिष्ट प्रकरणात, वितरण "सामान्य हिताचे कार्य करते की नाही"हे न्यायालयाने निश्चित केले पाहिजे.

माझे मत : "वितरण"या शब्दाचा व्यापक अर्थ आहे यात शंका नाही परंतु एखाद्या विशिष्ट खाजगी मालकीच्या "भौतिक संसाधना"चे राज्याकडे हस्तांतरण करणे किंवा त्याचे राष्ट्रीयीकरण करणे या केवळ वितरणाच्या अटी आहेत ज्यांना घटनेच्या कलम ३०० ए चे पालन करणे आवश्यक आहे. शिवाय, राष्ट्रीयीकरणावर राज्याकडे सोपवलेले संसाधन किंवा राज्याने ठेवलेल्या संसाधनाचा उपयोग राज्य समुदायाचे भौतिक संसाधन म्हणून सर्वसामान्यांच्या हितासाठी करू शकते. सार्वजनिक विश्वास सिद्धांत अशा भौतिक संसाधनांना लागू होईल. पर्यायाने, "समुदायाची भौतिक संसाधने"पात्र आणि पात्र व्यक्तींना नेमणूक , भाडेपट्टा, वाटप, अनुदान इ.

द्वारे वितरित करण्याचा निर्णय राज्य घेऊ शकते. हेच "वितरण"या अभिव्यक्तीच्या व्याप्ती आणि कार्यक्षेत्रातही येईल.

24. माझ्या मते, रंगनाथ रेड्डी, संजीव कोक,अबू कावर बाईआणि बसंतीबाई या न्यायालयाच्या निकालांनी विचाराधीन असलेल्या मुद्द्यांचा योग्य निर्णय घेतला आणि प्रकरणांच्या गुणवत्तेवर आणि वर स्पष्ट केल्याप्रमाणे कोणत्याही हस्तक्षेपाची आवश्यकता नाही. त्या निर्णयातील न्यायमूर्तींची निरीक्षणे सध्याच्या काळात टीकेची गरज भासणार नाहीत. ना ते न्याय्य, ना योग्य.

25. संदर्भाचे उत्तर वरील शब्दांत दिले आहे.

26. रजिस्ट्रीने ही प्रकरणे माननीय सरन्यायाधीशांसमोर ठेवण्यासाठी योग्य खंडपीठासमोर सूचीबद्ध होण्याचे आदेश मागविण्याची विनंती केली.

27. या खंडपीठाला मोलाची मदत केल्याबद्दल मी विद्वान ॲटर्नी जनरल, विद्वान सॉलिसिटर जनरल आणि त्यांची टीम, संबंधित पक्षकारांची बाजू मांडणारे विद्वान वरिष्ठ वकील आणि विद्वान वकील यांचे मनापासून आभार मानतो.

सुधांशु धुलिया, न्या.

1. विद्वान सरन्यायाधीश डी. वाय. चंद्रचूड यांचा अभ्यासपूर्ण आणि अभ्यासपूर्ण निकाल वाचण्याचा मला फायदा झाला आहे. या खटल्याच्या सुनावणीदरम्यानच या न्यायालयाने सुनावलेल्या सुधारणा आणि निर्णयांच्या अनुषंगाने संदर्भाची

व्याप्ती आणि व्याप्ती आणि व्याप्ती दुर्लक्षित करणे अवघड होते, कारण त्यांचा कलम ३९ (ब) अर्थात खाजगी मालकीची संसाधने "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचा"भाग असतील की नाही या प्रश्नावर महत्त्वपूर्ण परिणाम झाला होता. त्यामुळे तार्किकदृष्ट्या बारमध्ये मांडण्यात आलेले युक्तिवाद, जे दोन्ही बाजूंनी प्रदीर्घ आणि अभ्यासपूर्ण होते, ते या दोन महत्त्वाच्या प्रश्नांवर होते आणि त्यामुळेच विद्वान सरन्यायाधीश चंद्रचूड यांचा निर्णय दोन भागांत आहे. भाग एक म्हणजे भाग (क) जो कलम ३१-सी वर आहे आणि भाग दोन म्हणजे (ड) जो कलम ३९ (ब) वर आहे. निर्णयाच्या भाग (क) शी म्हणजे कलम ३१-सी शी मी पूर्णपणे सहमत आहे.

2. भाग (क) मध्ये हा प्रश्न चर्चेला आला होता की, कलम ३१-सी अजूनही कलम ३९ (ब) आणि (क) यांना संरक्षण देते का आणि तसे असेल तर किती प्रमाणात? विद्वान ज्येष्ठ वकील श्री झाल अंध्यारूजिना, विद्वान वकील श्री समीर पारेख, याचिकाकर्त्यांसाठी विद्वान वकील श्री एच देवराजन आणि मध्यस्थांसाठी विद्वान वरिष्ठ वकील सुश्री उत्तरा बब्बर यांनी सविस्तर युक्तिवाद केला आणि सांगितले की मिनर्वा मिल्स विरुद्ध भारत सरकार(1980) 3 एससीसी 625 मधील निर्णयानंतर कलम 31-सी टिकत नाही, आणि म्हणूनच तार्किकदृष्ट्या कलम ३९ (ब) आणि (क) मधील घटनात्मक तरतुदींच्या अनुषंगाने जे कायदे केले जातात त्यांना कलम ३१-सी चे संरक्षण मिळणार नाही. दुसरीकडे, प्रतिवादींचे विद्वान ॲटर्नी जनरल

म्हणजेच भारत सरकार आणि पश्चिम बंगाल राज्याचे वरिष्ठ वकील श्री राकेश द्विवेदी असा युक्तिवाद करतील की मिनर्व्हा मिलच्या आधीही केशवानंद भारती विरुद्ध केरळ राज्य या तेरा न्यायाधीशांच्या खंडपीठाच्या निर्णयात बहुमत होते (१९७३) ४ एससीसी २२५ ने असुधारित कलम ३१-सी ची वैधता कायम ठेवली होती आणि त्या प्रमाणात अनुच्छेद ३१-सी अजूनही अस्तित्वात आहे आणि अनुच्छेद ३९ (ब) आणि (क) मधील धोरणांच्या अनुषंगाने बनविलेल्या कायद्यांना संरक्षण देते. आम्ही प्रतिवादींच्या वतीने भारताचे विद्वान सॉलिसिटर जनरल तुषार मेहता आणि ज्येष्ठ वकील गोपाल शंकरनारायणन यांचे म्हणणे ऐकले आहे.

या मुद्द्यावर विद्वान सरन्यायाधीशांनी दिलेल्या मतावर मी आधीच पूर्ण सहमती व्यक्त केली असल्याने पुढे काही सांगण्याची गरज नाही. केशवानंद भारतीमध्ये लागू असलेल्या मर्यादेपर्यंत सुधारित कलम ३१-सी टिकून आहे.

3. पण मला भीती वाटते, विद्वान सरन्यायाधीशांनी आपल्या निर्णयाच्या दुसऱ् या भागावर म्हणजेच कलम ३९ (ब) मध्ये दिलेल्या "समाजाची भौतिक संसाधने"या वाक्याच्या अर्थावर दिलेला निष्कर्ष मी स्वीकारू शकत नाही. मतभेदाची माझी कारणे खालीलप्रमाणे आहेत:

आपल्यासमोरील सध्याच्या अपिलांचा प्रवास तीन संदर्भांतून झाला आहे, ज्यावर विद्वान सरन्यायाधीशांनी सविस्तर चर्चा केली आहे आणि शेवटी सात

न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने कलम ३९ (ब) च्या विवेचनावर पुनर्विचार करण्याची आवश्यकता असल्याचे नमूद केले आहे. संदर्भ खालीलप्रमाणे आहे:

> ५. अनुच्छेद ३९ (ब) च्या या विवेचनाचा पुनर्विचार नऊ विद्वान न्यायमूर्तींच्या खंडपीठाने करणे आवश्यक आहे, असे आमचे मत आहे: कलम ३९ (ब) अन्वये समुदायाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये खाजगी मालकीच्या गोष्टींचा समावेश आहे हे व्यापक मत सामायिक करण्यात आम्हाला काही अडचण आहे.
>
> ६. इथल्या मुद्द्यांमध्ये आणि आय.आर.कोएल्हो विरुद्ध टी.एन.राज्य या खटल्यात काही साम्य आहे. [(१९९९) ७ एससीसी ५८०. संपादन: त्यातील नऊ न्यायाधीशांच्या खंडपीठाचा निर्णय आय.आर.कोएल्हो विरुद्ध टी.एन.राज्य (२००७) २ एससीसी १] म्हणून नोंदविला गेला आहे, जो आधीच मोठ्या खंडपीठाकडे पाठविला गेला आहे, शक्यतो नऊ विद्वान न्यायाधीशांचा, आमचे असे मत आहे की या प्रकरणांची सुनावणी आय. आर. कोएल्हो मधील सुनावणीनंतर लगेचच नऊ विद्वान न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने करावी".

कलम ३९ (ब) मध्ये वापरल्याप्रमाणे खाजगी मालकीची संसाधने "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचा"भाग आहेत का, या प्रश्नाचे उत्तर विद्वान सरन्यायाधीशांनी "होय", "या वाक्यात खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश असू शकतो", परंतु कर्नाटक राज्य विरुद्ध कर्नाटक राज्य ातील तीन विद्वान न्यायमूर्तींनी दिलेल्या विस्तृत पद्धतीने नाही.रंगनाथ रेड्डी(१९७७) ४ एससीसी ४७१ आणि नंतर संजीवकोक एमएफजी कंपनी. वि. भारत कोकिंग कोल लि. (१९८३) १ एससीसी

१४७. या निकालात 'समाजाची भौतिक संसाधने'कोणती असू शकतात, यावर मर्यादा घालण्यात आल्या आहेत.

मी वरील प्रस्ताव स्वीकारण्यास असमर्थ आहे कारण हा दृष्टिकोन शेवटी मानतो की सर्व खाजगी मालकीची संसाधने "समुदायाची भौतिक संसाधने"नसतात. इतकेच नव्हे तर कोणत्या संसाधनांना "भौतिक संसाधने"मानता येईल हे ठरविण्यासाठी विधिमंडळाचे हात घटकांच्या संपूर्ण यादीपुरते मर्यादित ठेवतात. माझ्या मते या पूर्वनियोजित निर्धाराची गरज नाही.

"समुदायाची भौतिक संसाधने"ही व्याख्या जाणीवपूर्वक सामान्यीकृत आणि व्यापक-आधारित शब्दांमध्ये ठेवली गेली होती, ज्याशी मी या निर्णयात नंतर काही तपशीलवार व्यवहार करू इच्छितो. रंगनाथ रेड्डी तील तीन विद्वान न्यायाधीशांनी आणि संजीव कोकमधीलपाच विद्वान न्यायाधीशांनी "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांची"व्याप्ती आणि व्याप्ती याबद्दल घेतलेल्या मताचे मी पूर्णपणे समर्थन करतो. खाजगी मालकीची संसाधने "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचा"एक भाग आहेत.

4. जो प्रश्न आपल्यासमोर आहे, तो केवळ कायदेशीर किंवा घटनात्मक प्रश्न नाही. हा प्रश्न जितका आपल्या आधुनिक आणि समकालीन इतिहासात रुजलेला आहे , तितकाच तो कायद्यातही आहे. त्यामुळे स्वातंत्र्यापूर्वीच्या ऐतिहासिक

पार्श्वभूमीवरील चर्चा तसेच संविधान सभेतील वादविवाद माझ्या दृष्टीने अत्यंत महत्त्वाचे आहेत.

5. आपल्याकडे लोकशाही असू शकते किंवा काही लोकांच्या हातात संपत्ती केंद्रित असू शकते, परंतु आपल्याकडे दोन्ही असू शकत नाहीत. अमेरिकेच्या सर्वोच्च न्यायालयाचे माजी न्यायमूर्ती आणि प्रख्यात कायदेतज्ज्ञ लुई स डी. ब्रॅन्डिस यांना ही अभिव्यक्ती कारणीभूत आहे[159]. भारतीय राज्यघटनेतील कलम ३८ आणि ३९ जेव्हा आपल्या राज्यघटनेच्या भाग ४ मध्ये समाविष्ट केले जात होते, तेव्हा असाच विचार आपल्या राज्यघटनेच्या निर्मात्यांच्या मनात अधिराज्य गाजवत होता, यात शंका नाही. याच कारणास्तव ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन यांनी भारतीय राज्यघटनेला "सर्वप्रथम एक सामाजिक दस्तऐवज"असे संबोधले आहे.[160]आपली राज्यघटना ही केवळ शासनाची रूपरेषा नसून न्याय्य आणि समतामूलक समाजाची दृष्टी आहे. आमच्या संविधान सभेचे सदस्य स्वातंत्र्यसैनिक, समाजसुधारक, विद्वान आणि वकील होते. त्यांच्यासाठी वसाहतवादी राजवटीविरुद्धचा लढा हा केवळ भारताला राजकीयदृष्ट्या मुक्त करण्यासाठी नव्हता, तर आपल्या समाजात सर्वत्र विषमतेचे साम्राज्य असल्याने सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या तो बदलण्यासाठी होता ;

---

159 लुई डेम्बिट्झ ब्रँडिस हे १९१६-१९३९ या काळात अमेरिकेच्या सर्वोच्च न्यायालयाचे सहयोगी न्यायाधीश होते. पाहा श्री. - जस्टिस ब्रँडिस, ग्रेट अमेरिकन: प्रेस ओपिनियन एंड पुब्लिक एपीप्रायल (द मॉडर्न व्ह्यू प्रेस, सेंट लुईस, १९४१), पृ.४२१

160 ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन, द इंडियन कॉनइन्स्टिट्यूटियन: कॉर्नरस्टवन ऑफ अ नॅटिऑन (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, नवी दिल्ली, सेकंड इम्प्रेशन २०००), पृ.

संपत्ती, उत्पन्न आणि प्रतिष्ठा यांची विषमता. त्यामुळे भारताचा स्वातंत्र्यलढा हा वसाहतवादी जोखड उलथवून टाकण्याचा जितका संघर्ष होता, तितकाच तो खोलवर जातीपातीने ग्रासलेल्या समाजातील विषमता आणि दारिद्र्य दूर करण्याचा होता. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी २५ नोव्हेंबर १९४९ रोजी संविधान सभेच्या समारोपाच्या भाषणापेक्षा हा विचार अधिक चांगल्या प्रकारे मांडता येणार नाही. असे ते म्हणाले होते:

> "..... भारतीय समाजात दोन गोष्टींचा पूर्ण पणे अभाव आहे, हे सत्य मान्य करून सुरुवात करायला हवी. त्यापैकीच एक म्हणजे समता. सामाजिक पटलावर आपल्याकडे भारतात श्रेणीबद्ध विषमता म्हणजेच काहींना उन्नती तर काहींना अधोगती या तत्त्वावर आधारलेला समाज आहे. आर्थिक पटलावर आपल्याकडे एक असा समाज आहे ज्यात काही जण अमाप संपत्ती बाळगतात तर अनेक जण दारिद्र्यात जगतात. २६ जानेवारी १९५० रोजी आपण विरोधाभासांच्या जीवनात प्रवेश करणार आहोत. राजकारणात समानता असेल आणि सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात विषमता असेल. राजकारणात आपण एक माणूस, एक मत आणि एक मत, एक मूल्य हे तत्त्व मान्य करणार आहोत. आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात आपण आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक रचनेमुळे एक माणूस एक मूल्य हे तत्त्व नाकारत राहू. विरोधाभासांचे हे जीवन आपण किती काळ जगत राहू? आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात समानता आपण किती दिवस नाकारत राहू? आपण दीर्घकाळ ते नाकारत राहिलो तर आपली राजकीय लोकशाही धोक्यात आणूनच आपण तसे करू. हा विरोधाभास आपण लवकरात लवकर दूर केला पाहिजे, अन्यथा

विषमतेने ग्रासलेले लोक या विधानसभेने अत्यंत कष्टाने उभारलेल्या राजकीय लोकशाहीच्या रचनेला उडवून देतील. [161]

6. भारतीय राज्यघटनेचे मूळ आपल्या स्वातंत्र्यलढ्यात खोलवर आहे आणि त्याचा भाग ३ आणि भाग ४ हे एक दिवस भारतात खऱ्या स्वातंत्र्याचे झाड बहरतील या आशेचे मूर्त रूप आहे.[162]

इथे आमचा प्रयत्न "समाजाची भौतिक संसाधने"या शब्दाचा खरा अर्थ त्याच्या ऐतिहासिक दृष्टीकोनातून शोधण्याचा असावा आणि प्रकरणाचे स्वरूप लक्षात घेता हे विश्लेषण केवळ कायदेशीरतेपुरते मर्यादित न ठेवता. तसेच आपल्याला शाब्दिक विवेचनाच्या पलीकडे जावे लागेल. मजकूर महत्त्वाचा नाही म्हणून नाही. हे महत्वाचे आहे, परंतु तो केवळ प्रारंभ बिंदू आहे, शेवटचा बिंदू नाही. मजकुराचा अर्थ सामान्य संदर्भात असावा लागतो.[163]

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) मध्ये दिलेल्या "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्यात खाजगी मालमत्ता किंवा खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश आहे की नाही याचे उत्तर या खंडपीठाला द्यावे लागेल. या प्रश्नाकडे आपल्या न्यायालयाचे आधीच लक्ष लागले आहे. सुरुवातीला हा प्रश्न पाच न्यायाधीशांच्या घटनापीठाकडे पाठविण्यात आला आणि त्यानंतर तो सात

---

161 constituent asseMBly deBates, vOl. शी, पृ.९७९

162 ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन, द इंडियन कॉनइन्स्टिट्यूटियन: कॉर्नरस्टवन ऑफ अ नॅटिऑन (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, नवी दिल्ली, सेकंड इम्प्रेशन २०००), पृ.

163 अहारोन बराक, द ज्युज इन ए डीमोक्रेसी (प्रिन्स्टन युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००६), पृष्ठ ३०८ .

न्यायाधीशांच्या खंडपीठाकडे आणि शेवटी सध्याच्या नऊ न्यायाधीशांच्या खंडपीठाकडे पाठविण्यात आला. या संदर्भाने जो प्रवास केला आहे, तो सरन्यायाधीशांनी आपल्या निकालात आधीच सविस्तर पणे मांडला आहे आणि त्यामुळे पुन्हा त्यात जाण्याची गरज नाही.

7. सामान्य कायद्याचा अर्थ लावण्यापेक्षा राज्यघटनेचा अर्थ लावणे वेगळे असते. स्पष्ट फरक राज्यघटनेच्या महत्त्वात, देशाच्या कायद्यांच्या श्रेणीबद्धतेत, जिथे राज्यघटनेला सर्वोच्च स्थान आहे, आहे. एवढेच नव्हे, तर सर्व कायद्यांनी त्याचे पालन करणे आवश्यक आहे आणि इतर सर्व कायदे प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे संविधानातून त्यांचे स्त्रोत किंवा उदरनिर्वाह शोधतात. त्यामुळे राज्यघटना आदर्श पिरॅमिडच्या शीर्षस्थानी विराजमान आहे. अहारोन बराक यांनी आपल्या 'कायद्यातील उद्दिष्टपूर्ण व्याख्या'या ग्रंथात राज्यघटनेचे महत्त्व पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केले आहे.

> इतिहासात समाजाचे चारित्र्य आणि त्याच्या आकांक्षा ना आकार देतो. त्यातून राष्ट्राचा मूलभूत राजकीय दृष्टिकोन प्रस्थापित होतो. त्यातून सामाजिक मूल्यांचा पाया रचला जातो, ध्येय, जबाबदाऱ्या आणि प्रवृत्ती ठरवल्या जातात. विस्तारित कालावधीत मानवी वर्तनाचे मार्गदर्शन करणे, कायदे करणे आणि राष्ट्रीय सरकारचे व्यवस्थापन करण्यासाठी चौकट स्थापित करणे यासाठी हे डिझाइन केले गेले आहे. त्यात भूतकाळातील घटनांचे प्रतिबिंब उमटते, राजकारण, समाजकारण आणि कायदा मांडला जातो . राज्यघटनेची वैशिष्ट्ये त्याच्या

विवेचनासाठी विशेष व्याख्यात्मक दृष्टिकोनाची आवश्यकता आहे, कारण "हे एक संविधान आहे जे आम्ही स्पष्ट करीत आहोत".[164]

राज्यघटनेची रचनाही एका पिढीने येणाऱ्या अनेक पिढ्यांकडे लक्ष ठेवून केली आहे, जेणेकरून ती काळाच्या लहरीपणाला सामोरे जाऊ शकेल. हा विशेष चारित्र्याचा कायदा आहे.[165]

कॅनेडियन राज्यघटनेचा एक भाग असलेल्या कॅनेडियन चार्टर ऑफ राइट्स अँड फ्रीडम्सचा अर्थ लावताना कॅनडाच्या सर्वोच्च न्यायालयाचे मुख्य न्यायाधीश डिक्सन यांनी लिहिले:

> 'राज्यघटनेचे विवेचन करण्याचे काम हे एखाद्या घटनेच्या रचनेपेक्षा वेगळे असते. कायदा सध्याचे अधिकार आणि जबाबदाऱ्या परिभाषित करतो. तो सहज पणे अंमलात आणला जातो आणि तितक्याच सहजतेने रद्द केला जातो. याउलट राज्यघटनेचा मसुदा भविष्याचा विचार करून तयार केला जातो. त्याचे कार्य सरकारी सत्तेच्या वैध वापरासाठी आणि जेव्हा विधेयक किंवा अधिकारांच्या सनदेने जोडले जाते तेव्हा वैयक्तिक हक्क आणि स्वातंत्र्याच्या अखंड संरक्षणासाठी एक निरंतर चौकट प्रदान करणे आहे. एकदा कायदा झाला की त्यातील तरतुदी सहजासहजी रद्द करता येत नाहीत किंवा त्यात सुधारणा करता येत नाही. त्यामुळे नव्या सामाजिक, राजकीय आणि ऐतिहासिक वास्तवाला सामोरे जाण्यासाठी काळाच्या ओघात ती प्रगती आणि विकास करण्यास सक्षम असणे आवश्यक आहे.

---

164 अहारोन बराक, प्युरपोसिव्ह इंटरप्रेटेटिऑन इन लॉ (युनिव्हर्सल लॉ पब्लिशिंग कंपनी, २००७), पृष्ठ ३७०

165 अहारोन बराक, हेर्मेन्यूटिक्स आणि संविधान व्याख्या, १४ कार्डओझो एल रेव्ह ७६७ (१९९२-९३), पृष्ठ ७७२.

> न्यायपालिका ही राज्यघटनेची संरक्षक आहे आणि त्यातील तरतुदींचा अर्थ लावताना या बाबी लक्षात घेतल्या पाहिजेत. [166]

राज्यघटनेतील तरतुदीचा अर्थ ठरवताना संविधान निर्मात्यांच्या मनात काय होते आणि ती लिहिली जात होती त्या काळातील वस्तुनिष्ठ वास्तव काय होते, याचा शोध घ्यावा लागतो. दुसर् या शब्दांत, व्यक्तिनिष्ठ व्याख्या आणि वस्तुनिष्ठ विवेचन दोन्ही आहे. एखाद्या विशिष्ट तरतुदीचा अंतर्भाव करताना राज्यघटनेच्या निर्मात्यांच्या मनात काय आहे हे शोधून काढणे हा व्यक्तिनिष्ठ अर्थ असेल. ही पद्धत अर्थापर्यंत पोहोचण्यास उपयुक्त असली, तरी एकट्याचा आपल्याला उपयोग होणार नाही. याचे कारण ए. बराक यांनी पुन्हा स्पष्ट केले आहे:

> राष्ट्रीय अस्तित्वाला भक्कम पाया देणे हा घटनात्मक मजकुराचा उद्देश आहे. ते लोकांच्या मूलभूत आकांक्षांना मूर्त स्वरूप देणारे आहे. भावी पिढ्यांना त्याच्या मूलभूत निवडीद्वारे मार्गदर्शन करणे आहे. बहुसंख्यांकांवर नियंत्रण ठेवणे आणि वैयक्तिक प्रतिष्ठा आणि स्वातंत्र्याचे रक्षण करणे. जर विवेचनाचा एकमेव मार्गदर्शक घटनात्मक मजकूर तयार करणाऱ्यांचा व्यक्तिनिष्ठ हेतू असेल तर हे सर्व हेतू पूर्ण होऊ शकत नाहीत. राज्यघटनेची दृष्टी संस्थापकांच्या क्षितिजापुरती मर्यादित राहिली तर राज्यघटनेचे उद्दिष्ट साध्य होणार नाही. जरी आपण व्यक्तिनिष्ठ हेतूचे व्यापक सामान्यीकरण गृहीत धरले तरी हे पुरेसे असू शकत नाही. त्यातून आधुनिक राष्ट्रीय अस्तित्वाचा भक्कम पाया उभा राहू शकणार नाही. आधुनिक लोकांच्या मूलभूत आकांक्षांना ते परकीय असू शकते. हे आधुनिक मानवाच्या प्रतिष्ठेशी आणि

166 हंटर विरुद्ध साऊथम इंक (१९८४) २ एस.सी.आर १४५, पृ. हेही पहा, अहरोन बराक, प्युरपोसिव्ह इंटरप्रेटेटिऑन इन लॉ, पृ. ३७०-३७१.

> स्वातंत्र्याशी सुसंगत असू शकत नाही. संविधान त्याच्या निर्मात्यांपेक्षा शहाणे असले पाहिजे".[167]

केवळ व्यक्तिनिष्ठ विवेचनाने आपल्याला पूर्ण चित्र मिळणार नाही आणि राज्यघटनेत काही तरतुदी आणण्यामागचा वस्तुनिष्ठ हेतू आपल्याला पहावा लागेल. त्यामुळे राज्यघटनेच्या आपल्या विवेचनात व्यक्तिनिष्ठ आणि वस्तुनिष्ठ दोन्ही हेतू महत्त्वाचे आहेत.

> राज्यघटनेचा वस्तुनिष्ठ हेतू म्हणजे लोकशाहीत प्रत्यक्षात आणण्यासाठी घटनात्मक मजकूर तयार केलेला हितसंबंध, ध्येय, मूल्ये, उद्दिष्टे, धोरणे आणि कार्य होय . लोकशाही कायदेव्यवस्थेची मूल्ये आणि तत्त्वे राज्यघटनेच्या वस्तुनिष्ठ हेतूला आकार देतात".[168]

राज्यघटनेने काय साध्य करण्याचा प्रयत्न केला. तो कोणत्या पायावर उभा आहे. त्याचा उद्देश काय आहे आणि त्याची आवश्यक मूल्ये कोणती आहेत. संविधान सभेच्या चर्चेतून आपल्या राज्यघटनेत काही तरतुदी का आणि कशासाठी समाविष्ट करण्यात आल्या यावर काही प्रकाश पडेल. पण त्यासाठी आधी आपण सामाजिक आणि आर्थिकदृष्ट्या कशा प्रकारचा समाज घडवायचा होता आणि त्या समाजाची बांधणी कशा प्रकारचे होईल असे आपल्याला वाटले होते, हे समजून घेतले पाहिजे.

---

167 अहारोन बराक, हेर्मेन्यूटिक्स आणि संविधान व्याख्या, १४ कार्डओझो एल रेव्ह ७६७, (1992-93), पृष्ठ ७७२.

168 अहारोन बराक, प्युरपॉसिव्ह इंटरप्रेटेटिऑन इन लॉ (युनिव्हर्सल लॉ पब्लिशिंग कंपनी, २००७), पृष्ठ ३७७.

8. स्वतंत्र भारताची राज्यघटना काय असणार आहे, याचे सर्वात पहिले संकेत १९३१ साली स्वीकारलेल्या भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या कराची ठरावात दिसून येतात, जे पश्चिम बंगाल राज्याचे प्रतिनिधित्व करणारे ज्येष्ठ वकील श्री राकेश द्विवेदी यांनी आपल्यासमोर सविस्तर वाचले. नंतर राज्यघटनेच्या भाग ३ आणि ४ मध्ये समाविष्ट करण्यात आलेल्या अनेक तरतुदी चा शोध घेता येतो या ठरावाला. कराची ठरावाकडे भारतीय राज्यघटनेचे हृदय आणि आत्मा असलेल्या मूलभूत हक्क आणि राज्याच्या धोरणाच्या निर्देशक तत्त्वांचे अग्रदूत म्हणूनही पाहिले जाऊ शकते.[169]

कराची ठरावात इतर गोष्टींबरोबरच स्वतंत्र भारतातील राज्याच्या भूमिकेचा विचार करण्यात आला होता. अखिल भारतीय काँग्रेस कमिटीने मंजूर केलेल्या ठरावात म्हटले आहे की, "प्रमुख उद्योग आणि सेवा, खनिज संसाधने, रेल्वे, जलमार्ग, शिपिंग आणि इतर वाहतुकीच्या साधनांची मालकी किंवा नियंत्रण राज्याकडे असेल".[170]समता, संपत्तीचे वाटप आणि लोकांचा तळागाळातील सहभाग या 'समाजवाद'आणि 'समाजवादी तत्त्वां'चे दुसरे नाव म्हणून लोकशाहीचा उल्लेख या ठरावात करण्यात आला आहे.

---

169 ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन मूलभूत हक्क आणि राज्याच्या धोरणाच्या निर्देशक तत्त्वांना "विवेकाचा विवेक"म्हणून संबोधतात. संविधान". पाहा ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन, द इंडियन कॉनइन्स्टिट्यूटियन: कॉर्नर्स्टन ऑफ अ नॅटिऑन (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, नवी दिल्ली, सेकंड इम्प्रेशन २०००), पृ.

170 ए. एम. जैदी एट अल., द एन्सिक्लोपेडिया ऑफ द इंडियन नॅटिओनल कॉनग्रेस (व्हीओएल-१०: १९३०-१९३५): द बॅटल फॉर स्वरज (एस. चांद अँड कंपनी लिमिटेड, १९८०), पृ.

9. स्वतंत्र भारताची राज्यघटना तयार करण्यासाठी १९४६ मध्ये स्थापन झालेल्या संविधान सभेमध्ये प्रांतांच्या विधानसभांच्या नवनिर्वाचित सदस्यांनी (जानेवारी १९४६ मध्ये निवडून आलेले) निवडून आलेले सदस्य तसेच संस्थानांचे प्रतिनिधित्व करणारे नामनिर्देशित सदस्य यांचा समावेश होता. देशाला कोणत्या प्रकारचे संविधान द्यायचे हे जवाहरलाल नेहरूयांनी १३ डिसेंबर १९४६ रोजी संविधान सभेसमोर मांडलेल्या 'वस्तुनिष्ठ ठरावा'त सूचित केले होते. भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मितीतील ही एक महत्त्वपूर्ण घटना आहे,[171]कारण त्यात संविधान सभेने साध्य करावयाचे कार्य आणि उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत. संविधान सभेसमोरचे कार्य "नवीन राज्यघटनेद्वारे भारताला स्वतंत्र करणे, उपाशी लोकांना खाऊ घालणे आणि नग्न जनतेला कपडे घालणे आणि प्रत्येक भारतीयाला क्षमतेनुसार स्वतःचा विकास करण्याची पूर्ण संधी देणे"हे होते.[172]

जवाहरलाल नेहरूयांनी डिसेंबर १९४६ मध्ये संविधान सभेसमोर मांडलेला वस्तुनिष्ठ ठराव धर्मनिरपेक्षता आणि समता, स्वातंत्र्य आणि बंधुता या लोकशाही तत्त्वांना आपल्या राज्यघटनेचा भाग बनविण्याचा उल्लेख करतो. अर्थव्यवस्था आणि बहुसंख्य जनतेची गरिबी आणि निरक्षरतेतून स्थिती उंचावण्यासाठी समाजवादी तत्त्वांचा अवलंब करावा, अशी आग्रही विनंती नेहरूंनी विधानसभेसमोर केली

---

171 राकेश बाटाब्याल (संपादन), द पेंग्विन बीओके ऑफ मॉडर्न इंडिया स्पिचेस (पेंग्विन बुक्स, २००७), पृ.

172 जवाहरलाल नेहरू यांनी २२ जानेवारी १९४७ रोजी भारतीय संविधान सभेत हे विधान केले होते. पाहा, एसेएमबीली डीबेट्स, खंड २, पृष्ठ ३१६.

होती. वस्तुनिष्ठ ठराव हा भारतीय राज्यघटनेतील वितरणात्मक न्याय आणि सामाजिक अभियांत्रिकी या घटनात्मक मूल्यांचा अग्रदूत होता. अनेक तरतुदी नंतर मार्गदर्शक तत्त्वांचा भाग बनल्या, विशेषत: भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३८ आणि ३९ मध्ये. १३ डिसेंबर १९४६ रोजी वस्तुनिष्ठ ठरावावर चर्चा करताना नेहरूंनी असे म्हटले होते:

> "मी समाजवादाच्या बाजूने उभा आहे आणि मला आशा आहे की, भारत समाजवादाच्या बाजूने उभा राहील आणि भारत समाजवादी राज्याच्या घटनेच्या दिशेने जाईल..... समाजवाद पुन्हा कोणत्या स्वरूपात आहे, हा तुमच्या विचाराचा विषय आहे.... [वाद निर्माण होऊ शकेल अशी अभिव्यक्ती आम्ही टाळली]. म्हणून आम्ही सैद्धांतिक शब्द आणि सूत्रे नव्हे, तर आपल्याला हव्या त्या गोष्टीचा आशय मांडला आहे.
> [173]

न्यायमूर्ती ओ. चिन्नप्पा रेड्डी यांनी त्यांच्या "द कोर्ट अँड द कॉन्स्टिट्यूशन ऑफ इंडिया : समिट्ट अँड शॅलोज"या पुस्तकात समाजवाद हे मानवतावादाचे दुसरे नाव असल्याचे स्पष्ट केले आहे:-

> .....शेवटी समाजवादाचे सार काय आहे? समाजवाद हा मानवतावादापेक्षा जास्त नाही किंवा मानवतावादाच्या दिशेने टाकलेले आवश्यक पाऊल आहे. समाजवादाची (म्हणजे मानवतावादाची) मध्यवर्ती समस्या ही माणसाची समस्या आहे आणि त्याचा सर्वात

173 constituent asseMBly deBates, vOl. मी, पृ. ६२.

महत्त्वाचा पैलू म्हणजे माणसाच्या सुखासाठी आणि पूर्ण विकासासाठी परिस्थिती निर्माण करणे. [174]

'समाजवाद'हा आता आपल्या प्रस्तावनेचा एक भाग आहे, या खेरीज राज्यघटनेच्या भाग चारमधील अनेक तरतुदी समाजवादी तत्त्वज्ञानात रुजलेल्या आहेत, जसे कलम ३८, ३९, ३९ अ, ४१, ४२, ४३, ४३ अ आणि ४७. अनुच्छेद ३८ आणि कलम ३९ (ब) आणि (क) वर थेट प्रभाव टाकणारा समाजवादावरील शब्द क्रमप्राप्त असेल. सुदैवाने समाजवाद ही काही कठोर संकल्पना नाही आणि गेली अनेक वर्षे ती समाजाच्या गरजेनुसार स्वीकारली गेली आहे आणि समायोजित केली गेली आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या संदर्भात 'समाजवाद'हे कल्याणकारी अर्थव्यवस्थेचे दुसरे नाव आहे. भारतीय समाजवाद म्हणजे भारतीय राज्यघटनेला भारतातील जनतेसाठी काय हवे आहे, कल्याणकारी राज्याची स्थापना करायची आहे.[175]लोकशाहीत या कल्याणकारी राज्याला कोणते उपाय योजावे लागतील, हे राज्यघटनेच्या भाग ४ मध्ये असलेल्या निर्देशांच्या सनदेत, म्हणजे राज्याच्या धोरणाच्या निर्देशक तत्त्वांमध्ये दिले आहे, ज्यावर आपण लवकरच चर्चा करू.

10. १९४० च्या दशकात जेव्हा स्वतंत्र आणि स्वतंत्र राष्ट्र काय आकार घेईल यावर चर्चा सुरू होती, तेव्हा स्वतंत्र भारत ज्या मार्गाने जाणार आहे तो समाजवादी तत्त्वांनी

174 ओ. चिन्नाप्पा रेड्डी, द कॉर्ट अँड द कॉनस्टिट्यूशन ऑफ इंडिया: एसयूएममिट्व अँड शॅलोज (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००८), पृ.

175 ओ. चिन्नाप्पा रेड्डी, द कॉर्ट अँड द कॉनस्टिट्यूशन ऑफ इंडिया: एसयूएममिट्व अँड शॅलोज (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००८), पृ.

प्रभावित होईल हे भारतातील नवोदित औद्योगिक वर्गालाही चांगलेच समजले होते. औद्योगिक वर्ग हा अनेक अर्थांनी वसाहतवादी राजवटीचा लाभार्थी असला तरी मूलत: राष्ट्रवादी स्वभावाचा होता. साम्राज्यवादाविरोधातील राष्ट्रीय चळवळीला व्यापक पाठिंबा दिला आणि भारतीय समाजाचा एक भाग म्हणून आणि एक स्वतंत्र व वेगळी राजकीय शक्ती म्हणून राष्ट्रवादी चळवळीशी जोडले गेले; मात्र प्रत्यक्ष सहभागातून तसे केले नाही.[176]"भारतीय भांडवलदार वर्गाने साम्राज्यवादाशी दीर्घकालीन विरोधाभास निर्माण केला होता आणि त्याच्याशी अल्पकालीन अवलंबित्व आणि सामंजस्याचे नाते कायम ठेवले होते."[177]

अवजड उद्योग आणि पायाभूत सुविधांमध्ये राज्याची भूमिका आपल्या औद्योगिक समुदायाला चांगलीच समजली होती, जी अपरिहार्य होती, इष्टही होती, कारण तोपर्यंत खाजगी हातात पुरेसे भांडवल नव्हते, जे धरणे, रस्ते, रेल्वे आणि अवजड उद्योग सारखे मोठ्या प्रमाणात पायाभूत प्रकल्प घेऊ शकतात. भारतातील औद्योगिक क्रांतीचे सर्वात मोठे गुंतवणूकदार आणि पुरस्कर्ते हे एकट्या राज्यालाच हवे आहे, हे औद्योगिक वर्गाने ओळखले. याच कारणास्तव १९४४ मध्ये भारतातील उद्योगपतींच्या एका गटाने "अ प्लॅन ऑफ इकॉनॉमिक डेव्हलपमेंट फॉर

176 बिपानचंद्र, मॉडर्न इंडियातील नाटी ओनालिसम आणि सीओओलोनियालिज्म (ओरिएंट लाँगमॅन, १९७९), पृ. १९

177 Bipan Chandra, Nationalism & Colonialism in Modern India (Orient Longman, 1979), Pg. 145.

इंडिया"नावाचा एक पेपर काढला, जो 'बॉम्बे प्लॅन'या नावाने प्रसिद्ध आहे.[178]काहीजण याला टाटा-बिर्ला प्लॅन असेही संबोधतात.

बॉम्बे प्लॅन ही भारतीय उद्योग आणि वाणिज्याच्या तत्कालीन नेत्यांनी १९४४ साली तयार केलेली दूरदर्शी योजना होती. या आराखड्यात राष्ट्रीय सरकारसाठी आर्थिक धोरणाची शिफारस करण्यात आली होती, जी लवकरच सत्तेवर येणार आहे. या योजनेवर प्रमुख स्वाक्षरी करणारे खालीलप्रमाणे होते:

1 जेआरडी टाटा, भारतातील अग्रगण्य उद्योगपतींपैकी एक.

2 बिर्ला उद्योग समूहाचे नेते जी. डी. बिर्ला.

3 सर अर्देशिर दलाल, एक कुशल प्रशासक आणि तंत्रज्ञ.

4 लाला श्रीराम, एक प्रमुख उत्तर भारतीय उद्योगपती.

5 कस्तुरभाई लालभाई, प्रसिद्ध भारतीय उद्योगपती.

6 डी. श्रॉफ, टाटा समूहातील काही सह अनेक नामांकित उद्योगांचे संचालक.

7 जॉन मथाई, मद्रास येथील अर्थशास्त्राचे प्राध्यापक विद्यापीठ आणि राजकीय व्यक्तिमत्त्व.

8 पुरुषोत्तमदास ठाकूरदास, मुंबईस्थित व्यापारी व उद्योगपती.

---

178 १५९ सर पी.ठाकूरदास, जे.आर.डी.टाटा आणि इतर, एक योजना ऑफ इकोनॉमिक डेव्हलोपीमेंट फॉर इंडिया (भाग २) (१९४४). तसेच पहा संजय बारू (संपादन), बॉम्बे प्लॅन (रूपा पब्लिकेशन्स इंडिया प्रायव्हेट लिमिटेड, २०१८), पृ.

मुंबई योजनेनुसार या योजनेच्या अंमलबजावणीतून १५ वर्षांत देशातील दरडोई उत्पन्न दुप्पट होईल. तसेच जीवनमान उंचावण्यासाठी, वैद्यकीय व शैक्षणिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी धोरणे व पद्धती आखल्या आहेत. प्रामुख्याने सहकारी शेतीला प्रोत्साहन देऊन कृषी उत्पादनात १३० टक्क्यांनी वाढ करण्याचे उद्दिष्ट ठेवण्यात आले आहे.

परंतु मुंबई योजनेचा हा दुसरा भाग येथे प्रासंगिक आहे, जिथे प्रमुख उद्योगांचे राष्ट्रीयीकरण आणि देशाच्या आर्थिक विकासात राज्याची प्रमुख भूमिका मान्य केली आहे. राष्ट्रीय सरकारच्या आर्थिक धोरणांमध्ये समाजवादाची प्रमुख भूमिका स्वीकारली, पण तरीही खाजगी भांडवलाची नवी जागा टिकवून ठेवण्याचा आणि तयार करण्याचा निर्धार केला. खाजगी उद्योग आणि मालकीवर आधारित विद्यमान व्यवस्थेने विशेषत: राष्ट्रीय उत्पन्नाच्या वितरणात अपेक्षित परिणाम दिले नाहीत हे मान्य केले आणि खाजगी उद्योगांच्या कमकुवतपणावर मात करण्याचा प्रयत्न केला. मुंबई चा प्लॅन असे म्हणतो:

> "... एकीकडे खाजगी उद्योग आणि मालकीवर आधारलेली विद्यमान आर्थिक संघटना राष्ट्रीय उत्पन्नाचे समाधानकारक वितरण करण्यात अपयशी ठरली आहे, हे आपण ओळखतो. दुसरीकडे, आम्हाला असे वाटते की त्याच्या मान्य कमतरता असूनही, त्यात काही वैशिष्ट्ये आहेत जी काळाच्या कसोटीवर खरी उतरली आहेत आणि त्यांच्या नावावर शाश्वत यश आहे. सध्याच्या व्यवस्थेतील स्पष्ट कमकुवततेकडे

> डोळेझाक करणे मूर्खपणाचे ठरेल, पण ज्या संस्थेने अनेक दिशांनी योग्य प्रमाणात यश मिळवून काम केले आहे, त्या संस्थेला उखडून टाकणेही तितकेच चुकीचे ठरेल, असे आम्हाला वाटते. [179]

प्रोफेसर आदित्य मुखर्जी यांच्या मते बॉम्बे प्लॅनच्या माध्यमातून भारतातील औद्योगिक वर्गाने आपल्या राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या अपरिहार्य समाजवादी पॅटर्नमध्ये तडजोडकरण्याचाप्रयत्नकेला:

> 'समाजवादी चळवळीत जे योग्य आणि व्यवहार्य आहे 'ते समाविष्ट करून 'भांडवलशाहीने आपली कोणतीही आवश्यक वैशिष्ट्ये सोडल्याशिवाय समाजवादी मागण्यांना कितपत सामावून घेता येईल', हे पाहण्याचा प्रयत्न होता . त्यामुळे समन्यायी वाटप, अंशतः राष्ट्रीयीकरण आदी प्रश् न चा गांभीर्याने विचार करणे ही अंतिम योजना (बॉम्बे प्लॅन) होती. 'सातत्यपूर्ण... सुधारणांचा कार्यक्रम हा 'हिंसक सामाजिक उलथापालथींवरील सर्वात प्रभावी उपाय'होता. [180]

१९४० आणि १९५० च्या दशकाच्या सुरुवातीला समाजवादी तत्त्वे आरक्षणासह सर्व वर्गांना मान्य होती, असे युग होते, हे दाखवून देणे हा बॉम्बे प्लॅनवर चर्चा करण्याचा हेतू आहे. भांडवलाची कमतरता असलेल्या तरुण राष्ट्राने ही तत्त्वे केवळ आपल्या अर्थव्यवस्थेतच आत्मसात करण्याचा जाणीवपूर्वक निर्णय घेतला नाही, तर घटनेच्या भाग चारमधील काही तरतुदींचा समावेश करणे शहाणपणाचे वाटले; राज्याच्या धोरणांची मार्गदर्शक तत्त्वे.

---

179 १६० सर पी. ठाकूरदास, जेआरडी टाटा आणि इतर, प्रास्ताविक, इकॉनोमिक डेव्हलोपीमेंट फॉर इंडिया (भाग २) (१९४४) या योजनेत. तसेच पहा संजय बारू (संपादन), बॉम्बे प्लॅन (रूपा पब्लिकेशन्स इंडिया प्रायव्हेट लिमिटेड, २०१८), पृ.

180 १६१ आदित्य मुखर्जी, सीओएलओनिअल आणि पीओएसटी-कोलोनिअल इंडियाचे पीओओएनओएमआय (प्रिमस बूक्स, 2022), पृ.192.

11. आता राज्य पोलिसांच्या मार्गदर्शक तत्त्वांकडे येत आहे. ४ नोव्हेंबर १९४८ रोजी संविधान सभेसमोर राज्यघटनेचा मसुदा सादर करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्यघटनेतील प्रत्येक तरतुदीचा तपशील दिला आणि राज्याच्या धोरणांच्या निर्देशक तत्त्वांवर विशेष भर दिला.

> "१९३५ च्या कायद्यानुसार ब्रिटिश सरकारने गव्हर्नर जनरल, वसाहतींच्या गव्हर्नरांना आणि भारतातील राज्यपालांना जारी केलेल्या सूचनांप्रमाणे मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत. राज्यघटनेच्या मसुद्यानुसार राष्ट्रपती आणि राज्यपालांना तशी साधने देण्याचा प्रस्ताव आहे. या सूचना साधनांचे मजकूर राज्यघटनेच्या अनुसूची ४ मध्ये सापडतील. ज्याला निर्देशक तत्त्वे म्हणतात ते केवळ सूचनांच्या साधनांचे दुसरे नाव आहे. फरक एवढाच आहे की त्या विधिमंडळ आणि कार्यकारणीला सूचना आहेत. अशा गोष्टीचे माझ्या मनात स्वागत च व्हावे. जेथे शांतता, सुव्यवस्था आणि सुशासनासाठी सामान्य भाषेत सत्ता दिली जाते, तेथे त्याच्या कामकाजाचे नियमन करणाऱ्या सूचना असणे आवश्यक आहे.
>
> मसुद्यात प्रस्तावित केलेल्या अशा सूचनांचा राज्यघटनेत समावेश करणे दुसर् या कारणास्तव न्याय्य ठरते. तयार करण्यात आलेल्या राज्यघटनेच्या मसुद्यात केवळ देशाच्या सरकारसाठी यंत्रणा उपलब्ध आहे. काही देशांप्रमाणे कोणत्याही विशिष्ट पक्षाला सत्तेवर बसवणे ही काही चपराक नाही. व्यवस्थेला लोकशाहीची कसोटी पूर्ण करायची असेल तर कोण असेल. पण जो सत्ता काबीज करेल त्याला जे आवडेल ते करायला मोकळा होणार नाही. त्याचा वापर करताना त्याला या निर्देशसाधनांचा आदर करावा लागेल ज्यांना निर्देशक तत्त्वे म्हणतात.

> तो त्यांच्याकडे दुर्लक्ष करू शकत नाही. त्यांच्या उल्लंघनाबद्दल त्याला न्यायालयात उत्तर द्यावे लागणार नाही. पण त्यांना निवडणुकीच्या वेळी मतदारांसमोर नक्कीच उत्तर द्यावे लागेल. या मार्गदर्शक तत्त्वांचे किती मोठे मूल्य आहे, हे तेव्हाच अधिक चांगल्या प्रकारे लक्षात येईल, जेव्हा उजव्या शक्तीसत्ता सत्ता काबीज करण्याचा प्रयत्न करतील. [181]

म्हणूनच भारतीय राज्यघटनेच्या भाग ४ मध्ये समाविष्ट केलेली राज्यधोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे मागास आणि निमसरंजामी समाजाच्या परिवर्तनासाठी, आधुनिक आणि समतामूलक समाजाच्या प्रवासासाठी "वाहने"ठरणार होती. हा बदल प्रत्यक्षात आणायचा असेल तर राज्याची आर्थिक धोरणे आखताना समाजवादी तत्त्वे आवश्यक मानली जात होती. संपत्ती आणि संसाधनांच्या न्याय्य वाटपासाठी आणि विषमता दूर करण्यासाठी राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३८ आणि ३९ चा समावेश करण्यात आला, ज्यात मुख्यतः समानता आणि न्याय्य वितरणाची लोकशाही आणि समाजवादी तत्त्वे समाविष्ट आहेत.

12. प्रारंभी जेव्हा संविधान सभेमध्ये मूलभूत हक्क आणि राज्याच्या धोरणनिर्देशक तत्त्वांवर चर्चा आणि चर्चा होत असे, तेव्हा ते एकाच अधिकारगटाचा भाग असणे आवश्यक होते. ते दोघे मिळून राज्यघटनेचा विवेक बनणार होते.[182]नंतरच त्यांच्यात न्याय्य आणि अन्याय्य हक्कांच्या आधारे विभागणी करण्यात आली; एक भाग ३ मध्ये आणि दुसरा राज्यघटनेच्या भाग ४ मध्ये ठेवण्यात आला. मार्गदर्शक

181 constituent asseMBly deBates, vOl. सातवा, पृ. ४१.

182 ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन, द इंडियन कॉनइन्स्टिट्यूटियन: कॉर्नरस्टवन ऑफ अ नॅटिऑन (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, नवी दिल्ली, सेकंड इम्प्रेशन २०००), पृ.

तत्त्वे, जसे आपल्याला माहित आहेत, कोणत्याही न्यायालयाद्वारे लागू केली जात नाहीत, परंतु या न्यायालयाने अनेकदा यावर जोर दिला आहे, तरीही ही तत्त्वे आहेत जी देशाच्या प्रशासनासाठी मूलभूत आहेत. राज्यघटनेच्या कलम ३७ मध्ये असे म्हटले आहे:

> ३७. या भागामध्ये असलेल्या तत्त्वांचा वापर या भागामध्ये असलेल्या तरतुदी कोणत्याही न्यायालयाद्वारे अंमलात आणल्या जाणार नाहीत, परंतु त्यामध्ये नमूद केलेली तत्त्वे देशाच्या कारभारात मूलभूत आहेत आणि कायदे बनविताना ही तत्त्वे लागू करणे हे राज्याचे कर्तव्य असेल.

भाग ४ चे हृदय आणि आत्मा भारतीय राज्यघटनेचे कलम ३८ आहे, जे खालीलप्रमाणे आहे:

> ३८. जनतेच्या कल्याणासाठी सामाजिक सुव्यवस्था निर्माण करणे. –
> (१) न्याय, सामाजिक, आर्थिक व राजकीय अशा सामाजिक व्यवस्थेची माहिती राष्ट्रीय जीवनातील सर्व संस्थांना देईल अशा सामाजिक व्यवस्थेचे रक्षण व संरक्षण करून जनतेच्या कल्याणाला चालना देण्याचा प्रयत्न राज्य करेल.
>
> (२) विशेषत: उत्पन्नातील विषमता कमी करण्यासाठी राज्य प्रयत्न करेल आणि केवळ व्यक्तींमध्येच नव्हे तर विविध क्षेत्रात राहणाऱ्या किंवा विविध व्यवसायात गुंतलेल्या लोकांच्या गटांमधील स्थिती, सुविधा आणि संधींमधील विषमता दूर करण्याचा प्रयत्न करेल.

भारतीय राज्यघटनेतील अनुच्छेद ३९ ज्याचा आपल्याला अर्थ लावायचा आहे, तो कलम ३७ आणि ३८ च्या प्रकाशात वाचला पाहिजे. कलम ३९ खालीलप्रमाणे

आहे:

३९. राज्याने पाळावी लागणारी धोरणाची काही तत्त्वे. - विशेषत: राज्य आपले धोरण सुरक्षिततेच्या दिशेने निर्देशित करेल-

अ नागरिकांना, स्त्री-पुरुषांना समानपणे उपजीविकेचे पुरेसे साधन मिळण्याचा अधिकार आहे;

ब समुदायाच्या भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्कृष्ट म्हणून वितरित केले जाते;

क की आर्थिक व्यवस्थेच्या कारभारामुळे संपत्ती आणि उत्पादनाची साधने यांचे केंद्रीकरण सर्वसामान्यांना होत नाही;

ड स्त्री-पुरुष दोघांनाही समान कामासाठी समान वेतन मिळावे;

ई कामगार, स्त्री-पुरुष यांचे आरोग्य आणि सामर्थ्य आणि मुलांच्या कोवळ्या वयाचा गैरवापर होऊ नये आणि नागरिकांना त्यांच्या वयाला किंवा सामर्थ्याला अनुकूल नसलेल्या व्यवसायात प्रवेश करण्यास आर्थिक गरजेपोटी भाग पाडले जाऊ नये;

फ मुलांना निरोगी पद्धतीने आणि स्वातंत्र्य आणि प्रतिष्ठेच्या परिस्थितीत विकसित होण्याच्या संधी आणि सुविधा दिल्या जातील आणि बालपण आणि तारुण्य शोषणापासून आणि नैतिक आणि भौतिक परित्यागापासून संरक्षित केले जाईल.

वरील तरतुदीच नव्हे, तर मार्गदर्शक तत्त्वांमधील इतर अनेक तरतुदी कल्याणकारी राज्याच्या समाजवादी तत्त्वज्ञानावर आधारित आहेत. हे आहेत:

कलम ३९ अ - समान न्याय आणि मोफत कायदेशीर मदत.[183]

183 १६४ संविधान (४२ वी दुरुस्ती) अधिनियम, १९७६ च्या कलम ८ अन्वये समाविष्ट करण्यात आले.

कलम ४१ - काम करण्याचा, शिक्षणाचा आणि काही प्रकरणांमध्ये सार्वजनिक मदतीचा अधिकार.

कलम ४२ - कामाच्या न्याय्य आणि माणुसकीच्या अटी आणि प्रसूती सवलतीची तरतूद.

कलम ४३ - कामगारांसाठी जगण्याचे वेतन इत्यादी.

कलम ४३ अ - उद्योगांच्या व्यवस्थापनात कामगारांचा सहभाग.[184]

कलम ४७ - पोषणाचा स्तर आणि राहणीमान उंचावणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे हे राज्याचे कर्तव्य.

निर्देशक तत्त्वे अन्यायी आहेत आणि म्हणूनच न्यायालये एखाद्या प्राधिकरणाला घटनेच्या भाग ४ मध्ये समाविष्ट असलेल्या कोणत्याही मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी करण्याचे निर्देश देऊ शकत नाहीत, भाग ३, मूलभूत अधिकारांप्रमाणे. पण मग मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अनुषंगाने कायदा आणणाऱ्या राज्याच्या आड न्यायालये यायला हवीत का? 'देशाच्या कारभारात मूलभूत'असलेल्या सूचनांचे पालन राज्य करीत नाही का? माझ्या मते, देशाच्या कारभारात मार्गदर्शक तत्त्वे मूलभूत असल्याने, अशा अंमलबजावणीमुळे राज्यघटनेची मूळ तत्त्वे नष्ट होत नाहीत, तोपर्यंत न्यायालयांनी संयम बाळगावा.

राज्याच्या धोरणनिर्देशक तत्त्वांमध्ये कल्याणकारी अर्थव्यवस्थेतच साध्य होऊ शकणारी उद्दिष्टे निश्चित केली आहेत. समाजाचे कल्याण म्हणजे दारिद्र्य, विषमता दूर करणे आणि संपत्तीचे न्याय्य वितरण सुनिश्चित करणे हे मार्गदर्शक तत्त्वांमागील

184 १६५ संविधान (४२ वी दुरुस्ती) अधिनियम, १९७६ च्या कलम ९ अन्वये समाविष्ट करण्यात आले.

तत्त्वज्ञान आहे. ही त्याची काही प्रशासकीय वैशिष्ट्ये आहेत. व्यक्तींसाठी नफा आणि संपत्ती निर्माण करणे हे त्याचे ध्येय कधीच राहिले नाही.

13. आपल्या राज्यघटनेत निर्देशक तत्त्वे समाविष्ट करणे हा राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी केलेला एक अनोखा आणि अभिनव प्रयत्न होता , कारण आयरिश राज्यघटना वगळता जगातील लिखित राज्यघटनेत आतापर्यंत क्वचितच कोणतेही उदाहरण होते, जिथून ही तत्त्वे मोठ्या प्रमाणात घेतली गेली आहेत. आयरिश राज्यघटनेत दिलेल्या मार्गदर्शक तत्त्वांचा विस्तार आणि विस्तार करण्यासाठी हे अजूनही एक अभिनव पाऊल होते. संसदेत संविधान (पहिली दुरुस्ती) विधेयक, १९५१ मांडताना पंतप्रधान म्हणाले:

> राज्यघटनेने राज्याच्या धोरणाची काही मार्गदर्शक तत्त्वे निश्चित केली आहेत आणि प्रदीर्घ चर्चेनंतर आम्ही ते मान्य केले आणि ते आपल्याला प्रवास कसा करायचा आहे हे दर्शवितात. राज्यघटनेत काही मूलभूत अधिकारही देण्यात आले आहेत. दोन्ही गोष्टी महत्त्वाच्या आहेत. मार्गदर्शक तत्त्वे राज्याचे धोरण एका विशिष्ट दिशेने गतिमान पाऊल दर्शविते वस्तुनिष्ठ। मूलभूत हक्क काहीतरी स्थिर प्रतिनिधित्व करतात , अस्तित्वात असलेल्या काही अधिकारांचे रक्षण करण्यासाठी. दोघेही पुन्हा बरोबर आहेत".[185]

पुन्हा संविधान (चौथी दुरुस्ती) विधेयक, १९५४ मांडताना[186] पंतप्रधानांनी मार्गदर्शक तत्त्वांच्या महत्त्वावर भर दिला आणि त्यांना मूलभूत हक्कांपेक्षा अधिक

185 १६६पाहा न्यायमूर्ती ओ. चिन्नाप्पा रेड्डी, द कॉर्ट अँड द कॉनस्टिट्यूशन ऑफ इंडिया: एसयूएममिट्व अँड शॅलोज (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००८), पृ. ७४-७५.

186 १६७ या विधेयकामुळे संविधान (चौथी दुरुस्ती) कायदा, १९५५ तयार झाला.

महत्त्वाचे मानले, असे म्हटले गेले:

> संसदेत किंवा देशात ज्या गोष्टीवर पुरेसा भर दिला जात नाही, त्याकडे मी सभागृहाचे लक्ष वेधू इच्छितो. मूलभूत हक्कांबद्दल आम्ही खूप जोर देतो आणि न्यायालयात युक्तिवाद करतो. बरोबर आहे, पण राज्यघटनेच्या मार्गदर्शक तत्त्वांअशीही एक गोष्ट आहे... राज्यघटनेने म्हटल्याप्रमाणे देशाच्या कारभारातील मूलभूत तत्त्वे ही आहेत... जर राज्यघटनेत मूलभूत हक्क आणि राज्याच्या धोरणाची निर्देशक तत्त्वे यांच्यात अंतर्निहित विरोधाभास आहे,.... विरोधाभास दूर करणे आणि मूलभूत हक्कांना ज्याच्या धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अधीन करणे हे या संसदेवर अवलंबून आहे".[187]

त्याचवेळी आणखी एक खासदार एम. एस. गुरुपादस्वामी यांनी घटना (चौथी दुरुस्ती) विधेयक, १९५४ वर बोलताना राज्याच्या धोरणनिर्देशक तत्त्वांचे महत्त्व आणि त्याचा उद्देश अधोरेखित केला.

> "मी हे सांगू शकतो की मार्गदर्शक तत्त्वांवरील अध्यायात जे अधिकार देण्यात आले आहेत ते काही तथाकथित मूलभूत अधिकारांपेक्षा अधिक मूलभूत आहेत. राज्यघटनेच्या भाग ३ आणि भाग ४ मध्ये सांगितलेली तत्त्वे एकप्रकारे विसंगत आहेत असे मला वाटते... तथाकथित मूलभूत हक्कांपेक्षा मार्गदर्शक तत्त्वे कमी महत्त्वाची मानली जातात हे दुर्दैवी आहे. मूलभूत हक्कांपेक्षा काही मार्गदर्शक तत्त्वे अधिक मूलभूत वाटतात. मूलभूत हक्कांचा अध्याय केवळ व्यक्तींच्या उदारमतवादी हक्कांशी निगडित आहे आणि ते जुन्या विचारसरणीशी सुसंगत असल्याचे दिसते ज्याने त्याची उपयुक्तता संपवली आहे,

187 १६८ पाहा न्यायमूर्ती ओ. चिन्नाप्पा रेड्डी, द कॉर्ट अँड द कॉनस्टिट्यूशन ऑफ इंडिया: एसयूएममिट्व अँड शॅलोज (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००८), पृ. ७४-७५.

उपयुक्ततावाद्यांची शाळा आणि उदारमतवाद्यांची शाळा. याउलट भाग चारमध्ये सांगितलेली तत्त्वे समाजवादी पॅटर्नकडे वळतात. या मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी करण्यासाठी ते कितपत पुढे जातात यावरून या सरकारचा प्रामाणिकपणा किंवा चांगुलपणा तपासला जाईल. वर्गभेद कमी करण्यासाठी काहीही न करता मूलभूत हक्कांना चिकटून राहणे आणि पुरोगामी दिसणे खूप सोपे आहे. पण आर्थिक समानता असल्याशिवाय खऱ्या स्वातंत्र्याला काहीच अर्थ उरणार नाही".[188]

14. पुन्हा सांगायचे तर, मार्गदर्शक तत्त्वांचा उद्देश लोकांचे आणि समाजाचे कल्याण आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या भाग ४ मधील तरतुदी म्हणजे राज्याला असा कायदा आणण्याचे निर्देश देण्यात आले आहेत ज्यामुळे 'कल्याणकारी राज्य'प्रत्यक्षात येईल, कारण हे 'कल्याणकारी राज्य'असेल, जे खऱ्या अर्थाने 'कल्याणकारी राज्य'बनवेल. संविधान सभेच्या काही सदस्यांच्या मते मार्गदर्शक तत्त्वे पवित्र उपदेश म्हणून राज्यघटनेत राहिली तर त्यांना काहीच अर्थ नाही.[189]मार्गदर्शक तत्त्वांची कायद्याच्या माध्यमातून अंमलबजावणी होणे आवश्यक आहे. हे केव्हा आणि कसे केले जाते हे आपल्या संसद वर आणि राज्य विधिमंडळांवर अवलंबून असेल कारण ते त्यांच्या कार्यक्षेत्रात आहे, परंतु ते आवश्यक आहे का, कारण ते

---

188 १६९ पाहा न्यायमूर्ती ओ. चिन्नाप्पा रेड्डी, द कॉर्ट अँड द कॉनस्टिट्यूशन ऑफ इंडिया: एसयूएममिट्ट अँड शॅलोज (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००८), पृ. ७४-७५.

189 १७० पी. एस. देशमुख म्हणाले की, "आम्हाला निव्वळ उपदेश आणि पवित्र इच्छांवर अवलंबून राहायचे नाही" (क. एसेम्बली डीबेट्ट, व्हीओएल. व्ही, पृ.३४१). एन. अहमद यांनी त्यांचा उल्लेख "पवित्र अभिव्यक्ती"म्हणून केला (सी.ओ.एस.एम.बी.एल.डीबेट्ट, व्ही.ओ.एल. ७, पृ. २२५). बी. दास यांनी त्यांना "पवित्र आशा आणि इच्छा"असे संबोधले (सी. एसेम्बली डीबेट्ट, व्ही. एल. सातवा, पृ. ५३९). काझी सय्यद करीमुद्दीन यांनीही त्यांना "पवित्र इच्छा"असे संबोधले (क. असेम्बली डीबेट्ट, व्ही. एल. सातवा, पृ. ४७३).

"देशाच्या प्रशासनासाठी मूलभूत"आहेत. राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे हे मार्गदर्शक नकाशे आहेत जे आपल्या राज्याला 'कल्याणकारी राज्या'कडे घेऊन जातील. न्यायमूर्ती ओ. चिन्नप्पा रेड्डी यांनी त्यांच्या पुस्तकाच्या अध्याय ९ मध्ये[190] लिहिले आहे:

> कल्याणकारी राज्याच्या उभारणीत रस असणाऱ्या कोणत्याही व्यक्तीला हे स्पष्ट आहे की, राज्यधोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे किमान मूलभूत अधिकारांइतकीच मूलभूत आहेत आणि राज्यघटनेची गुरुकिल्ली असलेल्या प्रस्तावनेत सांगितल्याप्रमाणे साध्य करावयाच्या उद्दिष्टांच्या दृष्टीकोनातून अधिक महत्त्वाची आहेत. मूलभूत हक्क अधिक आहेत, असे मानणाऱ्या काही नामवंत न्यायमूर्तींबद्दल आदराने विचार करणे चुकीचे आहे. निर्देशक तत्त्वांपेक्षा 'पारलौकिक'किंवा 'आदिम'. मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यांच्यातील फरक असा आहे की मूलभूत अधिकारांचा उद्देश नागरिकांना राज्याच्या अतिरेकी कारवाईपासून संरक्षण देऊन त्यांना राजकीय स्वातंत्र्याची हमी देणे आहे तर मार्गदर्शक तत्त्वांचा उद्देश राज्याच्या कृतीद्वारे नागरिकांना सामाजिक आणि आर्थिक स्वातंत्र्य सुरक्षित करणे आहे. एक चा संबंध राज्याच्या तुलनेत नागरिकांच्या हक्कांशी आहे, तर दुसरा नागरिकांच्या शरीराच्या बाबतीत राज्याच्या कर्तव्यांशी संबंधित आहे. आंबेडकरांच्या शब्दांत सांगायचे तर मूलभूत हक्क भारताला राजकीय लोकशाही बनवतील आणि मार्गदर्शक तत्त्वे भारताला सामाजिक आणि आर्थिक लोकशाही बनवतील.

---

190 १७१ पाहा न्यायमूर्ती ओ. चिन्नाप्पा रेड्डी, द कॉर्ट अँड द कॉनस्टिट्यूशन ऑफ इंडिया: एसयूएममिट्व अँड शॅलोज (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००८), पृ.

राज्यधोरण निर्देशक तत्त्वांमध्येच आपल्या देशासाठी रचनाकारांच्या मनात जी सामाजिक क्रांतीची दृष्टी होती, ती आपल्याला आढळते. भारतातील लोकांना सकारात्मक अर्थाने मुक्त करणे, "समाजाने आणि निसर्गाने शतकानुशतके केलेल्या दडपशाहीपासून मुक्त करणे, त्यांना त्यांचे सर्वोत्तम कार्य करण्यास अडथळा आणणार् या दयनीय शारीरिक परिस्थितीपासून मुक्त करणे"हे त्याचे उद्दीष्ट होते.[191]

15. एक नवीन प्रजासत्ताक म्हणून आपल्या कार्याच्या प्रारंभी, मूलभूत अधिकारांच्या तुलनेत मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी न केल्याने न्यायालये तसेच काही प्रमुख "कायदेपंडित"प्रभावित झाले,[192]परिणामी निर्देशक तत्त्वांचे महत्त्व आणि महत्त्व कमी झाले.

मद्रास राज्यवि. चंपाकम दोराईराजन, १९५१ एससीसी ऑनलाईन एससी ३०, या न्यायालयाने खालीलप्रमाणे निर्णय दिला:

> "..... कलम ३७ द्वारे न्यायालयाने स्पष्टपणे लागू केलेल्या राज्याच्या धोरणाची निर्देशक तत्त्वे भाग ३ मध्ये आढळलेल्या तरतुदींना रद्द करू शकत नाहीत जे इतर तरतुदी असूनही अनुच्छेद ३२ अंतर्गत योग्य रिट, आदेश किंवा निर्देशांद्वारे स्पष्टपणे लागू करण्यायोग्य आहेत. मूलभूत हक्कांवरील अध्याय पवित्र आहे आणि भाग ३ मधील विशिष्ट कलमात

191 १७२ ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन, द इंडियन कॉनइन्स्टिट्यूटियन: कॉर्नरस्टवन ऑफ अ नॅटिऑन (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, नवी दिल्ली, सेकंड इम्प्रेशन २०००), पृ.

192 १७३ एच.एम. सीरवई यांनी मार्गदर्शक तत्त्वांच्या भूमिकेवर अत्यंत टीका केली आहे, ती जवळजवळ अनावश्यक आणि अनावश्यक मानण्याच्या मर्यादेपर्यंत.

> दिलेल्या मर्यादेशिवाय कोणत्याही कायदेविषयक किंवा कार्यकारी अधिनियमाने किंवा आदेशाद्वारे तो संपुष्टात आणण्यास जबाबदार नाही. राज्याच्या धोरणाची निर्देशक तत्त्वे मूलभूत हक्कांवरील अध्यायाशी सुसंगत आणि उपयोजित असावी लागतात. आमच्या मते भाग ३ आणि ४ मध्ये आढळलेल्या तरतुदी समजून घेण्याचा हाच योग्य मार्ग आहे.[193]

16. निर्देशक तत्त्वांच्या विवेचनात नंतर एक सूक्ष्म बदल दिसून येतो, जिथे न्यायालय पाहू शकते की मूलभूत अधिकारांसह मार्गदर्शक तत्त्वे सामंजस्याने तयार करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. केरळ एज्युकेशन बिल, १९५७,१९५८ एससीसी ऑनलाईन एससी ८ मध्ये हे न्यायालय खालीलप्रमाणे नमूद करते:

> "....राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे मूलभूत हक्कांवरील अध्यायाशी सुसंगत आणि सहाय्यक म्हणून चालवली पाहिजेत... तथापि, कोणत्याही व्यक्ती किंवा संस्थेने किंवा त्याच्या वतीने अवलंबून असलेल्या मूलभूत अधिकारांची व्याप्ती आणि व्याप्ती निश्चित करताना न्यायालय घटनेच्या भाग ४ मध्ये नमूद केलेल्या राज्य धोरणाच्या या मार्गदर्शक तत्त्वांकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष करू शकत नाही परंतु सामंजस्यपूर्ण बांधणीचे तत्त्व स्वीकारले पाहिजे आणि शक्य तितक्या दोघांना अंमलात आणण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. [194]

मो.हनीफ कुरेशी आणि इतर विरुद्ध बिहार राज्य आणि इतर, १९५७ एससीसी ऑनलाईन ६२९, हे न्यायालय पुन्हा सामंजस्यपूर्ण विवेचनावर जोर देते:

---

193 1951 SCC OnLine SC 30, para 15.

194 1958 SCC OnLine SC 8, para 8.

> ".....राज्यघटनेचा सुसंवादी अर्थ लावावा लागेल आणि त्याचा अर्थ असा होतो की राज्याने मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी नक्कीच केली पाहिजे, परंतु त्याचे कायदे मूलभूत अधिकारांवर गदा आणणार नाहीत किंवा संपुष्टात येणार नाहीत अशा प्रकारे ते केले पाहिजे." [195]

17. संसद ने आणि राज्यांच्या विधिमंडळांनी आपले कायदे बनवताना मार्गदर्शक तत्त्वांचा अवलंब करणे आवश्यक आहे, असे राज्यघटनेने म्हटले आहे. याकडे दुर्लक्ष केल्यास ते आपल्या कर्तव्यात अपयशी ठरतील घटनात्मक जनादेश[संपादन] राज्यघटनेच्या भाग तीनमध्ये नमूद केलेल्या मूलभूत अधिकारांची अंमलबजावणी करण्यात अपयशी ठरल्यास न्यायालयांचीही हीच अवस्था होईल. ही समन्वयकार्ये आहेत आणि सामंजस्याने पार पाडली पाहिजेत.[196]वर नमूद केलेल्या निकालांमध्ये या न्यायालयाने यापूर्वी घेतलेली भूमिका, माझ्या मते, राज्यघटनेची योग्य स्थिती प्रतिबिंबित करणारी नव्हती. न्यायमूर्ती वाय. व्ही. चंद्रचूड यांनी केशवानंद भारतीमध्ये मार्गदर्शक तत्त्वांचे महत्त्व अधोरेखित करणारी अत्यंत स्पष्ट अभिव्यक्ती केली:

> "..... भाग ३ आणि ४ मधील तरतुदी पाहिल्यावर मला शंका नाही की व्यक्तींना स्वातंत्र्य देण्याचा मूळ हेतू भाग ४ मध्ये नमूद केलेल्या आदर्शाची अंतिम प्राप्ती आहे. भाग ३ ने दिलेल्या स्वातंत्र्याचा सजग वापर केल्यास सर्वसामान्यांचे भले होणार आहे, पण संयमाला स्वेच्छेने शरण जाणे हे तत्त्ववेत्त्याचे स्वप्न आहे. म्हणून कलम ३७ राज्याला

---

195 1957 SCC OnLine SC 629, para 12.

196 १७४पी.के. त्रिपाथी, एसपीओटीटीजीएचटीएस ऑन कॉनस्टिट्यूटीओनल इंटरप्रेटेटिऑन (एन. एम. त्रिपाठी प्रा.लि., १९७२), पृ.

> कायदे बनवताना मार्गदर्शक तत्त्वे लागू करण्याचा आदेश देते. मग सर्वांचे स्वातंत्र्य सुनिश्चित करण्यासाठी काहींचे स्वातंत्र्य संपुष्टात आणावे लागेल. या अर्थाने ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन यांनी म्हटल्याप्रमाणे भाग तिसरा आणि चौथा मिळून 'राज्यघटनेचा विवेक'तयार करतो. देश आज इतिहासाच्या उंबरठ्यावर उभा आहे आणि या वाक्याच्या काळानुरूप स्थानाची देवाणघेवाण करतो, मी असे म्हणू शकतो की राज्याच्या धोरणनिर्देशक तत्त्वांना 'केवळ वाळूची दोरी'बनू देऊ नये. मूलभूत स्वातंत्र्य सर्वांना उपभोगता येईल अशी परिस्थिती निर्माण करण्यात राज्य अपयशी ठरल्यास मोजक्यांचे स्वातंत्र्य अनेकांच्या दयेवर असेल आणि मग सर्व स्वातंत्र्य नाहीसे होईल. त्यामुळे आपले स्वातंत्र्य टिकवायचे असेल, तर विशेषाधिकार प्राप्त काही नी त्यातील काही भाग भागविला पाहिजे. [197]

केशवानंद भारती हा एक ऐतिहासिक निर्णय आहे जो आपल्या घटनात्मक प्रवासात झालेल्या मजबूत परंतु सकारात्मक बदलासाठी उल्लेखनीय आहे आणि त्याच्या "मूलभूत रचना"सिद्धांतासह घटनात्मक समज आणि विवेचनाचा एक नवीन मार्ग दर्शवितो. केशवानंदभारतीही एलएसओ आपल्या राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्त्वांचे महत्त्व ठामपणे मांडते आणि मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीसाठी आणलेल्या कायदेविषयक उपाययोजनांचा अर्थ लावते.

नंतर मिनर्वा मिलमध्ये न्यायमूर्ती वाय. व्ही. चंद्रचूड यांनी या भूमिकेचा पुनरुच्चार केला.

---

197 १७५[1973] सुप 1 एससीआर 1: (१९७३) ४ एससीसी २२५, पॅरा २१२०.

> भाग ३ आणि भाग ४ हे रथाच्या दोन चाकांसारखे आहेत, एक दुसऱ्यापेक्षा कमी महत्वाचे नाही. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे झाले तर भारतीय राज्यघटना भाग ३ आणि ४ मधील समतोलाच्या पायावर आधारलेली आहे. मूलभूत हक्क आणि मार्गदर्शक तत्त्वे यांच्यातील हा सामंजस्य आणि समतोल हे राज्यघटनेच्या मूलभूत रचनेचे एक अनिवार्य वैशिष्ट्य आहे. [198]

केरळ राज्य विरुद्ध एन. एम. थॉमस(१९७६) २ एससीसी ३१० या खटल्यात न्यायमूर्ती के. के. मॅथ्यू यांनी बहुमताच्या मताशी सहमती दर्शवताना कलम १४ आणि १६ मधील समानता आणि भारतीय राज्यघटनेच्या भाग ४ ची सांगड घातली. ते जे म्हणतात ते अत्यंत समर्पक आहे:

> आज राज्यघटनेच्या भाग ४ अन्वये नोकऱ्या, वैद्यकीय सेवा, वृद्धापकाळ पेन्शन इत्यादी पुरविण्याचे सरकारचे कर्तव्य मान्य करणारा राजकीय सिद्धांत मानवी हक्कांपर्यंत विस्तारला आहे आणि समता आणि स्वातंत्र्याला चालना देण्याचे सकारात्मक कर्तव्य लादतो . सभासदांच्या दुर्बल घटकांना मदत करण्याचे बंधन असलेल्या राज्याच्या कल्पनेच्या बळाचा घटनात्मक कायद्यात वाढता प्रभाव दिसून येतो. ही कल्पना अमेरिकेतील सामाजिक भेदभावाशी संबंधित अनेक प्रकरणांमध्ये आणि राज्याला सल्ला, अपीलाची प्रतिलिपी, तज्ञ साक्षीदार इ. प्रदान करून दारिद्र्याचे परिणाम भरून काढण्याची आवश्यकता असलेल्या निर्णयांमध्ये देखील आढळते. सामाजिक,

198 १७६ [1981] 1 एससीआर 206: (१९८०) ३ एससीसी ६२५, पॅरा ५६.

आर्थिक किंवा अन्य विषमता निर्मूलनाची सकारात्मक जबाबदारी सरकारची आहे, ही भावना आज घटनात्मक कायद्यातील प्रमुख शक्तींपैकी एक आहे. वंचितांसाठी विशेष सवलती सहज पणे देण्यात आल्या असल्या, तरी परंपरेने त्यांची गरज भासलेली नाही. अमेरिकेत फौजदारी प्रक्रिया, मतदानाचा अधिकार आणि शिक्षण या क्षेत्रांतील निर्णय असे सूचित करतात की पारंपारिक दृष्टीकोन पूर्णपणे पुरेसा असू शकत नाही. या क्षेत्रांत समता साधली गेली आहे का, याची चौकशी आता संख्यात्मक समानतेने संपत नाही; त्याऐवजी समानतेचे कलम आनुपातिक समानतेच्या मानकाचा आधार घेणे आवश्यक आहे ज्यासाठी राज्याने कायदा तयार करताना संपत्ती, शिक्षण आणि इतर परिस्थितीची खाजगी विषमता विचारात घेणे आवश्यक आहे".[199]

गुजरात राज्य विरुद्ध मिर्झापूर मोती कुरेशी, कसाब जमात आणिइतर(२००५) ८ एससीसी ५३४ या खटल्यात या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की मार्गदर्शक तत्त्वांची पूर्तता करण्याच्या उद्देशाने असे निर्बंध जोपर्यंत मूलभूत हक्कांशी "स्पष्ट संघर्ष"करत नाहीत तोपर्यंत वाजवी आहेत.

सामाजिक हक्कांबाबत सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या निर्णयांचा अभ्यासपूर्ण अभ्यास केल्यास आतापर्यंतचा काळ तीन टप्प्यांत विभागला गेला आहे. १९५०, ६० आणि अगदी ७० च्या दशकातील सुरुवातीचा टप्पा हा असा काळ होता जेव्हा

199 १७७ (२००५) ८ एससीसी ५३४, पैरा ६७

या न्यायालयाने निर्देशक तत्त्वांना मूलभूत अधिकारांच्या अधीन मानले. दुसरा टप्पा म्हणजे जेव्हा या न्यायालयाने दोन अधिकारांमधील सामंजस्याबद्दल बोलले आणि त्यानंतर ८० आणि ९० च्या दशकात सुरू झालेला तिसरा टप्पा म्हणजे भाग ४ मध्ये येणारे काही अधिकार सन्मानाने जगण्याच्या मूलभूत अधिकाराचा भाग म्हणून वाचले गेले.[200]

18. एच. एम. सीरवई यांनी आपल्या मान्यताप्राप्त अभ्यासपूर्ण कार्यात (भारतीय राज्यघटनेवरील तीन खंड) राज्यधोरणाच्या निर्देशक तत्त्वांना फारसे महत्त्व दिलेले नाही. त्यांच्या 'कॉन्स्टिट्यूशनल लॉ ऑफ इंडिया'या पुस्तकाच्या चौथ्या आवृत्तीत त्यांनी मार्गदर्शक तत्त्वांविषयी असे म्हटले आहे:

> "... माझ्या माहितीप्रमाणे मार्गदर्शक तत्त्वे अंमलात आणली नसती किंवा अंमलात आणली नसती, तर काहीच घडले नसते आणि माझ्या म्हणण्यानुसार ते वादग्रस्त ठरण्यास अक्षम आहे, या प्रस्तावावर कोणीही वाद घालू शकले नव्हते. तथापि, "मूलभूत अधिकार लागू केले नसते किंवा काढून टाकले नसते तर काय झाले असते?"या दुसर् या प्रश्नाचे उत्तर असे आहे की परिणाम एक आपत्ती झाली असती आणि आपला देश हुकूमशाही आणि पोलिस राज्यात रूपांतरित होण्याचा धोका निर्माण झाला असता".[201]

---

200 १७८ शैलश्री शंकर, स्कॅलिंग जस्टिस : द सुप्रीम कॉर्ट, सोसिअल रिग्ट्स अँड सिव्हिल लिबर्टीज इन इंडिया (ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००९), पृ.

201 १७९ एच.एम. सीरवाई, भारताचा कायदा (चौथी आवृत्ती, खंड २, १९९३), पृ.

विद्वान विद्वानाने मार्गदर्शक तत्त्वांच्या महत्त्वाबद्दल शंका व्यक्त केली आणि त्यांना अनावश्यक आणि अनावश्यक मानले आणि त्यांची कारणे कमीतकमी अंशतः या तथ्यावर आधारित आहेत की मोठ्या संख्येने लोकशाही देशांमध्ये मार्गदर्शक तत्त्वे नाहीत आणि कल्याणकारी राज्यासाठी ते आवश्यक देखील नाहीत.[202]तथापि, मी हे मत लिहीत असताना, आयर्लंड आणि भारत वगळता जगातील सुमारे डझनभर देशांनी आपल्या राज्यघटनेत कोणत्या ना कोणत्या प्रकारे मार्गदर्शक तत्त्वे स्वीकारली आहेत.

लेल के. वीस यांनी आपल्या 'घटनात्मक निर्देशक तत्त्वे'या लेखात[203] अकरा देशांची (बहुतेक आफ्रिकन देशांची) उदाहरणे दिली आहेत ज्यांनी भारतीय राज्यघटनेतून "मसुदा फॉर्म्युला"घेतला आहे. दुसर् या शब्दांत सांगायचे झाले तर भारतीय राज्यघटनेच्या राज्यधोरण निर्देशक तत्त्वांमधील काही तत्त्वे इतर देशांच्या राज्यघटनेचा भाग बनविण्यात आली आहेत. हे आहेत: पापुआ न्यू गिनीची राज्यघटना, १९७५; युनायटेड रिपब्लिक ऑफ टांझानियाची राज्यघटना, १९७७; श्रीलंकेची राज्यघटना, १९७८; झांबिया राज्यघटना, १९९९; घाना राज्यघटना, १९९२; युगांडा ची राज्यघटना, १९९५; गांबिया राज्यघटना, १९९६; इरिट्रिया

---

202 १८० एच.एम. सीरवाई, भारताचा कायदा (चौथी आवृत्ती, खंड २, १९९३), पृ. "आपल्या राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी आयरिश राज्यघटनेतून मार्गदर्शक तत्त्वे अंमलात आणण्याची कल्पना घेतली. तथापि, संघीय आणि एकात्मक अशा अनेक मुक्त लोकशाही देशांमध्ये कोणतीही मार्गदर्शक तत्त्वे नाहीत. आणि समकालीन इतिहास दर्शवितो की कल्याणकारी राज्य सुरू करण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी आवश्यक नाही."

203 १८१वेईस, घटनात्मक निर्देशक तत्त्वे, ३७ (४) ओएक्सफोर्ड जॉर्नल ऑफ लेगल स्टडीज ९१६ (२०१७), पृष्ठ ९२३.

राज्यघटना, १९९७; नायजेरियाची राज्यघटना, १९९९; स्वाझीलँडची राज्यघटना, २००५ आणि नेपाळची राज्यघटना, २०१५.

आपल्या घटनात्मक वाटचालीत भाग ३ मधील तरतुदी तसेच भाग ४, मूलभूत हक्क तसेच मार्गदर्शक तत्त्वे यांनीच आपल्या समाजावर राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक दृष्ट्या प्रभाव टाकण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली आहे, यात शंका नाही. ग्रॅनव्हिल ऑस्टिन मूलभूत हक्क आणि राज्यधोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे यांना एकत्रितपणे राज्यघटनेचा विवेक म्हणतो, हे विनाकारण नाही.

19. "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांबद्दल"या न्यायालयासमोरील थेट प्रश्नाकडे परत येणे. रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात सर्वोच्च न्यायालयाचे तीन न्यायाधीशांचे खंडपीठ आणि नंतर संजीव कोक प्रकरणात पाच न्यायाधीशांचे घटनापीठ आणि नंतर काही प्रमाणात मफतलाल इंडस्ट्रीज विरुद्ध भारत सरकार(१९९७) ५ एससीसी ५३६ या खटल्यात नऊ न्यायाधीशांचे घटनापीठ ला "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये"खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश आहे या प्रश्नाचे उत्तर देण्यात कोणतीही अडचण आली नाही. या न्यायालयाचा असा कोणताही निर्णय नाही ज्याने "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्याचा इतर कोणत्याही प्रकारे अर्थ लावला आहे किंवा खाजगी मालमत्ता समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचा भाग नाही असे म्हटले आहे. केवळ शंका उपस्थित केल्या जात आहेत आणि या

'शंकां'वरच अखेर निकाल देण्यासाठी या नऊ न्यायाधीशांच्या खंडपीठाची स्थापना करण्यात आली आहे.

कलम ३९ (ब) मध्ये वापरलेल्या "समुदायाची भौतिक संसाधने"या अभिव्यक्तीमध्ये खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश आहे याबद्दल संभ्रम नसावा. वर नमूद केल्याप्रमाणे या न्यायालयाचे हे सातत्यपूर्ण मत आहे. अन्यथा होऊ शकले नसते. माझ्या मते कलम ३९ (ब) मधील भौतिक साधनसंपत्तीचा खाजगी मालकीची संसाधने भाग नसताना त्याचा संदर्भ देण्यालाही काही अर्थ नाही. जेव्हा आपण "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचा"एक भाग म्हणून खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा समावेश करतो तेव्हाच कलम ३८ आणि ३९ चा हेतू पूर्णपणे साध्य होतो. तरच आपल्या राज्यघटनेत समाविष्ट केलेल्या समाजवादी आणि लोकशाही तत्त्वांना खरा अर्थ प्राप्त होईल . आपल्या स्वातंत्र्यसैनिकांची उद्दिष्टे व उद्दिष्टे, न्याय्य व समतामूलक समाजाची त्यांची दृष्टी, संविधान सभेतील व्यापक वादविवाद, कलम ३९ (ब) वगळता भाग ४ मध्ये समाविष्ट केलेल्या तरतुदी या सर्वांचा विचार करावा लागतो आणि खाजगी मालकीची संसाधने हा "समाजाच्या भौतिक संसाधनांचा"एक भाग आहे यात शंका नाही, कलम ३९ (ब) मध्ये दिल्याप्रमाणे.

आपण याच्या उलट कल्पना करूया. खाजगी मालकीची संसाधने "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचा"भाग नसतील तर काय होईल? याचा अर्थ असा होईल की

भौतिक संसाधनांमध्ये केवळ सार्वजनिक संसाधनांचा समावेश असेल. परंतु सार्वजनिक संसाधने कोणत्याही परिस्थितीत जनतेच्या सेवेसाठी असतात. जेव्हा "खाजगी मालकी"आणि "खाजगी मालमत्ता""भौतिक संसाधने"मध्ये समाविष्ट केली जाते तेव्हाच या तरतुदीला अर्थ प्राप्त होतो. आपल्याला अनुच्छेद ३९ मधील खंड (ब) आणि (क) एकत्र आणि भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३८ च्या प्रकाशात, अधिक चांगला दृष्टीकोन मिळविण्यासाठी वाचणे आवश्यक आहे. कलम ३९ (क) नुसार आपल्या आर्थिक व्यवस्थेमुळे संपत्ती आणि उत्पादनाची साधने (काही हातांमध्ये) केंद्रित होऊ नयेत. समाजाच्या भौतिक संसाधनांनी (खाजगी आणि सार्वजनिक दोन्ही) सर्वसामान्यांच्या हिताची सेवा केली पाहिजे. भौतिक साधनसंपत्तीची व्याप्ती ठरविण्याचा काही सदस्यांनी केलेला प्रयत्न याच कारणास्तव नाकारण्यात आल्याचे संविधान सभेतील चर्चेतून दिसून येते.

या प्रकरणाचा आणखी एक पैलू आहे. जर खाजगी मालमत्ता किंवा खाजगी मालकीची संसाधने "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचा"भाग मानली जात नसतील आणि त्यात केवळ सार्वजनिक संसाधने आणि सार्वजनिक मालमत्तेचा समावेश असेल तर या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीसाठी बनविलेल्या कायद्यांना प्रत्यक्षात कलम ३१-सी च्या संरक्षणाची आवश्यकता नाही. कलम ३१-सी चे संरक्षण तेव्हाच आवश्यक आहे जेव्हा खाजगी मालमत्ता आणि खाजगी मालकीची संसाधने सर्वसामान्यांच्या हितासाठी अधिग्रहित केली जात असतील आणि हे

करत असताना भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ आणि १९ चे उल्लंघन होत आहे. सार्वजनिक संसाधनांचा वापर सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी केला जात असताना भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ आणि १९ चे उल्लंघन होत नाही आणि परिणामी कलम ३१-सी ची आवश्यकता नाही. आपण आधीच्या परिच्छेदांमध्ये आधीच उल्लेख केल्याप्रमाणे, केशवानंद भारतीमध्ये ज्या प्रमाणात असुधारित कलम ३१-सी ची वैधता कायम ठेवण्यात आली आहे, ती अजूनही राज्यघटनेचा एक भाग म्हणून उभी आहे आणि भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) आणि (क) च्या अनुषंगाने बनविलेल्या कायद्यांचे संरक्षक छत्र म्हणून अस्तित्वात आहे.

केशवानंदभारतीमध्ये वैध ठरणारे असुधारित कलम ३१-सी हा राज्यघटनेचा एक भाग आहे आणि कलम ३९ (ब) आणि (क) च्या अनुषंगाने बनविलेल्या कायद्यांचे संरक्षण करतो. मिनर्वा मिल्स ,वामन राव अँड अदर विरुद्ध युनियन ऑफ इंडिया(१९८१) २ एससीसी ३६२ आणि संजीव कोक मध्येही याची सविस्तर चर्चा झाली आहे.

20. संविधान सभेच्या चर्चेदरम्यान, एक सदस्य श्री. के. टी. शाह यांनी एक दुरुस्ती मांडली, ज्याने "समुदायाची भौतिक संसाधने"कोणती असतील हे स्पष्ट करण्याचा प्रस्ताव ठेवला. त्यांच्या मते यात सर्व नैसर्गिक संसाधने, खनिजे इत्यादींचा समावेश असेल. ही दुरुस्ती विधानसभेने फेटाळून लावली. डॉ. आंबेडकरांनी ही दुरुस्ती नाकारताना आपली कारणेही सांगितली, ती म्हणजे काही अभिव्यक्ती संविधानात

समाविष्ट होत असल्याने सामान्य शब्दांत ठेवणे नेहमीच चांगले. जर कोणी "भौतिक संसाधने"या वाक्याचा तपशील दिला तर संविधान सभा त्याचा अर्थ मर्यादित आणि मर्यादित करेल. यावरून हेही कापता येईल की, डॉ. आंबेडकरांच्या मते सामान्यीकृत शब्दात खाजगी मालमत्तेसह समाजाच्या संपूर्ण संसाधनांचा समावेश असेल आणि तेही सर्वसामान्य एकमत असल्याचे दिसून आले.

प्रस्तावित दुरुस्तीशी असहमती दर्शवताना डॉ. आंबेडकरांनी दिलेली नेमकी कारणे पुढीलप्रमाणे होती.

> मसुद्यात जी भाषा वापरली गेली आहे, ती अधिक व्यापक भाषा आहे, ज्यात प्राध्यापक शहा यांनी मांडलेल्या विशिष्ट प्रस्तावांचाही समावेश आहे आणि म्हणूनच ठराविक हेतूने जाणीवपूर्वक सामान्य भाषेत तयार करण्यात आलेल्या कलमांसाठी या मर्यादित विशिष्ट कलमांची जागा घेण्याची गरज मला वाटत नाही. त्यामुळे त्यांच्या दुसऱ्या आणि तिसऱ्या दुरुस्तीला माझा विरोध आहे.'[204]

येथे महत्त्वाची बाब म्हणजे, शहा यांची प्रस्तावित दुरुस्ती फेटाळून लावताना संविधान सभेला "भौतिक संसाधने"केवळ विशिष्ट संसाधनांपुरती मर्यादित ठेवणे योग्य वाटले नाही आणि ते मुद्दाम एक व्यापक शब्द म्हणून सोडले गेले - "समुदायाची भौतिक संसाधने".

असे करताना डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांनी राज्यघटनेच्या मसुदा समितीचे अध्यक्ष या नात्याने मोठे शहाणपण व हुशारी दाखविली. संविधान सभा ही

204 १८२ constituent asseMBly deBates, vOl. ७, पृ. ५१८-१९.

सामान्य कायदा बनवण्याच्या प्रक्रियेत नाही, तर राज्यघटना बनवली जात आहे, हे त्यांना चांगलेच समजले होते. राज्यघटनेचा मसुदा अनेक वर्षांच्या आणि पिढ्यांच्या कसोटीला साजेशा पद्धतीने तयार करावा लागतो आणि म्हणूनच गरजेनुसार काही तरतुदी आणि शब्द सामान्य शब्दांत असणे आवश्यक असते , ज्याला 'मॅजेस्टिक जनरलायझेशन'असे संबोधले जाते.

21. ए. बराक यांनी राज्यघटनेत काही अभिव्यक्ती व्यापक आणि सामान्य शब्दांत का असायला हव्यात, याची तीन कारणे सांगितली आहेत; त्यापैकी दोन महत्त्वाचे आहेत. पहिले कारण घटनात्मक मजकुरात संविधान सभेचा सर्वसाधारण करार व्यक्त केला आहे (जसे भारतात होते). "सहमती साधण्यासाठी, राष्ट्रांनी सामान्यत: स्वत: ला अपारदर्शक आणि खुल्या अटींपुरते मर्यादित ठेवले पाहिजे, जे केवळ उच्च पातळीवरील अमूर्ततेवर सहमती साधण्याची त्यांची क्षमता दर्शविते".[205]

दुसरे असे की, घटनात्मक मजकूर भावी पिढ्यांच्या मानवी वर्तनाचे नियमन करण्यासाठी तयार करण्यात आला आहे, म्हणून गरजेनुसार जी भाषा स्वीकारावी लागते ती नवीन दृष्टिकोन, भूमिका आणि वर्तन पद्धती चा समावेश करण्यासाठी पुरेशी लवचिक असावी ज्याचा अंदाज राज्यघटना लिहिताना लावता येत नाही. अन्यथा घटनात्मक मजकूर ज्या दिवशी लागू होईल त्या दिवशी तो कालबाह्य

205 १८३ अहारोन बराक, प्युरपोसिव्ह इंटरप्रेटेटिऑन इन लॉ (युनिव्हर्सल लॉ पब्लिशिंग कंपनी, २००७), पृष्ठ३७२ .

होईल. त्याचवेळी, घटनात्मक मजकूर शासनाच्या शाखांना बांधून ठेवण्यासाठी आणि भविष्यात त्यांना वागण्यापासून रोखण्यासाठी पुरेसा निश्चित असणे आवश्यक आहे, जे मजकूर जतन करू इच्छित असलेल्या दृष्टीकोन, स्थिती आणि सामाजिक वर्तनाच्या विरुद्ध आहे. घटनात्मक मजकुराची भाषा कठोर आणि लवचिक असावी लागते. "एअर व्हॉल्व्ह"किंवा ओपन-एंडेड शब्द जे बर्याच प्रकारे व्याख्या केले जाऊ शकतात हे उद्दीष्ट पूर्ण करतात. राज्यघटनेत मानवी हक्कांची व्याख्या खुल्या शब्दात केली आहे, ज्यात "भव्य सामान्यता"वापरली आहे.[206]

डॉ. आंबेडकरांना या संकल्पना चांगल्या प्रकारे समजल्या आणि म्हणूनच आपण पाहिल्याप्रमाणे "समाजाची भौतिक संसाधने"तपशीलवार मांडली गेली नाहीत. माझ्या मते, "भौतिक संसाधने"हा अर्थ मर्यादित ठेवणे हा हेतू नव्हता, केवळ काही नावांपुरते (श्री के. टी. शहा यांनी सुचविल्याप्रमाणे) हे वाक्य मर्यादित ठेवणे हा नव्हता, तर सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी उपयुक्त ठरेल अशा कोणत्याही भौतिक संसाधनांचा समावेश करणे विधिमंडळावर सोपविणे हा हेतू होता. 'नैसर्गिक संसाधने'नव्हे, तर 'भौतिक संसाधने'या शब्दांची निवडही लक्षणीय आहे.

22. पुन्हा 'मालकी'आणि 'नियंत्रण'या शब्दांचा अर्थ विधिमंडळाच्या हेतूनुसार आणि शहाणपणानुसार तर्कशुद्ध आणि विसंगत अशा दोन्ही प्रकारे लावावा लागतो. काही वेळा भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण या दोन्ही गोष्टी सार्वजनिक

206 १८४ अहारोन बराक, प्युरपॉसिव्ह इंटरप्रेटेटिऑन इन लॉ (युनिव्हर्सल लॉ पब्लिशिंग कंपनी, २००७), पृष्ठ ३७२-३७३. हे देखील पहा फे वि. न्यूयॉर्क ३३२ अमेरिकी (१९४७) (जॅक्सन, जे.), पृष्ठ २६१, २८२

हेतूसाठी आवश्यक असतात तर काही प्रसंगी मालकी मिळविणे आवश्यक नसते तर केवळ या संसाधनांवर नियंत्रण ठेवणे आवश्यक असते. भारताचे विद्वान सॉलिसिटर जनरल तुषार मेहता यांनी या बाबीवर विशेष भर दिला. हे वस्तुस्थितीनुसार, परिस्थितीनुसार अवलंबून असेल आणि ते नेहमीच विधिमंडळाच्या शहाणपणावर सोडले पाहिजे, कारण विद्वान ॲटर्नी जनरल श्री आर वेंकटरमणी आणि श्री गोपाल शंकरनारायणन, वरिष्ठ वकील (पश्चिम बंगाल राज्याचे प्रतिनिधी) देखील युक्तिवाद करतील.

23. खाजगी मालकीची संसाधने हा 'समाजाच्या भौतिक संसाधनांचा'एक भाग असल्याबद्दल सर्वोच्च न्यायालयाचे पहिले स्पष्ट मत रंगनाथ रेड्डी यांचे आहे . कर्नाटक राज्याने या न्यायालयात आव्हान दिले होते, कर्नाटक उच्च न्यायालयाच्या आदेशाला, ज्याने एक सरकारी योजना रद्द केली होती आणि कर्नाटक कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेज (अधिग्रहण) अधिनियम, १९७६ मधील तरतुदी देखील रद्द केल्या होत्या (पुढे "कर्नाटक कायदा"म्हणून संबोधले जाते) खाजगी मालकीच्या सर्व परिवहन बसेसच्या अधिग्रहणासाठी, ज्या राज्य मालकीच्या महामंडळाद्वारे चालविल्या जाणार होत्या. घटनेच्या कलम ३९ (ब) आणि (क) ची अंमलबजावणी करण्यासाठी हे केले जात असल्याचे या कायद्याचे उद्दिष्ट आणि कारणे दर्शवितात. मात्र, या अधिग्रहणात सार्वजनिक हेतू नसल्याचे उच्च न्यायालयाने स्पष्ट केले. उच्च न्यायालयाचा हा आदेश सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने रद्द बातल ठरवला, जिथे

सर्व न्यायमूर्तींचे एकमत होते की उच्च न्यायालयाने सरकारची योजना रद्द करणे चुकीचे आहे कारण ती खरोखरच "सार्वजनिक हेतूसाठी"आहे. सामंजस्याने बांधकाम करून आणि कायद्यातील काही तरतुदी वाचून हे करण्यात आले. सात पैकी तीन न्यायमूर्तींनी (न्यायमूर्ती व्ही. आर. कृष्णा अय्यर, न्यायमूर्ती पी. एन. भगवती आणि न्यायमूर्ती जसवंत सिंग) भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) मध्ये "समुदायाची भौतिक संसाधने"या शब्दाचा अर्थ काय असेल यावर आपले एकमत परंतु स्वतंत्र मत व्यक्त केले . हे मत महत्त्वाचे आहे कारण येथेच आपल्याला "समुदायाची भौतिक संसाधने"म्हणजे काय याचे स्पष्ट आणि स्पष्ट वर्णन मिळते. हे मत आजही कायम आहे आणि संजीव कोक आणि नंतर इतर अनेक प्रकरणांमध्ये पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने त्याचे अनुसरण केले आहे, असे आदराने सांगितले जाते.

24. भारताचे विद्वान सॉलिसिटर जनरल तुषार मेहता यांनी मफतलाल मधील निरीक्षणे ही ओबिटर डिक्टा नाहीत आणि ती या न्यायालयासाठी बंधनकारक उदाहरणे आहेत हे या न्यायालयाला पटवून देण्यासाठी सविस्तर युक्तिवाद केला असला तरी हा युक्तिवाद पूर्णपणे पटण्याजोगा नाही. मफतलालमध्ये या न्यायालयासमोर प्रश्न प्रामुख्याने अन्यायकारक समृद्धीचा होता. न्यायमूर्ती जीवन रेड्डी यांची निरीक्षणे केवळ प्रासंगिक आहेत आणि मूळ मुद्द्याशी संबंधित नाहीत. या मुद्द्यावर मी विद्वान सरन्यायाधीशांशी सहमत आहे आणि मफतलाल मधील बहुमताचे मत हे या

न्यायालयाला बंधनकारक नाही असे मानताना त्यांनी दिलेला सविस्तर युक्तिवाद मी स्वीकारतो.

25. आता रंगनाथ रेड्डी कडे परत येताना, वेगळ्या मताची आवश्यकता का होती, याचे कारण न्यायमूर्ती व्ही. आर. कृष्णा अय्यर आणि इतर दोन न्यायमूर्तींनी खालीलप्रमाणे स्पष्ट केले:

> कारण सोप्या भाषेत सांगायचे झाले तर, कर्नाटक राज्याने कंत्राटी गाड्यांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा कायदा, "जिथे सद्यपरिस्थितीत योग्य मोबदला देण्याची तरतूद करण्यात आली आहे, सार्वजनिक हेतू नसणे, नुकसान भरपाईची भ्रामकता कलम ३९ (ब) च्या कक्षेबाहेर असणे आणि तत्सम आश्चर्यकारक कारणांवरून उच्च न्यायालयाने अजूनही रद्द बातल ठरविले आहे. आणि उलटसुलट पणे स्वत:ला ठामपणे व्यक्त करणे... स्पष्ट, तरीही मूलभूत, मुद्द्यावर आम्ही खाली नमूद करतो जो पुन्हा घटनात्मक उलथापालथ टाळण्यासाठी आवश्यक आहे. आपल्या घटनात्मक व्यवस्थेत सार्वजनिक क्षेत्र हे प्रशासकीय आणि न्यायालयीन ऍलर्जीच्या पलीकडे जाऊन अत्यंत दारिद्र्यातून सामाजिक न्यायाकडे रूपांतर करण्याच्या राष्ट्रीय योजनेतील इतके धोरणात्मक साधन आहे, की उपस्थित केलेले प्रश्न आणि त्यावर दिलेले निर्णय हे देशासाठी एका विशिष्ट कायद्यापेक्षा आणि त्याच्या धोरणांपेक्षा आणि एका विशिष्ट सरकार आणि त्याच्या धोरणांपेक्षा मोठ्या आयातीचे आहेत. काय आहेत ती अस्वस्थ करणारी चौकशी?"[207]

---

207 १८५ (१९७७) ४ एससीसी ४७१, पैरा ४०

तीन न्यायमूर्तींनी भौतिक संसाधने या शब्दाचा खूप व्यापक अर्थ लावला आहे, असे म्हटले आहे:

> "८१..... राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या पुनर्रचनेच्या संदर्भात समुदायाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये केवळ नैसर्गिक संसाधनेच नव्हे, तर भौतिक गरजा भागविण्याचे सर्व खाजगी आणि सार्वजनिक स्त्रोत , केवळ सार्वजनिक संपत्ती नव्हे तर सर्व राष्ट्रीय संपत्तीचा समावेश आहे. भौतिक जगात मूल्यकिंवा वापराची प्रत्येक वस्तू ही भौतिक संसाधने आहे आणि व्यक्ती समाजाचा सदस्य असल्याने त्याची संसाधने समुदायाचा भाग आहेत. कलम ३९ (ब) च्या कुंडलीतून खाजगी संसाधनांची मालकी वगळणे म्हणजे समाजवादी मार्गाने पुनर्वितरणाचा मूळ हेतू चव्हाट्यावर आणणे होय. मालमत्तेचे सरंजामशाही आणि भांडवलशाही बालेकिल्ले नष्ट करण्याच्या जाणीवपूर्वक रचनेसह राज्याला दिलेल्या निर्देशाचा अर्थ असा लावला पाहिजे की केवळ अशा हेतूशी शत्रुत्व असणे म्हणजे उत्पादनाची खाजगी साधने किंवा उत्पादनाच्या साधनांमधून उत्पादित वस्तू वगळणे या अर्थासाठी आदरातिथ्यकारक ठरू शकते".[208]
>
> (जोर दिला आहे)

रंगनाथ रेड्डीयांच्यानंतर संजीव कोक येथील या न्यायालयाच्या पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने एकमताने निर्णय दिला ज्यात 'भौतिक संसाधने'खालीलप्रमाणे मानली गेली:-

> आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या पुनर्रचनेच्या संदर्भात समुदायाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये केवळ नैसर्गिक संसाधनेच नव्हे, तर भौतिक

208 १८६ (१९७७) ४ एससीसी ४७१, पैरा ८१

> गरजा भागविण्याचे सर्व खाजगी आणि सार्वजनिक स्त्रोत , केवळ सार्वजनिक संपत्ती नव्हे तर सर्व राष्ट्रीय संपत्तीचा समावेश आहे. भौतिक जगात मूल्यकिंवा वापराची प्रत्येक वस्तू ही भौतिक संसाधने आहे आणि व्यक्ती समाजाचा सदस्य असल्याने त्याची संसाधने समुदायाचा भाग आहेत. कलम ३९ (ब) च्या कुंडलीतून खाजगी संसाधनांची मालकी वगळणे म्हणजे समाजवादी मार्गाने पुनर्वितरण करण्याच्या उद्देशाला चपराक लावणे होय.

त्यानंतर ते असे म्हणतात:

> "समाजाची भौतिक संसाधने"ही अभिव्यक्ती केवळ नैसर्गिक संसाधनांपुरती मर्यादित नाही, असे आमचे मत आहे; ते जनतेच्या मालकीच्या संसाधनांपुरते मर्यादित नाही; याचा अर्थ नैसर्गिक आणि मानवनिर्मित, सार्वजनिक आणि खाजगी मालकीच्या सर्व संसाधनांचा समावेश आहे".[209]

26. संजीव कोक पासून या न्यायालयाच्या निर्णयांची लांबलचक यादी आहे जिथे रंगनाथ रेड्डी आणि संजीव कोक यांच्या निष्कर्षांचे अनुसरण केले गेले आहे. त्यांपैकी काही खालीलप्रमाणे :-

१ टी.एन. विरुद्ध एल. अबू कावर बाई(१९८४) १ एससीसी ५१५

निर्णय : वाय. व्ही. चंद्रचूड, सी. जे. आणि एस. मुर्तजा फजल अली, व्ही. डी. तुळजापूरकर, ओ. चिन्नप्पा रेड्डी आणि ए. वरदराजन, जे. जे.

२ तिनसुखिया इलेक्ट्रिक सप्लाय कंपनी लिमिटेड विरुद्ध आसाम राज्य(१९८९) ३ एससीसी ७०९

---

209 १८७ (१९८३) १ एससीसी १४७, पैरा १९१

निर्णय : आर. एस. पाठक, सी. जे. आणि सब्यसाची मुखर्जी, एस. नटराजन, एम. एन. वेंकटचलय्या आणि एस. रंगनाथन, जे. जे.

३ मधुसूदन सिंग विरुद्ध भारत सरकार(१९८४) २ एससीसी ३८१

निर्णय : एस. मुर्तजा फजल अली आणि एम. पी. ठक्कर, जे. जे.

४ महाराष्ट्र राज्य विरुद्ध बसंतीबाई मोहनलाल खेतान (१९८६) २ एससीसी ५१६

निर्णय : ई. एस. वेंकटरामय्या आणि एम. पी. ठक्कर, जे. जे.

५ आसाम सिलिमॅनाइट लिमिटेड विरुद्ध भारत सरकार, १९९२ सुप (१) एससीसी ६९२.

निर्णय : कुलदीप सिंग आणि एम. फातिमा बीवी, जे. जे.

६ जिलूभाई नानभाई खाचर विरुद्ध गुजरात राज्य, १९९५ सुप (१) एससीसी ५९६

निर्णय : के. रामास्वामी आणि एन. जी. वेंकटचल, जे. जे.

राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी कलम ३९ (ब) मध्ये वापरलेल्या "समाजाची भौतिक संसाधने"या वाक्याला या न्यायालयाच्या अनेक खंडपीठांनी सातत्याने दिलेला दीर्घकाळ चाललेला अर्थ माझ्या मते अयोग्य ठरेल.

कृष्ण अय्यर यांनी लिहिलेल्या रंगनाथ रेड्डी या पुस्तकातील अल्पसंख्याक न्यायाधीशांच्या निरीक्षणांवर अवलंबून राहण्यात संजीव कोक चुकले का, कारण बहुसंख्य न्यायमूर्तींच्या मताने अल्पसंख्याकांच्या अशा निरीक्षणांशी सहमत होण्यास असमर्थता स्पष्टपणे व्यक्त केली होती ? संजीव कोक यांनी अल्पसंख्याकांनी घालून दिलेल्या कायद्याचे पालन करून आणि बहुमताचे

बंधनकारक उदाहरण न पाळता न्यायालयीन शिस्त मोडली का? आणि संजीव कोकमधील निर्णयाचे पालन करण्यात या न्यायालयाचे भविष्यातील निर्णय चुकीचे होते का ? इथला प्रश्न मुळात एका उदाहरणाच्या बंधनकारक स्वरूपाचा आहे. त्याचा भंग झाला का?

27. बंधनकारक उदाहरण काय आहे आणि अधिक नेमकेपणाने अल्पसंख्याकांच्या निर्णयाचे मूल्य काय असेल. ही बाब स्पष्ट होणे गरजेचे आहे.

भारतात आपण ज्या सामायिक कायदेपद्धतीचे अनुसरण करतो, त्यात न्यायालयीन उदाहरणे पाळावी लागतात. याला आपण 'स्टेअर डेसिस'किंवा 'स्टेअर डेसिसिस एट नॉन क्वॉइटा मूव्हर' (निर्णयांवर ठाम राहणे आणि ठरलेल्या गोष्टींवर तोडगा काढू नका) म्हणून ओळखतो. समन्वयपीठाने दुसर् या समन्वयपीठाने घालून दिलेल्या कायद्याचे पालन करणे आवश्यक आहे. आता रंगनाथ रेड्डी यांच्या चार न्यायमूर्तींच्या बहुमताने कलम ३१-सी आणि कलम ३९ (ब) वर काय कायदा केला आहे, हा प्रश्न आहे. आदराने सांगायचे तर असे काहीच नाही. वरील तरतुदीचा एकमेव अर्थ तीन न्यायमूर्तींच्या अल्पमताचा आहे.

28. योग्य दृष्टीकोन मिळण्यासाठी रंगनाथ रेड्डी प्रकरणाची पार्श्वभूमी पुन्हा सांगणे आवश्यक आहे. कर्नाटक राज्याने कर्नाटक कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेज (अधिग्रहण) कायदा, १९७६ म्हणून ओळखला जाणारा कायदा केला, ज्याद्वारे कर्नाटक राज्यात खाजगी

हातात असलेल्या सर्व कंत्राटी गाड्या अधिग्रहित केल्या गेल्या आणि अशा प्रकारे कर्नाटक राज्य मार्ग परिवहन महामंडळाचा एक भाग बनल्या (पुढे 'कॉर्पोरेशन'म्हणून संबोधले जाते). या कायद्याचा उद्देश आणि कारणे[210] स्पष्टपणे नमूद करतात की या कायद्याचा समावेश करण्याचे प्राथमिक कारण भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) आणि (क) अन्वये बंधनकारक असलेल्या राज्याच्या धोरणाची अंमलबजावणी करणे आहे. भूसंपादनाच्या योजनेला तसेच कर्नाटक कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेज (अधिग्रहण) अधिनियम, १९७६ च्या नियमांना कर्नाटक उच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले आणि अखेर या याचिका मान्य करण्यात आल्या आणि हा कायदा भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ आणि १९ चे उल्लंघन करणारा असल्याचे घोषित करण्यात आले. खाजगी वाहतुकीच्या स्वरूपात खाजगी मालमत्तेचे अधिग्रहण सार्वजनिक हिताचे नाही आणि यामुळे सर्वसामान्यांचे हित होत नाही, असे मत व्यक्त करण्यात आले. तेथे पुन्हा राज्याचा व महामंडळाचा बचाव असा होता की, हा कायदा राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) व (क) नुसार राज्याचे धोरण अंमलात आणण्यासाठी होता.

---

210 १८८ १९७६ च्या अधिनियम २१ च्या उद्दिष्टे व कारणांच्या निवेदनावरून - सार्वजनिक हिताला हानी पोहोचविण्यासाठी राज्यात मोठ्या प्रमाणात कंत्राटी गाड्या चालविल्या जात होत्या आणि स्टेज कॅरेज म्हणून गुपचूप काम करत होत्या. हे रोखणे गरजेचे होते. कलम ३९ (ब) आणि (क) राज्यावर हे पाहण्याची आज्ञा देते की समुदायाच्या भौतिक संसाधनांची मालकी आणि नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्तम प्रकारे वितरित केले जाईल आणि आर्थिक व्यवस्थेच्या कामकाजामुळे संपत्तीचे केंद्रीकरण सामान्य नुकसानीसाठी होणार नाही.

या पार्श् वभूमीवर खासगी ऑपरेटर्सकडून चालविण्यात येणाऱ्या कंत्राटी गाडय़ा अधिग्रहित करणे आवश्यक मानले गेले.

हे प्रकरण या न्यायालयासमोर अपीलात घेण्यात आले आणि अखेरीस सात न्यायाधीशांच्या खंडपीठाकडे पाठविण्यात आले. सातही न्यायमूर्तींनी अपील मंजूर केले आणि कर्नाटक कॉन्ट्रॅक्ट कॅरेज (अधिग्रहण) कायदा, १९७६ ची घटनात्मक वैधता कायम ठेवत उच्च न्यायालयाचा आदेश रद्द बातल ठरवला . बहुसंख्य न्यायमूर्तींनी म्हणजे सातपैकी चार न्यायमूर्तींनी कायद्याची सुसूत्र बांधणी करून कायद्याची वैधता कायम ठेवली आणि भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) किंवा (क) तसेच अनुच्छेद ३१-क च्या पैलूत न जाता कायद्याची वैधता कायम ठेवली. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर (तीन न्यायमूर्तींचा समावेश असलेले अल्पसंख्याक) यांच्या अल्पसंख्यांक निकालातच हा विषय हाताळण्यात आला. या क्षणी, आपण हे देखील लक्षात घेऊ शकतो की या कायद्याचा मूळ हेतू, ज्याच्या घटनात्मक वैधतेला सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले होते भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) व (क) अन्वये बंधनकारक असलेल्या राज्याच्या धोरणाची अंमलबजावणी न्यायालयाला करायची होती. वर नमूद केलेल्या राज्याच्या धोरणांच्या निर्देशक तत्त्वांनुसार अधिग्रहणाचे औचित्य सिद्ध करणे हा राज्य सरकार/ अपीलकर्त्याच्या वतीने मुख्य युक्तिवाद होता. असे असले तरी बहुसंख्य चार न्यायमूर्तींनी कायद्याची वैधता कायम ठेवली आणि त्यामुळे कर्नाटक उच्च न्यायालयाचा निर्णय रद्द बातल ठरवला असला, तरी कायद्याच्या सुसंवादाच्या आधारे तसे केले, हे खरे आहे. असे ते म्हणाले:

> ३७... कायद्याची वाजवी आणि सुसंवादी बांधणी करून कायद्यावर होणारे हल्ले मागे घेऊन गुणवत्तेवर आम्ही कायद्याची घटनात्मक वैधता कायम ठेवली असल्याने घटनेच्या कलम ३९ च्या खंड (ब) आणि (क) सह कलम ३१-सी च्या संदर्भात कोणतेही मत व्यक्त करणे आम्हाला आवश्यक वाटत नाही. आमचे विद्वान बंधू कृष्णा अय्यर, जे. यांनी या मुद्द्याशी खास निगडित एक वेगळा निर्णय तयार केला आहे. या संदर्भात त्यांनी आपल्या निर्णयात जे काही म्हटले आहे त्यासर्वांशी आपण सहमत आहोत असे समजू नये".[211]

अल्पसंख्याक तीन न्यायमूर्तींनी बहुसंख्य चार न्यायमूर्तींच्या मताशी सहमती दर्शवली, परंतु स्वतंत्र मत का आवश्यक आहे याच्या कारणांसह वेगळे मत दिले, जे आधीच वर नमूद केले गेले आहे. तीन न्यायमूर्तींच्या अल्पमताने कर्नाटक कायद्याची वैधता प्रामुख्याने भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३१-सी आणि ३९ (ब) आणि (क) च्या आधारे कायम ठेवली. असे म्हटले होते:

> "हे आम्हाला अधिग्रहणाचा हेतू आणि कलम ३९ (बी) यांच्यातील किमान संबंधांवर घेऊन जाते. कलम ३९ (सी) चा उल्लेख करण्यात आला होता परंतु कलम ३९ (ब) अपीलकर्त्याने जबरदस्तीने दाबले होते. त्याच्या पूर्ण आयातीवर चर्चा करण्यापूर्वी कलम ३९ (ब) वाचा: "३९. (ब) राज्याने पाळावी लागणारी धोरणाची काही तत्त्वे - समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीची मालकी व नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी जास्तीत जास्त वाटले जावे, यासाठी राज्य ने विशेषत: आपले धोरण निर्देशित करावे.

---

211 १८९(१९७७) ४ एससीसी ४७१, पैरा ३७

मुख्य शब्द "वितरण"आहे आणि लेखाच्या प्रतिभेला, जर आपण असे म्हणू शकलो तर, आर्थिक व्यवस्थेच्या पुनर्रचनेचा मूळ हेतू पूर्ण होतो म्हणून त्याला पूर्ण खेळ दिल्याशिवाय राहू शकत नाही . लेखातील प्रत्येक शब्दाची धोरणात्मक भूमिका आहे आणि संपूर्ण लेख एक सामाजिक मिशन आहे. यात समाजाच्या संपूर्ण भौतिक साधनसंपत्तीचा समावेश होतो. अशा संसाधनांचे वाटप करणे हे त्याचे काम आहे. सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्कृष्ट वितरण करणे हे त्याचे ध्येय आहे. अशा वितरणाद्वारे मालकी आणि नियंत्रण ची पुनर्रचना केली जाते.

81. "संसाधने"ही एक व्यापक अभिव्यक्ती आहे आणि केवळ रोख संसाधनेच नव्हे तर कर्ज घेण्याची क्षमता (क्रेडिट संसाधने) देखील समाविष्ट करते. ब्लॅक्स लीगल डिक्शनरीमध्ये दिलेला त्याचा अर्थ असा आहे: "पैसा किंवा कोणतीही मालमत्ता ज्याचे पुरवठ्यात रूपांतर केले जाऊ शकते; पैसा किंवा पुरवठा उभारण्याचे साधन; संपत्ती उभी करण्याची किंवा आवश्यक गरजा पुरविण्याची क्षमता; कोणत्याही प्रकारची साधने किंवा क्षमता उपलब्ध आहे."

आणि राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या पुनर्रचनेच्या संदर्भात समुदायाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये केवळ नैसर्गिक संसाधनेच नव्हे, तर भौतिक गरजा भागविण्याचे सर्व खाजगी आणि सार्वजनिक स्त्रोत , केवळ सार्वजनिक संपत्ती नव्हे तर सर्व राष्ट्रीय संपत्तीचा समावेश आहे. भौतिक जगात मूल्यकिंवा वापराची प्रत्येक वस्तू ही भौतिक संसाधने आहे आणि व्यक्ती समाजाचा सदस्य असल्याने त्याची संसाधने समुदायाचा भाग आहेत. कलम ३९ (ब) च्या कुंडलीतून खाजगी संसाधनांची मालकी वगळणे म्हणजे समाजवादी मार्गाने पुनर्वितरणाचा मूळ हेतू चव्हाट्यावर आणणे होय. मालमत्तेचे सरंजामशाही आणि

> भांडवलशाही बालेकिल्ले नष्ट करण्याच्या जाणीवपूर्वक रचनेसह राज्याला दिलेल्या निर्देशाचा अर्थ असा लावला पाहिजे की केवळ अशा हेतूशी शत्रुत्व असणे म्हणजे उत्पादनाची खाजगी साधने किंवा उत्पादनाच्या साधनांमधून उत्पादित वस्तू वगळणे या अर्थासाठी आदरातिथ्यकारक ठरू शकते".[212]

दुसर् या शब्दांत सांगायचे तर, अल्पसंख्याकांच्या निकालाने कर्नाटक कायद्याची वैधता कायम ठेवण्यासाठी बहुमताशी सहमती दर्शविली, परंतु कर्नाटक कायद्यांतर्गत अधिग्रहणाचे समर्थन केले, कारण ते केवळ भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३९ (बी) आणि (सी) मध्ये दिलेल्या घटनेच्या आदेशाचे पालन करीत होते ज्यास भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३१-सी अंतर्गत संरक्षण होते. अल्पसंख्याक निकालाने घटनेच्या कलम ३१-सी आणि कलम ३९ (ब) आणि (क) च्या आधारे कायद्याचे समर्थन करून कर्नाटक कायदा आणि त्यात केलेले अधिग्रहण कायम ठेवले. बहुसंख्य लोक अशाच निष्कर्षापर्यंत पोहोचले होते, पण दुसर् या तर्काने. त्यांनी कलम ३१-सी किंवा कलम ३९ (ब) आणि (क) यावर चर्चा केली नाही. भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) आणि (क) चे उद्दिष्ट साध्य करण्याच्या हेतूने हा कायदा करण्यात आल्याचे राज्य विधिमंडळाने आपल्या उद्दिष्टांमध्ये व कारणांमध्ये जाहीर केले आहे.

कर्नाटक कायद्याला उच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले तेव्हा राज्यसरकारने घटनेच्या कलम ३१-सी च्या प्रकाशात कलम ३९ (ब) आणि (क) चा आधार घेऊन

212 १९० (१९७७) ४ एससीसी ४७१, पारस ८०-८१.

कायद्याचा बचाव केला. अधिग्रहणात सार्वजनिक हेतू दिसत नसल्याने उच्च न्यायालयाच्या खंडपीठाने राज्य सरकारचा युक्तिवाद फेटाळून लावला. पुन्हा, जेव्हा अपील या न्यायालयात प्रकरण आले, तेव्हा अपीलकर्त्याचा संपूर्ण युक्तिवाद कलम ३९ (बी) आणि (सी) आणि कलम ३१-सी अंतर्गत कायद्याला असलेल्या संरक्षणावर आधारित होता. अशा प्रकारे अल्पसंख्य न्यायमूर्ती कधीही नसलेल्या प्रश्नाचे उत्तर देत नव्हते, उलट त्यांनी त्यांच्यासमोर असलेल्या मूलभूत प्रश्नाचे उत्तर देणे पसंत केले.

29. रंगनाथ रेड्डी मधील तीन न्यायमूर्तींचा निर्णय हा कलम १४५ च्या खंड (५) [213]अंतर्गत असहमत निर्णय किंवा मत म्हणून येत नाही, जरी होय हे देखील खरे आहे की ज्याला न्यायालयाचा निर्णय आणि मत म्हटले जाईल, तेच चार न्यायमूर्तींच्या बहुमताने दिले जाईल कारण "सर्वोच्च न्यायालय वगळता कोणताही निर्णय आणि असे कोणतेही मत देणार नाही खटल्याच्या सुनावणीला उपस्थित असलेल्या बहुसंख्य न्यायमूर्तींच्या संमतीने. [अनुच्छेद १४५(५)]

---

213 Article 145: Rules of Court, etc.:

(1) ...

(2) ...

(3) ...

(4) ...

(5) No judgment and no such opinion shall be delivered by the Supreme Court save with the concurrence of a majority of the Judges present at the hearing of the case, but nothing in this clause shall be deemed to prevent a Judge who does not concur from delivering a dissenting judgment or opinion.

नंतर संजीव कोकमधील पाच न्यायमूर्तींनी तीन न्यायमूर्तींचे मत मान्य केल्यावर पाच न्यायाधीशांच्या घटनापीठाला तीन न्यायमूर्तींच्या तर्काने आणि युक्तिवादाने पटवून दिले. हे करताना एकही न्यायालयीन शिस्त मोडली गेली नाही कारण बहुसंख्य चार न्यायाधीशांनी या विषयांवर विपरीत मत दिले नाही. अर्थात, संजीव कोक यांच्यासमोर रंगनाथ रेड्डी यांच्याबाबतीत जे मत मांडण्यात आले होते, त्याविरुद्ध कोणताही निर्णय नव्हता.

या प्रश्नाचे उत्तर देताना रंगनाथ रेड्डी यांच्याकडे परत आल्यावर तीन न्यायमूर्तींचे अल्पसंख्याक बहुसंख्य न्यायमूर्तींच्या कोणत्याही निरीक्षणाच्या किंवा निष्कर्षाच्या विरोधात गेले नाहीत. त्यांनी फक्त कायद्याच्या प्रश्नावर स्पष्ट मत दिले, जे त्यांना करण्यास सांगण्यात आले. सर्वोच्च न्यायालयासमोर हा महत्त्वाचा प्रश्न होता, ज्याचे उत्तर तीन न्यायमूर्तींनी दिले होते.

30. संजीव कोक प्रकरणात पाच न्यायाधीशांच्या घटनापीठाने रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात अल्पसंख्याकांच्या निर्णयाचे एकमताने पालन केले, तेव्हा बहुसंख्यांकांचे नव्हे तर अल्पसंख्याकांच्या निर्णयाचे पालन करण्याच्या न्यायालयीन शिस्तीचे उल्लंघन झाले का, हा आता प्रश्न आहे. माझ्या मते, यामुळे कोणतीही न्यायालयीन शिस्त मोडली गेली नाही, कारण संजीव कोकमध्ये पाच न्यायाधीशांनी रंगनाथरेड्डीमधील बहुसंख्य न्यायाधीशांनी घालून दिलेल्या कायद्याच्या विरोधात गेले नाही तर केवळ तीन न्यायाधीशांचे तर्क स्वीकारले ज्यावर चार न्यायाधीशांचे बहुमत गप्प होते.

31. रंगनाथ रेड्डी तील चार न्यायाधीश न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांच्या अल्पमताशी पूर्णपणे असहमत आहेत, या निष्कर्षापर्यंत पोहोचणेही माझ्यासाठी अवघड आहे . त्यात फक्त एवढेच म्हटले आहे की "त्यांनी यासंदर्भात आपल्या निर्णयात जे काही सांगितले आहे त्यासर्वांशी आपण सहमत आहोत असे समजू नये."हा नेमका मतभेद नाही. चार न्यायमूर्तींपैकी बहुसंख्य न्यायमूर्तींनी या विषयावर मौन बाळगणे पसंत केले. रंगनाथ रेड्डी येथील तीन न्यायमूर्तींनी ठरवून दिलेल्या निर्णयाच्या विरोधात किंवा विरोधात चार न्यायमूर्तींनी कोणत्याही प्रकारे काही बोलले असे म्हणता येणार नाही आणि म्हणूनच रंगनाथ रेड्डी येथील तीन न्यायमूर्तींचा युक्तिवाद स्वीकारून संजीव कोक मध्ये एकमताने निकाल लिहिताना न्यायमूर्ती ओ. चिन्नप्पा रेड्डी यांनी कोणतीही न्यायालयीन शिस्त मोडली नाही.

सैद्धांतिकदृष्ट्या सांगायचे झाले तर ज्या विषयावर बहुसंख्य गप्प बसले आहेत, त्या विषयावर अल्पसंख्याक न्यायाधीशांनी दिलेल्या निर्णयाचे बंधनकारक स्वरूप काय असेल, यावर प्रकाश टाकू शकेल असे सर्वोच्च न्यायालयाचे कोणतेही निकाल नाहीत.

तथापि, तर्क अगदी स्पष्ट आहे , की ज्या मुद्द्यावर बहुसंख्य लोक गप्प राहिले आहेत, त्या मुद्द्यावर अल्पमतातील न्यायाधीश किंवा न्यायाधीशांनी निर्णय दिला आहे, की तो उच्च न्यायालये आणि इतर सर्व न्यायालयांना बंधनकारक असेल आणि या न्यायालयासाठी कमीतकमी त्याचे प्रेरक मूल्य असेल . के. टी. मुपली

नायर विरुद्ध के. टी. मुपली नायर या खटल्यातील या न्यायालयाच्या निर्णयाचा संदर्भ येथे देता येईल.केरळ राज्य १९६० एससीसी ऑनलाईन एससी ७. वरील निकालात सर्वोच्च न्यायालयाने म्हटले होते की, जमिनीचे स्वरूप कोणतेही असले तरी एकरी दोन रुपये कर दर कलम १४ चे उल्लंघन आहे, कारण असमानांना समान मानले जाऊ शकत नाही. जमिनीवरील कर म्हणून आकारला जाणारा हा कर वनजमिनीवरही लागू होतो का, असा प्रश्न या न्यायालयासमोर होता. दुसर् या शब्दांत सांगायचे तर वनजमिनीवरील असाच कर अवैध असल्याचा युक्तिवाद करण्यात आला. बहुसंख्य न्यायमूर्तींनी मुपली नायर मध्ये हा युक्तिवाद लक्षात घेतला,पण त्याची दखल घेतली नाही. न्यायमूर्ती ए. के. सरकार यांनी आपल्या असहमतीच्या निर्णयात असे म्हटले होते की, प्रविष्टि ४९ सूची २ अन्वये कर लावण्याच्या अधिकारात वनजमिनीवरही कर आकारणी चा समावेश असेल. पद्मनाभ रवी वर्मा राजा विरुद्ध उपतहसिलदार १९६२ एससीसी ऑनलाईन केर ९८ या खटल्यात केरळ उच्च न्यायालयासमोर असेच प्रकरण आले, तेव्हा उच्च न्यायालयाने या मुद्द्यावर न्यायमूर्ती सरकार यांच्या अल्पमताच्या मताशी बांधील असल्याचे म्हटले आणि ज्या जमिनीवर जंगल उभे आहे त्या जमिनीवर कर आकारण्याचा अधिकार राज्य विधिमंडळाला असल्याचे म्हटले. त्याचप्रमाणे महिंद्र बहावनजी ठाकूर विरुद्ध एस. पी. पांडे १९६३ एससीसी ऑनलाईन बॉम २८ या खटल्यात मुंबई उच्च न्यायालयाने म्हटले होते की, ज्या मुद्द्यावर बहुमताने आपल्या

निर्णयात कायद्याची चर्चा केलेली नाही, अशा मुद्द्यावर अल्पसंख्याकांच्या निर्णयाला अनुकरणीय मूल्य असेल. अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने सुधा तिवारी विरुद्ध सुधा तिवारी प्रकरणातही असेच मत व्यक्त केले . भारत संघ २०११ एससीसी ऑनलाईन ऑल २५३.

त्यामुळे बहुसंख्य गप्प बसलेल्या मुद्द्यावर अल्पसंख्याक न्यायाधीशांचे मत उच्च न्यायालये पाळू शकतात, पण सर्वोच्च न्यायालयात त्याला केवळ प्रेरक मूल्य असेल, असा युक्तिवाद केला जाईल.

संजीव कोकमधील पाच विद्वान न्यायाधीशांनी रंगनाथ रेड्डीमधील अल्पसंख्याक न्यायाधीशांच्या निर्णयावर विश्वास ठेवला कारण न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी "समुदायाची भौतिक संसाधने"या वाक्याला दिलेला तर्क आणि अर्थ त्यांना पटला.

32. आज आपल्यासमोर असलेल्या या प्रश्नाचा आणखी एक पैलू आहे, तो म्हणजे जर आपण आज असे मानतो की खाजगी मालकीची संसाधने "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचा"भाग नाहीत, तर आम्ही रंगनाथ रेड्डीआणि संजीव कोक आणि संजीव कोक आणि संजीव कोकनंतर च्या या न्यायालयाच्या पुढील सर्व निर्णयांना अस्वस्थ करणार आहोत, परंतु आम्ही या न्यायालयाच्या घटनापीठाच्या निर्णयांसह कायद्याच्या संपूर्ण मंडळास अस्वस्थ करणार आहोत ज्याने अगदी असे म्हटले आहे रंगनाथ रेड्डी यांच्या आधी जरी अप्रत्यक्षपणे खाजगी मालकीची संसाधने

"समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचा"भाग आहेत. खाजगी मालकीची संसाधने ही "समाजाच्या भौतिक संसाधनांचा"भाग आहेत असा स्पष्ट समज या सर्व प्रकरणांमध्ये होता.

भारतातील समुदायाचे सर्वात महत्वाचे "भौतिक संसाधन"कोणते आहे? निःसंशयपणे ती जमीन आहे. स्वातंत्र्याच्या वेळी संपूर्ण देशात जमीन वाटपातील विषमता दिसून येत होती. आपल्याकडे एकीकडे मोठे जमीनदार होते आणि दुसरीकडे गरीब शेतकऱ्यांची भूमिहीन जनता होती, जे बहुतेक या जमीनदारांच्या मोठ्या शेतजमिनीवर शेतमजूर म्हणून काम करत असत. जमीनदार, मोठे जमीनदार आणि दलाल यांचे उच्चाटन ही स्वातंत्र्य चळवळीतील नेत्यांनी या देशातील जनतेला दिलेली प्रतिज्ञा होती. डॉ. आंबेडकर हे भारतीय राज्यघटनेच्या कलम ३८ आणि ३९ अन्वये मांडणार असल्याने आता सरकारसाठी ही एक 'सनद ऑफ इन्स्ट्रक्शन्स'होती. १० सप्टेंबर १९४९ रोजी तत्कालीन पंतप्रधानांनी संविधान सभेसमोर कलम २४ वर बोलताना[214] जमीनदारी पद्धत संपुष्टात आणण्यावर भर दिला होता. त्यांनी देशाला दिलेली ही प्रतिज्ञा असून आमच्या मार्गात कोणताही बदल होणार नाही, असे त्यांनी अधोरेखित केले. हे अगदी स्पष्ट आहे. आम्ही आमच्या वचनांचा आदर करू".[215]

---

214 १९१ते मूळ राज्यघटनेचे कलम ३१ म्हणून लागू झाले.

215 १९२ constituent asseMBly deBates, vOl. आयएक्स, पृष्ठ ११९५

भारतीय राज्यघटनेच्या सातव्या अनुसूचीच्या राज्य सूचीत म्हणजेच यादी दोनमध्ये जमीन असल्याने असे बदल राज्य विधिमंडळांना करावे लागले. अशा प्रकारे स्थानिक तरतुदी आणि स्थानिक घटकांचा विचार करून एकाच धर्तीवर विविध राज्यांमध्ये मंजूर करण्यात आलेले भूमिसुधारणा कायदे हे पहिले महत्त्वाचे कायदे होते.

या जमीन सुधारणा कायद्यांना प्रथम संबंधित उच्च न्यायालयाची छाननी करावी लागली, जिथे या कायद्यांना जमीनदार आणि जमीनदारांनी आव्हान दिले होते. उच्च न्यायालये त्यांच्या निर्णयांमध्ये एकमत नसली तरी, उदाहरणार्थ पाटणा उच्च न्यायालयाने बिहार जमीन सुधारणा कायदा, १९५० रद्द बातल ठरवला, परंतु मध्य प्रदेशात अशाच कायद्याची वैधता कायम ठेवण्यात आली. त्याचप्रमाणे अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने उत्तर प्रदेश जमीनदारी निर्मूलन कायदा, १९४७ ची घटनात्मक वैधता कायम ठेवली.

अलाहाबाद उच्च न्यायालयाने राजा सूर्यपाल सिंह विरुद्ध उत्तर प्रदेश सरकार, १९५१ एससीसी ऑनलाईन ऑल १८३ या खटल्यात हे केले होते. उत्तर प्रदेश जमीनदारी निर्मूलन कायद्याला ज्या आधारावर आव्हान देण्यात आले, त्यातील एक कारण म्हणजे त्याअंतर्गत केलेले अधिग्रहण 'सार्वजनिक हेतू'साठी नव्हते आणि त्यात पुरेशा मोबदल्याची तरतूद नव्हती, त्यामुळे घटनेच्या कलम ३१ (२) चे उल्लंघन होते. राज्यघटनेत वापरल्या गेलेल्या 'सार्वजनिक हेतू'या प्रश्नाचा उच्च न्यायालयाने

विचार केला आणि 'सार्वजनिक हेतू'या शब्दांचा अर्थ शोधताना या शब्दांचा अर्थ लावण्यासाठी न्यायालयाला मार्गदर्शन करू शकतील अशा इतर काही तरतुदी आहेत का, अशी विचारणा केली.

अलाहाबाद उच्च न्यायालयाचा हा निर्णय राज्यघटनेच्या अगदी सुरुवातीच्या काळात आला जेव्हा निर्देशक तत्त्वे आणि मूलभूत अधिकार यांच्यातील संबंध शोधणे बाकी होते. हा एक काळ होता जेव्हा पहिली घटनादुरुस्ती अजून सादर झालेली नव्हती. अलाहाबाद उच्च न्यायालयाची काही निरीक्षणे आम्ही येथे पुनरुत्पादित करू इच्छितो:

> ४१. आता भारतीय राज्यघटनेत "सार्वजनिक हेतू"या शब्दाचा वापर करताना त्याचा अर्थ काय असावा याबद्दल काही सापडते का? आम्हाला वाटते की आहे. कलम ४ मध्ये राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे म्हणून वर्णन केलेली तत्त्वे आहेत आणि जरी ती तत्त्वे कोणत्याही अधिनियमाद्वारे लागू केली जात नसली तरी कलम ३७ मध्ये स्पष्टपणे नमूद केले आहे की ते देशाच्या कारभारात मूलभूत आहेत आणि "कायदे बनवताना ही तत्त्वे लागू करणे हे राज्याचे कर्तव्य असेल.
>
> ४२. मग जर आपण मार्गदर्शक तत्त्वांची तपासणी केली तर आपल्याला असे आढळते की कलम ३९, सीएलएस (बी) आणि (सी) प्रदान करते:
>
> (ब) समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीची मालकी व नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी सर्वोत्कृष्ट रीतीने वितरीत केले जावे;
>
> (क) आर्थिक व्यवस्थेच्या कारभारामुळे संपत्ती आणि उत्पादनाच्या साधनांचे केंद्रीकरण सर्वसामान्यांना होणार नाही.

> ४७. म्हणूनच, जर संबंधित कायद्याद्वारे प्रभावित (प्रभावित?) मालमत्तेचे संपादन राज्याच्या धोरणाच्या एक किंवा अधिक मार्गदर्शक तत्त्वांची अंमलबजावणी करण्याच्या हेतूने असेल तर आमच्या मते, ते राज्यघटनेच्या अर्थांतर्गत सार्वजनिक हेतूसाठी असेल आणि इतर कारणांसाठी ते कायद्याने त्या अभिव्यक्तीला दिलेल्या अर्थाच्या आत येते की नाही याचा विचार करणे अनावश्यक ठरेल." [216]

33. जमीन सुधारणा कायद्यांचे न्यायालयांच्या हस्तक्षेपापासून संरक्षण करण्यासाठी घटना (पहिली दुरुस्ती) अधिनियम, १९५१ आणला गेला. इतरही कारणे असली, तरी ती आपल्या हेतूंसाठी समर्पक नसतील.

पहिल्या राज्यघटनेतील उद्दिष्टे व कारणे यांचे विधान (संशोधन) विधेयक, १९५१ मध्ये खालीलप्रमाणे म्हटले आहे :-

> या विधेयकाचा मुख्य उद्देश म्हणजे वरील उद्दिष्टांसाठी कलम १९ मध्ये सुधारणा करणे आणि सर्वसाधारणपणे जमीनदारी निर्मूलन कायदे आणि विशेषत: काही विशिष्ट राज्य कायद्यांची घटनात्मक वैधता पूर्णपणे सुरक्षित करणाऱ्या तरतुदी समाविष्ट करणे.

त्या काळी संविधान सभा हंगामी संसद म्हणून काम करत होती कारण पहिल्या सार्वत्रिक निवडणुका अजून बाकी होत्या.पहिली घटनादुरुस्ती आणण्याच्या तात्पुरत्या संसदेची निकड पंतप्रधानांनी १६ मे १९५१ रोजी स्पष्ट केली आणि सांगितले की, या विलंबामुळे कोट्यवधी भारतीयांवर अन्याय होत आहे आणि

---

216 1951 SCC OnLine All 183, paras 41, 42 and 47.

कलम ३१ अ आणि ३१ ब आणि राज्यघटनेत नवव्या अनुसूचीचा समावेश करण्याची तातडीची गरज आहे. [217]

मग जमीन सुधारणांमुळे न्यायालयांमध्ये किती उशीर होईल, ज्याच्या विरोधात फारकाही करता येणार नाही, हे स्पष्ट करताना ते पुढीलप्रमाणे म्हणाले:

> नशिबापुढे आणि सध्या ज्या परिस्थितीला सामोरे जावे लागत आहे, त्यापुढे आपण हतबल आहोत, असे म्हणणे योग्य नाही. त्यामुळे या मोठ्या बदलांच्या दृष्टीने विचार करावा लागेल "..... भारताप्रमाणेच आशियाखंडातही आज जमिनीची समस्या ही प्राथमिक समस्या आहे. आणि प्रत्येक दिवसाचा उशीर हा स्वतःवर अन्याय होण्याबरोबरच अडचणी आणि धोक्यांमध्ये भर घालतो."जमिनीतील बदल आणि तत्सम गोष्टी आणि म्हणूनच आम्ही कलम ३१ मध्ये सुधारणा करण्याचा विचार केला. शेवटी, आम्ही अतिरिक्त अनुच्छेद ३१ अ आणि ३१ ब प्रस्तावित करणे चांगले वाटले याव्यतिरिक्त राज्य विधिमंडळांनी पारित केलेल्या अनेक कायद्यांचे एक अनुसूची संलग्न आहे, त्यापैकी काहींना आव्हान दिले गेले आहे किंवा आव्हान दिले जाऊ शकते आणि आम्ही त्यांना दीर्घ विलंब आणि या अडचणींपासून वाचविणे चांगले वाटले, जेणेकरून राज्यांनी सुरू केलेली बदलाची ही प्रक्रिया पुढे जावी. येथे उपस्थित आमच्यापैकी बरेच जण वकील आहेत आणि त्यांनी कायद्याचे काही प्रशिक्षण घेतले आहे जे एक चांगले प्रशिक्षण आहे

---

217 PARLIAMENTARY DEBATES (PART II-PROCEEDINGS OTHER THAN QUESTIONS AND ANSWERS),

Pg. 8830. Prime Minister Nehru explained the urgency as follows :-

".....the primary problem is the land problem today in Asia, as in India. And every day of delay adds to

difficulties and dangers apart from being an injustice in itself."

> आणि आपल्यापैकी बरेच जण वकिलांचा आदर करतात. पण तरीही वकील हा बदल नव्हे, गतिमान प्रक्रियेचे नव्हे, तर परंपरा आणि परंपरेचे प्रतिनिधित्व करतो. सगळ्यात महत्त्वाचं म्हणजे वकील खटल्याचं प्रतिनिधित्व करतो..."[218]

दुसर् या शब्दांत सांगायचे तर, जमीन सुधारणांसंदर्भातील भूमिका निश्चित करण्यासाठी संसद न्यायालयांच्या निर्णयांची वाट पाहू शकत नाही, कारण त्यासाठी बराच वेळ लागू शकतो आणि भूमिसुधारणा आणण्यास होणारा प्रत्येक दिवस हा त्या लोकांवर अन्याय ठरेल ज्यांना त्यांनी स्वातंत्र्यापूर्वी या सुधारणांचे आश्वासन दिले होते. संसदेला लवकरात लवकर परिस्थिती स्थिर करायची होती आणि या भूमिसुधारणा कायदेशीर लढाईत अडकून राहू नयेत, असे वाटत होते, निदान तसा विचार तरी झाला होता.

34. पहिल्या दुरुस्तीने इतर गोष्टींबरोबरच अभिनव नवव्या अनुसूचीसह जमीन सुधारणा कायदे बळकट करण्याच्या उद्देशाने राज्यघटनेत अनुच्छेद ३१-अ आणि ३१-ब आणि नववी अनुसूची आणली, अशा कायद्यांना सुरक्षित आश्रय प्रदान केला.

पहिल्या दुरुस्तीला प्रसिद्ध शंकरी प्रसाद सिंह विरुद्ध भारत संघ मध्ये सर्वोच्च न्यायालयात आव्हान देण्यात आले होते ,एआयआर १९५१ एससी ४५८ जिथे ते कायम ठेवण्यात आले. भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३६८ अन्वये राज्यघटनेत

---

218 १९३ पार्लियामेंटरी डेबेट्स (भाग २- क्वेस्टिओन्स आणि उत्तरे वगळता इतर प्रोसेडिन्ग), पृ. ८८३१-८८३२.

सुधारणा करण्याचे संसदेचे अधिकार पूर्ण मानले गेले जे घटनेतील मूलभूत अधिकारांमध्ये ही सुधारणा करू शकतात.

त्यानंतर बिहार राज्य विरुद्ध कामेश्वर सिंह(१९५२) १ एससीसी ५२८ या खटल्यात जमीन कायद्यांवरील उच्च न्यायालयांच्या निर्णयांना या न्यायालयात आव्हान देण्यात आले, परंतु आता शंकरी प्रसाद येथे या न्यायालयाची मान्यता मिळाल्यानंतर कलम ३१ अ, अनुच्छेद ३१ ब आणि नववी अनुसूची राज्यघटनेत होती.

कामेश्वर सिंह येथील न्यायमूर्ती एस. आर. दास यांनी सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय मिळवून देण्यासाठी कलम ३८ आणि ३९ चे महत्त्व अधोरेखित केले. त्यांनी खालीलप्रमाणे म्हटले:

> "... किंबहुना अलीकडच्या काळात आदर्शवादी घोषणांसारखे वाटणारे हे आता आपल्या राज्यघटनेच्या गौरवशाली प्रस्तावनेत समाविष्ट झाले असून सर्व नागरिकांना न्याय, सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय आणि दर्जा आणि संधीची समानता मिळवून देण्याचा या देशातील जनतेचा दृढ संकल्प आहे. कालच जे विलक्षण सूत्र मानले जात होते, ते आता राज्यघटनेच्या भाग ४ मध्ये ठळकपणे नमूद केलेल्या राज्याच्या धोरणाची मार्गदर्शक तत्त्वे म्हणून स्वीकारले गेले आहेत. अनुच्छेद ३८ मध्ये आपण आपल्यासमोर ठेवलेला आदर्श असा आहे की, असे राज्य निर्माण करणे ज्याने राष्ट्रीय जीवनातील सर्व संस्थांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्यायाची माहिती देणारी सामाजिक व्यवस्था सुरक्षित करून आणि शक्य तितक्या प्रभावीपणे

बनवून लोकांच्या कल्याणास चालना देण्यासाठी सतत प्रयत्न केले पाहिजेत. अनुच्छेद ३९ अन्वये समाजाच्या भौतिक साधनसंपत्तीची मालकी व नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या भल्यासाठी इतके वितरीत केले जावे आणि आर्थिक व्यवस्थेच्या कारभारामुळे संपत्ती व उत्पादनाची साधने सर्वसामान्यांच्या हितासाठी केंद्रीकृत होऊ नयेत, यासाठी आपले धोरण ठरविण्याचे आदेश राज्याला देण्यात आले आहेत... मी विचारतो की, जमीनदारांच्या संपादनासाठी उपाययोजना करण्याचा आणि मध्यस्थांच्या हिताचा अवलंब करण्याचा राज्याचा हेतू काय आहे? समाजाचे पोट भरणारी आणि टिकवणारी आणि जंगल, खनिज व इतर साधनसंपत्तीने संपत्ती निर्माण करणारी जमीन राज्याच्या मालकीखाली किंवा नियंत्रणाखाली आणून सर्वसामान्यांच्या भल्याची सेवा करणे हे निश्चितच आहे. ही राज्याची मालकी किंवा जमिनीवरील नियंत्रण हे राज्याच्या धोरणाच्या मार्गदर्शक तत्त्वांच्या अंमलबजावणीच्या दिशेने एक आवश्यक प्राथमिक पाऊल आहे आणि ते सार्वजनिक हेतू असू शकत नाही... शिवाय, हे नेहमी लक्षात ठेवले पाहिजे की संबंधित कायद्याचा उद्देश मर्यादित आणि संकुचित सार्वजनिक हेतूसाठी एखाद्या विशिष्ट मालमत्तेचे स्थलांतर अधिकृत करणे हा नाही, तर त्याचा हेतू पुरातन आणि सामान्य हितासाठी अनुकूल नसलेल्या जमिनीच्या मुदतीची पद्धत रद्द करून संपत्ती उत्पादन करणार्या जमिनीचा मोठा भाग राज्याच्या मालकीखाली किंवा नियंत्रणाखाली आणणे हा आहे समाज..."[219]

आता जमिनीवर कमाल मर्यादा घालण्यात येणार होती आणि शिल्लक रक्कम अल्पभूधारक आणि भूमिहीन शेतकऱ्यांमध्ये वाटली जाणार होती, तरीही पुढील कायद्यांची आवश्यकता असेल. हे खरे आहे की, येणाऱ्या काळात प्रत्यक्षात श्रीमंत

219 १९४ (१९५२) १ एससीसी ५२८, पैरा १४२

आणि बलाढ्य जमीनदारांनी जमीन सुधारणांच्या बहुतांश तरतुदींना पराभूत केले, तरीही भूमिसुधारणांचे सकारात्मक परिणाम झाले. प्राध्यापक आदित्य मुखर्जी यांनी आपल्या 'पॉलिटिकल इकॉनॉमी ऑफ कॉलोनियल अँड पोस्ट-कॉलोनियल इंडिया'या पुस्तकात खालीलप्रमाणे म्हटले आहे.

> तसेच, सदोष आणि विलंबाने झालेल्या कमाल कायद्यांमुळे पुनर्वितरणासाठी मोठ्या प्रमाणात अतिरिक्त जमीन संपादित करण्याची संधी गमावली गेली असली, तरी दीर्घकाळात उच्च लोकसंख्या वाढ आणि अनेक पिढ्यांपासून मोठ्या जमिनींचे झपाट्याने होणारे उपविभाजन (कमाल मर्यादेपेक्षा जास्त कालावधीसाठी प्रिमोजेनिशनची प्रथा नसल्यामुळे). खरे तर स्वातंत्र्यानंतर १९९० च्या दशकापर्यंतच्या दशकांत होल्डिंगची संख्या आणि मोठय़ा होल्डिंग्सच्या श्रेणीत काम करणारे क्षेत्र आणि २५ एकर किंवा त्याहून अधिक (अगदी १५ एकर किंवा त्याहून अधिक) मोठ्या होल्डिंग्सच्या श्रेणीत कार्यरत क्षेत्र कमी होत गेले. देशातील काही छोटे भाग वगळता अर्धसरंजामशाही प्रकारच्या फार मोठ्या जमिनी आता भूतकाळाच्या वस्तू बनल्या आहेत. जमीनमालकांमधील विषमता हा आता कळीचा मुद्दा राहिलेला नाही, कारण तो आता फारसा विषम राहिलेला नाही. एका अंदाजानुसार १९७६-७ पर्यंत ९७ टक्के जमीन २५ एकरपेक्षा कमी होती आणि ८७ टक्के जमीन १० एकरपेक्षा कमी होती. [220]

भारतीय शेतीचे प्रख्यात अभ्यासक सी. एच. हनुमंत राव यांचा ही उल्लेख आदित्य मुखर्जी यांनी केला आहे, जमीन सुधारणांबद्दल असे म्हणतात: "कायद्याने

220 १९५ आदित्य मुखर्जी, सीओएलओनिअल आणि पीओएसटी-सीओलोनिअल इंडियाचे पीओओएनओएमआय (प्रिमस बूक्स, 2022), पृष्ठ 511.

जमिनीच्या मालकीचे कमाल पातळीच्या पलीकडे केंद्रीकरण करण्यास परावृत्त केले आणि अशा प्रकारे असंख्य लहान आणि सीमांत धारकांचे संभाव्य विस्थापन रोखले जे बहुधा जमीन धारणेवर मर्यादा नसताना जमीन बाजारात स्पर्धात्मक प्रक्रियेद्वारे घडले असते".[221]त्याहीपेक्षा महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे मुळात जमीन सुधारणा कायदे सर्वोच्च न्यायालयाने या तत्त्वांवर कायम ठेवले होते (पहा: कामेश्वर सिंहआणि शंकरी प्रसाद). दुसर् या शब्दांत सांगायचे झाले तर, सार्वजनिक कारणांसाठी खाजगी हातातून भौतिक संसाधने काढून घेणे सर्वोच्च न्यायालयाने घटनात्मक ठरवले होते. त्यामुळे समाजाच्या भल्यासाठी खाजगी हातातून भौतिक संसाधने काढून घेणे रंगनाथ रेड्डी यांच्याआधीही मान्य होते. भौतिक संसाधने ही केवळ जमीन च नव्हे तर इतर काही "भौतिक संसाधने"असू शकतात म्हणून आता वेगळा दृष्टिकोन का असू शकतो याचे कोणतेही कारण आपल्याला दिसत नाही.

35. १९६४ मध्ये भारत सरकारने कमिशन ऑफ इन्क्वायरी ॲक्ट, १९५२ अन्वये संपत्तीच्या केंद्रीकरणाची चौकशी करण्यासाठी एक आयोग नेमला. त्याच्या संदर्भाच्या अटी खालीलप्रमाणे होत्या.

(अ) खाजगी हातात आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण आणि शेती वगळता इतर आर्थिक उपक्रमांच्या महत्त्वाच्या क्षेत्रांमध्ये मक्तेदारी व प्रतिबंधात्मक पद्धतींचे प्रमाण व परिणाम यांची विशेष संदर्भासह चौकशी करणे-

---

221 १९६ सी.एच. हनुमंत राव, ग्रामीण समाज व कृषी विकास इन द डस्टरिलायझेशन : केस ऑफ इंडिया, २६ ईसीओएनओएमआय आणि पीओलिटिकल साप्ताहिक (१९९१), पृ.

१ अशा एकाग्रतेसाठी जबाबदार घटक आणि एकाधिकारशाही आणि प्रतिबंधात्मक पद्धती;

२ त्यांचे सामाजिक आणि आर्थिक परिणाम आणि ते सामान्य नुकसानीसाठी किती प्रमाणात कार्य करू शकतात; आणि

(ब) अशा चौकशीच्या अनुषंगाने आवश्यक वाटतील असे कायदेविषयक आणि इतर उपाय सुचविणे, विशेषत: आवश्यक सार्वजनिक हितांचे रक्षण करण्यासाठी कोणताही नवीन कायदा आणि अशा कायद्याच्या अंमलबजावणीची कार्यपद्धती आणि एजन्सी. [222]

या आयोगाने १९६५ मध्ये 'मक्तेदारी चौकशी आयोगाचा अहवाल १९६५'नावाचा अहवाल दिला, जो अग्रगण्य व्यापारी, राज्य सरकारे आणि इतर विविध भागधारकांची मते घेऊन तयार करण्यात आला. अहवालातील 'एकाग्रतेची कारणे'या शीर्षकाच्या दुसऱ्या अध्यायात भारतातील संपत्तीच्या केंद्रीकरणाची प्राथमिक कारणे खालीलप्रमाणे नमूद करण्यात आली आहेत.

अ कर्जाचा सुलभ प्रवेश: मोठ्या उद्योगांना छोट्या व्यवसायांपेक्षा बँकांकडून अधिक सोप्या अटींवर कर्ज मिळू शकले, ज्यामुळे एकाग्रता वाढण्यास मदत झाली, कारण ते अधिक चांगली सुरक्षा देऊ शकतात.

ब एखादा उद्योग यशस्वीपणे चालवण्याचे कौशल्य आणि ज्ञान केवळ भारतीय उद्योगपतींकडे च होते. स्वतंत्र भारताच्या नवोदित अर्थव्यवस्थेच्या विस्तारासाठी लागणारे परवाने आणि कच्चा माल व यंत्रसामुग्री आयात करणे

222 १९७ १९६५ मध्ये एमओएनओपीओलीजच्या आरईपीओआरचा परिचय.

परवडण्याकरिता मर्यादित दायित्व सार्वजनिक कंपन्यांच्या माध्यमातून जनतेकडून पुरेसे भांडवल उभे करणे त्यांना शक्य झाले.

क स्वावलंबन साधण्याच्या धोरणांचा परिणाम म्हणून बहुतेक परदेशी उद्योग काही भारतीय उद्योगपतींनी ताब्यात घेतले कारण केवळ त्यांनाच असे अधिग्रहण परवडत होते.

ड औद्योगिक समूहांची स्थापना : दुसऱ्या महायुद्धाच्या काळात वसाहतवादी सरकारने युद्धाच्या प्रयत्नांना पाठिंबा देण्यासाठी काही उद्योगांना त्यांची उत्पादन क्षमता वाढविण्यासाठी अनुदान दिले. यामुळे त्यांचा नफा वाढण्यास मदत झाली आणि त्यांना त्यांचे स्पर्धक मिळवता आले, ज्यामुळे स्पर्धा संपली आणि त्या काही निवडक व्यावसायिक घराण्यांच्या हातात आर्थिक सत्ता केंद्रित झाली

आपल्या राज्यघटनेच्या निर्मात्यांना राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या प्रवृत्तीची जाणीव होती, जी काही हातांमध्ये संपत्ती केंद्रित करण्यास अनुकूल होती आणि त्यावर उपाय करणे आवश्यक होते, हा मुद्दा सिद्ध करण्यासाठी या अहवालात राज्यघटनेतील तरतुदींचा उल्लेख करण्यात आला आहे:

> अतिएकाग्रतेचे धोके भारतीय राज्यकर्त्यांनी ओळखले नाहीत, असे मानणे चुकीचे ठरेल. भारतीय राज्यघटनेच्या निर्मात्यांना या संभाव्य धोक्याची चांगलीच जाणीव होती. देशाच्या भावी सरकारांना या धोक्याशी लढण्याची

गरज पटवून देण्यासाठीच राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) आणि (क) मध्ये खालील तत्त्वे घालून देण्यात आली. [223]

इथे जो मुद्दा मांडला जात आहे तो असा की खाजगी संपत्ती केवळ काही हातांमध्ये केंद्रित होती आणि श्रीमंत आणि गरीब यांच्यात मोठी दरी होती आणि योग्य ते बदल घडवून आणण्यासाठी घटनेत तरतुदी असल्याने संपत्तीचे वाटप पाहिजे तसे होत नव्हते.

36. विषमता कमी करण्यासाठी आणि संपत्तीचे पुनर्वितरण करण्यासाठी सरकार जे उपाय करू शकते ते केवळ कायदे आणि कायद्यांखालील योजनांद्वारेच होऊ शकते, परंतु नंतर या कायद्यांना घटनात्मक न्यायालयांसमोर नेहमीच आव्हानांचा सामना करावा लागला, ज्यामुळे त्यांच्या अंमलबजावणीस लक्षणीय विलंब झाला. एक उदाहरण म्हणजे आधी चर्चा केल्याप्रमाणे जमीनदारी निर्मूलनाचे कायदे. कलम ३९ (ब) आणि (क) ची उद्दिष्टे साध्य करण्याच्या अनुषंगाने राज्याने नियंत्रण मिळविण्याचा प्रयत्न केलेला आणखी एक महत्त्वाचा स्त्रोत म्हणजे विशेषत: शेतकऱ्यांना आर्थिक मदत. मोठ्या उद्योगांना कर्ज मिळणे अवघड नव्हते. तसेच, जमीनमालक शेतकरी कर्ज घेण्यासाठी आपली जमीन गहाण ठेवू शकत होते, परंतु भूमिहीन शेतकऱ्यांकडे खाजगी बँकांसमोर कर्जापोटी तारण देण्यासाठी कोणतेही तारण नव्हते.

---

223 १९८ एमओएनओपीओलीज इन क्रायरी सीओएममिसिऑन १९६५ (व्हीओएल-आय), पृष्ठ ६.

शेती हे बहुसंख्य भारतीयांच्या उपजीविकेचे मुख्य साधन होते . त्याचप्रमाणे आपल्या देशातील शेतकरी सावकारांचा कायम ऋणी होता आणि त्यांच्याकडे पाहण्यासारखे दुसरे कोणतेही साधन नव्हते. अन्नधान्याचे उत्पादन वाढवायचे असेल तर नवीन तंत्राचा अवलंब करण्यासाठी राज्याने शेतकऱ्यांना सहकार्य करणे आवश्यक होते. शेतकऱ्यांना कर्जाच्या स्वरूपात आर्थिक मदतीची गरज होती, जी खासगी बँकांच्या माध्यमातून अपेक्षित नव्हती.

तसेच, सुरुवातीच्या काळात झालेल्या कृषी सुधारणांचा हेतू साध्य होऊ शकला नसता, जर त्या सुधारणांचा लाभ घेतलेल्या शेतकऱ्यांना कृषी उत्पादनात पाठबळ दिले नसते. भारतात कृषी सुधारणांना फार महत्त्व आहे, यात शंका नाही, पण जमीनदारांचे उच्चाटन हे मातीजोपासणाऱ्यांसाठी पुरेसे ठरेल, असे म्हटल्यास वावगे ठरणार नाही. केवळ अत्यंत मौल्यवान 'भौतिक संसाधने' (जमीन) शेतकऱ्यांच्या हवाली करणे पुरेसे नव्हते; अजून काही तरी करण्याची गरज होती. शेतकऱ्यांना सुलभ कर्जाच्या माध्यमातून आर्थिक मदत उपलब्ध करून द्यायची होती, तसेच त्यांना जनुकीय बियाणे (एचवायव्ही बियाणे[224]), कीटकनाशके इ. पुरवायची होती. हे सर्व १९६० च्या दशकाच्या उत्तरार्धातील हरितक्रांतीचा एक भाग असणार होते. बँकिंग व्यवस्थेचे राष्ट्रीयीकरण झाल्याने शेतकऱ्यांना संस्थात्मक

224 १९९ जास्त उत्पादन देणारी वाण.

पतपुरवठा करणे सोपे होईल, शिवाय त्याचा अर्थव्यवस्थेच्या इतर भागांवर ही परिणाम होईल.

37. बँक राष्ट्रीयीकरण प्रकरण समजून घ्यायचे असेल, तर राज्याने या उपाययोजना केव्हा केल्या त्याआधी काही वर्षे मागे जावे लागेल. पश्चिम बंगाल राज्य विरुद्ध बेला बॅनर्जी(१९५३) २ एससीसी ६४८ या खटल्यात या न्यायालयाचे पाच न्यायाधीशांचे खंडपीठ पश्चिम बंगाल जमीन विकास व नियोजन अधिनियम, १९४८ मधील तरतुदींचा विचार करीत होते, ज्याअंतर्गत राज्य तत्कालीन पूर्व पाकिस्तान (आताचा बांगलादेश) मधून पश्चिम बंगालमध्ये स्थलांतरित झालेल्या स्थलांतरितांचे पुनर्वसन करण्यासह सार्वजनिक कारणांसाठी जमीन संपादित करू शकते. या अधिनियमाच्या कलम ८ (ब) मधील तरतुदीनुसार अधिग्रहीत जमिनींचे प्रत्यक्ष संपादन ची तारीख काहीही असली तरी ३१.१२.१९४६ रोजी कमाल मोबदला म्हणून बाजारमूल्य निश्चित करण्यात आले होते. या न्यायालयाने कलम ३१ (२) चा अपमान केल्याच्या कारणास्तव ही तरतूद घटनाबाह्य ठरवली, जी त्यावेळी खालीलप्रमाणे होती:

> (२) कोणत्याही व्यावसायिक किंवा औद्योगिक उपक्रमात किंवा मालकीच्या कोणत्याही कंपनीच्या मालकीच्या कोणत्याही मालमत्तेसह कोणतीही जंगम किंवा स्थावर मालमत्ता, सार्वजनिक हेतूंसाठी ताब्यात घेतली जाणार नाही किंवा संपादित केली जाणार नाही, जोपर्यंत कायद्याने ताब्यात घेतलेल्या किंवा अधिग्रहित केलेल्या मालमत्तेसाठी

> नुकसान भरपाईची तरतूद केली नाही आणि नुकसानभरपाईची रक्कम निश्चित केली नाही, किंवा नुकसान भरपाई कोणत्या तत्त्वांवर आणि कोणत्या पध्दतीने ठरवायची आणि द्यायची हे निर्दिष्ट करते."

न्यायमूर्ती शास्त्री यांनी घटनापीठासाठी लिहिलेल्या पत्रात म्हटले आहे की, ज्या तत्त्वांच्या आधारे नुकसान भरपाई ठरवायची आहे ती तत्त्वे ठरविण्याचा अधिकार विधिमंडळाला आहे, परंतु "अशा तत्त्वांनी हे सुनिश्चित केले पाहिजे की देय म्हणून जे निश्चित केले जाते ते नुकसान भरपाई असणे आवश्यक आहे, म्हणजेच मालकाला वंचित ठेवलेल्या रकमेच्या बरोबरीने."[225]शिवाय, नुकसान भरपाई निश्चित करण्याची तत्त्वे न्याय्य आहेत आणि त्यांनी मालमत्तेचे खरे मूल्य बनविणारे सर्व घटक विचारात घेतले आहेत की नाही हे तपासावे लागेल, असे निरीक्षण नोंदवले गेले.

'न्याय्य समतुल्य'सिद्धांताच्या या मुद्द्याव्यतिरिक्त, मूळ अनुच्छेद ३१ (२) मधील मालमत्तेचे तपशीलवार वर्णन केवळ संपादनाशी संबंधित कायद्यांसाठीच नव्हे तर योगायोगाने मालमत्तेच्या हक्कांना स्पर्श करणार् या कायद्यांसाठी ही समस्या निर्माण करेल, हे ही सरकारला जाणवले.

38. या अडचणींवर मात करण्यासाठी संसदेने संविधान (चौथी दुरुस्ती) कायदा १९५५ सादर केला, ज्यात इतर गोष्टींबरोबरच कलम ३१ (२) मध्ये सुधारणा करण्यात आली आणि 'नियामक कायदे''अधिग्रहण'च्या कक्षेतून वगळण्यात आले. त्यासाठी

---

225 २००(१९५३) २ एससीसी ६४८, पैरा ६

मूळ कलम ३१(२) मधील 'कोणत्याही व्यावसायिक किंवा औद्योगिक उपक्रमाच्या मालकीच्या कोणत्याही कंपनीत किंवा मालकीच्या कोणत्याही कंपनीत हितसंबंधासह चल किंवा अचल'या शब्दांच्या स्वरूपातील विस्तृत वर्णन काढून नुकसान भरपाईच्या पर्याप्ततेचा प्रश्न न्याय्य मुद्दा बनविण्यात आला . सुधारित कलम ३१ (२) खालीलप्रमाणे होते.

> (२) सार्वजनिक हेतूशिवाय कोणतीही मालमत्ता सक्तीने संपादित केली जाणार नाही किंवा मागितली जाणार नाही आणि अशा प्रकारे मिळविलेल्या किंवा मागणी केलेल्या मालमत्तेसाठी नुकसानभरपाईची तरतूद असलेल्या कायद्याच्या अधिकाराद्वारे वगळता आणि नुकसानभरपाईची रक्कम निश्चित केली जाईल किंवा कोणत्या तत्त्वांवर आणि कोणत्या पद्धतीने, नुकसान भरपाई निश्चित केली जाईल आणि दिली जाईल हे निर्दिष्ट केले जाईल; आणि त्या कायद्याने दिलेली नुकसान भरपाई पुरेशी नसल्याच्या कारणास्तव अशा कोणत्याही कायद्यावर कोणत्याही न्यायालयात प्रश्न चिन्ह उपस्थित केले जाणार नाही.

चौथ्या घटनादुरुस्तीचा उद्देश अनुच्छेद ३१ (२) शी संबंधित असून, भरपाईच्या पर्याप्ततेच्या प्रश्नावर न्यायालयीन हस्तक्षेपाला आळा घालण्याचा हेतू होता. ११ एप्रिल १९५५ रोजी या विधेयकावर (ज्यामुळे घटनादुरुस्ती (चौथी दुरुस्ती) कायदा, १९५५ झाला) चर्चा करताना तत्कालीन पंतप्रधानांनी लोकसभेत म्हटले होते की:

> "हे लक्षात ठेवा, एकमेव मोठा बदल म्हणजे मी मागच्या प्रसंगी मांडलेली एक गोष्ट स्पष्ट करणे , हे संविधान तयार होताना आम्हाला स्पष्ट होते . म्हणजे

संविधान सभेसमोर मांडल्याप्रमाणे आणि संविधान सभेतून उदयास आल्याप्रमाणे नुकसान भरपाईचे प्रमाण किंवा नुकसान भरपाईची तत्त्वे कायदेमंडळ ठरवेल. हे पूर्णपणे स्पष्ट करण्यात आले होते. आता हे उघड आहे की, ज्यांनी राज्यघटना तयार केली, ते आपल्या इच्छेला अचूक आणि नेमकेपणाने अभिव्यक्ती देण्यात अपयशी ठरले आणि त्यामुळे सर्वोच्च न्यायालय आणि इतर काही न्यायालयांनी त्याचा वेगळ्या पद्धतीने अर्थ लावला आहे. राज्यघटनेचा अर्थ लावण्याचे अंतिम अधिकार सर्वोच्च न्यायालय आहे. मी एवढंच सांगू शकतो की, संविधान निर्मात्यांना अभिप्रेत होतं तेवढं राज्यघटना शब्दबद्ध केली गेली नाही. राज्यघटनेच्या निर्मात्यांना काय अभिप्रेत होते, हे कुणालाही पहावयास मिळते. त्या वेळच्या राज्यघटनेच्या निर्मात्यांनी जे अभिप्रेत होते आणि उघडपणे सांगितले होते, त्यानुसार ते शब्द अधिक नेमके आणि अधिक अचूक आणि अधिक अचूक करणे एवढेच आता केले गेले आहे. एवढीच गोष्ट आहे."[226]

दुसर् या शब्दांत, तत्कालीन सरकारचे असे मत होते की घटनेच्या निर्मात्यांनी कधीही असा हेतू केला नाही की नुकसान भरपाई ही मालकांना वंचित असलेल्या रकमेच्या 'फक्त समतुल्य'असावी आणि कोणत्याही परिस्थितीत, नुकसान भरपाई हे विधिमंडळांचे एकमेव कार्यक्षेत्र असावे आणि न्यायालये त्या पैलूत जाऊ शकत नाहीत. तथापि, या न्यायालयाचे निर्णय या मताच्या विरुद्ध आहेत की नुकसानभरपाईच्या पर्याप्ततेच्या प्रश्नात जाण्यापासून न्यायालयांना पूर्णपणे प्रतिबंधित केले जाते.

---

226 २०१ एलओके सभा डेबेट्स (भाग २- क्वेस्टिऑन आणि उत्तरे वगळता इतर प्रोसेडिन्स), व्हीओएल -३, पृष्ठ ४८३३-४८३४.

39. वज्रवेलू विरुद्ध विशेष उपजिल्हाधिकारी, १९६४ एससीसी ऑनलाईन एससी २२ या खटल्यात या न्यायालयाच्या पाच न्यायाधीशांच्या खंडपीठाने कलम ३१ (२) मधील चौथ्या घटनादुरुस्तीची व्याप्ती हाताळली.[227]या प्रकरणात या न्यायालयाने कलम १४ चे उल्लंघन केल्याच्या कारणास्तव भूसंपादन (मद्रास सुधारणा) कायदा, १९६१ घटनाबाह्य ठरवला. नुकसान भरपाईची रक्कम निश्चित करणाऱ्या कायद्यावर किंवा अशा निश्चितीबाबतची तत्त्वे ठरविण्याच्या कायद्यावर पुरेशा कारणास्तव प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जाऊ शकत नसले, तरी अप्रासंगिक तत्त्वांवर नुकसान भरपाई निश्चित करून किंवा नुकसानभरपाई भ्रामक बनवून विधिमंडळ घटनेशी फसवणूक करू शकत नाही, असे निरीक्षण न्यायमूर्ती सुब्बा राव यांनी नोंदवले. असे म्हटले होते:

> "उदाहरणार्थ: घर घेण्यासाठी कायदा केला जातो; अधिग्रहणाच्या वेळी त्याचे मूल्य निश्चित करावे लागते; मूल्यांकनाच्या अनेक पद्धती आहेत, जसे की, अभियंत्याने केलेला अंदाज, तुलनात्मक विक्रीद्वारे प्रतिबिंबित होणारे मूल्य, भाड्याचे भांडवल आणि तत्सम इतर. वेगवेगळ्या तत्त्वांच्या वापरामुळे वेगवेगळे परिणाम होऊ शकतात. एका तत्त्वाचा अवलंब केल्यास अधिक मूल्य मिळू शकते आणि दुसऱ् या तत्त्वाचा अवलंब केल्यास कमी मूल्य मिळू शकते. परंतु तरीही ती अशी तत्त्वे आहेत ज्याच्या आधारे आणि ज्या पद्धतीने नुकसान भरपाई निश्चित केली जाते. कायद्याने एक तत्त्व स्वीकारायला हवे होते, दुसरे तत्त्व स्वीकारायला नको होते, असे न्यायालय स्पष्टपणे म्हणू शकत नाही, कारण

227 २०२ पाहा मद्रास राज्य विरुद्ध डी. नामशिवया मुदलियार १९६४ एससीसी ऑनलाईन एससी १६९, भारत संघ वि. धातूकॉर्पोरेशन ऑफ इंडिया१९६६ एससीसी ऑनलाइन एससी १५. पण हेही पहागुजरात राज्य विरुद्ध श्री शांतीलाल मंगलदास&ऑर्स.,आकाशवाणी १९६९ एससी ६३४

तो केवळ पर्याप्ततेच्या प्रश्नाशी निगडित आहे. दुसरीकडे, जर एखाद्या कायद्याने अधिग्रहित मालमत्तेशी किंवा मालमत्तेच्या किंमतीशी संबंधित नसलेली तत्त्वे निर्धारित केली असतील तर असे म्हणता येईल की ते घटनेच्या अनुच्छेद ३१ (२) द्वारे विचार केलेली तत्त्वे नाहीत. जर एखाद्या कायद्यात असे म्हटले असेल की घर संपादित केले असले तरी ती जमीन म्हणून मूल्यवान असेल किंवा घराची जागा संपादित केली असली तरी ती शेतजमीन म्हणून मोजली जाईल किंवा ती १९५० मध्ये संपादित केली गेली असली तरी त्याची किंमत १९३० मध्ये देण्यात यावी किंवा १०० एकर संपादित केली असली तरी केवळ ५० एकरसाठी मोबदला दिला जाईल, ही तत्त्वे पर्याप्ततेच्या क्षेत्राशी संबंधित नाहीत परंतु प्राप्त मालमत्तेच्या मूल्याशी संबंधित नसलेली तत्त्वे आहेत. अशा वेळी तत्त्वांची वैधता तपासता येते. या कायद्यात भ्रामक अशी नुकसानभरपाईही दिली जाऊ शकते: त्यात लाखो रुपयांची मालमत्ता १०० रुपयांच्या तुटपुंज्या रकमेत अधिग्रहित करण्याची तरतूद असू शकते. त्या संदर्भातील प्रश्न भरपाईच्या पर्याप्ततेशी संबंधित नाही, त्यासाठी नुकसानभरपाई अजिबात नाही. आम्ही दिलेली उदाहरणे परिपूर्ण नाहीत. रेषेच्या दुतर्फा आणखी बरेच जण पडू शकतात. पण एवढं स्पष्ट आहे. जर मोबदला भ्रामक असेल किंवा विहित तत्त्वे मालमत्तेच्या संपादनाच्या वेळी किंवा त्याच्या आसपास च्या किंमतीशी संबंधित नसतील तर असे म्हणता येईल की विधिमंडळाने सत्तेची फसवणूक केली आणि म्हणूनच कायदा वाईट आहे. हे कलम ३१ च्या संरक्षणाचा अशा प्रकारे वापर आहे ज्याचा कलमाचा फारसा हेतू नव्हता".[228]

त्यानंतर, या न्यायालयाने खालील शब्दांसह भूमिका स्पष्ट केली:

"थोडक्यात कायदेशीर स्थिती खालीलप्रमाणे आहे: जर प्रश्न भरपाईच्या पर्याप्ततेशी संबंधित असेल तर तो न्याय्य नाही; निश्चित केलेली नुकसान भरपाई किंवा ती निश्चित करण्यासाठी विकसित केलेली तत्त्वे जर आपण समजावून

228 1964 SCC OnLine SC 22, para 15.

सांगितल्याप्रमाणे विधिमंडळाने अधिकारांची फसवणूक करून कायदा केल्याचे उघड झाले तर प्रश्न न्यायालयाच्या अखत्यारीतआहे".[229]

थोडक्यात, संपूर्ण अधिग्रहण, राष्ट्रीयीकरण, वितरण इ. "अपुऱ्या मोबदल्या"मुळे कधीच योग्य प्रकारे राबवता आले नाही किंवा प्रभावी होऊ शकले नाही.

40. जुलै १९६९ मध्ये राष्ट्रपतींनी १४ बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करणारा अध्यादेश काढला. बँकांच्या राष्ट्रीयीकरणाचा प्राथमिक अध्यादेश ज्या दिवशी काढण्यात आला, त्या दिवशी आकाशवाणीवरून राष्ट्राला संबोधित करणाऱ्या तत्कालीन पंतप्रधानांनी केलेल्या भाषणातील काही अंशही आम्ही पुन्हा सादर करू इच्छितो. बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याचा निर्णय पंतप्रधानांनी पुढीलप्रमाणे स्पष्ट केला.

> "... आपला देश प्राचीन देश आहे, पण एक तरुण लोकशाही आहे, ज्याला सामाजिक, आर्थिक किंवा राजकीय व्यवस्थेवर मोजक्यालोकांचे वर्चस्व रोखण्यासाठी सदैव सतर्क राहावे लागेल... कोट्यवधी छोटे शेतकरी, कारागीर आणि इतर स्वयंरोजगार करणाऱ्या व्यक्तींसाठी बँक हे कर्जाचे साधन ठरू शकते, जे त्यांच्या तुटपुंज्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा करण्याच्या कोणत्याही प्रयत्नांचा आधार आहे... प्रमुख बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्याच्या सध्याच्या निर्णयाद्वारे जे साध्य करायचे आहे ते म्हणजे आपल्या उद्दिष्टांच्या पूर्ततेला गती देणे. (१) काहीजणांचे नियंत्रण काढून टाकणे, (२) शेती, लघुउद्योग व निर्यातीसाठी पुरेशा कर्जाची तरतूद करणे, (३) बँक व्यवस्थापनाला व्यावसायिक वळण देणे, (४) नवीन वर्गातील उद्योजकांना प्रोत्साहन देणे, (५) बँक कर्मचार् यांना पुरेसे प्रशिक्षण तसेच सेवेच्या रास्त अटींची तरतूद करणे यासारख्या आतापर्यंत काहीशा दुर्लक्षित राहिलेल्या प्राधान्य क्षेत्रांमध्ये बँक कर्ज

229 1964 SCC OnLine SC 22, para 16.

वाढविण्याचा हेतू अजूनही कायम आहे आणि राहील प्रदीर्घ काळ सातत्याने प्रयत्न केल्याबद्दल. या उद्दिष्टांच्या जलद पूर्ततेसाठी राष्ट्रीयीकरण आवश्यक आहे".[230]

या अध्यादेशाचे लवकरच बँकिंग कंपनी (उपक्रमांचे अधिग्रहण आणि हस्तांतरण) अधिनियम, १९६९ (१९६९ चा अधिनियम २२) नावाच्या कायद्यात रूपांतर झाले, जे ऑगस्ट १९६९ मध्ये संमत करण्यात आले. बँक राष्ट्रीयीकरणाच्या या पहिल्या टप्प्याचा परिणाम प्रसिद्ध आरसी कूपर विरुद्ध भारत सरकार(१९७०) १ एससीसी २४८ मध्ये झाला जिथे १० :१ च्या बहुमताने "कायदा कलम ३१ (२) अंतर्गत नुकसान भरपाईच्या हमीचे उल्लंघन करतो"या कारणास्तव कायदा रद्द केला. आरसी कूपर यांनी बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करण्यास राज्य अक्षम असल्याचे म्हटले होते, परंतु बँकांचे राष्ट्रीयीकरण करणारा कायदा नुकसान भरपाई निश्चित करताना योग्य तत्त्वे लागू करत नाही, असे मत नोंदवले. आरसी कूपर यांनी बेला बॅनर्जीआणि वज्रवेलू यांची पुढील शब्दांत चर्चा केली.

"८९. बेला बॅनर्जी प्रकरणात न्यायालयाने म्हटले आहे की, घटना (चौथी दुरुस्ती) कायद्याद्वारे दुरुस्ती करण्यापूर्वी कलम ३१ (२) अंतर्गत सक्तीच्या संपादनासाठी नुकसानभरपाईच्या अधिकाराच्या हमीद्वारे, मालकास "न्याय्य समतुल्य"किंवा "पूर्ण s नुकसानभरपाई"मिळण्याचा अधिकार आहे. पी. वज्रवेल मुदलियार प्रकरणात या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की, घटना (चौथी दुरुस्ती) कायद्याने कलम ३१ (२) मध्ये सुधारणा केली असली आणि "आणि त्या कायद्याने दिलेली भरपाई पुरेशी नाही या कारणास्तव कोणत्याही

230 २०३ ए. मोईन जैदी, द ग्रेट उफेवल १९६९-१९७२ (ओरिएंटलिया, १९७२), पृष्ठ १०३-१०५.

न्यायालयात अशा कोणत्याही कायद्यावर प्रश्नचिन्ह उपस्थित केले जाणार नाही"हे शब्द जोडल्यानंतरही घटना (चौथी दुरुस्ती) कायद्यानंतर अनुच्छेद ३१ (२) मध्ये आढळणाऱ्या "नुकसानभरपाई"या शब्दाचा अर्थ एकच आहे भारत सरकार कायदा, १९३५ च्या कलम २९९ (२) आणि कलम ३१ (२) मध्ये "न्याय्य समतुल्य"किंवा "पूर्ण नुकसानभरपाई"असे बदल करण्यापूर्वी त्यात होते.

९०. कलम ३१ (२) मध्ये दुरुस्ती करण्यापूर्वी आणि नंतर मालमत्तेच्या सक्तीच्या संपादनासाठी नुकसान भरपाईचा अधिकार देण्यात आला होता आणि मालकाला त्याच्या मालमत्तेच्या सक्तीच्या संपादनासाठी, भ्रामक असलेली नुकसान भरपाई देऊन, किंवा अप्रासंगिक असलेल्या तत्त्वांच्या वापराद्वारे निश्चित केलेल्या नुकसानभरपाईच्या घटनात्मक हमीचे पालन केले गेले नाही याबद्दल स्पष्टपणे वाद नव्हता..... [231]

41. आरसी कूपरमध्ये बँक राष्ट्रीयीकरण कायदा घटनाबाह्य मानण्याचे मुख्य कारण म्हणजे नुकसान भरपाई निश्चित करण्यासाठी कायद्याच्या अनुसूची २ मध्ये निर्दिष्ट केलेली तत्त्वे योग्य नव्हती. बँकेची सदिच्छा आणि दीर्घ मुदतीच्या भाडेपट्ट्यांच्या मुदत संपलेल्या कालावधीचे मूल्य असे अनेक महत्त्वाचे घटक घेतले गेले नाहीत. नुकसान भरपाई निश्चितीसाठी विचार केला जातो. बहुमताच्या निर्णयातील परिच्छेद ११७ व परिच्छेद १२१ मध्ये बँक राष्ट्रीयीकरण कायदा रद्द करण्याचा सारांश खालीलप्रमाणे आहे.

११७. आमचे असे मत आहे की उपक्रमाच्या मूल्यमापनासाठी अवलंबलेल्या पद्धतीमुळे मालमत्तेच्या महत्त्वाच्या वस्तू वगळण्यात आल्या आहेत आणि त्यातील काही अप्रासंगिक आहेत आणि काही मान्यता प्राप्त नाहीत अशी तत्त्वे

231 २०४ (१९७०) १ एससीसी २४८, पारस ८९ -९०.

स्वीकारली गेली आहेत. अनुसूची २ मध्ये अवलंबिलेल्या पद्धतीचा अवलंब करून जे ठरविले जाते ते नामांकित बँकांना त्यांच्या उपक्रमाच्या नुकसानीची भरपाई देत नाही. अंतिम परिणामामुळे नुकसान भरपाईची हमी मोठ्या प्रमाणात कमी होते आणि त्या कारणास्तव हा कायदा रद्द केला जाऊ शकतो.

१२१. या कायद्याचे कलम ४ हे कायद्याच्या यंत्रणेतील सूत्रधार आहे.अनुसूची २ सह वाचलेल्या कलम ४,५ आणि ६ मध्ये नामांकित बँकांचे वैधानिक हस्तांतरण आणि हस्तांतरण संबंधित नवीन बँकांमध्ये करण्याची तरतूद आहे आणि हमीपत्र जप्तीसाठी नुकसान भरपाई निश्चित करण्याची पद्धत निर्धारित केली आहे. आमच्या मते त्या तरतुदी अमान्य आहेत कारण त्या कलम ३१ (२) अंतर्गत मूलभूत हमीला बाधा आणतात. कलम ४,५ आणि ६ आणि अनुसूची २ उर्वरित कायद्यापासून वेगळे नाहीत. हा कायदा पूर्णपणे अवैध ठरवला गेला पाहिजे. [232]

आरसी कूपर मध्ये निकाल लागल्यानंतर आठवडाभरातच सरकारने आणखी एक अध्यादेश काढला ज्याचे रूपांतर बँकिंग कंपनी कायदा, १९७० (१९७० चा कायदा ५) मध्ये झाले. हा नवा कायदा पूर्वीच्या कायद्याचे सुधारित स्वरूप होता आणि या नव्या कायद्यात बँकांचे राष्ट्रीयीकरण सुलभ व्हावे म्हणून राष्ट्रीयीकृत प्रत्येक बँकेला ठराविक रकमेची तरतूद करण्यात आली होती. अशा प्रकारे बँक राष्ट्रीयीकरणाचा पहिला टप्पा भारतात झाला.

42. अखेरीस संसदेने संविधान (पंचवीसवी दुरुस्ती) कायदा, १९७१ अंमलात आणला ज्यामुळे मालमत्तेचा अधिकार आणखी क्षीण झाला. या घटनादुरुस्तीचा थेट परिणाम झाला

232 २०५ (१९७०) १ एससीसी २४८, परिच्छेद ११७ व १२१.

आर. सी. कूपरयांचे राज्यघटना (पंचवीसवी दुरुस्ती) विधेयक, १९७१ च्या उद्दिष्टे व कारणांच्या निवेदनावरून स्पष्ट झाले आहे.

"उद्दिष्टे आणि कारणांचे निवेदन

राज्यघटनेच्या कलम ३१ मध्ये अशी तरतूद करण्यात आली आहे की, मालमत्तेच्या सक्तीच्या संपादनाची किंवा मागणीची तरतूद करणारा कोणताही कायदा जो एकतर नुकसानभरपाईची रक्कम निश्चित करतो किंवा कोणत्या तत्त्वांवर आणि कोणत्या तत्त्वांवर नुकसान भरपाई निश्चित करायची आणि द्यायची आहे हे निर्दिष्ट करते त्या कायद्याने दिलेली भरपाई पुरेशी नसल्याच्या कारणास्तव कोणत्याही न्यायालयात प्रश्नविचारकेला जाणार नाही. बँक राष्ट्रीयीकरण प्रकरणात [१९७०, ३ एस.सी.आर. ५३०] सर्वोच्च न्यायालयाने असे म्हटले आहे की, राज्यघटनेने नुकसान भरपाईच्या अधिकाराची हमी दिली आहे, म्हणजेच सक्तीने संपादित केलेल्या मालमत्तेच्या पैशाच्या समतुल्य. अशा प्रकारे प्रत्यक्षात नुकसान भरपाईची पर्याप्तता आणि नुकसानभरपाईची रक्कम ठरविण्यासाठी विधिमंडळाने घालून दिलेल्या तत्त्वांची प्रासंगिकता न्याय्य बनली आहे कारण मालमत्तेच्या मालकाला दिलेली रक्कम मालमत्तेच्या नुकसानीची भरपाई म्हणून वाजवी मानली जाऊ शकते की नाही या प्रश्नात न्यायालय जाऊ शकते. त्याच प्रकरणात न्यायालयाने असेही म्हटले आहे की, सार्वजनिक कारणासाठी मालमत्ता मिळविण्याचा किंवा मागणी करण्याचा प्रयत्न करणारा कायदा कलम १९ (१) (एफ) च्या अटींची पूर्तता देखील करू शकतो.

वरील विवेचनाद्वारे राज्याच्या धोरणनिर्देशक तत्त्वांची अंमलबजावणी करण्याच्या मार्गात येणाऱ्या अडचणी दूर करण्याचा प्रयत्न या विधेयकात करण्यात आला आहे. कलम ३१ (२) मधून नुकसान भरपाई हा शब्द वगळून त्याजागी 'रक्कम'हा शब्द वापरण्यात यावा, अशी मागणी करण्यात आली आहे. ही रक्कम रोख रकमेऐवजी अन्यत्र दिली जाऊ शकते, असे स्पष्ट केले जात आहे.

सार्वजनिक हेतूने मालमत्तेचे अधिग्रहण किंवा मागणी करण्यासंदर्भातील कोणत्याही कायद्याला कलम १९ (१) (एफ) लागू होणार नाही, अशी तरतूद ही प्रस्तावित आहे.

३. या विधेयकात कलम ३९ च्या खंड (ब) आणि (क) मधील निर्देशक तत्त्वांची अंमलबजावणी करण्यासाठी कोणताही कायदा संमत करण्यात आला असेल आणि त्यासंदर्भातील घोषणा असेल, तर असा कायदा कलम १४ मधील कोणतेही अधिकार काढून घेतो किंवा संपुष्टात आणतो या कारणास्तव अवैध मानला जाणार नाही, अशी तरतूद करण्यात आली आहे. १९ किंवा ३१ आणि त्या तत्त्वांची अंमलबजावणी होत नाही या कारणास्तव प्रश्न विचारले जाणार नाहीत. राज्य विधिमंडळांनी केलेल्या कायद्यांच्या बाबतीत ही तरतूद लागू होण्यासाठी संबंधित विधेयक राष्ट्रपतींच्या विचारार्थ राखीव ठेवणे आणि त्यांची संमती घेणे आवश्यक आहे.

(जोर दिला आहे)

या दुरुस्तीत कलम ३१ (२) मधील 'नुकसानभरपाई'या शब्दाऐवजी 'रक्कम'हा शब्द वापरण्यात आला आहे. तसेच कलम ३१-सी लागू केले आणि कलम ३९ (बी) आणि (सी) अंतर्गत मंजूर केलेले कायदे राज्यघटनेच्या अनुच्छेद १४ आणि १९ अंतर्गत आव्हानांपासून मुक्त केले. त्यानंतर जे कायदे करण्यात आले आणि त्यांनी न्यायालयासमोर दिलेले आव्हान हे वर नमूद केलेल्या पार्श्वभूमीच्या प्रकाशात पाहावे लागेल.

43. च्या दशकाच्या उत्तरार्धात राज्यघटना तयार झाल्यापासून आणि ५० च्या दशकाच्या सुरुवातीला पहिल्यांदा अर्थ लावल्यापासून आपल्या अर्थव्यवस्थेची

आणि समाजाची स्थिती बदलली आहे हे खरे आहे. सत्तर आणि ऐंशीच्या दशकाच्या सुरुवातीपर्यंत या न्यायालयाला खाजगी मालकीच्या संसाधनांचा भाग म्हणून समावेश करून 'समाजाची भौतिक संसाधने'या शब्दांचा अर्थ लावण्यात आणि अर्थ देण्यात कोणतीही अडचण आली नाही. या न्यायालयाने आता शंका उपस्थित केल्या आहेत, जे सध्या आपण ज्या काळात जगत आहोत त्यातील केवळ महत्त्वपूर्ण आहे. ६०, ७० आणि ८० च्या दशकात जेव्हा "भौतिक संसाधने"या शब्दांचा व्यापक अर्थ लावला गेला, तेव्हा ते अशा युगात होते जेव्हा समाजवाद अजूनही आपल्या घटनात्मक मूल्यांमध्ये आणि निश्चितपणे आपल्या अर्थव्यवस्थेत अंतर्भूत एक तत्त्व होते. त्या वेळच्या राजकीय तत्त्वज्ञानानेही हे तत्त्व मान्य केले आणि स्वीकारले. तेव्हापासून काळ बदलला आहे आणि आता उदार मतवादी आणि बाजाराधारित अर्थव्यवस्थेचे प्रशासकीय तत्त्वज्ञानही बदलले आहे. त्याचप्रमाणे, आपला छोटा सा पण महत्त्वपूर्ण घटनात्मक प्रवास महत्त्वपूर्ण घटनादुरुस्ती आणि त्याचे परिणाम दर्शवितो, सर्वोच्च न्यायालयाचे ऐतिहासिक निर्णय वैयक्तिक स्वातंत्र्याइतकेच संपत्ती आणि त्याच्या पुनर्वितरणाशी संबंधित आहेत, जे पुन्हा राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३८ आणि ३९ अंतर्गत समाविष्ट "समुदायाच्या भौतिक संसाधनांचा"एक भाग आहे. हे निर्णय प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे "समाजाच्या भौतिक संसाधनांना"स्पर्श करतात. खाजगी संसाधने ही "समाजाच्या भौतिक संसाधनांचा"भाग नाहीत, असे आज आपण म्हणणे बरोबर

ठरेल का? 'संविधान हा जिवंत दस्तऐवज आहे', हे सध्याच्या काळाच्या प्रकाशात म्हणता येईल का!

44 संविधान हा खरोखरच जिवंत दस्तऐवज आहे. राज्यघटनेतील शब्द आणि अर्थ काळाच्या ओघात गोठलेले नसतात, ते बदलतात आणि विकसित होतात. राज्यघटना आपल्या संस्थापकांच्या दृष्टीपुरती मर्यादित राहू शकत नाही.[233]अनातोले फ्रान्सकडून एक वाक्य उधार घ्यायचे झाले तर जर आपण तसे केले तर मृत जिवंत आणि जिवंत मृत असतील.[234]"कायदेविषयक प्रकल्पात न्यायाधीशांची महत्त्वाची भूमिका असते: न्यायाधीश कायद्यांचा अर्थ लावतात. कायद्यांचा अर्थ लावल्याशिवाय लागू करता येत नाही. न्यायाधीश एखाद्या कायद्याला एक नवीन अर्थ, गतिशील अर्थ देऊ शकतात, जो कायदा स्वत: न बदलता कायदा आणि जीवनातील बदलते वास्तव यांच्यातील दरी भरून काढण्याचा प्रयत्न करतो. कायदा तसाच राहतो, पण त्याचा अर्थ बदलतो, कारण न्यायालयाने त्याला नवीन सामाजिक गरजांना साजेसा नवा अर्थ दिला आहे. विधिमंडळ प्रकल्पात कनिष्ठ भागीदार म्हणून न्यायालय आपली भूमिका पार

---

233 २०६ अहारोन बराक, हेर्मेन्यूटिक्स आणि संविधान व्याख्या, १४ कार्डओझो एल रेव्ह ७६७ (१९९२-९३), पृष्ठ ७७२.

234 २०७ ॲनाटोले फ्रान्स इ. अल., क्रेनक्वेबिले (डॉड, मीड एंड कंपनी, इंक, १९२२), पृष्ठ १७१ "नेमका संदर्भ खालील वाक्यातून आहे "जे मृताने लिहिले आहे ते जिवंत लोक पुसून टाकतील. तसे नसते, तर ज्यांचे निधन झाले आहे, त्यांची इच्छा अजूनही जिवंत असलेल्यांवर लादली गेली असती; आणि मेलेले जिवंत आणि जिवंत मृत असतील".

पाडते. कायदा आणि जीवन यांच्यातील दरी भरून काढून न्यायालयीन भूमिकेची जाणीव होते. [235]

तथापि, अर्थ काही प्रमाणात बदलू शकतो आणि पुढे नाही. तो एका मर्यादेपर्यंत विस्तारू शकतो आणि एका मर्यादेपर्यंत विकसित होऊ शकतो . शब्द आणि अभिव्यक्ती ना सुरुवातीला जे सांगितले होते त्याच्या पूर्णपणे विरुद्ध अर्थ असू शकत नाही. व्हिडिओ इलेक्ट्रॉनिक्स प्रायव्हेट लिमिटेड विरुद्धपंजाब राज्य (१९९०) ३ एससीसी ८७ प्रकरणात न्यायमूर्ती सब्यसाची मुखर्जी यांनी म्हटले होते:

> "संविधान हा एक सजीव प्राणी आहे आणि वापरलेल्या अभिव्यक्तींचा सुप्त अर्थ विशिष्ट परिस्थिती उद्भवल्यासच लागू होऊ शकतो. बदलत्या काळानुसार अर्थ बदलतात असे नाही पण बदलत्या काळानुसार वापरलेल्या अभिव्यक्तींचा अर्थ स्पष्ट होतो आणि प्रकाशमान होतो . वापरलेल्या अभिव्यक्तींचा अर्थ बदलत्या गतिमान परिस्थितीत त्याचा आकार आणि रंग घेतो."[236]

45. त्यावेळचे विद्यमान तत्त्वज्ञान, मार्गदर्शक तत्त्वांचा हेतू आणि संविधान तयार होत असताना देशातील विषमतेवर डॉ. आंबेडकरांनी केलेले भाषण याचा उल्लेख आपण यापूर्वी केला आहे. आपलं जग बदललं आहे का? देशातील विषमता कमी झाली आहे का? या प्रश्नांची निश्चित किंवा सोपी उत्तरे नाहीत.

---

235 २०८ अहारोन बराक, द ज्युज इन ए डीमोक्रेसी (प्रिन्स्टन युनिव्हर्सिटी प्रेस, २००६), पृष्ठ ४-५.

236 २०९ (१९९०) ३ एससीसी ८७, पैरा ३६.

जरी निरपेक्ष दृष्टीने गरिबी कमी झाली असली तरी[237] काही अहवालसूचित करतात. कदाचित आर्थिक बाबतीत आपल्या समाजातील सर्वात खालच्या स्तराची स्थिती ५० वर्षांपूर्वी च्या म्हणण्यापेक्षा चांगली असेल. पण याचा अर्थ असा नाही की आपल्या समाजातील विषमताही कमी झाली आहे किंवा श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील दरी कमी झाली आहे. विषमता आणि दारिद्र्य यावर परस्परविरोधी अहवाल आहेत.

यूएनडीपीच्या[238] मानव विकास अहवालात भारत मानवी विकासात पिछाडीवर असल्याचे दाखवण्यात आले आहे.[239]मानव विकास निर्देशांकात १९३ देशांमध्ये भारत१३४ व्या स्थानावर आहे.[240]जागतिक आरोग्य संघटनेच्या निकषांवर आधारित जागतिक भूक निर्देशांक (जीएचआय) अहवालात[241] मूल्यांकन केलेल्या १२७ देशांमध्ये भारत१०५ व्या स्थानावर आहे.[242]

वरील आकडेवारीवरून असे दिसून येते की, अजूनही मोठी मैदाने आहेत जी झाकणे बाकी आहे. रंगनाथ रेड्डी आणि संजीव कोक यांनी सांगितल्याप्रमाणे

237 २१० एनएटीआयओएनएल मल्टीडीमेन्सिओनल पीओव्हर्टी इंडेएक्स: ए पीआरओग्रेस पुनरावलोकन २०२३, नीती आयओजी, जीओव्हर्नमेंट ऑफ इंडिया.

238 २११ संयुक्त राष्ट्र विकास कार्यक्रम।

239 ११२ यूएनडीपी डेव्हलपमेंट रिपोर्टनुसार भारताचा गिनी गुणांक ०.४४४ आहे. गिनी गुणांक लोकसंख्येच्या सदस्यांमध्ये उत्पन्नाचे किंवा संपत्तीचे वितरण मोजतो, जिथे १ परिपूर्ण विषमतेचे प्रतिनिधित्व करते तर ०.४४४ परिपूर्ण समानतेचे प्रतिनिधित्व करते. https://hdr.undp.org/data-center/ मानव-विकास-निर्देशांक#/ निर्देशांक/एचडीआय वर उपलब्ध आहे.

240 २१३ https://hdr.undp.org/data-center/human-development-index#/indicies/HDI येथे उपलब्ध आहे.

241 २१४ जागतिक आरोग्य संघटना.

242 २१५ ग्लोबल हंगर इंडेक्स २०२४. https://www.globalhungerindex.org/pdf/en/२०२४ .pdf येथे उपलब्ध आहे

राज्यघटनेच्या कलम ३९ (ब) आणि (क) अन्वये राज्याच्या कल्याणकारी उपाययोजनांसह आज जी आर्थिक परिस्थिती आहे, त्यासाठी राज्याच्या प्रयत्नांची गरज आहे.

46. निःसंशयपणे या न्यायालयाने "समाजाची भौतिक संसाधने"या वाक्याला विस्तृत अर्थ दिला आहे. अशा तरतुदींचा समावेश आणि त्याचा अर्थ या न्यायालयाने लावण्याची पार्श्वभूमी आणि ऐतिहासिक गरज आपण पाहिली आहे.

शेवटी आम्ही भारतीय जनतेने न्याय, स्वातंत्र्य, समता आणि बंधुता या सर्व नागरिकांना सुरक्षित ठेवण्याचा संकल्प केला आहे. भारतीय राज्यघटना आपल्या सर्व नागरिकांसाठी ही मूल्ये सुरक्षित करते आणि विस्तृत भाषेत बोलते, विशेषत: भाग ३ आणि भाग ४ मधील तरतुदींसाठी. राज्यघटनेचा या न्यायालयाने असाच अर्थ लावला आहे. कलम १४ आणि २१ ला सर्वोच्च न्यायालयाने दिलेल्या व्यापक अर्थामुळेच आज आपल्याकडे खटल्यांच्या कायद्यांची एक संपूर्ण संस्था आहे, जी आपल्या लोकांच्या जीवनाचे आणि स्वातंत्र्याचे रक्षण करते.

47. राज्यघटनेच्या कलम १४, १९ आणि २१ ला या न्यायालयाने एक विस्तृत अर्थ दिला आहे, जो राज्यघटनेच्या निर्मात्यांना कधीच समजला नाही. पण नेमके हेच काम घटनात्मक न्यायालयांचे आहे.

राज्यघटनेच्या कलम १४ आणि २१ ची व्याप्ती आणि व्याप्ती वाढवून या न्यायालयाने मूलभूत अधिकारांचे रक्षण केले आहे, अशा निर्णयांची लांबलचक यादी आहे. यातील काहींचा उल्लेख करावासा वाटतो:

१ मनेका गांधी विरुद्ध भारत सरकार(१९७८) १ एससीसी २४८ या खटल्यात या न्यायालयाने कलम १४ आणि १९ शी सहसंबंध प्रस्थापित करून कलम २१ चा अनेक पटींनी विस्तार केला. 'वैयक्तिक स्वातंत्र्या'पासून वंचित असलेल्या कायद्याला कलम १९ च्या गरजा पूर्ण कराव्या लागतात आणि कलम २१ अंतर्गत 'कार्यपद्धती'ला कलम १४ ची पूर्तता करावी लागते, म्हणजे अशी 'प्रक्रिया'मनमानी असू शकत नाही, तर ती 'न्याय्य, निष्पक्ष आणि वाजवी'असावी लागते. मनमानी करणारा कायदा भारतीय राज्यघटनेच्या कलम १४ चे उल्लंघन करणारा होता.

२ एमएच होस्केट विरुद्ध महाराष्ट्र राज्य(१९७८) ३ एससीसी ५४४ या खटल्यात या न्यायालयाने कैद्यांना अपील दाखल करण्यात मदतीसह मोफत कायदेशीर मदतीचा अधिकार ओळखण्यासाठी मनेका गांधी यांचा आधार घेतला.

३ हुसैनारा खातून विरुद्ध गृह सचिव, बिहार राज्य (१) (१९८०) १ एससीसी ८१ या खटल्यात असे म्हटले होते की जलद सुनावणीचा अधिकार हा कलम २१ अन्वये मूलभूत अधिकार आहे आणि विचाराधीन कैद्यांना दीर्घकाळ तुरुंगात

ठेवण्याचा कोणताही कायदा मानला जाऊ शकत नाही. 'वाजवी, न्याय्य किंवा न्याय्य'.

४ सुनील बत्रा विरुद्ध दिल्ली प्रशासन(१९८०) ३ एससीसी ४८८ या खटल्यात या न्यायालयाने कैद्यांच्या अमानुष आणि अपमानजनक वागणुकीचा, विशेषत: एकांतवासाच्या वापराचा निषेध केला आणि असे म्हटले की मूलभूत अधिकार तुरुंगाच्या दारात संपत नाहीत. कारागृह प्रशासनाने घटनेच्या कलम १४, १९ आणि २१ अन्वये कैद्यांच्या प्रतिष्ठेचा आणि अधिकारांचा आदर केला पाहिजे, यावर भर देण्यात आला. अशा प्रकारे, 'मानवी प्रतिष्ठा', जी स्पष्टपणे आहे भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद २१ चा भाग म्हणून मूलभूत अधिकार वाचला गेला नाही.

५ बिजो इमॅन्युएल विरुद्ध केरळ राज्य (१९८६) ३ एससीसी ६१५ या खटल्यात या न्यायालयाने असे म्हटले आहे की राष्ट्रगीत न गायल्याबद्दल विद्यार्थ्यांची हकालपट्टी करणे, कारण ते यहोवाचे साक्षीदार म्हणून त्यांच्या धार्मिक श्रद्धेच्या विरोधात आहे, कलम २५ अन्वये त्यांच्या धार्मिक स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचे उल्लंघन आहे. तसेच कलम १९ चेही उल्लंघन करण्यात आले आहे, कारण कोणत्याही कायद्याने व्यक्तींना राष्ट्रगीत गाण्याची आवश्यकता नाही, परंतु त्यांनी त्याचा अनादर करू नये, असे निरीक्षण नोंदविण्यात आले.

सहिष्णुता हा या देशाच्या मूलभूत धर्मनिरपेक्ष संस्कृतीचा एक भाग म्हणून वाचला गेला.

६ विशाखा विरुद्ध राजस्थान राज्य (१९९७) ६ एससीसी २४१ या खटल्यात या न्यायालयाने घटनात्मक तत्त्वे आणि आंतरराष्ट्रीय परंपरांचा आधार घेत कामाच्या ठिकाणी होणाऱ्या लैंगिक छळाला आळा घालण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे निश्चित केली, विशिष्ट कायद्याचा अभाव असल्याचे कारण देत कलम १४, १५ आणि २१ अन्वये स्त्रियांच्या समानता, जीवन आणि स्वातंत्र्याच्या हक्कांचे संरक्षण सुनिश्चित केले.

७ के. एस. पुट्टास्वामी विरुद्ध भारत सरकार (२०१७) १० एससीसी १ या खटल्यात या न्यायालयाने गोपनीयतेचा अधिकार हा राज्यघटनेतील मूलभूत अधिकार असल्याचे मान्य केले, जे कलम २१ अन्वये 'जीवन आणि स्वातंत्र्याचा'अधिकार आणि एक भाग म्हणून वाचले गेले. गोपनीयतेमध्ये स्वायत्तता, प्रतिष्ठा आणि स्वतःच्या व्यक्तिमत्त्वावर नियंत्रण ठेवण्याचे स्वातंत्र्य समाविष्ट आहे असे मानले गेले.

८ नवतेजसिंग जोहरविरुद्ध भारत सरकार(२०१८) १० एससीसी १ या खटल्यात या न्यायालयाने भारतीय दंड संहिता, १८६० चे कलम ३७७ हे लैंगिक ओळखीच्या आधारे भेदभाव करून घटनेच्या कलम १४ आणि १५ चे

उल्लंघन करते या कारणास्तव अवैध ठरवले. याव्यतिरिक्त, हे कलम २१ अंतर्गत प्रदान केलेल्या जगण्याच्या, प्रतिष्ठेच्या आणि स्वायत्ततेच्या अधिकाराचे तसेच कलम १९ (१) (ए) अंतर्गत अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याच्या अधिकाराचे उल्लंघन करते, ज्यामुळे एलजीबीटी व्यक्तींच्या त्यांची ओळख पूर्णपणे ओळखण्याच्या क्षमतेस अडथळा येत असल्याचे आढळले.

अनुच्छेद १४ आणि २१ मधील शब्द या न्यायालयाच्या निर्णयांच्या वर्गीकरणाद्वारे या दोन कलमांना आता जो अर्थ द्यायला आला आहे तो स्पष्टपणे देत नाहीत. ते अधिकारांची संपूर्ण श्रेणी व्यापतात कारण या न्यायालयाने आणि उच्च न्यायालयांनी त्यांचा विकास आणि विस्तार अशाप्रकारे केला आहे. घटनात्मक तरतुदीचा अर्थ घटनात्मक न्यायालयाने लावल्यानंतरच त्याला अर्थ प्राप्त होतो.

48. कलम ३९ (ब) आणि (क) मधील तरतुदीही भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३८ च्या प्रकाशात वाचायला हव्यात. एकदा आपण तसे केले की आपण "समाजाची भौतिक संसाधने"या वाक्याला विस्तृत अर्थ दिल्याशिवाय राहू शकत नाही. 'समाजाच्या भौतिक संसाधनांना'जो अर्थ द्यायला हवा, तो म्हणजे रंगनाथ रेड्डी मध्ये तीन न्यायमूर्तींनी त्याला काय दिले आहे आणि संजीव कोक मधील घटनापीठाच्या निर्णयात काय केले गेले आहे.माझ्या मते, "समाजाची भौतिक संसाधने"या वाक्याचा हा योग्य अर्थ आहे. न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांनी रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात जे म्हटले होते, त्याचा पुनरुच्चार करण्यासाठी:

> "... राष्ट्रीय अर्थव्यवस्थेच्या पुनर्रचनेच्या संदर्भात समुदायाच्या भौतिक संसाधनांमध्ये केवळ नैसर्गिक संसाधनेच नव्हे, तर भौतिक गरजा भागविण्याचे सर्व खाजगी आणि सार्वजनिक स्त्रोत, केवळ सार्वजनिक संपत्ती नव्हे तर सर्व राष्ट्रीय संपत्तीचा समावेश आहे. भौतिक जगात मूल्यकिंवा वापराची प्रत्येक गोष्ट भौतिक संसाधने आहे आणि व्यक्ती समाजाचा सदस्य असल्याने त्याची संसाधने समुदायाचा भाग आहेत. [243]

49. सर्वसामान्यांचे हित साधण्यासाठी भौतिक साधनसंपत्तीची मालकी व नियंत्रण चे वाटप कसे करायचे हे विधिमंडळाने ठरवायचे आहे. एकदा "समुदायाची भौतिक संसाधने"याचा विस्तृत अर्थ निश्चित झाला की, भौतिक संसाधने कोणती असतील हे ठरविण्यासाठी कायदेमंडळांना पुढील मार्गदर्शक तत्त्वे आखण्याची आवश्यकता नाही. भौतिक साधनसंपत्तीचे नियंत्रण व वितरण कसे करायचे, हेही विधिमंडळाचे काम आहे, परंतु ते करताना भौतिक साधनसंपत्तीचे नियंत्रण व मालकी इतकी वाटली जावी की त्यातून समाजाचे सर्वसामान्य हित साधले जावे, हे पाहावे लागेल. तसे न झाल्यास न्यायपालिका न्यायालयीन पुनरावलोकनाच्या अधिकारांपासून वंचित राहत नसल्याने असा कायदा रद्द केला जाऊ शकतो. संबंधित कायदा वैध कायदा होण्यासाठी कलम ३९ (ब) आणि (क) मध्ये निर्दिष्ट केलेल्या तत्त्वांशी संबंध प्रस्थापित करणे आवश्यक आहे. केशवानंद भारतीआणि मिनर्व्हा मिलच्या संदर्भात हा कायदा आहे. वेगळ्या शब्दांत सांगायचे झाले तर "खाजगी मालकीची संसाधने""भौतिक संसाधने"या व्याख्येत काय आणि केव्हा

---

243 २१६(१९७७) ४ एससीसी ४७१, पैरा ८१

येतात हे या न्यायालयाने जाहीर करणे योग्य नाही. याची गरज नाही. अशी संसाधने सर्वसामान्यांचे हित साधतील का, हा कळीचा मुद्दा आहे. प्रत्येक खाजगी मालकीच्या संसाधनाचे अधिग्रहण, मालकी किंवा नियंत्रण सर्वसामान्यांच्या हिताला बाधा आणणार नाही हे उघड आहे. तरीही या टप्प्यावर आपण काय करावे आणि काय करू नये याची यादी तयार करू शकत नाही . ही कसरत आपण विधिमंडळाच्या शहाणपणावर सोडली पाहिजे.

50. आपल्या राज्यघटनेच्या भाग ४ मध्ये कलम ३८ तसेच कलम ३९ (ब) आणि (क) यांचा समावेश त्या वेळच्या प्रचलित तत्त्वज्ञानावर आणि भारताने अवलंबलेल्या विकासाच्या मार्गावर आधारित होता. विशेषत: रंगनाथ रेड्डी आणि संजीव कोक या प्रकरणात या न्यायालयाने वरील तरतुदींना दिलेला अन्वयार्थ ही प्रासंगिक प्रासंगिकता आहे. कदाचित काही बाबतीत परिस्थिती बदलली असेल. मात्र, त्यात बदल झालेला नाही, तो म्हणजे विषमता. आज राजकीय समता आहे आणि कायद्यातही समानता आहे, तरीही सामाजिक आणि आर्थिक विषमता कायम आहे, असे डॉ. आंबेडकरांनी २५ नोव्हेंबर १९४९ रोजी संविधान सभेत केलेल्या भाषणात सावध केले होते.[244]

244 २१७ २६ जानेवारी १९५० रोजी आपण विरोधाभासांच्या जीवनात प्रवेश करणार आहोत. राजकारणात समानता असेल आणि सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात विषमता असेल. राजकारणात आपण एक माणूस, एक मत आणि एक मत, एक मूल्य हे तत्त्व मान्य करणार आहोत. आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात आपण आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक रचनेमुळे एक माणूस एक मूल्य हे तत्त्व नाकारत राहू . विरोधाभासांचे हे जीवन आपण किती काळ जगत राहू? आपल्या सामाजिक आणि आर्थिक जीवनात समानता आपण किती दिवस नाकारत राहू? आपण दीर्घकाळ ते नाकारत राहिलो तर आपली राजकीय लोकशाही धोक्यात आणूनच आपण तसे करू. हा विरोधाभास आपण लवकरात लवकर दूर केला पाहिजे, अन्यथा विषमतेने ग्रासलेले लोक या विधानसभेने अत्यंत कष्टाने उभारलेल्या राजकीय लोकशाहीच्या रचनेला उडवून देतील.

उत्पन्न आणि संपत्तीतील विषमता आणि श्रीमंत आणि गरीब यांच्यातील वाढती दरी अजूनही प्रचंड आहे. त्यामुळे कलम ३८ आणि ३९ ज्या तत्त्वांवर आधारलेले आहे आणि ज्यावर रंगनाथ रेड्डी प्रकरणात त्रिन्यायाधीशांचे मत आणि संजीव कोक प्रकरणात एकमताने दिलेला निकाल आहे, त्या तत्त्वांचा त्याग करणे शहाणपणाचे ठरणार नाही.

न्यायमूर्ती कृष्ण अय्यर आणि न्यायमूर्ती ओ . चिन्नप्पा रेड्डी यांनी अनुक्रमे रंगनाथ रेड्डी आणि संजीव कोक मध्ये "समुदायाची भौतिक संसाधने"या अभिव्यक्तीला दिलेला व्यापक आणि सर्वसमावेशक अर्थ आपल्याला चांगल्या स्थितीत उभा केला आहे आणि त्याची कोणतीही प्रासंगिकता किंवा न्यायिक मूल्य गमावलेले नाही किंवा या मूल्यांचे कौतुक करणारा प्रेक्षकही गमावला नाही. मी समारोप करण्यापूर्वी कृष्णा अय्यर सिद्धांतावर केलेल्या विधानावर माझी तीव्र नापसंती ही येथे नोंदवावीशी वाटते. ही टीका कठोर असून ती टाळता आली असती.

कृष्णा अय्यर डॉक्ट्रिन किंवा ओ. चिन्नप्पा रेड्डी डॉक्ट्रिन हा कायदा किंवा जीवनाशी काहीही संबंध असलेल्या सर्वांना परिचित आहे. निष्पक्षता आणि समता या प्रबळ मानवतावादी तत्त्वांवर आधारित आहे. अंधाऱ्या काळात आपला मार्ग उजळवणारा हा सिद्धांत आहे. त्यांच्या निर्णयाचा लांबलचक भाग हा केवळ त्यांच्या प्रगल्भ बुद्धीचे प्रतिबिंब नाही, तर त्याहीपेक्षा महत्त्वाचे म्हणजे त्यांच्या न्यायव्यवस्थेच्या

[संपादन: रुद्रांशू मुखर्जी (संपादन), आधुनिक भारताची महान भाषणे, (रँडम हाऊस इंडिया, २००७), पृष्ठ २१८-२१९]

तत्त्वज्ञानाच्या केंद्रस्थानी माणूस असल्याने लोकांप्रती असलेल्या सहानुभूतीचे प्रतिबिंब आहे. खुद्द न्यायमूर्ती कृष्णा अय्यर यांच्या शब्दांत सांगायचे झाले तर - "न्यायालयांनाही एक मतदारसंघ - राष्ट्र - आणि एक जाहीरनामा - संविधान आहे". (बेंगळुरू पाणी पुरवठा व मलनिस्सारण मंडळ विरुद्ध ए. राजप्पा आणि इतर).[245]

खटल्याचा निकाल : संदर्भ उत्तर.

तयार केलेले हेडनोट्स : विभूती भूषण बोस

अस्वीकरण

या न्यायनिर्णयाच्या मराठी भाषेतील या अनुवादाचा वार हा पक्षकारास त्याच्या / तिच्या मातृभाषेत त्याचा अर्थ समजून घेण्यापूरता मर्यादित राहील आणि त्याचा इतर कोणत्याही करणाकरीता कराता येणार नाही तसेच इंग्रजी भाषेतील न्यायनिर्णय हाच सर्व व्यावहारिक आणि कार्यालयीन विश्वासनीय असेल आणि तोच त्यातील आदेशाच्या निष्पआदन आणि अमलबजावणी करता वैध मानला जाईल.

245 २१८ [1978] 3 एससीआर 207: (१९७८) २ एससीसी २१३, परिच्छेद ७, पृष्ठ २२९.